

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Seda TAN

OSMANLI DEVLETİ'NDE AT YETİŞTİRİCİLİĞİ (1842-1918)

Tarih Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2015

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Seda TAN

OSMANLI DEVLETİ'NDE AT YETİŞTİRİCİLİĞİ (1842-1918)

Danışman

Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE

Tarih Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2015

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Seda TAN'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE (İmza)

Üye : Prof. Dr. Ahmet UZUN (İmza)

Üye : Yrd. Doç. Dr. Atilla ÖZGÜR (İmza)

Üye : Doç. Dr. Raziye Tamay BAŞAĞAÇ GÜL (İmza)

Üye : Yrd. Doç. Dr. Güven DİNÇ (İmza)

Tez Başlığı: Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği (1842-1918)

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 07/04/2015

Mezuniyet Tarihi : 16/04/2015

Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT
Müdür

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ	viii
ÖZET	xiii
SUMMARY.....	xiv
ÖNSÖZ.....	xv
KAYNAKLAR.....	xviii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ORDU İÇİN AT YETİŞTİRİCİLİĞİ ve ASKERİ GİRİŞİM

1.1. II. Meşrutiyet'in İlanına Kadar Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği.....	14
1.1.1. Halk Yetiştiriciliği ve 1853-1856 Kırım Savaşı'nın Etkileri.....	15
1.1.1.1. Askerî Çiftliklerin Teşkilatlandırılması.....	17
1.1.2. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın Neden Olduğu Gelişmeler	20
1.1.2.1. İdare-i Umumiye'nin Kuruluşu	22
1.1.2.2. Baytar Heyet-i Daimesi'nin Oluşturulması ve Yerli Üretimin Desteklenmesi .	26
1.1.2.3. Adapazarı Tecrübe Uygulaması	30
1.1.2.3.1. Damızlık Uygulamasının Yaygınlaştırılması	32
1.1.2.3.2. Askerî Çiftliklerin Gelişimi ve Damızlık Uygulamasının Askerî Çiftliklerle Desteklenmesi	34
1.1.3. Askerî Komisyon Kararları ve 1897 Reformu.....	37
1.1.3.1. Vergilendirme Konusundaki Düzenlemeler	37
1.1.3.2. Askerî Çiftlikler Konusundaki Düzenlemeler	39
1.1.3.3. Remont Usulünün Kabulü	44
1.1.3.3.1. Satın Alma (Mübâyaa) Komisyonlarının Oluşturulması.....	46
1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği.....	51
1.2.1. Askerî Çiftlik Arazilerinin Harbiye ve Ziraat Nezaretleri'ne Tahsisi	51
1.2.2. Tahsis Olunan Arazinin Genişletilmesi	54
1.2.3. Remont Teşkilatlanması	56
1.2.3.1. Remont Talimatnamesi ve Satın Alma Komisyonlarının Yaygınlaştırılması ...	56

1.2.3.3. Remont Teşkilatına Önemli Bir Kaynak: Hayvan Pazar ve Panayırları	58
1.2.3.2. Remont Tay Depolarının Kurulması	61

İKİNCİ BÖLÜM

AT YETİŞTİRİCİLİĞİ KONUSUNDA MÜLKİ ALANDA YAŞANAN GELİŞMELER

2.1. Yerli Yetiştiricilik Faaliyetlerinin Canlandırılması Konusundaki İlk Girişimler.....	64
2.1.1. 1870 Tarihli Talimatname	65
2.1.2. 1877 Tarihli Talimatname	68
2.2. 1877-1878 Osmanlı Rus-Savaşı Sonrası Gelişmeleri ve Ticaret ve Ziraat Nezareti.....	70
2.3. 1889 Tarihli Muhtıra ve Komisyon-ı Âli'nin Oluşturulması	73
2.4. Damızlık Depolarının Kurulması	78
2.5. Damızlık Depolarının Yaygınlaştırılması: Vilayet Özel İdarelerince Açılan Damızlık Depoları	82
2.5.1. Suriye Vilayeti; Suriye Damızlık Deposu	82
2.5.2. Halep Vilayeti; Urfa Aygır Deposu	83
2.5.3. Kastamonu Vilayeti; Kastamonu Damızlık Deposu	83
2.5.4. Sivas Vilayeti; Uzunyayla Damızlık Deposu	84
2.5.5. Hüdevendigâr Vilayeti; Bursa ve Karahisar Aygır Depoları.....	85
2.5.6. Bitlis Vilayeti; Siirt ve Muş Damızlık Depoları	86
2.5.7. Ankara Vilayeti; Yozgat Damızlık Deposu	86
2.5.8. İstanbul (Dersaadet) Damızlık Deposu.....	87
2.5.9. Bolu Sancağı; Devrek ve Düzce Damızlık Depoları	88
2.5.10. Kala-i Sultaniye Sancağı; Biga Damızlık Deposu	89
2.5.11. Diğer Depolar	90
2.6. Islah ve Üretim Etkinliklerinin Düzenlenmesine Yönelik Diğer Gelişmeler.....	91
2.6.1. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin Damızlık Depolarını Denetimine Alma Girişimi.....	91
2.6.2. Dâhiliye Nezareti'ne Bağlı Bir Hayvan Islah ve Sağlığı Müdüriyeti'nin (Islah ve Teksir ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi) Kurulması Girişimi.....	92
2.6.3. İthal Damızlıklara Gümrük Resminden Muafiyet Getirilmesi	93
2.6.4. Damızlık Temininde Ziraat Bankası'ndan Kredi Desteği	94
2.7. Teşvik Uygulamaları	95
2.7.1. Sergiler	96
2.7.1.1. Osmanlı Devleti'nin Katıldığı Uluslararası Sergiler ve Hayvan Teşhiri.....	97
2.7.1.2. Osmanlı Devleti Tarafından Düzenlenen Uluslararası Sergiler ve Hayvan Teşhiri	101

2.7.1.2.1. 1863 İstanbul Sergisi (Sergi-i Umûmi-i Osmanî).....	102
2.7.1.2.2. 1893 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi Projesi ve Hayvan Teşhiri	103
2.7.1.3. Osmanlı Devleti Tarafından Düzenlenen Ulusal Sergiler ve At Teşhiri	109
2.7.1.4. Osmanlı Devleti'nin Islah ve Üretim Faaliyetlerinin Gelişimi İçin Katıldığı Diğer Uluslararası Organizasyonlar	110
2.7.1.4.1. 1892 Uluslararası Moskova Bilim Kongresi (İlm-i Asar-ı Atika-i Kable't- Tarih ve İlm-i Beşer) ve Burada Düzenlenen Coğrafya ve Hayvanat Sergisi.....	110
2.7.1.4.2. Paris Tıbb-ı Baytarî Kongresi ve Beyne'l-Milel Müsabaka-i Hayliyye..	111
2.7.1.4.3. 1910 Brüksel Sergisi.....	112
2.7.2. At Yarışları	113
2.7.2.1. Osmanlı Devleti'nde İlk Modern Yarış Organizasyonu: 1856 İzmir Yarışları	114
2.7.2.2. İstanbul At Yarışları	116
2.7.2.2.1. Kağıthane Yarışları.....	116
2.7.2.2.2. Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti ve Yarışların Yeni Odağı; Veliefendi.....	117
2.7.2.2.3. Sipahi Ocağı	118
2.7.2.3. Irak'taki Yarış Organizasyonları; Musul Yarışları.....	119
2.7.2.4. Suriye'deki Yarış Organizasyonları; Şam, Halep ve Beyrut Yarışları.....	120
2.7.2.5. Sivas Vilayeti; Samsun, Sivas ve Aziziye Yarışları.....	121
2.7.2.6. Hüdavendigâr Vilayeti; Çifteler, Bursa, Beylikahır ve Karahisar-ı Sahib Yarışları	121
2.7.2.7. Erzurum Yarışları	123
2.7.2.8. Konya Yarışları	124
2.7.2.9. Diğer Yarış Organizasyonları.....	124

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL YETİŞTİRİCİLİK KURUMLARI

3.1. Askerî Çiftlikler.....	126
3.1.1. Çifteler Çiftliği.....	127
3.1.1.1. Çiftliğin Kuruluşu.....	127
3.1.1.2. Çiftliğin Fiziki Yapısı (Arazi, İklim ve Coğrafya).....	128
3.1.1.3. Çiftlik Arazisinin Genişletilmesi.....	129
3.1.1.4. Çifteler'de Askerî Konuşlanma	131
3.1.1.5. Çiftlik Arazisine Göçmen Yerleştirilmesi	132

3.1.1.6. Çiftliğin Hara Haline Dönüştürülmesi.....	133
3.1.1.6.1. Hara'ya Ayrılan Tahsisat.....	134
3.1.1.6.2. Haraya Ait Tesisler ve Altyapı.....	135
3.1.1.6.3. Aksaklıkların Giderilmesi ve Haranın Geliştirilmesi.....	137
3.1.1.7. Çifteler'de Islah ve Üretim Faaliyetleri.....	139
3.1.1.7.1. Üretim.....	139
3.1.1.7.2. Islah.....	141
3.1.1.8. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Devrede Çifteler Çiftliği.....	145
3.1.1.8.1. Çifteler Çiftliği'nin İdare ve Tasarrufu Konusunda Harbiye ve Evkaf Nezaretleri Arasında Yaşanan Uyuşmazlık.....	146
3.1.1.8.2. Çiftliğin Ziraat Bankasına Devri Konusu.....	149
3.1.1.8.3. Hüdavendigar İdare Meclisi'nin Çifteler Çiftliği Arazisine Yönelik Kararları.....	150
3.1.1.9. Aziziye Çiftliği'nin Çifteler'den Ayrılması ve Aziziye Harası'nın Kurulması.....	152
3.1.1.9.1. Ziraat Nezareti Adına Teslim Alınan Binalar.....	153
3.1.1.9.2. Teslim Alınan Hayvan Varlığı.....	154
3.1.2. Sultansuyu Çiftliği.....	157
3.1.2.1. Çiftliğin Kuruluşu ve Gelişimi.....	157
3.1.2.2. Çiftliğin Fiziki Yapısı.....	159
3.1.2.3. II. Meşrutiyet Sonrası Dönemde Sultansuyu Çiftliği.....	160
3.1.3. Çukurova Çiftliği (Anavarza Çiftlik-i Hümâyûnu).....	160
3.1.4. Elhamra Çiftliği.....	162
3.1.5. Veziriye Çiftliği.....	163
3.2. Saraya Ait Bazı Önemli Yetiştiricilik Kurumları.....	164
3.2.1. Mihaliç Çiftliği.....	167
3.2.2. Kağıthane Harası.....	170

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÜRETİM ve İHRACAT

4.1. Osmanlı Topraklarında Yetiştirilen At Irkları ve Coğrafi Dağılımı (1850-1918).....	176
4.1.1. Konya Vilayeti.....	178
4.1.2. Adana Vilayeti.....	178
4.1.3. Kastamonu ve Trabzon Vilayetleri.....	179
4.1.4. Erzurum Vilayeti.....	179

4.1.5. Sivas Vilayeti.....	180
4.1.6. Bitlis, Diyarbakır, Van ve Mamuretülaziz Vilayetleri.....	181
4.1.7. Hüdavendigâr Vilayeti.....	182
4.1.8. Aydın ve Edirne Vilayetleri ile Dersaadet (İstanbul)	183
4.1.9. Rumeli Vilayetleri (Yanya, Manastır, İşkodra, Kosova ve Selanik)	184
4.2. Arap Atı.....	184
4.2.1. Arap Atının Kökeni	190
4.2.2. Arap Atının Temel Yetiştiricilik Bölgeleri.....	192
4.2.2.1. Arap Yarımadası (Arabistan)	192
4.2.2.1.1. Hicaz	196
4.2.2.1.2. Yemen Vilayeti.....	197
4.2.2.1.3. Necid Sancağı	198
4.2.2.2. Irak ve Suriye'nin Yetiştiricilik Potansiyelleri.....	199
4.2.2.2.1. Irak	200
4.2.2.2.1.1. Musul Vilayeti	201
4.2.2.2.1.2. Bağdat Vilayeti	203
4.2.2.2.1.3. Basra Vilayeti	204
4.2.2.2.2. Suriye	204
4.2.2.2.2.1. Suriye (Şam) Vilayeti)	205
4.2.2.2.2.2. Beyrut Vilayeti	208
4.2.2.2.2.3. Halep Vilayeti	208
4.3. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından I.Dünya Savaşı'na Kadar Osmanlı Devletinin At İhracatı Politikaları	209
4.3.1. Hindistan Ticareti ve Basra.....	210
4.3.2. İhraç Yasakları.....	214
4.3.1.1. Suriye'den At İhracı ve İhraç Yasakları.....	217
4.3.1.2. Irak'tan At İhracı ve İhraç Yasakları.....	221
4.3.1.3. Trablusgarp'tan At İhracı	231
4.3.3. Başlıca İhraç Merkezleri ve İhraç Verileri	233
4.3.3.1. Bulgaristan'a Yapılan At İhracatı.....	233
4.3.3.2. Fransa'ya Yapılan At İhracatı.....	237
4.3.3.3. Romanya'ya Yapılan At İhracatı.....	238
4.3.3.4. Yunanistan'a Yapılan At İhracatı.....	239
4.3.3.5. Macaristan'a Yapılan At İhracatı	241
4.3.3.6. İtalya'ya Yapılan At İhracatı	241

4.3.3.7. Diğer Devletlere Yapılan At İhracatı.....	241
SONUÇ	243
KAYNAKÇA.....	248
EKLER	271
EK 1-Resimler.....	271
EK 2-Belgeler	291
EK 3-Tablolar	337
ÖZGEÇMİŞ	351

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1. Adana Vilayetinde 1913 Yılında Mevcut Hayvan Pazar ve Panayırları ile Kurulması Vilayet İdare Meclisi Tarafından Karara Bağlananlar.....	60
Tablo 3.1. Ziraat Nezareti Adına Aziziye Çiftliği'nden Teslim Alınan Kısarak Varlığı (1913- 1914).....	155
Tablo 3.2. Mihaliç Çiftliği'ne 1908 Yılında İstabl-ı Âmire'den Gönderilen At Miktarı ve Niteliği.....	170
Tablo 4.1. Erzurum Vilayetinin 1877, 1878 Yıllarındaki At Mevcudu	180
Tablo 4.2. Hüdavendigâr Vilayetinin 1903, 1904 Yıllarındaki At Mevcudu.....	182

KISALTMALAR LİSTESİ

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
agr.	Adı geçen rapor
agt.	Adı geçen tez
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî
A.MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.MKT.UM	Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet
A.MTZ.(04).	Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan
A.MTZ.CL	Sadaret Eyalet-i Mümtaze Cebel-i Lübnan
AVS.	Aydın Vilayet Salnamesi
Bd.VS.	Bağdat Vilayet Salnamesi
BEO.	Babıali Evrak Odası
bkz.	Bakınız
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bsr.VS.	Basra Vilayet Salnamesi
Bt.VS.	Bitlis Vilayet Salnamesi
By.VS.	Beyrut Vilayet Salnamesi
C.	Cilt
C.AS.	Cevdet Askeriye
cm.	Santimetre
C.SH.	Cevdet Sıhhiye
Çev.	Çeviren
DAUM	Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Der.	Dergisi
DH.EUM.MEM.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemî

DH.EUM.MH.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi
DH.EUM.MTK.	Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti
DH.HMŞ.	Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH.İ.UM.	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye
DH.İ.UM.EK	Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye Ekleri
DH.İD.	Dahiliye Nezareti İdare
DH.KMS.	Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus
DH.MB.HPS.	Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti
DH.MB.HPS.M.	Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik
DH.MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH.MUİ.	Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH.UMVM.	Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü
DTCF	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
DVS.	Diyarbakır Vilayet Salnamesi
Edit.	Editör
Ed.VS.	Edirne Vilayet Salnamesi
Ens.	Enstitüsü
EVS.	Erzurum Vilayet Salnamesi
Fak.	Fakültesi
FBE.	Fen Bilimleri Enstitüsü
H.	Hicri
Haz.	Hazırlayan
Hc.VS.	Hicaz Vilayet Salnamesi
Hd.VS.	Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi

HH.d	Hazine-i Hassa Defterleri
HR.TO.	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
HSD.AFT.	Ali Fuat Türkgeldi
HVS.	Halep Vilayet Salnamesi
Iss.	Issue
İA.	İslam Ansiklopedisi
İ.AS.	İrade Askeri
İ.DH.	İrade Dahiliye
İ.DUİT.	İrade Dosya Usulü
İ.HR.	İrade Hariciye
İ.HUS.	İrade Hususi
İ.KAN	İrade Kanun ve Nizamat
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus
İ.MVL.	İrade Meclis-i Vala
İ.OM.	İrade Orman ve Maadin
İ.RSM.	İrade Rüsumat
İ.ŞD.	İrade Şura-yı Devlet
İTE.	İnkılap Tarihi Enstitüsü
km ²	Kilometrekare
Ks.VS.	Kosova Vilayet Salnamesi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
Mn.VS.	Manastır Vilayet Salnamesi
M.Ö.	Milattan Önce
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
MV.	Meclis-i Vükela
MVL.	Meclis-i Vala
MVS.	Musul Vilayet Salnamesi

No.	Numara
ORSAM	Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sa.BE.	Sağlık Bilimleri Enstitüsü
SBE.	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sl.VS.	Selanik Vilayet Salnamesi
Sv.VS.	Sivas Vilayet Salnamesi
SVS.	Suriye Vilayet Salnamesi
ŞD.	Şura-yı Devlet
TAE.	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TFR.I.A.	Rumeli Müfettişliği Sadaret
TFR.I.KV.	Rumeli Müfettişliği Kosova
TFR.I.M.	Rumeli Müfettişliği Mütferrika
TFR.I.U.M.	Rumeli Müfettişliği Umum
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Üniv.	Üniversitesi
V.	Volume
Y.	Yıl
Y.A.HUS.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat
Y.A.RES.	Yıldız Sadaret Resmi Maruzat
Yay.	Yayınları
Y.EE.	Yıldız Esas
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat

Y.PRK.ASK.	Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal
Y.PRK.BŞK.	Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
Y.PRK.EŞA.	Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik
Y.PRK.HH.	Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa
Y.PRK.KOM.	Yıldız Perakende Evrakı Komisyanlar Maruzatı
Y.PRK.OMZ.	Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı
Y.PRK.SGE.	Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı
Y.PRK.ŞH.	Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı
Y.PRK.TNF.	Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı
Y.PRK.UM.	Yıldız Perakende Evrakı Umumi
Y.PRK.ZB.	Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı
YTY.	Yeni Türkiye Yayınları
YVS.	Yemen Vilayet Salnamesi
yy.	Yüzyıl

ÖZET

Osmanlı Devleti’nde at yetiştiriciliği konusundaki gelişmelerin çok önemli bir kısmı, devletin aynı zamanda büyük bir çözüme süreci yaşadığı XIX-XX. yüzyıllar arasında meydana gelmiştir. Atçılığın yeniden canlandırılmasına çalışıldığı bu süreci bir ‘yeniden toparlanma’ veya ‘nekahet dönemi’ olarak nitelenebilir. Zira eskiden büyük bir üretim mecrası olan Osmanlı coğrafyasının yetiştiricilikteki önemi, XIX. yüzyıl başlarından itibaren hızla azalmıştır. 1850’li yıllara gelindiğinde ise Osmanlı atlarının gerek nitelik yönünden gerekse sayı bakımından ciddi bir gerilemeye maruz kaldığı görülmektedir. Özellikle 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında takip edilen ıslah ve üretim politikalarının neden olduğu bu gerileme, 93 Harbi olarak da adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na kadar sürmüştür. 93 Harbi sonrasında ise savaşın neden olduğu kayıplarla birlikte azami boyuta ulaşmıştır. Böylece “cephedeki askere savaşacak at tedarik etme sorunu” devletin XX. yüzyıla kadarki temel askerî problemi haline gelmiştir.

Osmanlı yönetici eliti, atın ordunun bel kemiğini oluşturması nedeniyle, 1860’lardan itibaren artan düzeyde hissedilen ve 1877-1878 Savaşı’nda doruk noktasına ulaşan bu soruna çözüm yolları aramıştır. Yapılan düzenlemelerle birlikte orduya hayvan tedarik edecek güvenilir ve daimi kaynaklar üretilmeye çalışılmıştır. Bu nedenle XIX. yüzyıl ortalarından I. Dünya Savaşı sonlarına kadar uzanan süreci, aynı zamanda yetiştiricilik faaliyetlerinin hükümet nezdinde büyük bir öneme sahip olduğu ve canlandırılmasına gayret gösterildiği özel bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür.

“Osmanlı Devleti’nde At Yetiştiriciliği (1842-1918)” başlıklı söz konusu çalışmada, Osmanlı Devleti’nin XIX-XX. yüzyıllarda at yetiştiriciliğinin geliştirilmesi amacıyla aldığı tedbirlerle bu amaca hizmetle açtığı kurumların gün yüzüne çıkarılması hedeflenmektedir. Konu geniş bir perspektifte ele alınarak bir yandan başlıca üretim merkezleriyle bunların yetiştiricilik potansiyelleri ortaya çıkarılmaya çalışılmış, diğer yandan yetiştiriciliğin gelişimi amacıyla yapılan yasal düzenlemeler, açılan yetiştiricilik kurumları, takip edilen ıslah ve üretim yöntemleri, uygulanan teşvik tedbirleri ve at ihracatı gibi konunun diğer önemli başlıkları hakkındaki gelişmeler incelenmiştir. Araştırmaya yön veren ana kaynağı, Osmanlı arşiv kayıtları oluşturmuştur. Yapılan çalışmanın, Türkiye Cumhuriyeti’nin Osmanlı Devleti’nden devraldığı at varlığının niteliği ve niceliği konusundaki araştırmalara yön vereceği ümit edilmektedir.

SUMMARY

HORSE BREEDING IN OTTOMAN STATE

A significant part of the developments in the field of horse breeding in the Ottoman State occurred between XIX and XX centuries when the state also experienced a great dissolution. It is possible to regard the process, when horse breeding had been tried to revitalize, as “recuperation” or “time of recovery”. Because the importance of Ottoman geography in horse raising, which was once a large production channel, had left a rapid decline since the 1850s. That regression resulted from the policy of reclamation and production, followed after the Crimean War of 1853-1856, lasted until the Ottoman-Russian War of 1877-1878 which also refers to the ‘93 War. After the ‘93 War, it reached the maximum size with losses caused by the war. Thus, ‘the matter of supply horse for troops in battlefield for fighting’ was a basic military problem for the State until XX century.

Ottoman ruling elite, since horses formed the backbone of the army, searched for a solution for that problem which had been felt with an increasing level since the 1860s and reached its climax at the War of 1877-1878. With those regulations, it was tried to manufacture reliable and permanent sources which would supply animals for the army. Therefore, it is possible to regard the period, started in the middle of 19 century and lasted after the First World War, as specific continuum when the aquaculture activities had a great importance at the government and attempts were made to revive them.

In this study, titled “Horse Breeding in the Ottoman Empire (1842-1918)”, it is aimed to bring to light the measures taken in order to improve horse breeding in the XIX-XX centuries and the institutions opened for this purpose by Ottoman State. By handling the topic through a broad perspective, it was on the one hand aimed to reveal the main production centers and their aquaculture potential, on the other hand improvements on the other important subjects of the topic, such as legal reforms made on the purpose of development of breeding, institutions established for breeding, breeding and production methods followed, incentives applied and horse export, were examined. Ottoman Archives records formed the main source that leads the research. It is hoped that this study will dominate the researches on the area of quality and quantity of horse reserve which The Republic of Turkey inherited from Ottoman State.

ÖNSÖZ

Türk kültür ve medeniyet tarihinin Orta Asya kökenli en eski devirleri “atlı göçebe kültür ve medeniyeti” olarak nitelendirilmektedir. Osmanlı Devleti de, merkezinde atın bulunduğu bu kültürel mirastan selefleri gibi fazlasıyla nasiplenmiştir. Ortaçağ çıkışlı olan bu devletin varlığını XX. yüzyıl başlarına kadar koruması dolayısıyla söz konusu kültürel mirasın günümüze aktarımında belirgin bir rolü olmuştur.

Kuruluş yıllarından itibaren Osmanlı Devleti’nde gerek ordu gerekse saray için nitelikli atların yetiştirilmesine büyük önem verilmiştir. Avrupa hara teşkilatına tekabül eden Hayvanât Ocakları, XV. yüzyıldan itibaren devlet için at yetiştiriciliği ve ıslahı yapmak üzere teşkilatlandırılmıştır. Yetiştiricilik faaliyetleri, büyük süvari güçlerine sahip hemen her devlette olduğu üzere, halk eliyle yapılan üretimden de büyük destek görmüştür. Ancak, devletin son dönemlerinde atçılık ihmale uğramış ve eski tarihlerden itibaren farklı coğrafyalara kıymetli atlar ihraç eden Osmanlı toprakları, kendi ordusunun ihtiyacını tedarik edemez hale gelmiştir.

Osmanlı Devleti’nin hakim olduğu geniş coğrafyadaki muhtelif cinsten atın maruz kaldığı genel yozlaşmada, 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında takip edilen yetiştiricilik politikaları önemli bir etken olmuştur. Bu savaş sonrasında ordusunun at ihtiyacını tedarik edebilmek üzere dış kaynaklara yönelen Osmanlı Devleti’nde ‘halk yetiştiriciliği’ olarak tabir edilen özel yetiştiricilik faaliyetleri dikkat çekici bir gerilemenin konusu haline gelmiştir. Hükümetse, yerli ırkları belirgin bir yozlaşmaya sürükleyen bu politikanın olumsuz etkisini ilk kez hazineye yüklediği daimi masraf dolayısıyla fark etmiştir. At ithalatının neden olduğu büyük masraftan kurtulunabilmesi için 1860’lardan itibaren ordu atlarının iç piyasalardan tedarikine yönelinmiştir. Böylece yerli yetiştiricinin üretim sürecine dâhil edilmesini temel alan yeni bir yetiştiricilik politikası şekillenmiştir. Ancak söz konusu politika, öncelikle yerli ırkların ıslahını ve özel üreticinin yetiştiriciliğe olan hevesinin tazelenmesini gerektirir niteliktedir. Bu nedenle olumlu etkisinin üretim faaliyetlerine yansımaları zaman almıştır. Bu süreçte ise Osmanlı Devleti bir büyük savaşın daha olumsuzluklarına göğüs germek durumunda kalmıştır. Çünkü 1877-1878 yıllarında yaşanan Osmanlı-Rus Harbi, devletin at varlığını bir kez daha ciddi bir gerilemeye maruz bırakmıştır. Dolayısıyla savaş sonrasında yetiştiriciliğin canlandırılması çalışmaları büyük bir hız kazanmıştır.

Ele alınan çalışmada, XIX-XX. yüzyıllar arasında yaşanan iki büyük savaşta temsil eden 93 Harbi ve Kırım Savaşı’nın Osmanlı yetiştiricilik faaliyetlerine olan olumsuz etkisi ve bunun telafisi için yürütülen canlandırma çalışmaları konu edilmektedir. At yetiştiriciliğinin kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti’nde büyük bir öneme sahip olmasına karşılık bu

alandaki gelişmeleri ele alan çalışmaların çok kısıtlı olması, söz konusu çalışmanın ortaya çıkış gerekçesini oluşturmaktadır. “Osmanlı Devleti’nde At Yetiştiriciliği (1842-1918)” başlıklı söz konusu çalışma ile Türk yetiştiricilik tarihindeki önemli bir kesiti oluşturan 1842-1918 yıllarına ait gelişmelerin aydınlatılması, böylece bu alandaki çalışmalara katkı sağlanması ümit edilmektedir.

Çalışmanın başlangıç tarihi; Türk Veteriner hekimliğinin gelişiminde bir Milat kabul edilebilecek olan 1842 yılıdır. Bilindiği üzere bu tarihte Osmanlı Devleti’nde ilk kez veteriner hekimliği öğretimi başlatılmıştır. Böylece gerek hayvan sağlığının korunmasında gerekse temel yetiştiricilik alanları olan ıslah ve üretim faaliyetlerinde bilimsel ve çağdaş yöntemlerin uygulanmasının yolu açılmıştır. At yetiştiriciliği de bundan direkt etkilenen bir alandır. Her ne kadar söz konusu eğitimin ilk ürünlerini vermesi zamanla mümkün olabilmişse de, 1842 tarihi, şekilsel olarak modern bir anlayışın ortaya çıkışını temsil etmesi dolayısıyla çalışmanın başlangıç tarihi olarak kabul edilmiştir. Çalışmanın bitiş tarihini ise; Osmanlı Devleti’nin fiilen sona erdiği 1918 yılı oluşturmuştur.

Hazırlanan çalışmada, konuyla ilgili olarak elde edilen bulgular dört ana bölümde toplanmıştır. *Birinci ve İkinci Bölümlerde* at yetiştiriciliğinin gelişimi maksadıyla mülki ve askerî cephelerde sarf edilen mesainin ayrı ayrı ortaya konmasına çalışılmıştır. Bu çerçevede uygulamaya konan yasal düzenlemelerle birlikte teşvik uygulamalarına da yine söz konusu bölümlerde yer verilmiştir. Temel yetiştiricilik kurumlarının ele alındığı *Üçüncü Bölümde*, incelenen dönemdeki en önemli atçılık örgütlenmesi olan askerî çiftliklerin tarihsel gelişimi ile ıslah ve üretim potansiyelleri incelenmiştir. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, hazırlanan çalışmaya sarayın yetiştiricilik kurumlarının dahil edilmemiş olmasıdır. Zira bu konu, başlıbaşına bir tez çalışması oluşturur niteliktedir. Bununla birlikte, saray teşkilatı kapsamındaki Mihaliç Çiftliği ve Kağıthane Harası da, ıslah ve üretim faaliyetlerinde arz ettikleri değer nedeniyle bu bölümde yer verilen diğer yetiştiricilik kurumları olmuştur. Tez çalışmasının *Dördüncü* ve son bölümünü oluşturan *Üretim ve İhracat* başlıklı bölümde ise Osmanlı vilayetlerinin incelenen dönemdeki üretim yapıları ve potansiyelleriyle birlikte at ihracı konusunda yurt genelinde takip edilen politikalar konu edilmiştir.

Çalışma esnasında engin bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim ve yoğun iş temposuna rağmen danışmanlığımı yürütme nezaketini gösteren hocam Prof. Dr. İsrail KURTCEPHE’ye, yapıcı eleştirileriyle çalışmamda büyük katkısı olan değerli jüri üyelerim Doç. Dr. R. Tamay BAŞAĞAÇ GÜL ve Yrd. Doç. Dr. Güven DİNÇ’e, çalışmanın başından beri moral desteklerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Yrd. Doç. Dr. N. Ayşe BAKIRCILAR ve Yrd. Doç. Dr. Hatice AKIN ZORBA’ya, ortak bir kaderi paylaştığımız süreç boyunca sonsuz enerjisinden feyiz

aldığım Yrd. Doç Dr. Hatice DURGUN'a, emekleri ve sabrı için Araş. Gör. Diren ÇAKILCI'ya ve isimlerini burada zikredemediğim ancak yazım süreci boyunca hoşgörülerıyla anlayışlarına sığındığım bölümümüzün tüm kıymetli hocalarına ve araştırma görevlisi arkadaşlarıma, araştırmaya sunduğu destek için de Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne teşekkürü borç bilirim.

Bu uzun ve zorlu süreçte emeklerini, sabır ve desteklerini esirgemeyen sevgili annem ve babama, güvenini ve sevgisini daima hissettiren eşim R. Kaan TAN'a, kardeşim ve en yakın arkadaşım Sinem Burcu UĞUR'a, son olarak bu süreçte en büyük fedakarlığı gösteren canım kızım Zeynep TAN'a sonsuz teşekkürler.

Seda TAN
Antalya , 2015

KAYNAKLAR

Çalışmanın ana materyalini resmi arşivlerden tedarik edilen birinci el kaynaklarla kitap, makale ve periyodik türlerindeki diğer literatür oluşturmuştur. Konuya ışık tutabilmek amacıyla çalışmanın amacıyla doğrudan ilgili olan ve araştırma süresini kapsayan yıllara ait hemen her tür arşiv kaydı, kitap, makale, gazete, mecmua, fotoğraf albümleri, muhtelif vilayet yıllıkları ve diğer yayınlar taranmıştır. Ayrıca araştırmaya ışık tutması amacıyla farklı disiplinlerin konuyla ilişkili yayınlarından faydalanılmıştır.

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

a. Belgeler

Osmanlı Devleti'nden günümüze aktarılan en zengin ve değerli arşiv malzemesi Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'ndadır. Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilatına bağlı önemli kuruluşlarla bunlara bağlı daire ve kalemlerin sicil, defter ve evrakından oluşan bu arşivin, Osmanlı dönemi için ana arşiv hükmünde olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle çalışmada kullanılan kaynakçanın ağırlığını buradan tedarik edilen arşiv materyali oluşturmuştur. Özellikle Sadaret, Babıali Evrak Odası, Dâhiliye Nezareti, Meclis-i Vükela, Yıldız, Şurayı Devlet ve İrade tasnifleri içerisinde yer alan ve birinci el kaynak niteliğindeki arşiv vesikaları, XIX-XX. yüzyıllardaki at yetiştiriciliği faaliyetleri konusunda önemli veriler sunmaktadır.

Konunun kapsamına dair yukarıda isimleri geçenlerle birlikte diğer muhtelif kataloglarda yer alan çok sayıda belge; fon kodu, tasnif numarası ve tarihlerinden oluşan künyeleri ile birlikte dipnotlarda gösterilmiş, bunların açık adlarına da kısaltmalar bölümünde yer verilmiştir. Ayrıca konuyla ilgili yasa, tüzük ve yönetmeliklerin (kanun, nizamname ve talimatnameler) transliterasyonu yapılarak çalışmanın EKLER (Belgeler) bölümüne yerleştirilmiştir.

b. Defterler

Çalışmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut defterlerden de yararlanılmıştır. Ancak bu oldukça sınırlıdır. Yalnız bir adet defter kullanılmıştır. Bu da Hâzine-i Hassa Nezareti'ne aittir ve sarayın önemli yetiştiricilik kurumlarından olan Mihaliç Çiftliği'ni konu almaktadır.

2. Salnameler

Bilindiği üzere vilayet salnameleri, vilayetlerin tarihçesi, fiziki, demografik, sosyo-kültürel yapıları, ekonomik faaliyetleri, yönetim mekanizmaları gibi birçok konuda ayrıntılı bilgiler içeren önemli bir kaynak gurubudur. Eyalet sisteminden vilayet sistemine geçiş sürecinde çıkarılmaya başlayan salnamelerin çıkarılış amacını da toplumdaki yeniliklerin göz önüne serilmesi oluşturmaktadır. Bu nedenle yerel yönetimlerce yıllık olarak düzenlenmişlerdir.

Tez çalışmasında vilayet salnamelerinden geniş ölçüde yararlanılmıştır. Araştırmanın çalışma alanını XIX-XX. yüzyıllar Osmanlı coğrafyası oluşturduğundan, bu dönemki idari teşkilatlanmada yer alan Bağdat, Hicaz, Yemen, Erzurum, Sivas, Bitlis, Diyarbakır, Hüdavendigâr, Aydın, Edirne, Selanik, Kosova, Manastır, Beyrut, Musul, Basra, Suriye ve Halep vilayetlerine ait salnameler, çalışmada yer verilen önemli yıllıklar olmuştur. Yani dönemin idari-mülki taksimatında yer alan vilayetlerin büyük çoğunluğuna ait yıllıklar çalışmada kullanılmıştır. Bu çerçevede kapsamlı bir tarama yapılarak söz konusu kroniklerin İSAM veritabanında mevcut tüm sayıları gözden geçirilmiş, elde edilen veriler çalışmaya yansıtılmaya gayret edilmiştir.

3. Seyahatnameler

Seyahatnameler, seyyahların gözlemlerine dayalı ve belli bir bölge hakkındaki sosyal ekonomik kültürel, dini vb. veriler sunan kaynak çeşididir. Ele alınan çalışmada bir adet seyahatname kullanılmıştır. Bu, John Lewis Burckhardt adlı Almanya doğumlu bir gezginin *Notes On The Bedouins And Wahabys (Collected during his travels in the east)* başlıklı eseridir. Burckhardt, 1830'larda Arabistan, Suriye ve Irak yöresine seyahatte bulunmuş ve burada uzun müddet kalmıştır. Kendisinin, din değiştirmek suretiyle Arabistan'ın Hristiyanların giremediği en ıssız bölgelerine kadar ulaştığı rivayet edilmektedir. Gözlem ve değerlendirmelerini İngilizce kaleme aldığı eserlerde dile getirmiştir. Seyahatname niteliğindeki bu eserler sonradan diğer dillere de çevrilmişlerdir. Ancak Türkçe çevirileri bulunmamaktadır.

H.Colburn, and R.Bentley tarafından hazırlanan *Notes On The Bedouins And Wahabys (Collected during his travels in the east)* iki ciltlik bir eserdir. Arap atı ile bunun başlıca yetiştiricisi olan bedevi kabilelerin üretim yöntemlerini konu edinen en eski kaynaklardan biri kabul edilmektedir. Bu özelliği esere büyük bir önem katmaktadır. Eserin özellikle ikinci cildi söz konusu çalışmanın konusuyla doğrudan alakalı olduğundan, ilgili bölümlerin çevirisi yapılarak elde edilen veriler çalışmada kullanılmıştır.

4. Araştırma Eserleri

Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliğini konu alan araştırma eserleri ne yazık ki oldukça sınırlıdır. Devletin kuruluş yıllarındaki üretim kurumları hakkında çoğunlukla klasik kaynaklardan bilgi edinilebilmektedir. Bunlar da özellikle saray teşkilatını konu edinmişlerdir. Önemli bir örneği; İ.H.Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* adlı eseridir. Sarayın başlıca yetiştiricilik kurumu olan İstabl-ı Âmire hakkında ayrıntılı bilgi veren bu eserden sonra konu hakkında uzun süre kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bununla birlikte akademik camiada bu konuya olan rağbetin son yıllarda belirgin bir artış gösterdiği görülmektedir. Sarayın yetiştiricilik kurumları, her ne kadar ele alınan çalışmanın kapsamı dışında tutulmuşsa da, konu bütünlüğü açısından giriş bölümünde bu alandaki bilgilere de yer verilmiştir. Bu nedenle, Uzunçarşılı'nın klasik eseri yanında A.Uzun'un basım aşamasındaki *İktisadi ve Malî Yönleriyle İstabl-ı Amire* başlıklı eseri ve konuyla ilgili olarak son yıllarda yapılmış diğer güncel çalışmalar kullanılmıştır. İstabl-ı Âmire'nin taşra teşkilatını oluşturan taycı ve yundcu gibi çeşitli ocaklar hakkındaki bilgiler ise H.Doğru'nun *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)* adlı eseriyle sınırlı olduğundan, bu konu hakkındaki kaynakça da söz konusu esere dayandırılmıştır.

Tez çalışmasının bulgular kısmını oluşturan I-IV. bölümlerinde kullanılan araştırma eserlerine gelince; bunların en önemlisi şüphesiz İ.Abidin'in *Osmanlı Atları* adlı eseridir. Eser her ne kadar Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) tarafından 1996 yılında yayımlanmışsa da, hazırlanan bu metin özet niteliğindedir. Bu nedenle ele alınan çalışmada eserin orjinalinden faydalanılmıştır. *Osmanlı Atları*, gerek Osmanlı Devleti'nin incelenen dönemdeki at varlığının niteliğinin tespitinde, gerekse vilayetlerin yetiştiricilik potansiyelleri hakkındaki verilerin derlenmesinde önemli bir kaynak olmuştur. Özellikle Arap atı yetiştiriciliği konusunda elde edilen bilgilerin, çalışmaya büyük değer kattığı düşünülmektedir.

At yetiştiriciliği; ıslah, üretim, hayvan sağlığının korunması vb. yönlerden direkt veteriner hekimliğin çalışma alanı kapsamında yer aldığından, söz konusu çalışmada bu disipline ait kaynaklar da önemli bir yer tutmuştur. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin önde gelen yetiştiricilik uzmanlarından olan Civani Efendi, Subhi Edhem, Ali Rıza (Uğur) gibi isimlerin eserlerinden büyük ölçüde yararlanılmıştır. Ancak özellikle Cumhuriyet dönemi uzmanlarından N.Aral'ın *Türkiye'de Yetiştirilen Hayvan Türleri, Yetiştiricilik Tarihi ve Teknolojisi (1923-1931)* ve S. Batu'nun *Türkler ve At* başlıklı eserleri zootekni uygulamalarının

doğru olarak anlaşılıp uygun terminoloji ile çalışmaya aktarılmasında, başvuru temel kaynakları oluşturmuşlardır.

Sayılanlara ek olarak; Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural tarafından hazırlanan *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü* ile TDK yayınlarından olan *Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü*'nü de, ele alınan çalışmada gerek modern zootekni terimlerinin gerekse bunların Osmanlı dönemindeki karşılıklarının anlaşılması için geniş ölçüde kullanılan kaynaklar olarak sıralamak gerekir.

5. Süreli Yayınlar

Çalışmada yaygın olarak kullanılan bir kaynak grubunu da Osmanlı döneminde yayımlanan gazete, dergi ve mecmualardan oluşan süreli yayınlar oluşturmuştur.

Bilindiği üzere süreli yayınlar, ülkelerin tarihi, siyasi, edebi, sosyo-ekonomik ve sanatsal hayatıyla ilgili geniş bir bilgi birikimini ihtiva eden kaynaklardır. Osmanlı Devleti'nde ise periyodik çıkarma geleneği Tanzimat sonrasında şekillenmeye başlamıştır. XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, halkın muhtelif alanlardaki bilgi ihtiyacının tatmini için yayımlanan çok sayıda gazete ve mecmuanın ortaya çıktığı görölmektedir. Bunlar uzun veya kısa yayın aralıklarıyla okuyucuya ulaştırılmış ve Osmanlı kültür mirasının günümüze aktarımında önemli bir rol üstlenmişlerdir.

Ele alınan çalışmada, incelenen döneme ait süreli yayınlar arasından tarım ve hayvancılığı konu alanlarla birlikte spesifik olarak veteriner hekimliği hizmetleri çalışmalarına yönelik gazete ve mecmualara yer verilmiştir. Ayrıca geniş bir kitleye hitap eden ve güncel haberleri içeren genel maksatlı gazeteler de takip edilmeye çalışılmıştır. Buralardan konuyla ilgili olabilecek haberlerin yakalanmasına gayret edilmiştir.

Kaynak olarak kullanılan yayınlar arasında şüphesiz en önemlisi “Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası”dır. Mecmuadan Osmanlı vilayetlerinin hayvan varlığı ve niteliğinin saptanması konusunda fazlasıyla faydalanılmıştır. Yine aynı mecmuada yer alan ve Nezaretin Umur-ı Baytariye Genel Müdürü olan Ali Rıza (Uğur) Bey tarafından hazırlanan iki ayrı rapor da, hem incelenen dönemde Avrupa'daki haralar teşkilatına yönelik sunduğu veriler bakımından hem de Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin takip ettiği ıslah politikasının ayrıntılarının öğrenilmesinde ayrı bir öneme sahip olmuştur.

6. Fotoğraf Albümleri

Söz konusu çalışmada yer verilen son kaynak grubunu da fotoğraf albümleri meydana getirmiştir. Bu çerçevede özellikle II. Abdülhamit'e ait fotoğraf koleksiyonlarından faydalanılmıştır.

Bilindiği üzere II. Abdülhamit, gerek ülke içerisindeki yenilikleri gerekse dünyada meydana gelen gelişmeleri fotoğraflar aracılığıyla takip etmiştir. Bu nedenle zengin bir fotoğraf arşivine sahip olmuştur. Muhtelif konu başlıklarındaki çok sayıda albümden oluşan bu arşivin önemli bir kısmı, bugün İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde yer almaktadır. Albüm dizininde konu başlıklarına göre yapılan bir tarama sonrasında, 90411, 90478, 90489, 90604 ve 90942 numaralı albümlerde konu ile ilgili çok sayıda fotoğrafın olduğu görülmüştür. Bunlar genellikle incelenen dönemdeki temel yetiştiricilik kurumları olan askerî çiftlikleri konu almaktadır. Bu nedenle aralarından seçilen 20 tane fotoğrafa çalışmanın EKLER bölümünde yer verilmiştir. Fotoğraflardaki verilerden ayrıca, çalışmanın bulgular kısmını oluşturan I-IV. bölümlerinde de faydalanılmıştır.

GİRİŞ

Eski Türkler ve At

İnsanoğlunun en eski tarihine bakıldığında, hayvanı evcilleştirmesi ile başlayan sürecin daha düzenli bir yaşamın işareti olduğu, böylece artık daha düzenli beslendiği, bir giyim-kuşam kültürünün oluşmaya başladığı, ulaşım olanaklarına sahip olduğu, başka uygarlıklarla temasın kolaylaştığı görülür. Bu, insan için büyük bir zenginlik, medenileşme anlamındaysa bir dönüm noktasıdır. Çeşitli kültürlerdeki hayvan kültleri, uzunca bir dönem boyunca insan hekimliğinden ayrılmamış olan hayvan hekimliği ve şahıslara, takvimlere, destanlara, şarkı ve türkülerle konu veya isim olan hayvan ve ona dair semboller, evcilleşmiş hayvanın insanoğlunun ilk zenginliği olduğunu kanıtlamaktadır. İlk evcilleştirilen hayvanlardan biri de attır.¹

At, *atgiller* familyasından (equidae) omurgalı ve tek tırnalı (toynaklı) bir hayvandır. Genellikle binek, koşum (yük çekme) veya yarış amaçlı yetiştirilir.² Başı uzunca olup hücumu veya savunmaya elverişli bir yapıda değildir. Alnı geniş, gözleri büyük ve hareketlidir. Kulak hareketleri devamlıdır. Bedeni uzun ve kısa olmak üzere iki türden kıllarla örtülüdür. Uzun kıllar, kâkül, yele ve kuyruk bölümündedir. Kısa kıllarsa vücudun bütününe yayılmıştır.³ Atın vücudunu örten kıllara genel olarak *don* adı verilir. Don, atları birbirinden ayırmada kullanılan önemli bir ölçüttür. At donları, kılların rengine göre doru, yağız, kır, kula ve al gibi ana gruplara ve ufak ton farklılıklarına göre de muhtelif alt gruplara ayrılmaktadır.⁴

Atların erkeğine *aygır*, dişisine *kısrak*, yavrusuna da *tay* adı verilir. Erkeklik bezleri burularak veya çıkarılarak döl hizmetinden ayrılmış olan ağırlar *iğdiş* veya *beygir* diye anılırlar. Ehilleştirilmemiş atlarsa genellikle bir ağırın idaresinde vahşi sürüler halinde bulduklarından bunlar da ayrı bir tabirle *ılkı* veya *yılkı* olarak adlandırılmışlardır.⁵

At, dinamik yapıda bir hayvandır. Bu nedenle evcilleştirilmesi, sığır, koyun gibi hayvan cinslerine kıyasla insanoğlunun hayatında çok daha belirgin bir etki yaratmıştır. Çünkü at binek hayvanı olarak ehilleştirilmiş ve insana hareket serbestisi kazandırmıştır. Bu işleviyle birlikte toplumlar arasındaki kültürel aktarımda özel bir rol üstlenmiştir.⁶

¹ Atilla Özgür, “*Veteriner Hekim Terimi Üzerine Tarihsel Bir Araştırma*”, Ankara Üniv. Veteriner Fak. Der., C.44, S.1, Ankara, 1997, s. 98.

² Ali Abbas Çınar, **Türklerde At ve Atçılık**, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yay. No.192, Feryal Matbaası, Ankara, 1993, s.13.

³ Nurettin Aral, **Türkiye’de Yetiştirilen Hayvan Türleri, Yetiştiricilik Tarihi ve Teknolojisi (1923-1931)**, Türkiye Jokey Klubü Yay., Ankara, 1974, s.55.

⁴ Çınar, **age.**, s.13; **Beygirin Islâh ve Teksîri**, Ziraat Vekaleti Külliyyatından, İstanbul, 1926, s.12.

⁵ Aral, **age.**, s.55.

⁶ Çınar, **age.**, s.13.

Atın ilk evcilleştirildiği yer, Orta Asya'da Türkistan'ın İran'a yakın topraklarıdır. Bunun MÖ. 8000-4000 yıllarına denk geldiği yaygın olarak kabul edilen bir görüştür. Söz konusu görüşe göre atı ilk defa evcilleştirip binek hayvanı olarak kullanan kavim de Türkler'dir. Bu nedenle at, ehil hale geldiği coğrafyada en büyük etkiyi Türk'ün hayatında yaratmıştır. Göçebe Türk boyları, atın binek hayvanı olarak kullanılmasıyla birlikte yüksek ovalar ve yaylalardan oluşan bozkır coğrafyasında geniş otlaklarla su kaynaklarının bulunması ve sürülerin takibi olanağına sahip olmuşlardır.⁷ Hayati değerdeki bu rolü nedeniyle at, koyunla birlikte Türk bozkırında yetiştirilen hayvanların başını çekmiştir.⁸ Ancak atın Türk-göçebe hayatındaki yeri bununla sınırlı değildir. At aynı zamanda Türk kavimleri için önemli bir ticari meta olmuş ve beslenme ile giyim-kuşam hayatına da yön vermiştir. Bu nedenle atın odak noktasında bulunduğu Orta Asya Türk kültürü çoğunlukla “atlı-göçebe” kültür olarak anılmaktadır.⁹

Türk boyları, batı yönündeki göçleriyle birlikte tarihsel süreçte bu kültürün Anadolu topraklarına kadar taşınmasını sağlamışlardır. Sümer¹⁰, Türkler'in Anadolu'ya atlarıyla birlikte geldiklerini ve burada yetiştiricilik geleneklerini devam ettirdiklerini kaydetmektedir. Buna göre Konya, Eskişehir, Ankara ve Aksaray şehirlerinin sınırladığı coğrafya, yeni gelenlerin hayvancılık faaliyetleri için seçtikleri alan olmuştur. Bunlar, Orta Anadolu topraklarına işaret eden söz konusu coğrafyada çoğunlukla göçebe halde bulunmuşlar ve at ile koyun yetiştiriciliği yapmışlardır.

Türklerin Anadolu'da yetiştirdikleri atlar, Türkistan'dan getirdikleri hayvanlardan köken almıştır. Orta Asya menşeli bu nesil, XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan Suriye ve Mısır'a ihraç edilmeye başlanmıştır. Selçuklu ülkesinin uluslararası arenada isim yapmış bir ticaret mekanı olan Yabanlu Pazarı ve Sivas bölgesi, yabancılara yapılan at satışının XII-XIII. yüzyıldaki odak noktalarını oluşturmuştur.¹¹

Yetiştiricilik geleneği, Selçukluların dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan Beylikler döneminde de sürdürülmüştür. Bu dönemin başlarında Anadolu'da yetiştirilen atların en değerlilerinin Germiyanogulları topraklarında bulunduğu bilinmektedir.¹² Ancak zamanla Karaman atları üstünlüğü ele almışlardır. Sümer¹³, bunun nedenini Karaman tarafına yerleşen

⁷ Çınar, *age.*, s. 14, 15.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul, 2010, s.304.

⁹ Çınar, *age.*, s.14, 15.

¹⁰ Faruk Sümer, *Türkler'de Atçılık ve Binicilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1983, s.14, 15.

¹¹ Sümer, *age.*, s.15-17.

¹² Doğru, Germiyan atlarının ünlenmesinde yetiştikleri coğrafyanın özelliklerinin önemli bir pay sahibi olduğunu bildirmektedir. Orta Anadolu'nun batı kesimini teşkil eden bu topraklar, Anadolu Selçuklularının gelişmiş ticaret yolları üzerindedir. Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)*, Eren Yay., İstanbul, 1990, s.145.

¹³ Sümer, *age.*, s.18-20.

göçebe Türk boylarının büyük kısmının sadece at yetiştiriciliği yapımlarıyla açıklamaktadır. Karaman ülkesi bir Osmanlı eyaletine dönüşünce, buradaki yetiştiricilik geleneği de Osmanlılara aktarılmıştır.¹⁴

Osmanlı Döneminde At Yetiştiriciliği

Osmanlı Devleti, büyük süvari güçlerine sahip diğer devletlerde olduğu üzere at yetiştiriciliğinin ileri seviyeye ulaştığı bir siyasi yapılanma olmuştur. Bunda Anadolu'nun çoğunlukla göçebe haldeki Türkmen nüfusundan miras alınan yetiştiricilik geleneğinin etkisi belirleyicidir. Halk yetiştiriciliği, uzun yıllar boyunca resmi nitelikteki atçılık faaliyetlerini besleyen önemli bir kaynağı temsil etmiştir. Öte yandan devlet de açtığı yetiştiricilik kurumlarıyla bu geleneğin korunmasını sağlamıştır. Bu sayede Osmanlı topraklarından neredeyse XIX. yüzyıla kadar herhangi bir güçlük yaşanmaksızın savaş koşullarının gerektiği güçlü ve sefere hazır durumdaki bir ordu tedarik edilebilmiştir.¹⁵ Bu ordunun farklı coğrafyalara sevki ve ikmal ile iaişe hizmetlerinin sağlanması, merkezle olan iletişimin devamlılığı gibi savaşta hayati değeri olan hizmetler de yine devletin yetiştiricilik müesseseleri vasıtasıyla karşılanmıştır. Osmanlı ordusunun geleneksel düzeni de bu görevlerin başarıyla yerine getirilmesinde destekleyici bir rol üstlenmiştir.

Bilindiği üzere klasik Osmanlı ordusu, askerin kaynağı ve ücretlendirilmesi yönünden farklı dinamiklerin işlediği iki temel unsurdan meydana gelmektedir; kapıkulu askerleri ve tımarlı sipahiler.¹⁶ Kapıkulu askerleri, doğrudan padişahın şahsına bağlı olan askerlerdir. Sarayla olan yakın münasebetleri dolayısıyla idarede etkin rolleri söz konusudur. Bunlar, devşirme yoluyla gayri müslim tebaadan tedarik edilmişlerdir. Önemli bir kısmını da süvari askerleri oluşturmuştur.¹⁷ Altı bölük halkı denen bu grubun sayısının XVI. yüzyıl sonlarında 40 bine ulaştığı ifade edilmektedir.¹⁸ Tımarlı sipahilere gelince bu, ordunun asıl vurucu gücünü oluşturan kesimdir. Tamamen atlı askerlerden müteşekkil olup Osmanlı kara birliklerinin en kalabalık grubunu temsil etmektedir. Tımarlı sipahilerin 1527-1528 yıllarındaki toplam sayıları 80 bin dolaylarındadır.¹⁹ İnalçık²⁰ bunları reayadan ayıran başlıca iki unsuru “at ve silah” olarak göstermektedir. Tımarlı sipahiler, hizmetlerine binaen devlete ait toprakların vergi gelirinden faydalanmışlar, buna karşılık sefer sırasında savaşa hazır durumdaki bir cebeliyle birlikte

¹⁴ Sümer, *age.*, s.25.

¹⁵ Selahattin Batu, *Türkler ve At*, Ankara Üniv. Basımevi, Ankara, 1952, s.6.

¹⁶ Osman Köksal, “*Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifeler Hâra-yı Hümayûn u ve Türk Atçılığına Katkıları*”, *Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Der.*, C.10, S.2, Aralık 2009, s.335.

¹⁷ Abdülkadir Özcan, “*Kapıkulu*” maddesi, *İA.*, TDV., C.24, 2001, s.347, 348.

¹⁸ Erhan Afyoncu, “*Sipahi*” maddesi, *İA.*, TDV., C.37, 2009, s.257.

¹⁹ Fatma Acun, “*Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması*”, *Türkler*, YTY., C.9, Ankara, 2002, s.905.

²⁰ Halil İnalçık, “*Tımar*” maddesi, *İA.*, TDV., C.41, 2012, s.169.

savaşacağı atı tedarik etme sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Böylece, para ekonomisinin gelişmediği şartlarda, çağın ihtiyaçlarına cevap verebilen güçlü bir ordunun varlığı ve devamlılığı sağlanabilmiştir.²¹ Türk atçılığının gelişimini sağlayacak şekilde örgütlenmiş olan söz konusu sistemin merkezinde ise *hayvanât ocakları* ve *Istabl-ı Âmire* yer almıştır.

Abidin²², Defter-i Hakanî kayıtlarına dayanarak 19 adet hayvanât ocağının varlığından söz etmektedir. Bunlar devletin kuruluş yıllarındaki at ıslah ve üretimini sağlayan yetiştiricilik örgütünü şekillendirmişlerdir. Kendilerine has binalar, mera, çayır, orman ve korularla birlikte ekim dikim yapılan toprakları muhtevindirler. Ocaklarda, Arap, Acem, Rus veya Buğdan atları ile yapılan melezlemeler sonucu orduya nitelikli at tedarik edilmesine çalışılmıştır. Modern haraların Avrupa’da henüz bilinmediği XV-XVI. yüzyıllarda son derece gelişkin bir yapıya ulaşan hayvanât ocaklarına diğer birçok eserde²³ de yer verilmektedir. Ancak, bunların hepsinde kaynakça olarak Abidin’in eserine atıfta bulunulmuştur. Söz konusu örgütlenme hakkındaki mevcut bilgiler, ne yazık ki *Osmanlı Atları* adlı bu eserde verilen cüzi bilgi ile sınırlıdır. Bununla birlikte klasik kitaplardan ve *Istabl-ı Âmire* teşkilatını konu alan bazı modern çalışmalardan ocaklarla merkez teşkilat arasındaki bağ konusunda önemli ipuçları elde edilebilmektedir. Örneğin Dilgimen’e²⁴ göre kuruluş yıllarında Anadolu’nun farklı yörelerinde açılmış mahalli nitelikte miri ahırlar (ıstabl-ı âmireler) mevcuttur. Buralarda, ocaklardan gönderilen hayvanlar muhafaza edilmiştir. Edirne, Dimetoka, Selanik, Filibe gibi büyük merkezlerde teşekkül eden ocakların görevi ise özel yetiştiriciden at ve kısrak tedarik etmek, bunlara ordu için gerekli nitelikleri kazandırarak söz konusu ahırlara sevk etmek olmuştur. Uzun’un²⁵ *Istabl-ı Âmire*’yi konu alan kapsamlı çalışması da bu savı destekler nitelikte bilgiler sunmaktadır. Çalışmada ulaşım hizmetlerinde kullanılacak hayvanların barındırılması için İstanbul’da ve taşrada çok sayıda miri ahırın açıldığı teyit edilmektedir. Buna göre Osmanlılar, resmi yetiştiricilik faaliyetlerinin genişlemesiyle birlikte zamanla dağınık halde bulunan tüm bu idari mekanizmaları tek bir kurumsal çatı altında toplamışlardır. Böylece ocaklar da *Istabl-ı Âmire* teşkilatının taşradaki önemli bir uzantısı haline gelmiştir. Ancak söz konusu örgütlenmenin (hayvanât ocaklarının) yapısı ve işleyiş esasları belirlenememiştir.

²¹ Acun, *agm.*, s.899; Köksal, *agm.*, s.335.

²² İhsan Abidin, *Osmanlı Atları*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1917, s.5.

²³ Hilmi Dilgimen, *Veteriner Hekimliği Tarihi*, Bozkurt Matbaası, İstanbul, 1947, s.93; Aral, *age.*, s.21; Batu, *Türkler ve At*, s.6; Aşkın Yaşar, *Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyet Tarihinde Haralar*, Ankara Üniv. Sa.BE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996, s.4.

²⁴ Dilgimen, *age.*, s.93-95.

²⁵ Ahmet Uzun, *İktisadi ve Malî Yönleriyle Istabl-ı Amire*, TTK. Yay. (Yayım sürecinde olan çalışmasını benimle paylaşmış olduğu için değerli hocama teşekkürlerimi borç bilirim.), s.14, 84, 85.

Istabl-ı Âmire

Uzunçarşılı²⁶, Istabl-ı Âmire'yi saray hayvanlarının bakım ve hizmetlerinin görülmesini sağlamakla ve buraya hayvan yetiştirmekle mükellef teşkilat olarak tanımlamaktadır. Belirtilen hizmetlerin görülebilmesi için merkezde ve taşrada çok sayıda müessese ve cemaatin dâhil olduğu bir örgütlenmeye gidilmiştir. Istabl-ı Âmire, genel anlamıyla bu örgütü ifade etmektedir. Bununla birlikte güncel araştırmalar Istabl-ı Âmire'nin sadece saray için hayvan yetiştirmediğini, hizmet ağının bundan çok daha kapsamlı olduğunu göstermektedir. Örneğin Uzun'a²⁷ göre Istabl-ı Âmire devlet kurumlarının ulaşım hizmetlerini karşılamak gibi oldukça geniş çerçevesi olan bir hizmetin ifası görevini de yürütmüştür. Çünkü Asya, Avrupa ve Afrika'ya yayılmış olan ülke topraklarında ulaşımın kesintisiz biçimde sağlanması başlıbaşına bir mesele olmuştur. Gerek rutin bürokratik işlemlerin yürütülmesi gerekse savaş zamanlarında ordunun sevk ve ikmal ile iaşesinin sağlanması için önemli miktarda bir hayvan nüfusunun hazır halde bulundurulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Istabl-ı Âmire de bu ihtiyaca binaen ortaya çıkmıştır.

Kurumun tam olarak ne zaman ve nasıl kurulduğu konusundaki bilgiler net değildir. Teşkilatın tarihiyle ilgili en eski belgelerin II. Mehmed (Fatih) dönemine kadar uzandığı ifade edilmektedir. Bürokratik yapılanmanın daha sistematik bir hal aldığı Fatih döneminde, Istabl-ı Âmire de ana hatlarıyla şekillenmiştir. "Istabl-ı Hümâyûn", "Istabl-ı Şehinşâhî" veya "Istabl-ı Has (Has Ahır)" gibi isimlerle anılan merkez teşkilatının en üstünde, örgütün amiri sıfatıyla mirahûr bulunmaktadır.²⁸ Istabl-ı Âmire'nin hizmet çerçevesinin genişlemesiyle birlikte mirahûrluk makamı zamanla *evvel* ve *sâni* olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bununla birlikte mirahûr-ı evvelin kurumun başlıca sorumlusu olma konusundaki ayrıcalıklı konumu korunmuştur.²⁹ Uzunçarşılı³⁰, Has Ahır'ın esas idarecisi olarak kabul edilen ve sorumluluk alanı daha geniş olan mirahûr-ı evvelin büyük ahır halkı diye tabir edilen hademeler, saraclar, sarban ve harbendeler ile kuru ve haralara nezaret ettiğine işaret etmektedir. Bunlardan saraclar; Has Ahır'a ait eğer, koşum takımları vb. yapmakla mükellef tutulmuşlar, nalbandlar; nal dökme, takma ve hayvan hastalıklarının tedavisi gibi baytari hizmetleri görmüşler, harbende ve sarbanlarsa saraya mahsus katır ile develerin bakım ve iaşesini sürdürmüşlerdir. İkinci mirahûr ise küçük ahır halkı ile arabacıların idaresinden sorumlu olmuştur. Istabl-ı Âmire de görev dağılımındaki bu farklılaşmaya binaen iki ana bölüme ayrılmıştır. Bunlardan ilki, büyük

²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, TTK. Basımevi, Ankara, 1984, s.488.

²⁷ Uzun, **age.**, s.8,9.

²⁸ Uzun, **age.**, s.12,13.

²⁹ Uzun, **age.**, s.33; Uzunçarşılı, **age.**, s.490-495.

³⁰ Uzunçarşılı, **age.**, s.490.

mirahûrun kontrolünde olan İstabl-ı Esbân, yani atların ahırlarından oluşan büyük ahırdır. İstabl-ı Bargıran olarak anılan ikinci bölüm ise beygirlerin ahırlarını (küçük ahır) ifade etmektedir.³¹

Ulaştırma hizmetlerinin motorlu taşıtların yaygınlaşmasına kadar olan süreçte çoğunlukla hayvanlar yada hayvanların çektiği araçlarla yapılması, öte yandan ordunun savaş gücünün önemli bir kısmını atlı süvarilerin oluşturması Osmanlı Devleti'nde kalabalık bir hayvan stoğunun varlığını gerektirmiştir.³² Söz konusu hayvanların düzenli bir biçimde tedarik edilmesi, kullanıma hazır hale getirilmesi ve periyodik aralıklarla yenilenmesi İstabl-ı Âmire'nin genel hizmet çerçevesini oluşturmuştur. Bu doğrultuda bir taraftan hayvan temini yapılırken diğer taraftan da bunların beslenip barındırılacağı ve orduya uygun nitelikler kazandırılacağı alanlar oluşturulmuştur.³³

Teşkilatın devlet hizmetinde istihdam edilecek hayvanları yetiştirmeye yönelik alanları temelde iki grupta toplanmaktadır. Kapalı ve açık mekanlar. Kapalı mekanlar ahırlar olup bunlar hem merkez (İstanbul) hem de taşraya yayılmışlardır. Özlü³⁴, İstanbul'daki ahırları; Topkapı Sarayı'ndaki Has Ahır (binek ve yük hayvanları burada bulunurdu), Yerebatan'daki kış ahırları, Ahırkapı'daki şadırvan ahırları, Kadırga limanı çevresindeki katır ahırları, Arabacılar kârhanesi'ndeki beygir ahırları ve Tersane-i Amire ahırları olarak sıralamaktadır. Buna göre taşradaki ahırlarsa daha çok Trakya'da toplanmıştır.

Miri hayvan yetiştiriciliği için tahsis edilen açık mekanlara gelince, bunları emlak-ı hümâyûn dâhilindeki kuru, mera, kışlak ve çayırliklar oluşmuştur. Buralarda sarayın ve devlet kurumlarının hizmetinde kullanılacak hayvanların bakım ve iaşesi sağlanmıştır. Osmanlılar, kuru ve taze ot, saman, arpa tedariki, bunun nakliyatı, muhafazası vb. geniş bir çerçevesi olan kuru ve çayır hizmetlerine başlangıçtan itibaren büyük bir önem vermişlerdir. Çünkü bu hizmetler İstabl-ı Âmire'nin icra ettiği görevin devamlılığının sağlanmasında temel unsuru meydana getirmişlerdir. Kuru ve çayır görevlerinin yerine getirilmesi işi genellikle emlak-ı hümâyûn dâhilindeki bu gibi alanların yakınındaki köy ve kaza ahalisine verilmiş ve bunlar gördükleri hizmet karşılığında vergi muafiyetinden yararlanmışlardır. Devlet, miri hayvan yetiştiriciliği için tahsis edilmiş olan söz konusu birimlere (kuru, mera, çayır) ve burada görev

³¹ Uzun, *age.*, s.14.

³² Uzun, *age.*, s.10. Güran, XX. yüzyıl başlarına geldiğinde bunun 1.200 bin kadarını at cinsinin oluşturduğunu bildirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tefvik Güran, **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi, C.3, Başbakanlık Devlet İstatistik Ens., Ankara, 2003, s.73-75.

³³ Uzun, *age.*, s.15.

³⁴ Zeynel Özlü, "*XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İstabl-ı Âmire'nin Gelir ve Giderleri ile İlgili Bir Değerlendirme*", **Bilig**, S.65, Bahar 2013, s.260; Zeynel Özlü, "*İstabl-ı Âmire'de (Has Ahır) Bulunan Hayvanlar ve Beslenmeleri Üzerine Bazı Notlar*", **Vakıflar Der.**, S.32, 2009, s.156, 157. Ayrıca bkz. Uzun, *age.*, s.84, 85.

alan ahalinin hizmetini engelleyecek nitelikteki her türlü müdahaleye karşı katı bir tavır sergilemiştir. Bu türden davranışlar mutlak surette engellenmeye çalışılmıştır.³⁵

Hayvana duyulan ihtiyacın artması ve buna paralel bir biçimde İstabl-ı Âmire teşkilatının hizmet ağının genişlemesiyle birlikte miri koruların sayısında da zamanla artış kaydedilmiştir.³⁶ Buralara kurum dışından hayvan tedariki ise çoğunlukla *mübayaa*, yani satın alma yoluyla yapılmıştır. Genellikle özel yetiştiriciden yapılan alımlar yanında ihtiyaç doğrultusunda zaman zaman yurt dışından da hayvan tedarik edildiği olmuştur. İslah ve üretim faaliyetlerine verilen önemin bir tezahürü niteliğindeki bu alımlarla, nitelikli bir damızlık stoğu yaratılmaya çalışılmıştır. Güncel araştırmalarda³⁷, iç piyasadan hayvan tedariki ile ilgili çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür. Arşiv kayıtları ise, İstabl-ı Âmire bünyesinde istihdam edilmek üzere yurt dışından tedarik edilen hayvanlar konusunda çarpıcı örnekler sunmaktadır. Örneğin 1850 yılına ait bazı resmi yazışmalardan³⁸ Edirne vilayeti dâhilindeki Ferecik ve İnöz korularına Almanya'dan damızlık sipariş edildiği öğrenilmektedir. Satın alınacak bu hayvanlar için İnöz korusunda yeni bir binanın tesisi kararlaştırılmış ve projeye 150 bin kuruşluk yüklü bir ödenek tahsis olunmuştur. Yapılan çizim, inşa edilecek binanın önemli miktarda hayvan barındırabilecek kapasitede olduğunu göstermektedir.

Özellikle iç piyasadan yapılan alımlarda, standartlaşmış bazı işlemler yürütülmüştür. Hayvan satın alımı, birinci mirahûrun görevlendirmesi üzerine Has Ahır'ın seyis vb. rütbedeki görevlileri tarafından yapılmıştır. Bunlar yurt genelinde nitelikli hayvan mevcut olan bölgelere gönderilmişlerdir. Yerel idarecilerden, satın alma işlemi için görevlendirilen kurum personeline yardımcı olunması istenmiştir. Satın alınacak hayvanlarınsa genç, sağlıklı ve cüsseli olmaları şart koşulmuştur.³⁹

Uzun⁴⁰, XVI. yüzyıl ortalarına ait olduğunu tahmin ettiği bir belgeye dayanarak İstabl-ı Âmire bünyesindeki hayvan mevcudunu 15.219 olarak göstermektedir. Bunlar at, katır ve deve cinsinden oluşmuşlardır. Cinsler arasında dengeli bir dağılım mevcuttur. XIX. yüzyıla gelindiğinde kurumun hayvan varlığında önemli bir değişim olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Özlü⁴¹ İstabl-ı Âmire'nin 1879-1880 yıllarındaki hayvan sayısını 1652 olarak bildirmektedir. Bu miktar içerisinde her ne kadar deve cinsinin mevcuduna yer verilmemişse de kurumun hayvan varlığının belirgin bir düşüş sergilediği açıkça görülmektedir. Özlü bunun

³⁵ Uzun, *age.*, s.118-120.

³⁶ Uzun, *age.*, s.118.

³⁷ Uzun, *age.*, s.16, 123, 124. Ayrıca bkz. Özlü, "*İstabl-ı Âmire'de (Has Ahır) Bulunan Hayvanlar..*" s.157, 158.

³⁸ **BOA.İ.MVL.** 226/7725, **BOA.A.MKTV.MVL.** 48/93, **BOA.C.SH.** 5/213.

³⁹ Uzun, *age.*, s.124.

⁴⁰ Uzun, *age.*, s.63.

⁴¹ Özlü, "*İstabl-ı Âmire'de (Has Ahır) Bulunan Hayvanlar..*" s.159.

gerekçesini, ihtiyaç doğrultusunda muhtelif birimlere sevk olunan hayvanların çoğunlukla sağlam olarak geri gönderilmemesine ve savaşların neden olduğu teleflere bağlamaktadır. Ancak, hazırlanan tez çalışması esnasında elde edilen ve buraya yansıtılmaya çalışılan bulgular, bunun asıl nedeninin atçılık konusunda özellikle 1860 sonrası yapılan düzenlemeler olduğunu göstermektedir. Zira bu düzenlemelerle birlikte Istabl-ı Âmire teşkilatının hizmet çerçevesi önemli bir değişime tabi tutulmuştur. Kurumun başlıca sorumluluklarından olan ordu hayvanlarının temini konusu önce askerî çiftliklere, XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde de remont teşkilatına devredilmiştir. Her ne kadar takip edilen süreçte askerî çiftlikler Istabl-ı Âmire'nin damızlık kadrolarından faydalanmışlarsa da, ordu atlarının yetiştirilmesinde Istabl-ı Âmire ana yetiştiricilik mecrası olma konumunu kaybetmiştir.

Taycı ve Yundcu Cemaati (Tayciyân ve Yundciyân-ı Hassa)

Istabl-ı Âmire'nin merkezdeki ahır, koru ve çayırlardan ve buralarda istihdam edilen personelden oluşan hizmet birimlerinden başka taşrada da yund oğlanları, taycılar, korucular, voynuklar gibi cemaatlerden meydana gelen kapsamlı bir teşkilatının var olduğu bilinmektedir. Bunlar ocaklar halinde örgütlenmişler ve kuruma bağlı olarak çalışmışlardır. Özellikle yundcu ve taycıların saray için icra edilen atçılık faaliyetleri içerisinde ayrı bir yeri olmuştur.

Yundcular taşra teşkilatının, Hassa Ordusu için nitelikli kısraak yetiştiren birimini teşkil etmişlerdir.⁴² İyi hayvan elde etmek, bunların iyi bir bakım görmesini gerektirdiğinden, yazın yarı yabani halde dolaşan ve kışın tavlalarda barındırılan kısraakların ahır ve yayla hizmetleri yundcularca görülmüştür.⁴³ Doğru⁴⁴, yundcu ocaklarının Edirne, Filibe ve Gümülcine'de bulunduğunu bildirmektedir. Ocak halinde teşkilatlandırılmamış olanlarsa müselleme teşkilatı dâhilinde bireysel halde hizmet vermişlerdir. Bu nedenle yund oğlanlarına tüm ülke çapında rastlanabilmiştir.

Taşra teşkilatının bir diğer önemli unsuru olan *taycılar* ise kökeni Anadolu Selçukluları devrine kadar uzanan bir örgütlenmedir. Selçuklu ordusunun süvari gücünü oluşturan tımarlı sipahilerin binek hayvanları taycı ocaklarının bulunduğu belli merkezlerden tedarik edilmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışıyla birlikte teşkilat önce Germiyanogullarına sonra da Osmanlı Devleti'ne intikal etmiştir. Taycılar uzun yıllar boyunca Osmanlı kara ordusunun temel iki atlı birimi olan tımarlı sipahilerle kapıkulu süvarilerinin muharip özelliğini beslemişlerdir.⁴⁵

⁴² Yund kelimesi Anadolu'da yüzyıllarca kısraak karşılığı olarak kullanılmıştır. Doğru, **Yaya-Müselleme-Taycı Teşkilatı**, (naklen) s.143.

⁴³ Halime Doğru, **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa Yay., İstanbul, 2000, s.203.

⁴⁴ Doğru, **Yaya-Müselleme-Taycı Teşkilatı**, s.149

⁴⁵ Doğru, **Yaya-Müselleme-Taycı Teşkilatı**, s.145.

Osmanlı toprakları dâhilinde taycıyan-ı hassa cemaati yalnız Sultanönü sancağında bulunmuştur. Buradaki arazi ve çayırlar daha Osman Bey zamanından itibaren sultan hassı olarak tay yetiştirmek üzere taycılara hasredilmiştir.⁴⁶ Taycılar, Has Ahır arazisi üzerinde kurulmuş taycı çiftliklerinde iyi cins tay yetiştirmekle mükellef olmuşlar ve gördükleri bu hizmet karşılığında örfî vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁴⁷ İdari yönden İstabl-ı Âmire'ye (mirahûr-ı evvele) bağlı olarak hizmet veren taycıların askerî açıdan bağlı olduğu birimi ise tıpkı yundcular gibi Osmanlı ordusunun müsellemler adı verilen geri hizmet birlikleri oluşturmuştur.⁴⁸ Taycı yazımı müsellemler yazımı ile hemen aynı tarihlerde başlamıştır. Teşkilat, II. Bayezid döneminde (1492 tarihinde) yeniden düzenlenmiştir. Bu çerçevede sancak dâhilinde oldukça geniş ve dağınık bir alanda bulunan taycı ocakları İnönü ve civarına kaydırılmaya çalışılmıştır. 1502'de bu düzenleme olgun şeklini almış ve taycı cemaati İnönü merkez olarak Has Ahır arazisi üzerindeki nahiyelerde toplanmışlardır.⁴⁹

Hizmetlerinin kapsamı kanunnamelerle tespit edilmiş olan taycıların temel sorumluluğunu tay yetiştirmek ve buna bağlı görevleri yerine getirmek teşkil etmiştir. Yaz mevsiminde hassa korularında serbest halde bulunan ve kışı hassa ahırlarında tavla-bent olarak geçiren tayların her türlü kuru ve ahır hizmetlerinin görülmesi, askerî hizmette istihdamlarından önce terbiyelerinin yapılması, eğere alıştırmaları ve nallanmaları, taycılar tarafından yürütülmüştür. Taycılar, gördükleri bu hizmete binaen hassa çayırlarını tasarruf etme hakkını edinmişlerdir. Yetiştirdikleri hayvanların yaz ve kış mevsimleri için ihtiyaç duydukları ot da buradan temin edilmiştir.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinden itibaren var olan taycı teşkilatı, XIX. yüzyıl başlarında, hükümetin taşradaki otoritesinin ayanlık karşısında zayıflaması neticesi peyderpey ortadan kalkmıştır. Zira taycı nahiyelerinin bulunduğu Sultanönü sancağı, diğer pek çok yerde olduğu üzere yavuz ayanların ortaya çıktığı bir idari birim olmuştur. Buraya zorunlu olarak iskan edilen Kumarcı lakaplı Abdullah Bey Çifteler'e, kardeşi Memiş Ağa da İnönü'ye yerleşerek zamanla burada önemli birer güç odağı haline gelmişlerdir.⁵¹ Hatta bölgedeki nüfuzu giderek artan Kumarcı Abdullah, bir müddet sonra Sultanönü ayanı seçilmiştir. Kendisinin ve kardeşinin satın aldıkları topraklarla arazilerini genişletmeleri ise yöredeki taycı ocaklarının

⁴⁶ Doğru, **Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı**, s.150.

⁴⁷ Doğru, **Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı**, s.148.

⁴⁸ Doğru, **Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı**, s.147. Müsellemlerin Hassa Ordusu'nun kurulmasından sonra geri hizmete alınması, taycıların sayısında zamanla önemli bir artış yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Zira bunların önemli bir kısmı taycı olmuştur. **Age.**, s.11-13.

⁴⁹ Doğru, **Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı**, s.146.

⁵⁰ Doğru, **Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı**, s.149-151.

⁵¹ Abidin, **age.**, s.215, 216. Doğru, Kumarcı'nın gerçek adını Mustafa, kardeşinin adını Abdullah olarak kaydetmekte, ancak verdiği bu bilgilere ilişkin bir kaynak göstermemektedir. Doğru, **Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı**, s.166.

özelleşerek yok olması sonucunu doğurmuştur. Toprağın yeni sahipleri at yetiştiriciliği geleneğini önemli ölçüde muhafaza etmişlerse de Kumarcı'nın bertaraf edilmesi ardından kurduğu çiftlik arazisi devlet hesabına geçmiştir.⁵²

XIX. Yüzyılda Gelişmiş Ülkelerdeki Atçılık Örgütlenmesi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Osmanlı Devleti'nin XIX-XX. yüzyıllarda yetiştiricilik alanında ortaya koyduğu hamlelerinin anlaşılabilmesi için şüphesiz belirtilen süreçte at ıslah ve üretimi konusunda ön plana çıkmış diğer devletlerde ne tür bir teşkilatlanmaya gidildiğinin de bilinmesi gereklidir. Çünkü kuruluşundan itibaren atçılık faaliyetlerine büyük önem veren Osmanlılar, XIX. yüzyıla gelindiğinde diğer birçok sahada olduğu gibi bu alanda da öncü olma konumlarını yitirmişlerdir. Dolayısıyla, Osmanlı topraklarında 1850'li yıllardan itibaren takip edilen üretim ve ıslah etkinlikleri Avrupa devletlerinin yöntem ve metodlarına dayandırılmak durumunda kalmıştır.

Almanya, Fransa, İngiltere ve Macaristan'ın başını çektiği söz konusu devletlerdeki yetiştiricilik faaliyetlerinin ileri bir seviyeye ulaşmasında ise atçılığın devlet nezdinde sahip olduğu değer temel etken olmuştur. Alman, İngiliz, Fransız ve Macar hükümetleri gerek ordu güçlerinde gerekse ziraattaki yaygın kullanımı nedeniyle at ıslah ve üretimine büyük önem atfetmişler ve temelde “özel yetiştiricilik faaliyetlerinin teşvikine” dayalı himayeci bir politika takip etmişlerdir. Devletin üretim etkinliklerine doğrudan ya da dolaylı olarak müdahale etmesi anlamına gelen bu politika, hükümetlere önemli görev ve sorumluluklar yüklemiştir. Avrupa'nın incelenen dönemdeki modern atçılık teşkilatlanmasının çerçevesini çizen bu görevlerin birincisi de *haralar* teşkilidir.⁵³

Haralar, bir memleketteki atçılık teşkilatının en üst birimini şekillendirip genel olarak ehli hayvan cinslerinin vasıflarının korunması ve yükseltilmesi için nitelikli damızlıkların toplandığı yerler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım, haraların oldukça geniş bir hizmet çerçevesinin olduğunu göstermektedir. Çünkü buralarda hem büyükbaş, hem küçükbaş, hem de kanatlı hayvanların ıslah ve üretimi yapılmıştır. Bu nedenle söz konusu işletmelerde farklı cins ve türlerlerdeki damızlıklar barındırılarak çok yönlü bir yetiştiricilik programı takip edilmiştir. Ancak haraların muhtelif cinsten hayvanlar için bir ıslah mecrası olması, XIX. yüzyıldan itibaren mümkün olan bir durumdur.⁵⁴ Daha öncesinde ise haralar çoğunlukla at yetiştirilen

⁵² Doğru, **Yaya-Müsellem-taycı Teşkilatı**, s.165, 166.

⁵³ “*İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdîr-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu*”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 6. Sene, 29 Şubat 1331, Aded 58-60, İstanbul, s.480.

⁵⁴ Ahmed Midhat, “*Hâralar, Maksad-ı Te'sîs ve Teşkilâtı*”, **Askerî Tıbb-ı Baytarî Mecmuası**, C.5, S.9, Eylül 1927, s.361.

mekanları ifade etmişlerdir. Bu nedenle pek çok kaynakta hara kelimesi at cinsine atfen kullanılıp ırkların ıslahı için nitelikli aygır ve kısrak üreten yer olarak gösterilmektedir.⁵⁵

Haraların uzun müddet yalnız at üretimi ile meşgul olmaları, at ıslahı konusunun haraların üretim yapısı bakımından XIX-XX. yüzyıllarda kazandığı anlam içerisinde de ayrıcalıklı bir konumda olmasını sağlamıştır. Bu, hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa'nın önde gelen yetiştirici devletleri için ortak olan bir yöndür. Örneğin 1732'de Prusya'da kurulan Trakehner Harası ve Macaristan haralar teşkilatının önde gelen örnekleri olan Mezohegyes, Babolna ve Fogaras haraları, at yetiştiriciliğinin ön planda olduğu yerler olmuştur.⁵⁶ Haraların XIX. yüzyıl Avrupası'ndaki modern örneklerini temsil eden bu gibi işletmeler, çoğunlukla buldukları ülkenin en verimli, dolayısıyla da maksada en uygun mevkisinde konuşlandırılmışlardır. Tesislerindeki amaç halk hayvanlarının ıslahı yoluyla bir memleketin hayvan varlığının niteliğini yükseltmek olduğundan buralarda istihdam edilecek damızlıklara büyük önem verilmiştir. Bunlar, ait oldukları ülkenin en güzide hayvanları arasından seçilmişler ve halkın istifadesine sunulmak üzere mıntıka aygır depolarına sevk edilmişlerdir.⁵⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere haraların bir alt kademesinde bulunan birimi *damızlık depoları* meydana getirmiştir.

Damızlık depoları, Avrupa atçılık örgütlenmesinin taşradaki en önemli ayağıdır. Bu nedenle hükümetlerin at ıslah ve üretim faaliyetlerinin organizasyonu konusundaki ikinci sorumluluğunu, damızlık depolarının tesisi oluşturmuştur. Buralara aygır ve kısrak tedariki, bunların nakil ve sevkleri ile yerli üreticinin kullanımına sunulmaları için gerekli tedbirlerin alınması da yine hükümetlerin görev ve sorumluluğu kapsamında yer almıştır.⁵⁸ Bilhassa özel yetiştiricilik faaliyetlerinin gelişkin bir yapıda olduğu ülkelerde, devlet eliyle işletilen haralar zamanla yerlerini bu depolara bırakmıştır. Yerli ırkların ıslahı konusunda kaydedilen aşama yaşanan bu gelişmede temel etkindir. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde çok sayıda devletin, ıslah ve üretim etkinliklerini haralar örgütlenmesinden damızlık depolarıyla devam ettirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Fransa bu türden örneklerin başında yer almıştır. Burada XIX. yüzyıl sonlarında 20'yi aşkın depo mevcuttur. En ünlüleri de Pin ve Pompadour'dur.⁵⁹

⁵⁵ Yaşar, **agt.**, s.7.

⁵⁶ "Islâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu", s.486; Abidin, **age.**, s.160; Ali Rıza (Uğur), "Macaristan'da Islah-ı Nesl-i Feres Nasıl Başlamıştır?", **Baytarî Mecmua**, C.1, S.4, 1339, s.108-110.

⁵⁷ "Islâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu", s.480, 481.

⁵⁸ "Islâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu", s.481. Ayrıca bkz. Yorgi Pesalti, "Hayvanât-ı Ehliyye- Hayvanâtımızın Islâh ve Teksîri", **Felahat**, 1. Sene, 15 Nisan 1329, No.3, s.37.

⁵⁹ "Islâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu", s.495, 496; "Asâkir-i Osmâniyyeye Lüzûmu Olan Süvârî Hayvanâtının Dâhilen Tedârîki İçin İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbîr", **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1. Sene, 15 Teşrinievvel 1324, No.4, s.109. Mithat, XX. yüzyıl başlarından

Damızlık depoları, Prusya'da (Doğu Almanya) da en az Fransa kadar yaygın olmuştur. Buna karşılık devlet depolara damızlık tedarik etmeye mahsus bir teşkilatlanmanın varlığını zorunlu bulduğundan, haraların statüsü korunmuştur. Bunlar yalnız damızlık yetiştirmeye münhasır kılınıp yetiştirilen kıymetli aygırlar mıntika depolarına taksim olunmuştur.⁶⁰

Avrupa atçılık örgütlenmesinin taşradaki diğer bir önemli unsuru da damızlık depolarının bir alt birimi olan *sifat istasyonları*dır. Sifat istasyonları, çiftleşme zamanlarında damızlık depolarından köy ve kasabalara sevk edilen aygırların özel yetiştiriciye ait kısraklarla aşım işlemlerinin yapıldığı mekanları temsil etmektedir. Çoğunlukla ahırlardan ibaret olan bu binalar aynı zamanda devlete ait olan aygırların çiftleşme mevsimi sonuna kadar barındırıldıkları yerlerdir. Dolayısıyla hükümetlerin bir sorumluluğunu da inşa olunan istasyonların sağlık koşulları ve fiziki donanım yönünden yeterli seviyede olmasının sağlanması teşkil etmiştir.⁶¹

Haralar, damızlık depoları ve sifat istasyonları, Avrupa menşeli XIX. yüzyıl yetiştiricilik örgütlenmesinin fiziki öğelerini meydana getirmektedir. Hükümetler, bunların birbiri ile bağlantılı ve organize bir halde çalışmasını sağlayarak devlet eliyle tedarik edilen nitelikli damızlıkların özel üretici ile buluşmasını mümkün ve kolay bir hale getirmişlerdir.⁶² Yetiştiriciliğin gelişimi için gerekli olan yasal düzenlemeleri yapmak ve özel girişimin desteklenmesi maksadıyla teşvik faktörlerini harekete geçirmek de Avrupa hükümetlerinin yetiştiricilik alanındaki sorumluluklarının hukuki ve sosyo-ekonomik boyutunu şekillendirmiştir. Böylece sarf edilen mesaide bütünsellik yakalanmasına çalışılmıştır. Özel girişimi harekete geçirmeyi hedefleyen teşvik unsurlarının başında ise *sergi* ve *yarışlar* yer almaktadır. Bunlardan hayvan sergilerinin bölgesel veya umumi olarak hayvan teşhiri yapılan yerleri ifade ettiği malumdur. Düzenlenişlerindeki amacı ıslah çalışmalarının olumlu sonuçlarını yetiştiricinin beğenisine sunmak ve bu suretle bir şevk ve gayret unsuru yaratmak oluşturmuştur.⁶³ Yarışlara gelince bunlar, yetiştiricilik müsabaları ve at koşuları olmak üzere iki ana kategoride icra edilmiştir. Yetiştiricilik müsabakalarında iyi yetiştirilip terbiye edilmiş hayvanlar ödüllendirilirken⁶⁴, at koşuları ise hem teşvik hem de ıslah unsuru olması bakımından XIX-XX. yüzyıllar üretim faaliyetleri içerisinde ayrı bir yer edinmiştir.

İtibaren hara teşkilatının yerinin damızlık depolarının aldığı bildirmektedir. Kendisine göre bu, tedricen meydana gelen bir gelişmedir. Temel nedeni de, Fransa örneğinde olduğu üzere devletin at varlığının neredeyse tamamen ıslah edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu gibi ülkelerde sadece neslin muhafazası işlevini yürütecek olan depolar yeterli bulunmuştur. Örneğin Pin ve Pompadour hara olarak kurulmuş işletmelerken zamanla depolara dönüşmüşlerdir. Midhat, *agm.*, s.362, 363.

⁶⁰ “*İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu*”, s.483.

⁶¹ Midhat, *agm.*, s.363; “*İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu*”, s.512, 513.

⁶² Midhat, *agm.*, s.363.

⁶³ “*Sergiler*”, **Ziraat Vekaleti Mecmuası**, 3. Sene, Temmuz 1926, No.6, s.278-280.

⁶⁴ “*Müsabakalar*”, **Ziraat Vekaleti Mecmuası**, 3. Sene, Temmuz 1926, No.6, s.275.

Avrupa atçılık teşkilatlanmasının askerî boyutunu ise remont idaresi oluşturmuştur. Remont idaresi, haralar teşkilatını tamamlayıcı nitelikte ve en az haralar kadar yaygın bir örgütlenme biçimidir. Ana gayesi ordu güçleri için iyi vasıfta hayvan elde etmektir. Teşkilatın temel iki unsurunu *satın alma komisyonları* ile *remont depoları* meydana getirmektedir. Çoğunluğunu ordu subaylarının oluşturduğu satın alma komisyonları, özel yetiştiriciden küçük yaştaki taylorları satın alma görevini üstlenmişlerdir. Remont depolarında ise satın alınan taylorların bakım ve terbiyesi yürütülmüştür. Remont uygulamasından etkin olarak faydalanan ülkelere bakıldığında, başında yine Almanya ve Fransa'nın geldiği görülmektedir. Fransa'da remont usulü taylorların 3.5 yaşlarında satın alınması ve 5 yaşında alaylara sevki üzerine bina edilmiştir. Almanya'da (Prusya örneği) ise yaş aralığı biraz daha farklıdır. Depolara gönderilen taylorların asgari yaşları 3 olup bunlar 4 yaşından itibaren alaylara sevk olunmaya başlamışlardır.⁶⁵

Remont idaresi, at yetiştiriciliği konusunda ileri bir seviyeye ulaşan Avrupa devletlerine ordu atlarının iç piyasalardan tedariki konusunda büyük bir kolaylık sağlamıştır. Zira XX. yüzyıl başlarına kadar at, başlıca savaş ve askerî nakil vasıtası olmuştur. Bu nedenle at yetiştiriciliğinin en önemli yönünü devletlerin ordu güçlerini donatmak üzere yaptıkları askerî amaçlı yetiştiricilik faaliyetleri şekillendirmiştir. Ancak ordu atı yetiştiriciliği özel yetiştiricinin de sürece aktif olarak dâhil edilmesini zorunlu kılan bir üretim sahasıdır. Çünkü bu kesimin yetiştiricilik faaliyetlerinden soyutlandığı bir sistem, orduda istihdam edilecek atların önemli bir bölümünün yurt dışından tedarik edilmesi sorununu doğurmaktadır. Özellikle savaş dönemlerinde devletler için ulusal bir güvenlik meselesi teşkil eden söz konusu sorun nedeniyle remont usulü XIX-XX. yüzyıllar Avrupasında yaygın olarak kullanılmıştır. Böylece bir yandan ordu atlarının iç piyasalardan kolaylıkla tedariki sağlanırken diğer yandan da özel yetiştiriciye yetiştirdiği hayvanı rahatça nakde çevirebileceği daimi ve güvenilir bir kaynak yaratılmıştır.⁶⁶ Bilhassa Almanya örneğinden iktibasla remont örgütlenmesinden Osmanlı Devleti de etkin olarak faydalanmaya çalışmıştır. Fakat teşkilatın yaygınlaştırılması ancak XX. yüzyıl başlarında mümkün olabilmektedir.

⁶⁵ “*İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdîr-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu*”, s.490, 491. Ayrıca bkz. Emrullah Efendi, **Yeni Muhîtü'l-Maârif**, C.1, Hürriyet Matbaası, İstanbul, 1328-1330, s.433-436.

⁶⁶ “*İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdîr-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu*”, s.490, 491. Prusya örneğine binaen yazılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORDU İÇİN AT YETİŞTİRİCİLİĞİ ve ASKERÎ GİRİŞİM

1.1. II. Meşrutiyet'in İlanına Kadar Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği

Atın Türk literatüründe, sanatında ve folklorunda geniş bir yer edinmesi, Türklerin asırlar boyunca yetiştiricilik konusunda edindiği tecrübe ve bilgi birikiminin bir ürünüdür. Kaynağını Orta Asya'dan alan bu gelenek, tarihsel süreçte kurulmuş olan çok sayıdaki Türk devletinde yaşatılmış ve bunlar aracılığıyla günümüze intikal etmiştir. Orta Asya'da Türk boyları arasında yerleşmiş yetiştiricilik prensipleri ve bu alanda kullanılan kavram ve kelimelerin bugün önemli ölçüde yerinin ve kullanımının olması, bunun en açık göstergesidir.⁶⁷

Büyük süvari güçlerine sahip olan çağdaşı diğer uluslar gibi Osmanlı Türklerinde de atçılık kültürü ileri bir seviyede olmuştur. Özellikle devletin siyasi ve askerî zaferleri ile dolu olan “klasik döneminde”, ordunun vurucu gücünü temsil eden süvari birliklerinin sayısının 200.000'e ulaştığı bilinmektedir.⁶⁸ Osmanlı süvari kuvvetlerinin bu derece gelişmiş bir yapıya kavuşmasında halk yetiştiriciliğinin büyük bir payı vardır. Öte yandan devlet de ordusunda ata ve atlı güçlere büyük önem vermiş ve orduya nitelikli hayvan temin etmesi için açtığı kurumlarla özel yetiştiricilik faaliyetlerini desteklemiştir. Ancak Osmanlı kara ordusunun geleneksel askerî düzeni III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde gerçekleşen reform programı çerçevesinde köklü bir değişime uğramıştır. Kapıkulu ocakları ile timarlı sipahi teşkilatı dağıtılarak peyderpey tasfiye edilmişlerdir. Bunların yerine ikame edilen askerî düzende ordunun at ihtiyacı, ilk kez III. Selim döneminde bu maksada binaen açıldığı görülen yetiştiricilik çiftlikleriyle karşılanmaya çalışılmıştır.⁶⁹

Uzmanlar⁷⁰, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan söz konusu dönüşümün ardından yıkılışa kadar olan süreçte Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği konusunda meydana gelen gelişmelerin iki safhaya ayrılarak incelenebileceğini göstermektedir. Birincisi II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreçtir. Bu süreçte atçılık konusundaki girişimlerin öncüsü ordu kurumlarıdır. Yetiştiriciliğin temel iki alanının; ıslah ile üretimin, askerî ve sivil faaliyet

⁶⁷ Selahattin Batu, *Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi*, Yüksek Ziraat Ens. Yay., Ankara, 1938, s.48, 55.

⁶⁸ Ferruh Dinçer, “*Türkiye’de Askerî Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar II*”, *Ankara Üniv. Veteriner Fak. Der.*, C.27, S.1/2, Ankara, 1980, s.248.

⁶⁹ Köksal, *agm.*, s.337.

⁷⁰ “*İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdîr-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu*”, s.474. Zeki Said, *Türkiyede Atçılığın Ehemmiyeti ve Araştırma Mevzuu*, Yüksek Ziraat Ens. Yay., Ankara, 1940, s.12.

sahaları oluşturularak Ziraat Nezareti'yle Harbiye Nezareti arasında pay edildiği ikinci devre ise II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki safhayı ifade eder.

Çağın ihtiyacına göre donanmış, sefere hazır durumdaki bir ordunun temini ve bunun ikmal ile iiaşesi, stratejik önemine binaen at yetiştiriciliği konusundaki gelişmelerin II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreçte Seraskerlik bünyesinde ve ordu çatısı altında yaşanmasına neden olmuştur.⁷¹

1.1.1. Halk Yetiştiriciliği ve 1853-1856 Kırım Savaşı'nın Etkileri

1850'li yıllara kadar Osmanlı ordusunun at ihtiyacı büyük çoğunlukla “yerli mahsulü” olarak nitelenen ve yurt toprakları dâhilinde yetiştirilen hayvanlardan karşılanmıştır. Türk köylüsünün devlet menfaatini yakından ilgilendiren bu önemli görevin yerine getirilmesinde önemli bir katkısı vardır.⁷² İyi bir ata sahip olmayı şeref göstergesi olarak kabul eden ve bunun için gereken maddi olanağa sahip olan hemen her köylü, ahırındaki atı orduya satmak ve bu suretle ahali arasında itibar kazanmak için adeta yarışmıştır. Zira orduda istihdam için yerli üreticiden alınan atlar alelade hayvanlar olmamış, aksine iyi yetiştirilmiş ve cüsseli hayvanlar tercih edilmiştir. Orduya hayvan göndermek bu nedenle yetiştiricilikle uğraşan kesim nazarında hem bir onur göstergesi olmuş hem de ekonomik yönden önemli ve daimi bir kazanç kapısı teşkil etmiştir. Yerli üreticiden temin edilen hayvanlar, devlet kurumları tarafından yetiştirilenler yanında Osmanlı ordu güçleri için asırlar boyunca önemli bir kaynak olmuştur. Bu sayede Osmanlı ordularında XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar neredeyse dışarıdan temine ihtiyaç kalmayacak surette nitelikli süvari ve nakliye hayvanı bulunabilmiştir. Ancak 1850'li yılların başlarında yaşanan siyasi-askerî gelişmeler, halk yetiştiriciliğinin büyük ölçüde gerilemesine neden olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dek sürecek temel askerî sorunlarından biri olan orduya nitelikli hayvan temin edebilme sorununun ortaya çıkışına da zemin hazırlamıştır. Bu yöndeki en önemli gelişme ise Kırım Savaşı'dır.⁷³

Kırım Savaşı (1853-1856), siyasi, askerî ve ekonomik alanlardaki önemli sonuçları yanında literatüre⁷⁴ aynı zamanda devletin maddi ve manevi desteği ve yerli yetiştiricinin emeği ile gelişen Türk atçılık geleneğinin aldığı ilk büyük darbe olarak geçmiştir. Bu savaş sonrasında orduya hayvan temininde önemli bir rolü olan halk yetiştiriciliği büyük bir gerileme yaşamıştır. Osmanlı hükümeti yerli halk tarafından yürütülen yetiştiricilik faaliyetlerini büyük ölçüde tasfiye eden bu durumun etkisini en çok askerî cephede hissetmiştir. Alayların hayvan ihtiyacını

⁷¹ “İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdir-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu”, s.474.

⁷² “İslah ve Teksîr-i Nesl-i Feres”, **Mecmua-i Askeriye**, C.5, S.6, 28 Şubat 1341, s.92.

⁷³ “İslah ve Teksîr-i Nesl-i Feres”, s.92; Aral, **age.**, s.21.

⁷⁴ Aral, **age.**, s.28.

karşılımda bu tarihlerden sonra kendini yoğun olarak hissettirmeye başlayan güçlük, Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dek çözümlenemeyen başlıca askerî sorun olmuştur.⁷⁵

Halk elinde yürütölen yetiştiricilik faaliyetlerinin gerilemesine neden olan gelişme ise Kırım Savaşı'nı takiben Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden (İngiltere, Fransa ve İtalya) savaş bölgesine nakletmiş oldukları hayvanları satın almasıdır. Her ne kadar satın alınan hayvan miktarına ilişkin nicel bir veriye ulaşılammamışsa da büyük çaplı bir satın alım olduğu tahmin edilen bu alışverişle birlikte alaylara sevk edilen hayvanların Osmanlı ordusunda istihdam edilen yabancı kökenli ilk büyük kabile olduğu tahmin edilmektedir. Hükümet kârlı bulduğu bu mübadelenin ardından uzun süre ordu hayvanı ihtiyacı hissetmemiş ve yerli yetiştiriciden bu amaçla hayvan satın alınmamıştır.⁷⁶ Bu durum, orduya satmak hedefiyle at yetiştiriciliği yapan yerli üreticinin hayvanlarının ellerinde kalması sonucunu doğurmuştur. Piyasa değeri yüksek olan bu nitelikli hayvanların istihdam edilebileceği başka bir daimi kaynak bulunammamıştır. Bu nedenle yerli yetiştirici bir süre sonra ihtiyaç fazlasını elden çıkarmayı tercih etmiş ve büyük çoğunluğu zamanla güvenilir bir kazanç kapısı olan bu meşguliyeti terk etmiştir. Halk yetiştiriciliğinin takip eden süreçteki üretim yapısını “kapı malı” diye tabir edilen küçük cüssedeki, masrafsız hayvanlar meydana getirmiştir.⁷⁷

Çoğaltılması güç olan, uzun zaman ve maddi olanak gerektiren nitelikli hayvanların bu şekilde tasfiye edilmesi ve halk yetiştiriciliğinin sekteye uğratılması, olumsuz etkisini 1860'lardan sonra hissettirmeye başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ise alayların hayvan eksiklerinden kaynaklanan sorunlar Osmanlı hükümetinin cephelerde mücadele etmek durumunda kaldığı problemlerin başında yer almıştır. Zira savaşta süvari hayvanı temininde büyük sıkıntılar yaşandığı gibi nakliye hayvanı eksikliği de önemli bir sorun olmuş ve bu nedenle askerın yaşesi çok zaman temin edilememiştir.⁷⁸

⁷⁵ “İslah ve Teksir-i Nesl-i Feres”, s.92, 93; Aral, **age.**, s.28, 29.

⁷⁶ Osmanlı hükümeti kara ordularının savaş sırasındaki hayvan ihtiyacını, savaş öncesinde olduğu üzere ordu merkezlerinin yetki bölgeleri dâhilinden temin edebilmiştir. İncelenen arşiv belgelerinde hükümetin savaş esnasında cephelere hayvan temini konusunda sıkıntı yaşandığına ilişkin bir veriye rastlanmamaktadır. Örneğin müttefiklerin Kırım'da Ağustos ayı sonlarında başlattıkları genel hareket sırasında Osmanlı hükümeti Irak ve Hicaz Ordusu'nun süvari ve topçu alaylarının eksiği olan binek, koşum ve saka hayvanlarının temini için Süleymaniye, Kerkük, Bağdat taraflarındaki yetiştirici aşiretlerden 618 at ve 82 adet katır satın almıştır. Buna ilişkin ordu komutanlığı tarafından merkeze gönderilen on sekiz kıta cetvel incelendiğinde, satın alınan hayvanların önemli bir kısmının özellikle topçu alaylarında kullanılabilir ölçüde cüsseli hayvanlar oldukları görölmektedir. **BOA.C.AS.** 1060/46624. Aynı şekilde 1855 yılı Mayısında Anadolu Ordusu'nun hayvan ihtiyacı için Ankara eyaletinden gerekli sayıda hayvan temin edilebilmiştir. **BOA.A.MKT.MHM.** 70/47. Şu halde, Osmanlı hükümetinin savaşı müteakip müttefiklerinden hayvan satın almasını, yerli yetiştiriciliğın yetersiz kalmasına atfetmek mümkün görünmemektedir. (İngiliz ve Fransızların Kırım'da Austos ayı sonlarında başlattıkları genel hareket hakkında bkz. Stanford J.Shaw- Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.2, E Yay., İstanbul, 1983, s.179.)

⁷⁷ Aral, **age.**, s.28.

⁷⁸ Yüksel Bayıl, “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi”; **History Studies**, V.5(1), January 2013, s.19, 33; Aral, **age.**, s.29.

1.1.1.1. Askerî Çiftliklerin Teşkilatlandırılması

Osmanlı hükümeti ile müttefikleri arasında Kırım Savaşı sonrasında gerçekleşen hayvan ticaretinin taraflar açısından kârlı bir girişim olduğunu söylemek mümkündür. Dönemin koşulları göz önüne alındığında özellikle İngiltere için maddi açıdan büyük bir külfet oluşturan savaş hayvanlarının geriye nakli sorunu, bu mübadele ile birlikte kısa dönemli bir kazanç kapısı haline getirilmiştir. Bundan sonraki süreçte ordu ihtiyaçlarını temin edebilmek için yerli kaynaklara yönelen bu devletlerde özel üretici arasında at yetiştiriciliğine olan rağbet belirgin biçimde artmıştır. Osmanlı hükümeti ile yaptıkları at ticareti İngiliz, İtalyan ve Alman hükümetlerine uzun vadede halk yetiştiriciliğinin önemli ölçüde gelişmesi olarak yansımış ve bu, ordu güçlerini de dolaylı olarak etkilemiştir.⁷⁹

Osmanlı hükümeti ise kârlı bir hamle olan bu girişimi münferit bir olayla sınırlı tutmamış ve alayların hayvan ihtiyacının karşılanmasında daimi bir uygulama haline getirerek yurt dışından hayvan satın alımını sürdürmüştür. Söz konusu gelişme, yerli yetiştiricilik faaliyetlerine uzun vadede telafisi hayli zaman alan ve masraf teşkil eden büyük bir zarar vermiştir.⁸⁰ Bununla birlikte yurt dışından hayvan temininin neden olduğu sorunlar hükümeti başlangıçta devlet hazinesine olan etkisi dolayısıyla alakadar etmiştir. Çünkü ordunun hayvan ihtiyacının çoğunlukla dış kaynaklara dayanarak çözümlenmeye çalışılması dikkat çekici nicelikte bir ihracatı gerektirdiğinden, hazineye zamanla daimi bir hal alan büyük bir masraf kalemi olarak yansımıştır. Bu nedenle 1860'lardan itibaren hükümet hazinesinin en önemli gider kalemlerinden birini oluşturan hayvan ithalatını en aza indirerek ihtiyacın iç piyasadan karşılanmasının yollarını aramıştır. Yetiştiricilik politikalarının yeniden gözden geçirilmesini gerektiren bu durum, hükümet çevrelerinde “yerli kaynakların kullanımı” ve “özel yetiştiriciliğin geliştirilmesi” gibi kadîm yetiştiricilik kaidelerinin yeniden telaffuz edilir hale gelmesini sağlamıştır.⁸¹

Alayların hayvan ihtiyacının karşılanması konusu, askerî ve stratejik önemine binaen 1863 yılında orduyu ve askeri ilgilendiren alanlardaki düzenlemelerde başlıca danışma kurulu olan Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'ye havale edilmiştir.⁸² Askerî Şura ise sorununun çözümünü kıtalara nitelikli hayvan temin edecek “daimi kurumların” tesisinde görmüştür.⁸³ Yeniçeri Ocağı ile timar sisteminin lağvından sonra orduların at ihtiyacını sağlamak için ikamesine çalışılan ve bu dönemde en gelişmiş örneği Çifteler'de bulunan *yetiştiricilik çiftlikleri* de Askerî Şura'nın işaret

⁷⁹ “*Islah ve Teksîr-i Nesl-i Feres*”, s.92, 93.

⁸⁰ “*Islah ve Teksîr-i Nesl-i Feres*”, s.93.

⁸¹ Bu doğrultudaki ilk girişim 1863 tarihinde gündeme gelmiştir. **BOA.İ.DH.** 518/35264.

⁸² **BOA.İ.DH.** 518/35264. Cevat Aksu, **Dâr-ı Şurâ-yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)**, Ankara Üniv., SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004, s.11.

⁸³ **BOA.İ.DH.** 518/35264. Dâr-ı Şurâ-yı Askerî kararları 23 Kaim 1863 tarihli irade ile onaylanmıştır.

ettiği daimi kurumlar olmuştur.⁸⁴ Askerî Şûra, Çifteler örneğinden hareketle askerî nitelikte çiftlikler teşkilatlandırılmasına karar vermiştir. Ancak Askerî Şûra'nın işaret ettiği nitelikte geniş kapsamlı çiftliklerin kurulması ve bunların orduların ihtiyacı nispetinde nitelikli hayvan yetiştirir hale gelmeleri uzun zaman zarfında ve etkili tedbirlerle başarı sağlanacak bir projedir. Bu nedenle öncelikle tasarının hayata geçirilmesine olanak sağlayacak yer temini konusunun çözümüne odaklanılmış ve ordu kumandanlıklarına yaklaşık 2000 hayvan kapasiteli çiftlikler kurulmasına olanak tanıyacak nitelikli ve geniş arazilerin bulunması bildirilmiştir. 23 Kasım 1863 tarihli irade ile onaylanan askerî çiftlikler kurulması kararı⁸⁵, Kırım Savaşı'nı takip eden süreçte ordunun hayvan sıkıntısının çözümü için Osmanlı hükümetinin hayata geçirilmesine çalıştığı dikkat çekici ilk girişim olmuştur. Bu kararın ardından teşkilatlandırılan çiftlikler de alaylarda istihdam edilecek cüsseli hayvan yetiştirilmesinde XIX. yüzyıl sonlarına kadar ordu çatısı altındaki en önemli örgütlenmeyi temsil etmişlerdir.

Hayvan barınmasına olanak tanıyacak kapalı ahırlar yanında çeşitli çiftlik binaları ve hayvanların terbiye edilip beslenebilmesi için gerekli olan çayır, mera vb. geniş alanların varlığını gerektiren bu kararın hayata geçirilmesi yönündeki ilk gelişme II. Ordu bölgesinde yaşanmıştır. Bu çerçevede emlak-ı seniyyeden olan Şumnu sancağı dâhilindeki meraların çiftlik inşası amacıyla ordu komutanlığına teslimi kararlaştırılmıştır.⁸⁶ Ancak alınan karar doğrultusunda bu bölgede bir çiftlik kurulup kurulmadığı ve kurulduysa gelişiminin ne yönde olduğu konusu belirsizliğini korumaktadır.

Manastır merkezli III. Ordu bölgesinde ise eski tarihlerden itibaren önemli bir yetiştiricilik merkezi olan Bosna çiftliklerinin varlığı,⁸⁷ hükümeti yeni bir çiftliğin kurulması külfetinden kurtarmıştır. Bununla birlikte 1854 sonrası süreçte Bosna çiftliklerindeki üretim ve ıslah etkinlikleri de diğer bölgelerde olduğu üzere hayli ihmal edilmiştir. Dolayısıyla 1863 tarihli kararın burayı ilgilendiren yönü, söz konusu çiftliklerin damızlık materyali yönünden güçlendirilmesi olmuştur.⁸⁸ Ancak Bosna-Hersek toprakları, Avusturya-Macaristan

⁸⁴ Köksal, *agm.*, s.340.

⁸⁵ **BOA.İ.DH.** 518/35264.

⁸⁶ Hazine tarafından iltizama verilmek suretiyle tasarruf edildiği anlaşılan Şumnu'daki meranın nakdî bedelinin askeriye ayrılması olan ödenekten karşılanması düşünülmüştür. Ancak bu karar uygulanmamış, mera bedelsiz olarak Harbiye idaresine devredilmiştir. **BOA.A.MKT.MHM.** 293/32, **BOA.A.MKT.MHM.** 285/95, **BOA.A.MKT.MHM.** 294/33, **BOA.A.MKT.MHM.** 298/30, **BOA.A.MKT.MHM.** 303/67.

⁸⁷ Osmanlı hükümetinin müslüman-gayrı müslim tebaa arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle 1859 yılında uygulamaya soktuğu Bosna Çiftlikâtı Nizamnamesi'ni ele alan çalışmalar vasıtasıyla bu bölgede Saraybosna, Travnik, Bihe, Banyaluka, İzvornik ve Yenipazar sancakları ile müstakil bir sancak konumundaki Hersek'te çoğu arazinin mîrî çiftliklere ayrılmış olduğunu öğrenmekteyiz. Bunlardan Hersek'te bulunanlarda hayvan yetiştiriciliği yapıldığı bilinmekte ise de diğerlerinin at yetiştiriciliği yönünden arz ettikleri değer tespit edilememiştir. Ahmet Zeki İzgöer, "*Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna Islahatı*", **Divan**, S.6, 1999/ 1, s.215, 216.

⁸⁸ Bosna çiftliklerinin damızlık kadrolarının güçlendirilmesi aslında bölgenin at mevcudunun ıslahı maksadıyla Vilayet Meclisi'nin almış olduğu karara binaen gündeme gelmiştir. Bu karar 1867 tarihli bir irade ile onaylanarak yöreye İstabl-ı Âmire'den 50 adet damızlık Arap atının sevki uygun bulunmuştur. **BOA.MVL.** 1066/76,

hükümetinin 28 Temmuz 1878 tarihli beyanı akabinde -Yenipazar sancağı hariç- işgal edildiğinden⁸⁹ bu tarihten sonra yetiştiricilik kültürü bakımından son derece gelişkin olan bu yörenin Osmanlı ordusu için bir kaynak olarak değerlendirilmesi imkanı kalmamıştır.

Askerî çiftliklerle ilgili kararın IV. Ordu bölgesindeki uygulamasına bakıldığında, burada da Bosna'da olduğu üzere yeni bir çiftliğin kurulmasındansa mevcut çiftliklerden faydalanılmasının kararlaştırılmış olduğu görülmektedir. Bu çerçevede arazi varlığı hayata geçirilmesine çalışılan proje için son derece elverişli olan Sultansuyu Çiftliği, uygulama alanı olarak seçilmiş ve yeniden düzenlenmesine gidilmiştir. 1864 yılı başlarında çiftliğin ilk askerî binası olan Aziziye Kışlası'nın temelleri atılmıştır.⁹⁰ Öte yandan çiftliğin ordu için üretim yapmak üzere ıslah ve inşası yörede halk ve devlet görevlileri arasında büyük heyecan yaratmış, bu vesileyle önemli ölçüde yardım ve destek sağlanmıştır. Örneğin 1864 yılı sonlarında Erzincan sancağı mülkiye memurları ve bazı yöre ileri gelenleri çiftlikte yapılacak üretim ve ıslah faaliyetlerine kaynak oluşturması için 55 adet kısrak bağışlamışlardır. Sultansuyu Çiftliği, teşkilatlanma sürecinde saray çevresinden de hayli maddi destek görmüştür.⁹¹

Sultansuyu Çiftliği'nin bölge eşrafı, yerel yöneticiler ve hanedan üyelerinden gördüğü destek, yakın bir coğrafyada; Suriye yöresinde açılacak çiftliklerin inşasındaki finansman sorununun çözümünde de önemli bir kaynak olmuştur. Diğer yandan askerî çiftlikler kurulması kararının V. Ordu bölgesi olan Suriye'deki uygulaması, Sultansuyu'na kıyasla daha kapsamlı bir proje olarak ortaya çıkmıştır. Zira yetiştiricilik potansiyeli göz önünde bulundurularak Suriye'de iki büyük çiftliğin kurulması tasarlanmıştır. Ancak bu nitelikte bir girişimin istenen sonuca ulaşması hazinenin mali yeterliliği ile doğru orantılı bir seyir takip edeceğinden, söz konusu çiftliklerin ahır, kışla ve diğer eklentileri inşa edilene dek üretim faaliyetlerini desteklemek üzere ilk önce Merce Sultan mevkisinde 300 hayvan kapasiteli küçük bir çiftliğin açılmasına karar verilmiştir.⁹² Ayrıca, Sultansuyu Çiftliği'nde olduğu üzere projenin hanedan dâhil çeşitli çevrelerden desteklenmesi olası görüldüğünden, inşaatın yardımlarla başlatılması

BOA.MVL. 1066/102. Bu bilgiyi Gölen de eserinde teyit etmekte, hatta Bosna çiftliklerinin ertesi yıl da 3 damızlıkla desteklendiğine işaret etmektedir. Zafer Gölen, **Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek**, TTK. Yay., Ankara, 2010, s.257, 258. Ancak konuya dair diğer bazı arşiv kayıtları incelendiğinde 1867 yılında gerek İstabl-ı Âmire'den gerekse Çifteler Çiftliği'nden ihtiyaç fazlası olup Bosna'ya gönderilecek aygır bulunmadığı, dolayısıyla alınan kararın uygulanamadığı anlaşılmaktadır. **BOA.A.MKT.MHM.** 389/12. Bu nedenle 1868 yılında gönderilen 3 damızlığın, süvari veya topçu alaylarından temin edildikleri tahmin olunmaktadır.

⁸⁹ Zafer Çakmak, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Anlaşma", **DAUM Der.**, C.2, S.1, Ekim 2003, s.17.

⁹⁰ Aral, **age.**, s.36.

⁹¹ **BOA.A.MKT.MHM.** 330/81. Dönemin padişahı Abdülaziz bu olayı beğeni ile karşılamış ve gazetelerde ilanını emretmiştir. **BOA.İ.DH.** 535/37190.

⁹² Bugün Şam'ın merkezinde bulunan Merce Meydanı'nın ilgili belgede işaret edilen Merce Sultan mevkisi olduğu tahmin edilebilir.

ve orduya tahsis edilen ödenekle tamamlanması uygun bulunmuştur. Bu nedenle hükümet, bağışların basın kanalıyla duyurulmasını ve böylece halkın bağışa özendirilmesini istemiştir.⁹³

1.1.2. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın Neden Olduğu Gelişmeler

1860'lardan 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar olan süreçte Osmanlı ordusunun cephelerdeki temel sorununun hayvan sayısındaki yetersizlik ve bunun neden olduğu ikmal ve iâşe problemleri olduğu bilinen bir gerçektir. 93 Harbi'nde ise bu durum doruk noktasına ulaşmıştır. Savaş meydanlarında süvariye savaşacak hayvan temin edilemediği gibi nakliye hayvanı sayısının azlığı nedeniyle cephe gerisindeki hizmetler de yerine getirilememiştir. Öyle ki askerin ve ordu hayvanlarının ihtiyacını karşılayacak gıda maddesi mevcut olduğu halde, nakliye hayvanlarının eksikliği nedeniyle bu malzemeler ihtiyaç bölgelerine sevk edilememiştir. Bu durum çok zaman askerin ve hayvanın iâşesiz kalmasına ve hatta ölümlere neden olmuştur.⁹⁴ Kaynaklar⁹⁵, cephe gerisindeki bu gibi hizmetlerin eksikliğinden kaynaklanan teleflerin en fazla ordu hayvanlarında yaşandığını göstermektedir. Savaşın neden olduğu ölümlerle birlikte ikmal ve iâşenin yetersizliği dolayısıyla meydana gelen telefler, sayısı zaten nizami tertibin altında olan askerî hayvan mevcudunu daha da azaltmış ve söz konusu savaş boyunca Osmanlı ordusunun hareket kabiliyetini son derece sınırlı bir hale getirmiştir.

93 Harbi'nde doruk noktasına ulaşan hayvan temini sorunu, günümüze dek üzerine az sayıda araştırma yapılmış ve tam anlamıyla aydınlatılmamış bir konu olarak kalmıştır. Bunun en önemli nedeni Osmanlı'da askerî nitelikte hayvan ve özellikle at yetiştiriciliği konusundaki araştırmalara yönelik rağbetin azlığıdır. Neredeyse bakir kalmış bir alan olan askerî nitelikteki (süvari, topçu, mekkari) at yetiştiriciliği hakkındaki nicel verilerin ve yine bu alanda yapılan kurumsal düzenlemelerin tam anlamıyla tespit edilememiş olması, Osmanlı ordularının söz konusu savaşta maruz kaldığı durumun anlaşılmasında başlıca etken olmuştur.

Osmanlı hükümetinin savaş esnasında hayvan teminde yaşadığı büyük güçlüğü gerisinde yatan nedenlere bakıldığında, bunun özellikle 1860'lardan sonra askerî ve sivil iki cephede yürütülmesine çalışılan üretim faaliyetlerindeki yetersizlikten kaynaklandığı görülmektedir. Hatırlanacağı üzere askerî çiftlikler Dâr-ı Şurâ-yı Askerî'nin 1863 tarihli kararıyla alayların eksikliği olan hayvanların temin edileceği temel yetiştiricilik kurumları olarak

⁹³ V. Ordu çiftliklerinin aynı veya nakdî bağışlarla başlatılması kararı, halkın ve yerel yöneticilerin bağış yapmaya özendirilmesini gerektirdiğinden Sultansuyu'nda olduğu üzere yapılan bağışların basın yoluyla halka duyurulması kararlaştırılmıştır. 3 Aralık 1865 tarihli irade ile onaylanan bu karar doğrultusunda ordu kumandanlığına yapılan bir tebligatla bağışlara dair istatistiklerin titizlikle tutulması, oluşturulacak cetvellerde bağış yapacakların isimleri ile bağış miktarının açık ve anlaşılır şekilde gösterilmesi bildirilmiştir. **BOA.A.MKT.MHM.** 339/99, **BOA.İ.DH.** 539/37465.

⁹⁴ Bayıl, *agm.*, s.17.

⁹⁵ Bayıl, *agm.*, s.29, 30; Aral, *age.*, s.29.

belirlenmişti. Ordu için hayvan yetiştiriciliğinde 1877-1878 yıllarına kadar askerî cephede şekillenen girişimlerin en önemlisini oluşturan bu karar doğrultusundaki uygulamalar incelendiğinde son derece sınırlı bir gelişim kaydedilebildiği açıkça görülmektedir. Zira arşiv kayıtları bizi bu yolda bir üretimin sadece Çifteler Çiftliği'nde yapıldığı sonucuna götürmektedir. Ancak Osmanlı topraklarında kurulmuş en büyük üretim çiftliği olan ve bu konumunu II. Meşrutiyet'in ilanına kadar koruyan Çifteler'den bile 1863 kararları sonrası orduya sevk edilen hayvan sayısı yıllık ortalama 100-150 kadar olmuştur. Bu sayının üzerine nadiren çıkılabilmektedir.⁹⁶ Askerî Şûra kararlarından sonra ıslah faaliyetleri yanında ordu için üretim yapmak üzere teşkilatlandırılmaya çalışılan bir diğer çiftlik olan Sultansuyu'nun ise bu amaca hizmetle yaptığı üretime dair nicel bir veriye ulaşılamamıştır. Dolayısıyla savaş yıllarına gelindiğinde askerî çiftliklerin öngörülen üretim yapısı ve kapasitesini sağladıklarını ve orduyu bu anlamda yeterince desteklediklerini söylemek olası görünmemektedir.

Sivil cephedeki gelişim de askerî alandakinden farklı olmamıştır. Bu taraftaki yetiştiricilik faaliyetleri 1870 yılından itibaren yapılan yasal düzenlemelerle organize edilmeye başlanmıştır.⁹⁷ Ancak bu yönde yapılan uygulamaların ordu açısından bir değer ifade etmesi, öncelikle Anadolu ve Rumeli bölgelerinin at mevcudunun nitelik yönünden iyileştirilmesini gerektiren bir durumdur. Uzun vadeli bir hedef olan yerli ırkların ıslahı konusundaki mülkî girişimlerse hem uygulamadan kaynaklanan aksaklıklar hem de askerî nitelikte hayvan yetiştirilmesi konusunun sivil otoritelerce ele alınışının çok yeni olması nedeniyle 93 Harbi'nin yaşandığı yıllarda somut sonuçlarını vermemiştir. Savaşın yarattığı olağan dışı koşullar da bu alanda zaten başlangıç hükmünde olan girişimleri durma noktasına getirmiştir. Nitekim 1876 tarihli Mülkiye Baytarları Nizamnamesi⁹⁸ ile yetkilendirilerek vilayetlere gönderilmiş olan sivil baytarlar, savaş sürecinde maddi olanaksızlıklar nedeniyle belediyelerden maaşlarını tam olarak alamamış ve dağılmışlardır.⁹⁹ Böylece yeni yeni şekillenen mülkî girişimler de sonuç elde edilemeden savaş öncesindeki hali üzere kalmıştır. Şu halde 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın önemli bir sonucu da 1860'lardan itibaren yoğun olarak hissedilen ordu hayvanı temini sorunu karşısında gerek askerî gerekse sivil cephede alınmış tedbirlerin yetersizliğini göstermesidir denilebilir. Geline bu nokta, ordularının hayvan mevcudu son savaşla birlikte

⁹⁶ Çifteler Çiftliği'nin üretim kapasitesine ilişkin veriler ilgili başlık altında ayrıntılı olarak gösterildiğinden, burada yer verilmesine gerek görülmemiştir.

⁹⁷ Bu doğrultudaki ilk gelişmeler 1870 ve 1877 yıllarında yapılan yasal düzenlemelerdir. İkincisi ilkini tashih edip tamamlar nitelikteki iki talimatnameden ibaret olan bu düzenlemeler ve sivil cephedeki gelişimin ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi "At Yetiştiriciliği Konusunda Mülki Alanda Yaşanan Gelişmeler" başlıklı İkinci Bölümde verilecektir.

⁹⁸ **Düstûr**, "Memalik-i Şahanede istihdam olunacak Mülkiye Baytarları Hakkında Kaleme Alınan Nizamname", Tertib 1, Cild 3, 25 Kanunuevvel 1291 (6 Ocak 1876), s.539-541.

⁹⁹ **BOA.İ.MMS.** 65/3057.

daha da azalmış olan ve ordu eksiklerini tamamlamakta daimi bir çözüm yolu bulamamış olan II. Abdülhamit idaresini yeni tedbirler almaya mecbur bırakmıştır.

1.1.2.1. İdare-i Umumiye'nin Kuruluşu

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında askerî nitelikli hayvan yetiştirilmesi konusunda meydana gelen ilk gelişme, at yetiştiriciliği ve ıslah faaliyetlerini organize edecek ayrı bir birimin (İdare-i Umumiye'nin) ortaya çıkmasıdır. Buna olanak tanıyan gelişme 1879 yılında Teftiş-i Askerî Komisyonu üyelerinden Süvari Miralay Muzaffer Paşa tarafından hazırlanan bir nizamname layihası olmuştur. Hazırlanan nizamname¹⁰⁰, aynı zamanda at cinsinin ıslah ve üretimine ilişkin esasları da ilk kez kapsamlı olarak ele almış ve II. Abdülhamit'in onayı ile bu birimin idaresine vermiştir.

İdare-i Umumiye'nin kuruluşu ile ıslah uygulamalarını düzenleyen nizamname maddeleri şöyledir;

1. Madde; *Her türlü yetiştiricilik faaliyetine ve askerî çiftliklerin kuruluşlarıyla idarelerine nezaret etmek üzere İstanbul'da üst düzey bir subayın başkanlığında bir genel merkez (İdare-i Umumiye) ve buna bağlı taşra şubeleri oluşturulacaktır. Şubeler, İdare-i Umumiye tarafından hazırlanacak hususi bir talimata tabi olacaklardır. Açılacak şube sayısı, her bir şubede bulunacak baytar ve süvari subayının üç ay zarfında yetkileri dâhilindeki bölgenin teftişini tamamlayabileceği ve bir yıllık bir süreçte yurt çapındaki genel bir teftişin tamamlanabileceği şekilde, yani; ihtiyaca göre belirlenecektir.*

2. Madde; *Şubelerin oluşturulmasına kadar olan süre zarfında, süvari ve baytar subaylarından oluşan ve İdare-i Umumiye reisinin başkanlığındaki özel bir komisyon vilayetleri dolaşarak gerek ordularda istihdam olunan, gerekse şehir, kasaba ve köylerde aşiretler elinde bulunan kısırak, at, tay ve iğdişlerin¹⁰¹ bilgilerini gösteren istatistik cetvellerini düzenleyecektir. Askerî Komisyona kolaylık sağlanması amacıyla, yapılacak olan teftişten önce, tüm vilayet, sancak, kaza ve nahiyelerde yerel yönetimlerin yetki alanları dâhilindeki at cinsinin miktar, ırk ve yaşlarını gösteren defterlerini hazırlamaları sağlanacaktır.*

Askerî Komisyon, bir yıllık bir süreçte yurt çapındaki teftişini tamamlayacaktır. Süre sonunda bölgesel verileri gösteren künye defterleri ile Askerî Komisyon'un söz konusu defterlerde kayıtlı bulunan hayvanlara dair görüşlerini içeren raporları düzenlenmiş olacaktır.

¹⁰⁰ BOA.İ.MMS. 65/3057.

¹⁰¹ Sami, 'iğdiş' enenmiş at, binek beygiri olarak tanımlamaktadır. Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul, 1996, s.245. İğdiş, Büyük Türkçe Sözlük'te ise erkeklik bezleri çıkarılarak veya burularak erkeklik görevi yapamayacak duruma getirilmiş hayvana (özellikle ata) verilen genel isim olarak österilmektedir. Bu işlem de kastrasyon olarak adlandırılmaktadır. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

Bahsi geçen raporlarda ayrıca, ıslah ve üretim faaliyetleri için gerekli görülen mahalli tedbirler ile çiftlik ve aygır deposu(debboy) kurulması için uygun görülen mevkiler bildirilecektir.

3. Madde; *Askerî Komisyon, teftişi esnasında süvari alayları ile debboy bölüklerinin konuşlandırılmasına uygun olacak mevkileri belirleyecektir. Buralar aynı zamanda yetiştiricilik merkezleri olarak teşkilatlandırılacak şubelerin idare merkezi olacağından, seçilecek mevkilerin hayvan mevcudunun ve diğer bir merkezle olan mesafesinin dengeli olmasına dikkat edilecektir.*

4. Madde; *Belli merkezler esas alınarak oluşturulacak şubelere süvari ve baytar subaylarından oluşan birer Yürütme Kurulu tayin edilecektir. Yürütme Kurulları bağlı bulunduğu şubenin yetki alanı dâhilinde mevcut diğer hayvanlarla birlikte, seçim ve satın alınma işlemleri İdare-i Umumiye tarafından yapılarak şubelere gönderilecek aygırların idaresinden ve döl hizmetinde istihdamlarından sorumlu olacaktır. Yürütme Kurulu düzenli ve sık aralıklarla yetki bölgesinde özel yetiştiriciye ait hayvanların muayenesini yapacaktır. Bu muayene sonucu elde edilen verilerin yerel yönetimlerce tutulacak olan künye defterlerine işlenmesi konusunda Yürütme Kurulu ve bölgenin mülki amirleri irtibat halinde olacaklardır.*

5. Madde; *Damızlıkta istihdam edilecek aygırların seçimi, çiftleşme usulleri, doğum ve ölüm vakalarında takip edilecek işlemler, usule aykırı hareket edenler hakkında uygulanacak cezalar, at yarışları ve sergilerde verilecek ödüllerin belirlenmesi, aygırların istihdamından alınacak ücretler ve yıllık muayyen vergi vb. konular ayrıca bir nizamname ile tespit olunacaktır.*

6. Madde; *Teşkilatın gelir ve gider kalemleri şu şekilde tayin olunmuştur;*

Gelirler;

- 1. Şube müdürlüklerine damızlıkta istihdam olunmak üzere gönderilecek aygırların yetiştirici kısraklarına çekilmesi (sifat)¹⁰² işleminden alınacak harçlar,*
- 2. Yetiştiricinin şahsi malı olan aygırlar için ödeyeceği yıllık muayyen vergi,*
- 3. Doğum ve ölüm vakaları ile sifit işlemlerinde düzenlenecek tezkerelerden alınacak harçlar,*

¹⁰² Sifat; aslı sifâd olan Arapça bir kelimedir ve sözlükte hayvanların çiftleşmesi olarak tanımlanmaktadır. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2009, s.1140. Ancak burada daha ziyade aşım, yani erkek hayvanın dişiyle çiftleştirilmesi şeklindeki terim anlamı ile kullanılmıştır. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

4. Usule aykırı hareket edenlere uygulanacak cezai işlem sonucu elde edilecek gelir, (nakdî ceza veya el konulacak hayvan bedeli)

5. Yarış ve sergi gelirleri,

6. Halk tarafından yapılan yardımlar,

Elde edilen gelirler uzman memurlar veya mülkiye memurları aracılığıyla tahsil olunup, giderler için sarf olunacak miktar ayrıldıktan sonra ay sonunda şube merkezinde bulunan sandığa varidat defterleri ile beraber teslim edilecektir.

Masraflar;

1. Şube müdürlüklerine gönderilmek üzere satın alınacak aygırların tek seferlik alım masrafı ile şube müdürlüklerinde döl hizmeti için istihdam edildikleri süre zarfında meydana gelecek diğer daimi masrafları,

2. Bağlı buldukları şubenin görev ve yetki alanı dâhilinde teftiş ve muayene amacıyla devre çıkacak subaylara bu hizmetleri karşılığında verilecek harcirah,

3. Sergilerde ve yarışlarda verilecek ödüller.

Söz konusu masraflar teşkilatın gelirlerinden karşılanacak ve kalan meblağ askerî çiftliklerin masraflarına harcanmak üzere İdare-i Umumiye gelir sandığına teslim olunacaktır.

7. Madde; At yetiştiricileri ellerindeki tayları 4 yaşından önce bağlı buldukları şubenin teftiş ve muayene için görevlendirilmiş olan heyetine göstermekle mükellef olacaklardır. Teftiş heyetinin muayenesi sırasında bu hayvanlar arasından aygır vazifesinde istihdama elverişli olanlar ayrılacak, uygun vasıfta olmayan taylar kastrasyon işlemine tabi tutulacaklardır.

8. Madde; Yerli yetiştiriciye ait kısrakların mirî aygırlarla olan sifât işlemlerinin kayıtları şube müdürlüklerinde tutulacak ve kısrağın sahibinin bağlı bulunduğu nahiye merkezine bildirilecektir. Sifât işleminde yetiştiricinin şahsi malı olan aygırların kullanılması durumunda, işlem kayıtlarının tutulabilmesi için gerek kısrağın sahiplerinin gerekse aygır sahiplerinin bağlı buldukları idari birime (nahiye) bilgi verilmesine dikkat edilecek, işlem kayıtları nahiye merkezlerinde yapılacaktır. Sifât işlemi sonrasında kısrağın sahibine bir pusula verilecektir. Doğacak tayın resmi işlemlerinin yapılmasında bu pusulada yazılı olan bilgiler esas alınacaktır.

9. Madde; Yerel idarelerin uygulamaları, askerî müfettişler veya jandarma müfettişleri tarafından teftiş edilecektir.

10. Madde; Uygun mevkilerde at çiftlikleri inşa olunacaktır. Bu çiftlikler, çiftlik bölükleri olarak adlandırılacak olan süvari askerleri tarafından idare edilecektir. Buralarda mera ve çayırların genişliğine ve hasılatına nispetle kısarak ve aygır bulundurulacaktır.

11. Madde; Hayvan ıslah ve üretimi; yani iyi vasıflarda hayvan temin edilebilmesi, yerli yetiştiriciliğin teşvikini gerektirdiğinden, şubeler yılda bir veya iki defa at yarışları düzenlenmesini sağlayacak ve bu yarışlarda ödül almaya hak kazanan hayvan sahiplerine nakit veya aynî, uygun bir ödül verilecektir.

12. Madde; At yarışları İdare-i Umumiye üyelerinin teftiş zamanlarına denk getirilecek ve yarış alanında bir de at sergisi düzenlenmesi sağlanacaktır. Sergiye getirilen hayvanlar muayene edilerek uygun vasıftakilere ödül verilecektir.

13. Madde; Yetiştirilen atların kıymetlerine ve uygun oldukları hizmetlere göre yıllık bir vergi tayin edilecek ve bu verginin sonradan belirlenecek bir miktarı at cinsinin ıslah ve üretimine tahsis olunacaktır. Kalanı ise at çiftliklerinin kurulması ve aygır satın alınmasına harcanacaktır.

14. Madde; Künye defterlerinin düzenlenmesi sonucu hayvan mevcudunun nitelik ve niceliği net bir şekilde ortaya çıkana kadar at ihracı yasaklanacaktır.

Niteliğinin tam olarak anlaşılması amacıyla Türkçeleştirilerek yer verilen nizamname hükümlerinden anlaşılacağı üzere söz konusu düzenleme ile birlikte Osmanlı topraklarında yapılan her türlü yetiştiricilik faaliyetinin İdare-i Umumiye adıyla bir Genel Müdürlük çatısı altında toplanması öngörülmüştür. İdare-i Umumiye'nin kuruluş ve idare şekline dair hükümler, bunun askerî nitelikli bir yapılanma olarak ortaya çıktığını açıkça göstermektedir. Özellikle sayısının arttırılması kararlaştırılan askerî çiftlikler, bu nizamname ile birlikte alayların hayvan ihtiyacının karşılanmasında ordunun temel dayanaklarından biri olarak muhafaza edilmiş ve geliştirilmeleri yönünde önemli bir adım atılmıştır (*madde 10*). Ancak nizamname hükümleri tek tek incelendiğinde bu idarenin sadece askerî alanda yürütülecek faaliyetler için teşkilatlandırılmadığı anlaşılmaktadır. En önemli yönünü ordu hayvanı temininde halk yetiştiriciliğinin vazgeçilmez bir kaynak olarak değerlendirilmesi oluşturmuştur. Bu nedenle içeriği, özel yetiştiricinin elindeki hayvanların geniş çaplı ve köklü bir ıslah işlemine tabi tutulmasını ve damızlık olarak kullanılamayacak vasıftaki her türlü mahsulün tasfiyesini sağlayacak surette düzenlenmiştir. Nitekim *yedinci* maddede uygun vasıfta olmayan mahsullerin döl hizmetinde istihdamının engellenmesinin gerekliliği açıkça ifade edilmektedir. Nizamnamede yerli ırkların ıslahı için işaret edilen yöntem de devletin yetiştiriciye damızlık tedariki olmuştur. “Damızlık uygulaması”, bu düzenlemeyle birlikte

kıtalara nitelikli hayvan yetiştirmede askerî çiftlikler yanında ordu çatısı altında ortaya çıkan ikinci büyük girişim olarak şekillenmiştir.

Nizamnamenin önemli bir yönünü de üretim ve ıslah faaliyetlerinin, yetiştiriciliğin olmazsa olmaz unsurlarından “teşvik” faktörünün göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi oluşturmuştur. Bu çerçevede, özel yetiştiricinin üretim sürecine katkısını sağlamadaki iki önemli teşvik unsuru olan *sergiler* ve *at yarışlarının* gerekliliği ilk kez yasal bir platformda dile getirilmiştir. Ancak özel yetiştiricinin teşviki için büyük bir değer taşıyan bu unsurlar, 1879 tarihli bu düzenlemede ana başlıklar olarak yer almışlar, uygulamaya dair ayrıntılar belirlenmemiştir. Nizamnamenin *beşinci* maddesinde at yarışları ve sergilere dair uygulamaların, cezaî hükümlerle birlikte ayrı birer yasal düzenleme ile belirleneceği ifade edilmiştir.

Nizamnamede yer alan dikkat çekici bir konu da ilk kez Osmanlı topraklarında at sayımı yapılmasının ve böylece memleketin at mevcudunun ortaya çıkarılmasının istenmesi olmuştur.

İdare-i Umumiye'nin kuruluşunu ve at cinsinin ıslahına dair esasları düzenleyen bu nizamname 31 Aralık 1879 tarihli irade ile onaylanmıştır. Üzerinde durulması gereken önemli bir nokta II. Abdülhamit'in yetiştiriciye vergi tarhını uygun görmediği ve dolayısıyla buna dair hükümlerin onay sürecinde nizamnameden çıkarıldığıdır. İrade metninde açıkça gösterilmemekle birlikte bu hükümlerin *altıncı* maddede gösterilen “sifat işlemi için alınan harçlar ve yetiştiricinin kendi malı olan aygırlar için ödeyeceği yıllık vergi” olduğu tahmin edilmektedir.¹⁰³

1.1.2.2. Baytar Heyet-i Daimesi'nin Oluşturulması ve Yerli Üretimin Desteklenmesi

Her türlü yetiştiricilik faaliyetinin ve buna dair kurumların İstanbul'da İdare-i Umumiye çatısı altında toplanmasının kararlaştırılması, Osmanlı hükümetinin ordu hayvanlarının temininde yerli kaynakların kullanımını esas alan 1863 sonrası politikalarının en önemli ayağını teşkil etmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan ve yukarıda işaret edilen (31 Aralık 1879 tarihinde yürürlüğe konan) nizamnameyle de ahali yetiştiriciliğinin canlandırılmasındaki ilk adım atılmıştır. Ancak özel yetiştiriciliğin canlandırılması öncelikle yerli ırkların ıslahını, ikinci olarak da özel yetiştiriciye bu süreçte aktif bir rol verilmesini gerektiren iki yönlü bir olgudur. Nizamname hükümlerinde ise daha çok ıslah konusunda alınması gereken tedbirlere yer verilmiş, özel yetiştiricinin üretim faaliyetlerindeki rolü göz ardı edilmiştir. Zira nizamname yerli ırkların ıslahında kullanılacak damızlıkların sorumluluğunun yetiştirici kesime değil,

¹⁰³ BOA.Y.EE. 72/19.

İdare-i Umumiye'ye bağlı askerî personelle yerel yönetimlere verilmesini esas almıştır. Diğer bir deyişle, uygulamada yetiştirici kesim yine edilgen bir pozisyonda kalmıştır.

Bu durumun değişmesi ve halk yetiştiriciliğinin üretim sürecinde aktif olarak yer alması ancak 1890'lı yıllarda yapılan yasal düzenlemelerle olabilmıştır. Buna olanak tanıyan gelişme II. Abdülhamit'in 1892 tarihli bir iradesidir. Osmanlı padişahı bu iradeyle ihmal edilmiş olan vilayetlere damızlık sevki konusunu yeniden gündeme getirmiştir. Çünkü 1879 Nizamnamesi'nde yerli ırkların vilayetlere dağıtılacak damızlıklar tarafından ıslahı kararlaştırılmış, uygulamanın ayrıntılarının da ayrı ve hususi bir nizamname ile belirlenmesi istenmiştir (*madde 5*). Ancak 1892 yılına kadar geçen yaklaşık on iki yıllık süre zarfında damızlık uygulamasının hayata geçirilebilmesi için gerekli olan ithal hayvanlar satın alındığı halde bunların istihdamına yönelik bir düzenleme yapılmamıştır. Bu nedenle II. Abdülhamit söz konusu iradeyle gerek eldeki damızlıkların, gerekse bu tarihten sonra satın alınacakların özel yetiştiriciye dağıtılmasına olanak tanıyacak kural ve tedbirlerin belirlenmesini istemiştir.¹⁰⁴ Uygulamaya nezaret etmesi için de Seraskerlik bünyesinde oluşturulacak özel bir heyetin (Heyet-i Daime-i Baytariye) görevlendirilmesi uygun bulunmuştur. Bunun üzerine Ferik Abidin Paşa başkanlığındaki bir komisyonun damızlık uygulamasının hangi şartlarla yapılacağını belirleyen bir nizamname hazırladığı görülmektedir.¹⁰⁵ Kısa bir süre sonra da bu esasların uygulanmasına nezaret edecek olan Baytar Heyet-i Daimesi oluşturulmuştur.¹⁰⁶ Heyet

¹⁰⁴ İrade metnine ulaşılammış olmakla birlikte başka bir arşiv belgesinde bu esasların şöyle belirlendiği görülmektedir. "...*hayvanâtın sûret-i tevzî'ine sâniyen hüsn-i muhâfazasına sâlisen mirî damgasıyla damgalattırılmasına râbi'an hükümet-i seniyye tarafından her üç veya altı ayda bir kere askerî baytarlarının yoklama icrâ etmelerine hâmisen defâtir-i lâzîmenin tanzîmine sâdisen verilecek hayvanlara isim tahsîsiyle numara vaz'ına sâbi'an kendilerine hayvan teslim olunan eşhâs ile buldukları vilâyet ve sancak ve kazâ isimlerinin zabt ve tahrîrine sâminen hükümet-i mahalliyeye verecekleri ma'lûmât üzerine hayvanâtı bulunduracakları mahallerin defâtir-i mahsûsuna sûret-i kaydına tâsi'an büyük rütbeli bir baytar zâbitinin taht-ı riyâsetinde olmak üzere birkaç baytar zâbitinden mürekkeb bir Baytar Hey'et-i Dâimesinin teşkiline dâir mevâd-ı lâzîmeyi hâvi bir nizamnâme kaleme alınarak arz-ı atebe-i ulyâ kılınması hakkında şeref sâdir olan irâde-i seniyye-i cihânbanî...*" ifadesinden de anlaşılacağı üzere çoğunluğu ithal olan damızlıkların muhafazası için; miri damga ile damgalanıp numaralandırılması, her birine isim verilip işlemlerinin bu bilgilere binaen yapılması, muayyen aralıklarla askerî baytarlarca teftişleri ve kayıtlarının titizlikle tutulması esas alınmıştır. **BOA.Y.MTV.** 60/101.

¹⁰⁵ Adı geçen nizamname, Ferik Abidin Paşa başkanlığındaki askerî komisyon tarafından hazırlanan ve yerli üreticiye damızlık dağıtılması ve bunların istihdam ve muhafazası usullerini tespit eden 1892 tarihli nizamnamedir. İki fasıl ve toplam *yirmi üç* maddeden oluşmaktadır. İlk dokuz maddeyi oluşturan *birinci* fasılda Baytar Heyet-i Daimesi'nin kuruluş şekli ile asli görevi belirtilmiş ve damızlıkların vilayetlere sevkine kadar olan süreçte Heyet-i Daime tarafından yapılması gereken işlemlerle sevklerinin ne suretle yapılacağına dair olan esaslar saptanmıştır. *Onuncu* madde ile başlayan ve toplam on dört maddeden oluşan *ikinci* fasılda damızlıkların vilayetlerde istihdamı konusu ele alınmış, ayrıca yetiştiricinin bu konudaki sorumlulukları belirlenmiştir. **BOA.BEO.** 45/3330, **BOA.BEO.** 131/9815. "*Asâkir-i Şâhâne Süvârî ve Topçu Alâyları İçin Lüzûmu Olan Top Ve Binek Hayvanâtının Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhânede Yetiştirilmesi Hakkındaki Maksad-ı Âlinin Sâha-i Husûle İsâli Zımnında İcrâsı Karar-gîr Olan Tedâbir ve Teşebbüsâtı ve Bu Yolda İttihâzı Lâzım Gelen Usûl ve Muâmelâtı Mutazammın Nizamnâme Lâyhâsı*" hakkında bkz. EK 2- BELGELER 1.1.

¹⁰⁶ **BOA.Y.MTV.** 60/101. Nizamname'nin *ikinci* maddesinde Baytar Heyet-i Daimesi'nin kuruluş şekli belirlenmiştir. Buna göre heyete süvari veya baytar sınıfından yüksek rütbeli bir subay başkanlık yapacaktır. Üyeleri; bir kolağası, iki binbaşı ve bir kolağası ile iki adet yüzbaşı rütbesindeki müfettişten meydana gelecektir. Heyet-i Daime, Seraskerliğe bağlı bir birim olacaktır. **BOA.BEO.** 45/3330.

başkanlığına ise Teftiş-i Askerî Komisyonu'ndaki görevi devam etmekte olan Muzaffer Paşa getirilmiştir.

Baytar Heyet-i Daimesi, 1892 tarihli nizamname gereği Macaristan'dan satın alınması kararlaştırılan damızlıkların, eskiden beri at yetiştiriciliği yaptığı bilinen, dolayısıyla bakım ve muhafazalarına itina edecek kişilere dağıtılmasının sağlanmasıyla mükellef tutulmuştur. İlk muayeneleri Heyet tarafından yapılacak ve bu vesileyle oluşturulacak merkez kayıtları da yine Heyet-i Daime üyeleri tarafından tutulacak olan bu hayvanların nizamnamenin *dördüncü* maddesine binaen öncelikle Çerkez muhacirlerin yoğun olduğu İzmit, Adapazarı, Bursa, Eskişehir ve Söğüt gibi merkeze yakın bölgelere gönderilmesi uygun görülmüştür. Beklenen faydayı sağlaması halinde uygulamanın Halep, Adana, Ankara, Sivas, Konya, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Erzurum, Musul ve Bağdat gibi yetiştiricilik kültürünün gelişmiş olduğu bölgelerde yaygınlaştırılması esas alınmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere nizamnamenin en dikkat çekici yönünü damızlıkların idare ve istihdamının yetiştiriciye bırakılması oluşturmuştur. Böylece yerli yetiştiricinin üretim sürecine katılımında önemli bir adım atılmıştır. Öte yandan özel yetiştirici bu nizamname ile damızlık sevki uygulamasının başlıca yürütücüsü tayin edildiğinden, projenin başarıyla devam ettirilebilmesi için özellikle bu kesimin bilgilendirilmesine ve uygulamanın ıslah kaideleri çerçevesinde devamına büyük önem verilmiştir. Bu nedenle Heyet-i Daime-i Baytariye tarafından ayrıntılı bir talimatname kaleme alınması ve bu talimatnamede damızlıkların idaresi, yerli hayvanlarla çiftleştirilmesi, doğacak tayların bakım ve terbiyeleri, beygir olarak ayrılacaklara yapılacak kastrasyon işleminin ne zaman ve ne şekilde yapılacağı gibi konuların yetiştiricinin uygulayabileceği şekilde açık ve anlaşılır bir dille izah edilmesi istenmiştir.¹⁰⁷

Nizamname maddeleri ayrı ayrı incelendiğinde esas hedefi orduya nitelikli hayvan sağlamak olan damızlık sevki uygulamasının bu yönünün nizamname hükümlerinin hemen bütününe yansıtılmış olduğu kolaylıkla fark edilmektedir. Örneğin *on üçüncü* maddede bu üstün hedef, yani uygulamanın asker için cüsseli hayvan elde etmek amacıyla yapıldığı açıkça ifade edilmektedir. Bu nedenle yetiştiricinin ithal damızlıklarını ancak irtifağı yüksek hayvanlarla çiftleştirmeleri istenmiştir. Öte yandan yetiştiriciye dağıtılacak damızlıklar karşılığında söz konusu hayvanlardan elde edilecek ilk mahsulün alınmasıyla yetinilmiş, orduya elverişli olmak kaydı ile alınacak bu hayvanların teslimiyle yetiştiricinin devlete karşı olan mükellefiyetini yerine getirdiği kabul edilmiştir. Damızlıkların yetiştiricinin özel malı haline gelmesi anlamına gelen bu durum ilk bakışta damızlık aygır veya kısrak sahibinin iyelikten doğan tasarruf hakkını istediği gibi kullanabileceğini düşündürmektedir. Ancak takip eden

¹⁰⁷ BOA.BEO. 45/3330, BOA.BEO. 131/9815.

maddelerdeki hükümler, nizamnamenin yetiştiricinin damızlık bedelini ödedikten sonraki üretim faaliyetlerinin de kontrol altında tutulabilecek şekilde düzenlendiğini göstermektedir. Devlet hiçbir şekilde ana hedefin dışına çıkılmasını istememiştir. Zira *on yedinci* maddede alayların ihtiyacı olan süvari ve topçu hayvanları yurt topraklarından kolaylıkla temin edilir hale gelip yerli yetiştiricilik faaliyetleri belli bir düzene oturuncaya kadar olan süreçte, ithal damızlıkların ordu için hayvan yetiştirmek amacıyla istihdam edilmek zorunda oldukları açıkça beyan edilmektedir. Buna göre damızlık sahibi yetiştirici ancak hükümet tarafından belirlenen bir tarihten sonra hayvanlarını satmak veya istediği surette istihdam etmek yetkisine sahip olabilecektir. Böylece devletin kontrol sürecinin yerli ırkların ıslahının tamamlanmasına kadar devam edeceği net bir şekilde gösterilmiştir. Bu süreçte yapılacak denetlemelerin başında da periyodik aralıklarla Heyet-i Daima üyeleri tarafından yapılması kararlaştırılan teftiş ve muayene işlemleri gelmiştir. *On sekizinci* maddede yer alan bu hüküm doğrultusunda yetiştirici miri damızlıklarla bunlardan elde edilecek tayların istihdamlarındaki kusur, ihlal ve suistimallerden sorumlu tutulmuştur.¹⁰⁸

Nizamnamede damızlıkların muhafazasına ilişkin kurallar da yer almıştır. Dikkat çekici olanı *yirmi ikinci* madde kapsamında yer alan hükümlerdir. Burada hayvan bakım ve beslenmesinde ayrı yörelerde uygulanan farklı usul ve adetlerin sakıncalarından bahisle, damızlıkların bakım ve iaşesinde bir standartlaşmaya gidilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu nedenle ithal damızlıklarla bunlardan elde edilecek tayların barındırılacakları ahırların bölmelerini, aydınlatma pencerelerini vb. gösteren bir model resmin basılması ve hazırlanacak talimatnamede hastalanmaları durumunda yetiştiricinin kendi başına kolaylıkla uygulayabileceği basit tedavi yöntemlerinin uygulanışının gösterilmesi istenmiştir.

Nizamnamede yer verilen önemli konulardan biri de yetiştiricinin uygulamaya rağbetini arttıracak teşvik ve ödül konusudur. Bu konuya dair hükümler nizamnamenin en son maddesi olan *yirmi üçüncü* maddede yer almıştır. Yetiştiricinin uygulamaya ilgisinin arttırılabilmesi için bu maddede damızlıklardan elde edilen mahsullerin sergi ve yarışlar aracılığıyla teşhiri kararlaştırılmış ve katılımı sağlanan hayvanlardan istenen vasıfları üzerinde barındıranlara verilecek ödüller belirlenmiştir.¹⁰⁹

Görüldüğü üzere 1892 tarihli nizamname Kırım Savaşı'nı takiben geri plana itilmiş olan özel yetiştiriciliğinin canlandırılmasında önemli bir basamak oluşturmuştur. Bu sayede yerli

¹⁰⁸ 1879 tarihli nizamnamenin *beşinci* maddesinde, düzenlenecek tüzükte yetiştiricinin ihmal veya suistimalinden kaynaklanan hastalık veya telef vakalarına ilişkin cezai düzenlemelere de yer verilmesi istendiği halde 1892 nizamnamesinde buna ilişkin hüküm bulunmamaktadır.

¹⁰⁹ **BOA.BEO.** 45/3330. Nizamname, Seraskerlik makamının talebi üzerine Ceride-i Askeriye Matbaası'nda basılarak ilgili vilayet, sancak ve mutasarrıflıklara gönderilmiştir. **BOA.Y.MTV.** 69/68. **BOA.DH.MKT.** 2068/14.

yetiştiricinin üretim sürecine katılımında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası dönemin en önemli gelişmesi olan İdare-i Umumiye'nin teşkili ile birlikte uygulamaya geçirilmesi kararlaştırılan, ancak gerekli yasal düzenlemeler yapılamadığı için bir türlü hayata geçirilemeyen kararlar icra olanağı bulmuştur. Bunun başında da vilayetlere damızlık gönderilmesi projesi yer alır. Nizamnamenin onaylanmasından kısa bir süre sonra ilk uygulama için İzmit'e (Adapazarı) 16 adet damızlık sevk olunmuştur. Yetiştirici kesime de uygulamada aktif bir rol verilmiştir.

1.1.2.3. Adapazarı Tecrübe Uygulaması

Yerli ırkların ıslahı amacıyla yürürlüğe konan 1892 nizamnamesinin ilk uygulaması, tecrübe niteliğinde olmak üzere İzmit Sancağı'na bağlı Adapazarı Kazası'nda yapılmıştır. Bu çerçevede 8'i aygır ve 8'i kısarak, ithal damızlıklardan 16'sı aynı yılın Ağustos ayında yöreye sevk olunmuşlardır.¹¹⁰ Ancak uygulamanın ilk defa yapılıyor olmasının neden olduğu tecrübesizlik sonucu iki hayvan kısa sürede telef olmuştur. Baytar Yüzbaşı Kamil Efendi tarafından 1893 yılında gerçekleştirilen teftiş sonrasında anlaşılan bu durum üzerine Heyet-i Daime bir aralık kayıp sayısının artmasının önüne geçilebilmek için söz konusu hayvanların yetiştirici elinden geri alınarak daha uygun mevkilerde ve devlet eliyle idarelerine karar vermiştir. Bu çerçevede Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin teklifi değerlendirilerek damızlıkların zabıta-i sıhhiye-i baytariye uygulamaları¹¹¹ için bir tecrübe merkezi olan Hüdavendigar numune tarla ve çiftliklerine sevki karara bağlanmıştır. Ancak Heyet-i Daime'nin bu kararı uygulamaya konmamıştır. Bunun yerine projeye nezaret etmek üzere Adapazarı'na Heyet-i Daime baytarlarından Kolağası Nuri Efendi gönderilmiştir. Nuri Efendi'nin bölgeye gidişi damızlık uygulamasının seyri açısından önemli bir gelişmedir. Bu tarihten sonra gerek ıslah çalışmalarında gerekse damızlıkların bakım ve iaşelerinde daha itinalı davranılmıştır. İlk mahsullerin devlete ait olmasını emreden nizamname hükümlerine binaen

¹¹⁰ **BOA.BEO.** 454/34049. Damızlıkların yöreye sevklerinde baytar Yüzbaşları Remzi ve Kamil Efendiler, Mülazım Mustafa Efendi, Vilayet İdare Meclisi'nin bazı üyeleri ile subaylardan oluşan toplam on altı kişilik bir heyet görev yapmıştır. **BOA.DH.MKT.** 2034/123, **BOA.DH.MKT.** 2060/91.

¹¹¹ 93 Harbi sonrasında Osmanlı hükümetinin mücadele etmek durumunda kaldığı önemli sorunlardan birisi de salgın hayvan hastalıkları olmuştur. Bu sorunun üstesinden gelinebilmesi ve hayvan sağlığının korunmasına yönelik bir mevzuatın oluşturulması amacıyla 1893 yılında ilk kez Zabıta-i Sıhhiye-i Baytariyye Talimatnamesi yürürlüğe konmuştur. Atilla Özgür, "Türkiye'de Hayvan Sağlık Zabıtası Mevzuatı ve Gelişim Tarihi", **Veteriner Hekimleri Derneği Der.**, C.74, S.3/4, Aralık 2003, s.24. Geçici nitelikte olan bu kanunun ilk uygulama merkezi, yani pilot bölgesi Hüdavendigar vilayettir. "Hüdavendigar Vilayetine Mahsus Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Talimatı Layihası" için bkz. **BOA.Y.A.RES.** 70/40.

1894 yılında Adapazarı tecrübe uygulamasından elde edilen otuz bir adet tay, düzenlenmiş olan eşkal¹¹² cetvelleri ile birlikte İstanbul'a gönderilmişlerdir.¹¹³

Adapazarı'nda icra edilen tecrübe uygulaması Orman ve Ziraat Nezareti tarafından da dikkatle takip edilmiştir. İlk taylarla eşkal defterlerinin İstanbul'a ulaşmasından kısa süre sonra Nezaret, Adapazarı tecrübesinden ne gibi bir fayda temin edildiğinden haberdar olmak amacıyla Heyet-i Daimi üyelerinin de bulunduğu bir komisyon tarafından bölgede teftişte bulunulmasını ve sonuçlarının bir rapor halinde kendilerine gönderilmesini istemiştir.¹¹⁴

1895 yılına gelindiğinde Adapazarı'nda ithal damızlıklardan elde edilen hayvan mevcudunun önemli bir miktara ulaştığı görülmektedir. Kısırak sayısı tek başına 500'ü aşmıştır. Buna karşılık damızlık olarak kullanılan Macar hayvanların önemli bir kısmı aradan geçen zaman zarfında muhtelif sebeplerden ötürü telef olmuşlardır. Dişi damızlıkların sayısı 6'ya inmiş, aygırlarsa yalnız 3 adet kalmıştır. Özellikle aygır sayısında görülen bu azalma nedeniyle, sıfat mevsiminde kullanılmak ve mevsim bitiminde iade edilmek üzere buraya Çifteler'den 10 aygırın gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Söz konusu aygırların seçimi ve güvenli bir şekilde Adapazarı'na ulaştırılmaları işi de Adapazarı şehremaneti baytar müfettişlerinden Haydar Bey'in sorumluluğuna verilmiştir. Haydar Bey, bölgedeki sivil memurların da yardımıyla ithal aygırların nizamname hükümlerine binaen uygun vasıftaki kişilere dağıtılmasını sağlamıştır.¹¹⁵

Çifteler'den damızlık sevkinin başarıyla gerçekleştirilmesi üzerine Haydar Bey müfettiş-i umumi sıfatıyla Adapazarı tecrübe uygulamasının başına getirilmiştir. Onun teftiş ve denetimi döneminde projenin gelişimi açısından büyük ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Örneğin 1895 yılı Kasım'ında bölgeye gönderilen damızlıklarla bunların mahsulü olan tayların barındırılması için ayrı ayrı depolar açılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu girişim yetiştirici kesim ve yöre ileri gelenleri arasında da ilgi gören ve maddi yönden desteklenmek istenen bir proje olmuştur. Ancak Adapazarı tecrübesi elde edilen başarı dolayısıyla aradan geçen zaman zarfında daimi bir nitelik kazandığından, Seraskerlik inşa olunacak binaların kalıcı ve sağlam binalar olmasını istemiştir. Bu nedenle de devlet eliyle inşa edilmeleri öngörülmüştür. Ayrıca

¹¹² Eşkal; hayvanın dıştan bakıldığındaki görünümü anlamına gelmektedir. **Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü**, TDK. Yay., Ankara, 2000, s.526. Eşkal cetvelleri de damızlıklar için düzenlenmiş olan ve hayvanın yaşı, irtifağı ve fiziki görünümüne ilişkin verilerle ana ve baba soy hatlarına ait bilgileri içeren istatistiklerdir.

¹¹³ **BOA.BEO.** 294/22022, **BOA.BEO.** 345/25841, **BOA.BEO.** 454/34049. "Adapazarı'na Sevk Olunan Miri Aygırlar ile Miri ve Yerli Hergele Kısıraklarının 1894 (H.1310) Yılında Dünyaya Gelen Yavrularının Eşkal Defteri Bilgileri" hakkında bkz. EK 3-TABLÖLAR (Tablo 1).

¹¹⁴ **BOA.BEO.** 493/36934.

¹¹⁵ **BOA.DH.MKT.** 365/77. Çifteler'den Adapazarı'na aygır sevk, Heyet-i Daimi-i Baytariye'nin kararı ve bunu onayan 11 Mart 1895 tarihli irade ile gerçekleşmiştir. **BOA.Y.MTV.** 121/46. Sevkiyatın başarıyla tamamlanmasında büyük yardımı görülen Adapazarı kazası kaymakamı Nüzhet Bey mirmiranlık rütbesine yükseltilirken uygulamanın hayata geçirilmesinde katkıları olan diğer bazı yöre ileri gelenleri de muhtelif derecelerdeki nişan ve madalyalarla ödüllendirilmişlerdir. **BOA.BEO.** 676/50700.

burada barındırılacak damızlıkların masraflarının karşılanabilmesi için sürekli bir kaynağın arayışına girilmiştir. Seraskerlik bu çerçevede 1895 yılı sonlarında Adapazarı'na beş saat mesafede bulunan Sülük Çiftliği'nin tahsisini talep etmiştir. Sülük Çiftliği, Şurayı Devlet'in olumlu görüşüne binaen 8 Kasım 1895 tarihli irade ile Çifteler Çiftliği adına tapuya bağlanarak askerî çiftlikler arazisine dâhil edilmiştir. Buradan elde edilecek gelir de Adapazarı'nda kurulacak depoların inşa ve daimi masraflarına tahsis olunmuştur.¹¹⁶

Çifteler Çiftliği'nin damızlık kadrosu ile desteklenen Adapazarı tecrübe uygulamasından 1895 ve 1896 yıllarında önemli sayıda mahsul elde edilmiştir. 1895'te 28 adet, 1896'da ise 112 adet tay dünyaya gelmiş, bunlara ait eşkal cetvelleri Heyet-i Daime fahri müfettişi Haydar Bey tarafından merkeze gönderilmiştir.¹¹⁷

1.1.2.3.1. Damızlık Uygulamasının Yaygınlaştırılması

Adapazarı tecrübesi yerli ırkların ıslahında bir model olduğundan bu nedenle yaygınlaştırılması istenen bir uygulama olmuştur. Heyet-i Daime üyelerinin, özellikle de heyet başkanı Muzaffer Paşa'nın uygulamanın diğer vilayetlere yayılmasında büyük çabası söz konusudur. Ancak bu tasarı yetiştiriciye dağıtılacak damızlıkların yurt dışından devlet eliyle temin edilmesini gerektirdiğinden, hazine açısından bazı sakıncalar barındırır niteliktedir. Her ne kadar devlet bundan uzun vadede ordu hayvanlarının yerli kaynaklardan ve daha ucuza mâl edilmesi dolayısıyla büyük ölçüde kâr temin edebilecekse de hazineye ilk etapta yüklenecek olan masraf konusu, uygulamanın yaygınlaştırılması önündeki en önemli engel olmuştur. Bu engelin aşılabilmesi için Muzaffer Paşa 21 Eylül 1892 tarihinde Mabeyn Baş Katipliği'ne arz ettiği bir tezkeresinde at cinsine muayyen miktarda bir vergi konulmasını önermiştir. Ancak talep uygun bulunmamıştır.¹¹⁸

Uygulamanın geniş bir ölçüğe yayılması yönündeki bir diğer gelişme ise Baytar Heyet-i Daimesi Nizamnamesi'nin yürürlüğe konmasıdır. Nizamnamede ithal damızlık temini konusuna da yer verilmiş ve bedellerinin yetiştiricinin kendi bütçesinden karşılanması istenmiştir. Ancak damızlık tedarikinin tamamıyla yetiştirici bütçesinden karşılanması, özel girişimcinin şevk ve gayretini düşürebilecek bir durum olduğundan bunun Ziraat Bankası'ndan sağlanacak uygun koşullardaki kredi desteği ile kolaylaştırılması kararlaştırılmıştır.¹¹⁹ Alınan

¹¹⁶ BOA.İ.AS. 13/24.

¹¹⁷ BOA.Y.PRK.ŞH. 7/73. "Çifteler Çiftliği'nden Adapazarı'na Sevk Olunan Aygırlarla Özel Yetiştiriciye Ait Kısrakların 1895 (H.1311) Yılında Dünyaya Gelen Taylarının Eşkal Defteri Bilgileri" hakkında bkz. EK 3-TABLÖLAR (Tablo 2) ve "Çifteler Çiftliği'nden Adapazarı'na Sevk Olunan Aygırlarla Özel Yetiştiriciye Ait Kısrakların 1896 (H.1312) Yılında Dünyaya Gelen Taylarının Eşkal Defteri Bilgileri" hakkında bkz. EK 3-TABLÖLAR (Tablo 3).

¹¹⁸ BOA.Y.MTV. 67/103.

¹¹⁹ Heyet-i Daime-i Baytariye'nin oluşturulmasının kararlaştırıldığı 1892 tarihli nizamnamenin dokuzuncu maddesinde bu heyetin çalışma prensipleri ile görev ve sorumluluklarını gösteren ayrı bir tüzüğün (nizamnamenin)

bu karardan anlaşılacağı üzere Adapazarı uygulaması bir tecrübe uygulaması olması dolayısıyla istisna teşkil etmiş, uygulamanın yurt çapında yaygınlaştırılmasında ise damızlık bedellerinin yetiştiricinin kendi bütçesinden karşılanması esas alınmıştır. Devlet bunda, yapacağı kredi desteğiyle teşvik edici ve himayeci bir rol üstlenmiştir.

Alınan karar doğrultusunda 1893 yılı sonlarına doğru Ziraat Bankası'nın başta İzmit olmak üzere Bursa, Biga, Kütahya ve Ankara şubelerine tebligat yapılarak talep eden yetiştiriciye Rusya ve Macaristan'dan kısrak getirileceğinin duyurulması istenmiştir. Devletin yapacağı kredi desteği gazete çıkan bölgelerde basın kanalıyla, diğer yerlerde ise yerel otoritelerce yetiştiriciye duyurulmuştur. Bununla birlikte, ilgili arşiv kaydından¹²⁰ anlaşıldığı kadarıyla yeni uygulama yetiştirici kesimde beklenen ilgiyi yaratmamıştır. Başvuru sayısı çok düşük olmuştur. Girişimin sonuç vermemesi üzerine Heyet-i Daimi'nin sorunun çözümüne yönelik yeni önerilerde bulunduğu görülmektedir. Bu doğrultuda 1894 yılında hayvan (at) vergisi tarhi konusu bir kez daha gündeme gelmiştir. Ancak talep hükümetten yine onay görmemiştir. Şurayı Devlet bunun yerine damızlık temini için gerekli olan meblağın, Ziraat Bankası gelirinin banka nizamnamesi gereği ziraatin geliştirilmesi için ayrılmış olan üçte birlik ödeneğinden karşılanmasını uygun bulmuştur. Alınan bu karar ilgili irade ile kısa sürede hayata geçirilmiştir.¹²¹ Böylece askerî nitelikli bir girişim olarak ortaya çıkan yetiştiriciye damızlık sevki projesi, devletin diğer mali kaynakları ile de desteklenen geniş çaplı bir uygulamaya dönüşmüştür.

Uygulamanın yaygınlaştırılması için gereken ödeneğin temini yönündeki bu önemli gelişme, bir süreden beri gündemde olan Hamidiye Alayları hayvanlarının ıslahı için aşiretlerin talep ettikleri damızlıklarla, Trabzon ve Sivas valiliklerinden gelen benzer taleplerin karşılanmasında başlıca çözüm olmuştur.¹²² Damızlık bedellerinin Ziraat Bankası gelirinden

hazırlanmasının gerekliliği vurgulanmıştır. 1892 Nizamnamesi'nin onaylanmasından sonraki süreçte hazırlanıp yürürlüğe koyduğu anlaşılan bu tüzük metnine ne yazık ki ulaşamamıştır. Dolayısıyla nizamnamenin ilgili hükümleri hakkında verdiğimiz bu bilgi diğer bazı arşiv kayıtlarından ulaştığımız verilere dayanmaktadır. **BOA.MV.** 71/25, **BOA.Y.MTV.** 67/103.

¹²⁰ **BOA.BEO.** 297/22260.

¹²¹ **BOA.MV.** 82/69. Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen ödenek 1889 tarihinde yürürlüğe konan Ziraat Bankası Nizamnamesi'nin *otuz dokuzuncu* bendinde gösterilen ve banka hasılatının üçte birine isabet eden ödenektir. Söz konusu ödenek, bankanın yıllık gelirinin taksimini düzenleyen ilgili maddede özetle şöyle geçmektedir; “39. madde; Her senenin sonunda bankanın idari masraflarının tenzili ile ortaya çıkan yıllık hasılatı şöyle taksim olunur; üçte bir hisse banka sermayesinin artırılmasına, diğer üçte bir hisse bağlı bulunduğu vilayette ziraatin geliştirilmesine yönelik projelerin finansmanında kullanılmak üzere şubelere ve sonuncu hisse de şubelerden tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için gerekli olan işlerde sarf olunmak üzere Ticare ve Nafia Nezareti'ne havale olunur...” **BOA.BEO.** 517/38705, **BOA.BEO.** 863/64672. Ayrıca bkz. Ercan Koç, **19. YY.'da Osmanlı Devleti'nde Tarım**, Anadolu Üniv. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2005, s.60.

¹²² Bilindiği üzere Hamidiye Alayları Osmanlı Devleti'nin doğu bölgesindeki nüfuzunu güçlendirmek amacıyla 1891 yılından itibaren teşkilatlandırılmışlardır. Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, **Süleyman Demirel Üniv. Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Der.**, S.21, Mayıs 2010, s.137. Alayların kuruluşuna dair kanunnamenin *yirmi birinci* maddesinde (*ikinci fıkra*) Hamidiye Alayları'nın cüsseli hayvan

karşılanması sadece yetiştiriciye dağıtılan damızlıkların temininde değil, bankanın bağlı bulunduğu Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından yetiştiricilik faaliyetlerini desteklemek üzere açılmış numune tarla ve çiftlikleriyle Halkalı Baytar Mektebi'nde istihdam edilecek damızlıkların satın alınmasında da başvuru temel kaynağı oluşturmuştur.¹²³ Bu karara dayanarak Seraskerlik makamı damızlık uygulamasının muhtelif vilayette hayata geçirilebilmesi için harekete geçmiş ve 100 adet damızlığın yurt dışından ithali talebinde bulunmuştur. 1896 tarihli bu talep kısa sürede hükümet onayından geçmiştir.¹²⁴

1.1.2.3.2. Askerî Çiftliklerin Gelişimi ve Damızlık Uygulamasının Askerî Çiftliklerle Desteklenmesi

Yerli yetiştiriciliğin canlandırılması amacıyla hayata geçirilen özel yetiştiriciye damızlık dağıtımını uygulamasının önemli bir kaynağını da askerî çiftlikler meydana getirmiştir.

1863 yılından itibaren orduya hayvan temini için örgütlendirilmeye çalışılan söz konusu çiftliklerin askeriye açısından arz ettikleri değer 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı takip eden süreçte daha da artmıştır. Çünkü Seraskerlik savaştan sonra bu kurumları ordunun hayvan gereksiniminin karşılanmasında temel dayanak olarak görmüştür. Bu nedenle savaş akabinde Hara-i Hümayûnlar Nezareti adıyla Seraskerlik çatısında müstakil bir yönetim altında toplanmalarına ve haralar şeklinde örgütlenmelerine karar verilmiştir. Bu kararı takiben gerek fiziki yönden gerekse damızlık kadroları açısından geliştirilmesine çalışılan çiftliklerin (yeni adıyla haraların) nazırlığına Teftiş-i Askerî Komisyonu üyesi ve Heyet-i Daime-i Baytariye başkanı Muzaffer Paşa atanmıştır. 1887 yılında alınan haralar kararının ilk uygulaması aynı tarihli bir iradeye binaen Çifteler'de gerçekleştirilmiştir. İkinci uygulama ise Sultansuyu'nda başlatılmıştır. Böylece Muzaffer Paşa'nın görev ve sorumlulukları da askerî çiftliklerin haralara dönüşümü ile paralel biçimde zamanla genişlemiştir.¹²⁵

beslemekle yükümlü oldukları gösterilmiş ve bunun için ihtiyaç duyulan aygırların temininde vb. konularda devlet desteği ve yardımı yapılacağı belirtilmiştir. Büyük bir kısmı IV. Ordu Müşiriyeti dahilinde bulunan bu alayların hayvanlarının ıslahı için 1894 yılı başlarında ordu müşirliği aygır talebinde bulunmuştur. **BOA.Y.PRK.ASK.** 98/4. Abdunasır Yiner, "Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötiye Kullanımı", **History Studies**, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, s.449, 450. Diğer talepler Trabzon ve Sivas vilayetlerinden gelmiştir. (Sivas vilayetinde merkez sancağa bağlı Aziziye kazası, Tokat sancağına bağlı Kazova kazası ve Canik sancağına bağlı Çarşamba kazalarında at mevcudunun ordu için yapılmakta olan ıslah ve üretim faaliyetlerini destekleyecek nispette olduğu, ancak ıslaha muhtaç olduğu gösterilmiş ve bu gerekçe ile aygır talep edilmiştir.) **BOA.BEO.** 517/38705.

¹²³ **BOA.BEO.** 468/35084, **BOA.BEO.** 486/36396. Meclis-i Vükelâ'nın 8 Mart 1896 tarihli bir kararıyla sadece damızlık bedellerinin değil, başta Adapazarı uygulamasının idare ve teftişinden sorumlu Haydar Bey başkanlığındaki heyet olmak üzere, uygulamanın diğer vilayetlerde yaygınlaştırılmasında görev yapacak olan tüm askerî ve sivil personelin yevmiye ve harcirahlarının da bu ödenekten karşılanması uygun bulunmuştur. **BOA.MV.** 87/17.

¹²⁴ **BOA.BEO.** 765/57368.

¹²⁵ Çiftliklerin haralara dönüştürülmesi kararı hakkında ayrıntılı bilgi "Temel Yetiştiricilik Kurumları" başlıklı Üçüncü Bölümde verilecektir.

26 Temmuz 1893 yılına ait bir irade kaydında¹²⁶ Haralar Nazırı olarak Muzaffer Paşa'nın görev ve sorumlulukları şöyle gösterilmektedir;

- 1.Çifteler ve Sultansuyu haralarının teftişi ve buralardaki üretim ve ıslah etkinliklerinin geliştirilmesini sağlayacak tedbirlerin alınması,
- 2.Uzunyayla Çerkezlerinin yetiştiricilik açısından ciddi bir potansiyel oluşturan hayvan varlığının ıslah ve üretim faaliyetlerinde etkin bir surette kullanımının sağlanması,¹²⁷
- 3.Irak bölgesinden (Bağdat'tan) tay sayın alınarak Veziriye arazisine yerleştirilmesi ve burada bir hara kurulması,
- 4.Suriye bölgesinde bir hara kurulması,
- 5.Osmanlı topraklarında at yetiştiriciliği için en uygun mevkiler olan Ankara, Sivas, Mamuretülaziz, Bitlis, Van, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Halep, Suriye ve Adana vilayetlerinde hayvan ıslah ve üretimine yönelik faaliyetlerin geliştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması ve buna olanak tanıyacak yasal düzenlemelerin yapılması.

İradenin *bir* numaralı hükmünden de anlaşılacağı üzere askerî çiftliklerin haralara dönüştürülmesi kararı 1893 yılına kadar olan süreçte ancak Çifteler ve sınırlı olarak Sultansuyu'nda uygulanabilmiştir. Bu nedenle söz konusu irade ile Muzaffer Paşa'nın görev ve sorumlulukları netleştirilirken, diğer askerî çiftliklerin de hara niteliği taşıyacak şekilde geliştirilmesi ve yurt çapında yetiştiricilik faaliyetlerinin yoğun olarak icra edildiği bölgelerde yaygınlaştırılması istenmiştir. Bu çerçevede özellikle Irak, Suriye ve Uzunyayla bölgelerinin yetiştiricilik potansiyelleri üzerinde durulmuştur.¹²⁸ Ancak Uzunyayla'nın yetiştiricilik potansiyelinin ne şekilde değerlendirileceği söz konusu iradede tayin edilmemiş olup burada yalnız Muzaffer Paşa'nın konuya ilişkin görüşü sorulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Arap ırkı varlığı açısından en zengin bölgeleri olan, fakat yetiştiricilik potansiyellerinin değerlendirilmesi için bu tarihe kadar ciddi bir kurumsal düzenlemenin yapılmadığı Irak ve Suriye'de ise "haralar" kurulması esas alınmıştır. İradede Suriye ve Irak'a verilen önceliğin temel gerekçesini ise her iki yörenin de at varlığı ve niteliği yönünden arz ettikleri zenginlik oluşturmuştur. Öte yandan, Muzaffer Paşa'nın bu kaynakların etkin olarak değerlendirilmesinin gerekliliği

¹²⁶ **BOA.Y.PRK.AZJ.** 27/40.

¹²⁷ İrade metninde Uzunyayla Çerkezlerinin bu dönemdeki kısrak mevcudu 10 bin dolaylarında gösterilmektedir. **BOA.Y.PRK.AZJ.** 27/40.

¹²⁸ Öte yandan başka bir arşiv kaydından anlaşıldığı kadarıyla aynı tarihlerde haralar tabiri kaldırılmış ve buna dair olan resmi mühürler iptal edilmiştir. Muzaffer Paşa Mabeyn'e arz ettiği 27 Ekim 1893 tarihli bir dilekçesinde, lağvı emredilen hara tabirinin yerine Müessesat-ı Feresiye-i Hümâyûn ifadesinin kullanılmasını teklif etmiştir. Bu talep muhtelif vesileler ile yinelenmişse de söz konusu müesseselerin ilerleyen süreçte Çiftlikat-ı Hümâyûn-ı Askerî olarak isimlendirildikleri görülmektedir. **BOA.Y.MTV.** 129/109, **BOA.Y.MTV.** 139/44.

konusunda çeşitli tarihlerde Mabeyn'e sunduğu rapor ve dilekçelerin de alınan kararda önemli bir etkisi vardır.¹²⁹

Haralar uygulamasının hayata geçirildiği iki önemli çiftlik olan Çifteler ve Sultansuyu'na gelince bunlar, 1893'e kadar olan süreçte yerli ırkların ıslahı için yapılan uygulamalarda önemli bir kaynağı meydana getirmişlerdir. Yurt dışından damızlık teminine olanak sağlayan mali düzenlemelere karşın, ilk tecrübesi Adapazarı'nda yapılan yetiştiriciye damızlık dağıtım projesi uzun bir müddet Çifteler Çiftliği'nden gönderilen aygır ve kısraklarla desteklenmiştir. Uygulamanın yaygınlaştırılması kararından sonra da bu durum değişmemiştir. Projeyi desteklemek adına Çifteler'in damızlık kadrosundan sık sık faydalanılmıştır. Örneğin 1898 yılında Çifteler'den hem Sivas'a hem de Haymana, Balıkesir ve Adapazarı kazalarına çok sayıda damızlık gönderilmiştir.¹³⁰ Yine aynı yıl, nitelik yönünden büyük bir gerileme yaşamakta olan Çukurova atlarının Çifteler damızlıkları ile ıslahı gündeme gelmiştir.¹³¹ Bu nedenle Seraskerlik askerî çiftliklerden damızlık sevkiyatının, özel yetiştiricinin talebiyle yurt dışından getirilenlerde olduğu üzere Ziraat Bankası'nın mali kaynakları ile desteklenmesi yönünde büyük çaba sarf etmiştir. Bu çerçevede 1898 yılında damızlıkların sevk ve iase masrafları ile istihdam olunacak askerî personelin yevmiyelerinin Ziraat Nezareti'nin ilgili ödeneğinden karşılanması talep edilmiştir. Ancak talep Şurayı Devlet tarafından uygun bulunmamıştır.¹³² Dolayısıyla vilayetlere gönderilen aygır masraflarının çiftlik gelirlerinden karşılanması devam etmiştir.¹³³ Böylece askerî çiftlikler uygulamada, damızlık temini yönünden olduğu gibi mali açıdan da XIX. yüzyıl sonlarına kadar ciddi bir kaynak oluşturmuşlardır.

¹²⁹ Muzaffer Paşa'nın bahsi geçen çabaları sonucu 1893 tarihli iradeden çok önce Suriye ve Irak'ta haralar kurulması gündeme gelmiştir. Örneğin 1880'lerin sonlarında V. Ordu mıntıkası olan Suriye'de bir haranın teşkiline izin elde edilebilmiştir. İlgili arşiv kaydından anlaşıldığı kadarıyla söz konusu haranın Şam yakınlarında ve iklim ve coğrafi yapı itibarıyla yetiştiricilik için elverişli olmayan bir bölgede açılmasına karar verilmiştir. Bu nedenle Muzaffer Paşa haranın sahilde bulunan ve iklimi yetiştiricilik için daha uygun olan Sur kasabası yakınındaki Resulayn Çiftliği'nde açılması için girişimlerde bulunmuştur. Bununla birlikte Suriye bölgesinde bir haranın teşkili ancak XX. başında gerçekleşebilmiştir. **BOA.Y.MTV.** 35/7. Muzaffer Paşa ayrıca 1891 yılında Trablusgarp bölgesindeki süvari ve topçu alaylarının ihtiyacının temin için Bingazi'de de (Derne kazasında Kekeb mevkiinde) bir haranın kurulması yönünde girişimlerde bulunmuş ve bu konuda hazırladığı ayrıntılı bir raporu Mabeyn'e sunmuştur. **BOA.Y.MTV.** 47/152.

¹³⁰ **BOA.İ.HUS.** 65/69, **BOA.BEO.** 1158/86782. Diğer vilayet ve kazalara gönderilen damızlık miktarı tespit edilememekle birlikte Balıkesir'in Balya nahiyesi için 5 adet aygır gönderildiği anlaşılmaktadır. **BOA.BEO.** 1071/80311.

¹³¹ **BOA.DH.MKT.** 2092/117. Valilik her ne kadar Çukurova Çiftliği'nin mahalli ihtiyacı karşılamakta yetersiz olduğu gerekçesiyle ahaliye dağıtılmak üzere 25 Arap aygırı talep etmişse de Şurayı Devlet istenen aygırların Çukurova Çiftliği'nin damızlık kadrosuna dâhil edilmelerine ve aygır talep eden kazalara yalnız 'sifat mevsiminde' gönderilmelerine karar vermiştir. **BOA.ŞD.** 2128/3.

¹³² 30 Haziran 1898 tarihli Şurayı Devlet kararıdır. **BOA.BEO.** 1158/86782.

¹³³ **BOA.BEO.** 1158/86782.

1.1.3. Askerî Komisyon Kararları ve 1897 Reformu

Osmanlı hükümetinin askerî cephede yaşadığı en önemli sıkıntılardan olan ve kesin bir çözüm getirilemeyen ordu hayvanlarının temini sorunu, 1890'ların sonuna gelindiğinde yeni ve köklü bir takım düzenlemelerin yapılmasına vesile olmuştur. Reform niteliğindeki bu düzenlemelerle birlikte gerek ordu hayvanlarının temininde, gerekse bunun için önemli bir kaynak oluşturan halk hayvanlarının ıslahında XIX. yüzyıl sonlarına kadarki icraatın mimarı olarak nitelendirilebilecek 'askerî girişimin' önemi daha da artmıştır. Yapılan düzenleme, ileride görüleceği üzere ordunun hayvan sıkıntısı sorununun Harbiye Nezareti çatısı altında ortaya çıkan bir teşkilatlanma ile çözümlenmesinin yolunu açmıştır. Bu düzenlemenin en önemli ayağını ise alaylara sevk olunacak hayvanların askeriyece yetiştirilmesini sağlayacak "remont teşkilatlanması" oluşturmuştur.

1897 yılında Seraskerlik bünyesinde oluşturulan ve Serasker Rıza Paşa ile birlikte Hassa Ordusu Müşiri Rauf Paşa, Tophane-i Amire Müşiri Zeki Paşa ve diğer bazı üst düzey askerî yetkililerin yer aldığı Komisyon-ı Askerî tarafından belirlenen reform programı dört ana madde üzerine şekillenmiştir; vergilendirme, askerî çiftlikler, remont teşkilatlanması ve teşvik uygulamaları.¹³⁴ Askerî komisyonun uzun bir müzakere süreci sonrasında ordunun hayvan sorununun çözümüne ilişkin bu başlıklar altında belirlediği esaslar, bir mazbata ile II. Abdülhamit'in onayına sunulmuş ve Meclis-i Vükelâ'daki müzakere sürecinin ardından 30 Mart 1899 tarihli irade ile onaylanmıştır.¹³⁵

1.1.3.1. Vergilendirme Konusundaki Düzenlemeler

Askerî Komisyon tarafından belirlenen reformun önemli bir yönünü vergilendirme konusundaki düzenlemeler meydana getirmiştir. At ihracatının muayyen bir vergiye tabi tutulmasını esas alan mali düzenlemelerin temel gerekçesini ise ihraç yasağı ve bunun neden olduğu kayıplar oluşturmuştur. At ihracatının tâbi olduğu yasak kararı nedeniyle özellikle Irak ve Suriye yöresinde kaçak surette devam ettiğine işaret eden komisyon üyeleri, sadece bu yörede yıllık ortalama 10.000 dolaylarında olan kaçak sevkiyatın, vergilendirilmesi halinde hazine için önemli bir gelir kaynağı olacağına kanaat getirmişlerdir. Bu nedenle Komisyon kararlarının önemli bir maddesi ticaret serbestisi kaidesinden hareketle ihracatın serbest bırakılması, buna karşılık muayyen (maktu) bir vergiye tabi tutulması olmuştur.

Askerî Komisyon'un Mabeyn'e arz olunan karar mazbatasında işaret edilen maktu vergi oranı %5 olup, bu oran II. Abdülhamit'in komisyon kararlarını hükmen cari kıldığı 30 Mart

¹³⁴ Teşvik uygulamalarının temelini oluşturan at koşuları ve sergiler, İkinci Bölümde "Teşvik Uygulamaları" başlığı altında ele alındığından burada ayrıca bilgi verilmesine gerek görülmemiştir.

¹³⁵ BOA.İ.OM. 5/43, BOA.Y.MTV. 170/5, BOA.Y.MTV. 180/18.

1899 tarihli iradesi ile onaylanmıştır. Aynı iradeyle ihraç yasağı da uygulamadan kaldırılmıştır.¹³⁶ Bununla birlikte % 5 maktu vergi uygulaması uzun süreli bir uygulama olmamıştır. Yetiştirici kesimin şevk ve gayretini kırdığı gerekçesiyle 1902 yılında oranı % 1'e düşürülmek ve vergi hayvanın kıymeti üzerinden alınmak suretiyle tadil edilmiştir.¹³⁷ Taşra gümrük idarelerinden gelen ve bu süreçte ihraç rakamlarında önemli bir düşüş yaşandığını gösteren raporların alınan kararda önemli bir etkisi vardır. Bununla birlikte yeni düzenlemenin esas gerekçesini verginin hayvanın kıymeti üzerinden alınmaması nedeniyle yoğunlaşan kaçak sevkiyat oluşturmuştur.¹³⁸ Çünkü ihraç yasağının kaldırılmasıyla birlikte özellikle Irak yöresinde yurt dışına yapılan at sevkiyatı büyük bir artış göstermiştir. Fakat tahsis edilen verginin istisnasız her nitelikte at için geçerli olması nedeniyle piyasa bedeli çok düşük olan atlar da aynı vergiye tabi tutulmuşlardır. Yetiştirici için çok zaman elindeki hayvanın bedelinden daha fazla vergi ödemesi anlamına gelen bu durum, kaçak sevkiyatın önlenememesi sonucunu doğurmuştur. Örneğin Basra Gümrük İdaresi, uygulama nedeniyle 1899, 1900 yıllarında 7000 kadar atın Kuveyt ve Muhammara yoluyla kaçak surette Hindistan'a nakledildiklerine işaret etmiştir.¹³⁹

Önemli bir kısmını kaçak sevkiyatın oluşturduğu vergi kaybı kısa sürede tahsilat rakamlarına yansımıştır. Uygulamanın yürürlükte kaldığı 1899-1902 yılları arasında ihraç vergisinin tahsil olunabilen miktarı ancak 7700 lira dolaylarında olabilmıştır.¹⁴⁰ Basra Gümrük İdaresi'nin işaretine binaen bir yıl zarfında yalnız Irak bölgesinden kaçak olarak sevk edilen hayvan sayısının 7000 civarı olduğu düşünüldüğünde, toplanabilen miktarın hayli az olduğu açıkça görülmektedir. Bu nedenle hükümet uygulamayı dikkatle takip etmiş, vilayetlerden belli aralıklarla tahsilata ilişkin rapor istenmiştir.¹⁴¹

Kaçak sevkiyat yanında vergi kaybının ortaya çıkışındaki önemli bir diğer etkeni ihraç vergisinin düzenleniş şeklinden kaynaklanan aksaklıklar oluşturmuştur. Zira Askerî Komisyon'un vergilendirmeye yönelik kararlarından biri de tahsil olunacak meblağın sarfi konusundadır. Yeni düzenlemelerin temel hedefi ordu hayvanlarının temini sorununa çözüm getirmek olduğundan, söz konusu vergi de bu hedefe hizmetle ıslah ve üretim faaliyetlerinin desteklenmesine hasredilmiştir. Bu nedenle tahsil olunacak meblağın Techizat-ı Askeriye

¹³⁶ **BOA.İ.OM.** 5/43, **BOA.BEO.** 1303/97699.

¹³⁷ **BOA.BEO.** 1938/145292, **BOA.DH.MKT.** 605/23, **BOA.DH.MKT.** 609/19.

¹³⁸ **BOA.DH.MKT.** 924/30. Arşiv kayıtları, ihracatta vergi oranının yüksekliği nedeniyle yaşanan düşüşün en çok Rumeli vilayetlerinde rastlanan bir durum olduğunu göstermektedir. **BOA.DH.MKT.** 493/88. Irak'ta yaşanan durum ise daha farklıdır. At ticareti bölge halkının temel geçim kaynaklarından biri olduğundan ihraç oranında belirgin bir düşüş yaşanmamış, fakat kaçak sevkiyata yönelim artmıştır.

¹³⁹ **BOA.ŞD.** 594/52.

¹⁴⁰ **BOA.BEO.** 2855/214101.

¹⁴¹ **BOA.DH.MKT.** 924/30.

Nezareti'ne¹⁴² aktarılmasına ve elde edilen gelirle ıslah faaliyetlerinde istihdam edilmek üzere Macaristan'dan 1000 adet kısrak satın alınmasına karar verilmiştir. Ancak verginin düzenleniş şekli, yetiştiriciye damızlık sevki uygulamasını desteklemek amacıyla alınan bu kararın uygulanmasına 1905'e kadar olanak tanımamıştır. Çünkü vergi gümrük vergisi olmasına karşın, ilk tahsisinde ihraciye vergisi olarak düzenlenmiş ve bunun sonucunda tahsil olunan meblağ sehven Rüsumat Emaneti'ne gelir olarak kaydedilmiştir.¹⁴³ Halbu ki 1904 yılında II. Abdülhamit'in iradesiyle uygulamaya konan *Hayvanat-ı Ehliyenin Ta'dadiyla Resminin Cibayetine Dair Olan Talimatname*'nin verginin sarfına ilişkin hükümleri içeren *sekizinci* fasıl/*ellinci* maddesinde, *ihraç resminden elde edilecek gelirin askerî ihtiyaçlar için harcanmak üzere Techizat-ı Askeriye Nezareti'ne ait olduğu ve başka bir yere sarfının mümkün olamayacağı* ifade edilmektedir.¹⁴⁴

Verginin düzenleniş şeklinin neden olduğu bu karışıklık 24 Ekim 1906 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Rüsumat Emaneti'ne %1'lik gümrük vergisinin irade gereği Techizat-ı Askeriye Nezareti'ne ait olduğu bildirilmiştir. Hükümet her ne kadar verginin tarhından 1906 yılına kadar olan süreçte tahsil edilen meblağın da Techizat-ı Askeriye Nezareti'ne aktarılmasını ve elde edilecek gelirin satın alımı geciken Macar kısraklarına harcanmasını öngörmüşse de bu mümkün olamamıştır. Zira tahsil olunan verginin büyük bir kısmı Emanet tarafından işlem vb. masrafı mukabilinde harcanmıştır.¹⁴⁵ Dolayısıyla Askerî Komisyon kararları doğrultusunda satın alınması planlanan Macar kısrakların temini 1906 sonlarına kadar gerçekleşmemiştir. Diğer bir deyişle, bu tarihe kadar vergilendirme konusundaki düzenlemelerden ıslah faaliyetlerinin desteklenmesinde istenildiği ölçüde faydalanılamamıştır.

1.1.3.2. Askerî Çiftlikler Konusundaki Düzenlemeler

Komisyon-1 Askerî tarafından gündeme getirilen ıslahatın önemli bir maddesini de askerî çiftlikler konusu oluşturmuştur. Bu alanda yapılan düzenlemelerle birlikte söz konusu kurumlar ordu hayvanlarının temininde askerî alandaki temel üretim mecrası olma vasfını

¹⁴² Techizat-ı Askeriye Nezareti, 1894 yılında Osmanlı ordusunun modernizasyonu ve silah, erzak vb. mühimmat ihtiyacının temini amacıyla ilkin bir komisyon olarak kurulan ve daha sonra nezarete dönüştürülen kurumdur. Abdülkadir Özcan, "İâne" maddesi, **İA.**, TDV., C.19, 1999, s.231.

¹⁴³ Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin dış gümrük rejimi, verginin ihraç edilmek istenen eşyanın kıymetine göre belirlenmesini esas almıştır. S.Mübahat Kütükoğlu, "Gümrük" maddesi, **İA.**, TDV., C.14, 1996, s.263. Bu nedenle at ihracatı Askerî Komisyon kararları doğrultusunda vergiye bağlanmak istendiğinde söz konusu verginin gümrük resmi adıyla tarhı, muayyen (maktu) bir vergi olarak tahsiline olanak tanımadığından ihraciye resmi adıyla alınması uygun bulunmuştur. Ancak bu isimlendirme gümrük görevlilerinin at ihracatını sair eşya için uygulanan gümrük tarifelerine tabi tutmalarına ve elde edilen geliri de Rüsumat Emaneti'ne aktarmalarına neden olmuştur. **BOA.İ.OM.** 5/43, **BOA.BEO.** 3099/232353.

¹⁴⁴ Bahsi geçen talimatname; "*Hayvanat-ı Ehliyenin Ta'dadiyla Resminin Cibayetine Dair Olan Talimatname*" dir. **BOA.ŞD.** 412/62, **BOA.İ.KAN.** 3/19.

¹⁴⁵ **BOA.MV.** 114/43, **BOA.BEO.** 3296/247128.

kaybetmişlerdir. Avrupa'daki uygulamalar göz önünde bulundurularak alınan bu karara karşın askerî çiftliklerin üretim potansiyelinden faydalanılması görüşünün tamamıyla terk edildiğini söylemek mümkün değildir. Aksine, uygulamada çiftliklerin remont teşkilatlanmasının başlıca dayanağı haline getirilmesi hedeflenmiştir. Askerî Komisyon kararlarında bunun ne yolla yapılacağı da açıkça gösterilmiştir. Şöyle ki; remont uygulamasının hayata geçirilmesinin tasarlandığı alanlar haricindeki yerlerde, yani Anadolu ve Rumeli topraklarında bulunan çiftliklerin üretim kapasitesi Suriye ve Irak bölgelerinden satın alınan Arap damızlıklar vasıtasıyla desteklenecek ve çiftlikler yerli ırkların ıslahında önemli bir kaynak haline getirilecektir. Bu vesileyle remont teşkilatının üzerine bina edileceği ana malzeme olan askerî nitelikte, yani cüsseli taylar elde edilebilecektir. Başka bir deyişle bu uygulama remont depoları için özel yetiştiriciden istenen vasıfta mahsuller satın alınmasını mümkün kılacaktır. Remont depolarına gelecek taylar nitelikli olacağından bunların depolarda zootekni kaidelerine uygun şekilde yapılacak bakım ve terbiyeleri bir taydan en üst seviyede verim alınmasını sağlayacaktır. Böylece orduda istihdam edilecek hayvan kalitesi yükselecektir. Bu ise “halk hayvanlarının” ıslahıyla mümkün olacağından, yapılan düzenlemede askerî çiftliklerin yeni fonksiyonu yetiştiriciye nitelikli damızlıklar temini olarak tayin edilmiştir.¹⁴⁶ Uygulamayı desteklemek amacıyla 5 Ocak 1905 tarihli başka bir irade ile çiftliklerin sayısının arttırılmasına karar verilmiştir.¹⁴⁷

Askerî Komisyon kararları ile birlikte kurumsal anlamda yeni bir kimlik kazanan çiftliklerden vilayetlere damızlık sevki yeni düzenleme sonrasında da devam etmiştir. Ancak bu daha çok 1905 yılı ve sonrasında yoğunluk kazanmıştır. 1905 yılına kadar olan yaklaşık altı yıllık kısa zaman zarfında ise oldukça kısıtlı bir uygulama söz konusudur. Bunun ana nedenini uygulamanın askerî çiftliklere yüklediği mali külfet oluşturmuştur. Örneğin 1899 yılı sonlarında yurt genelindeki ıslah faaliyetlerini desteklemek amacıyla askerî çiftliklerden 75 kadar aygır istendiğinde, çiftlik sandıklarının kapsamı hayli genişleyen uygulamanın mali yükünü daha fazla taşıyamayacağı gerekçesiyle buna onay verilmemiştir. Seraskerlik bu tür durumların önüne geçilebilmesi için kısa süre sonra vilayetlere gönderilecek aygırların sevk ve iâşe masraflarının belediyelerce karşılanması yönündeki talebini yinelemiştir.¹⁴⁸ Talep, 1900 yılı Haziran ayında alınan bir Şurayı Devlet tarafından onaylanmıştır. Böylece askerî

¹⁴⁶ BOA.Y.MTV. 170/5, BOA.Y.MTV. 180/18.

¹⁴⁷ BOA.DH.MKT. 924/30.

¹⁴⁸ BOA.DH.MKT. 2280/4. Bu talep daha önce 1898 yılında gündeme getirilmiş, fakat onaylanmamıştı. Bkz. “Askerî Çiftliklerin Gelişimi ve Damızlık Uygulamasının Askerî Çiftliklerle Desteklenmesi” başlıklı bölüm.

çiftliklerden vilayetlere sevk olunacak aygırların masrafları yerel yönetimlere havale edilmiştir.¹⁴⁹

Alınan bu karara rağmen, uygulamada hızlı bir artıştan söz etmek mümkün değildir. Örneğin 1901 yılında Gelibolu yöresi halkının kısrakları için Edirne valiliğince talep olunan 2 aygır, bu kez ihraç vergisinin tahsilinde nezaretler arasında yaşanan anlaşmazlık gerekçe gösterilerek reddedilmiştir.¹⁵⁰ Bununla birlikte damızlık masraflarının mahalli belediyelerce karşılanmasını esas alan 1900 tarihli Şurayı Devlet kararı zamanla olumlu etkisini göstermiş ve 1903 yılında Bursa, Ankara, Sivas, Mamuretülaziz, Konya vilayetleri ile İzmit sancağından gelen taleplere olumlu yanıt verilebilmiştir.¹⁵¹

Aygır talebinde bulunan bölgelere askerî çiftliklerden damızlık sevkini kolaylaştıracak en önemli gelişmeleri ise 1905 yılına ait yasal düzenlemeler sağlamıştır. Bunların başında yurt genelinde yapılması kararlaştırılan hayvan sayımı gelmektedir. Hatırlanacağı üzere Askerî Komisyon'un vergilendirme konusundaki düzenlemeleri at ihracının vergiye tabi tutulmasını esas almaktaydı. Bu durum ise vilayetlerin hayvan mevcudunun saptanmasını zorunlu bir hale getirmiştir. Böylece Techizat-ı Askeriye Nezareti tarafından hazırlanan bir talimatname doğrultusunda yapılan sayımla 1905 yılında yurt genelindeki at miktarı belirlenmiştir. Yapılan sayım sonucu elde edilen veriler, vilayetlerin genel mevcudu yanında kısrak varlığının netleştirilmesine de olanak sağlamıştır. Aygır temini için büyük önem arz eden bu bilgiler Seraskerlik makamında değerlendirilmiştir. Ancak kısrak varlığının bilinmesi vilayetlerin ne kadar aygıra ihtiyacı olduğunun anlaşılmasında tek başına yeterli bir argüman görülmediğinden, 1905 yılı Ağustos ayında alınan başka bir kararla vilayetlerin kısrak mevcudu içerisinde aygır gönderilmesine degecek nitelikli kısrak (döle elverişli) varlığının belirlenmesi istenmiştir.¹⁵² Sevki yapılacak aygır miktarını ve bunun vilayetlere dağılım oranını saptamaya yarayacak olan bu bilginin elde edilebilmesi ise geniş çaplı bir hayvan muayenesinin

¹⁴⁹ **BOA.DH.MKT.** 2355/23.

¹⁵⁰ **BOA.DH.MKT.** 2514/134, **BOA.DH.MKT.** 2495/12.

¹⁵¹ **BOA.DH.MKT.** 712/21.

¹⁵² Hayvan sayımı, Techizat-ı Askeriye Nezareti tarafından hazırlanan ve Şurayı Devlet'in öngördüğü değişikliklerle birlikte 30 Aralık 1904 tarihli irade ile onaylanan "*Hayvanat-ı Ehliyenin Ta'dadiyla Resminin Cibayetine Dair Olan Talimatname*" hükümleri doğrultusunda yapılmıştır. **BOA.ŞD.** 412/62, **BOA.İ.KAN.** 3/19. Techizat-ı Askeriye Nezareti tarafından sayım sonuçlarına bakılarak hazırlanan istatistik cetvelleri, Osmanlı topraklarındaki at mevcudunun 1905 yılında 820.000 dolaylarında olduğunu göstermektedir. (İlgili arşiv kaydında bazı bölgelerin sayım sonuçlarının eksik olduğu ifade edilmektedir. Buna dayanarak verilen rakamların kesin veriler olmadığını söylemek gerekir.) Bu rakamın 323.000 kadarını kısraklar oluşturmuştur. Kısrak mevcudunun Anadolu'nun beş büyük vilayetine dağılım oranına bakıldığında; 52.000 dolaylarındaki varlığı ile Aydın vilayetinin birinci sırada yer aldığı, bunu 33.000'den fazla mevcudu ile Hüdavendigâr, 16.000'den fazla mevcudu ile Sivas ve 21.000'e yakın mevcutları ile Ankara ve Kastamonu vilayetlerinin takip ettiği görülmektedir. Böylece 143.000 dolaylarındaki genel mevcudu ile Anadolu, Osmanlı Devleti'nin Suriye ve Irak'tan sonra kısrak varlığı yönünden en zengin bölgesini teşkil etmiş, bunu 30.000 dolaylarındaki mevcudu ile Kosova, 25.000 ile Selanik, 23.000 ile Edirne takip etmiştir. **BOA.DH.MKT.** 924/30.

gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu nedenle mülki ve askerî baytarlardan oluşan heyetler oluşturularak yurt çapında bir muayene işlemi yapmak üzere vilayetlere gönderilmişlerdir.¹⁵³ Öte yandan Askerî Komisyon kararlarının önemli bir yönünü damızlık dağıtılması uygulamasının Macar kısıraklarıyla desteklenmesi oluşturduğundan, bu heyetlerin muayene işlemi sırasında ithal kısırakların dağıtılabileceği uygun yetiştiricileri de belirlemeleri istenmiştir. Böylece muayene işleminden iki yönlü bir fayda temin edilmesi tasarlanmıştır.

Yaklaşık üç aylık bir zaman zarfında tamamlanan muayene işlemlerine dair *Techizat-ı Askeriye Nezareti*'ne ulaşan cetveller doğrultusunda 1905 yılı başlarında vilayetler bazındaki aygır ihtiyacının oranları saptanmıştır. 1000-1200 kısırağa 2 aygır, 1200-1500 kısırağa 3 aygır ve 1500'ün üzerinde kısırak mevcudu olan bölgelere ise 4 aygır gönderilmesini esas alan bu hesaba göre; Bursa sancağına 12, Ertuğrul sancağına 11, Kütahya sancağına 16, Karahisarısahib (Şebinkarahisar) sancağına 6 ve Karesi sancağına 15 adet olmak üzere *Hüdavendigâr vilayetinin* payına toplam 60 aygır; İzmir sancağına 24, Saruhan sancağına 12, Aydın sancağına 25, Denizli sancağına 6 ve Mentеше sancağına 12 adet olmak üzere *Aydın vilayetinin* payına toplam 79 aygır; Sivas sancağına 4 ve Tokat sancağına 6 adet olmak üzere *Sivas vilayetinin* payına toplam 10 aygır; Ankara sancağına 8, Kırşehir sancağına 6, Yozgat sancağına 8 ve Çorum sancağına 9 adet olmak üzere *Ankara vilayetinin* payına toplam 31 aygır; Kastamonu sancağına 9, Bolu sancağına 7, Kengiri (Çankırı) sancağına 7 ve Sinop sancağına 6 adet olmak üzere *Kastamonu vilayetinin* payına toplam 29 aygır düşmüştür.¹⁵⁴

Anadolu'nun beş büyük vilayeti payına düşen aygır oranının bu şekilde belirlenmiş olmasına karşın, 1905 sayımından 1907 yılına kadar olan süre zarfında yalnız Kastamonu ve Ankara vilayetlerinden aygır talebi gelmiştir.¹⁵⁵ Yani uygulama oldukça sınırlı kalmıştır. 1905 yılı başlarına ait bir arşiv kaydı¹⁵⁶ bunun nedenini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Şöyle ki; 1900 yılında alınan Şurayı Devlet kararına binaen aygırların sevk ve iâşe masraflarının belediye sandıklarına havale edilmesi nedeniyle bazı vilayetler ihtiyaç olduğu halde, getireceği masraftan kaçınarak aygır talebinde bulunmamışlardır. Talepte bulunan vilayetlerin önemli bir kısmında ise uygulamanın masrafını azaltabilmek için yetiştiriciden sifâat işlemine mukabil

¹⁵³ Yapılan muayenelerde temel ölçütü hayvanın irtifağı oluşturmuştur. Asgari ölçüt 1.42 cm.dir. Söz konusu ölçüte binaen 1.50 cm. üzerindeki hayvanlar iyi nitelikte sayılmıştır. Bu nedenle 1.42'den 1.50'ye kadar olanlar ile 1.50 cm. üzerindeki kısırak mevcudunun ayrı ayrı belirlenmesi istenmiştir. **BOA.DH.MKT.** 924/30.

¹⁵⁴ **BOA.DH.MKT.** 924/30. "*Techizat-ı Askeriye Nezareti'ne Ulaşan Muayene Cetvellerine Binaen Vilayetlerin Payına Düşen Aygır Miktarı*" hakkında bkz. EK 3-TABLÖLAR (Tablo 4).

¹⁵⁵ Aygır talebi gelmeyen Kosova, Edirne, Konya, Hüdavendigâr, Aydın, Sivas, Hicaz, Yemen, Mamuretülaziz vilayetlerine ihtiyaç miktarının bildirilmesi koşuluyla aygır gönderileceği yazılmışsa da 1905 yılını takiben söz konusu vilayetlerden bu yönde bir talep geldiğine dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır. **BOA.BEO.** 564/42232, **BOA.BEO.** 567/ 42517, **BOA.BEO.** 571/42762, **BOA.BEO.** 643/48185, **BOA.BEO.** 648/48599, **BOA.DH.MKT.** 924/30.

¹⁵⁶ **BOA.DH.MKT.** 935/19.

ücret talep edilmiştir. Yapılan soruşturma sonucu anlaşılan bu duruma binaen 3 Şubat 1905 tarihli bir tebligatla Hüdavendigâr, Ankara, Sivas, Mamuretülaziz ve Adana valiliklerine Şurayı Devlet kararı hatırlatılarak bu çerçevede davranılması bildirilmiştir. Ayrıca aygır dağıtımına dair esasları düzenleyen talimatnamenin ilgili hükmü tadil edilerek sifât işlemine karşılık herhangi bir isim altında ahaliden ücret alınamayacağı ibaresi yerleştirilmiştir. Ancak 1900 yılına ait Şurayı Devlet kararının bu tadilatla desteklenmesi ve aygır masraflarının vilayet gelirlerinden karşılanmasını esas alan hükmün muhafazası, valiliklerin aygır talebi yönündeki çekimser tavırlarının devam etmesine neden olmuştur. Uygulama kısıtlı seyrinden kurtarılarak geniş bir ölçüğe yayılamamıştır. Bu nedenle Seraskerlik uygulamanın yaygınlaştırılması için aygır masraflarının askerî çiftlikler sandıkların karşılanması yönündeki yerel taleplere birçok kez olumlu yanıt vermek durumunda kalmıştır.¹⁵⁷

1905-1907 yıllarında vilayetlere sevk olunan aygır miktarına ilişkin mevcut veriler şöyledir;

Kastamonu valiliğinin talebi üzerine 1905'te 2'si sancak merkezinde, 2'si Gerede ve 3'ü Göynük kazasında istihdam olunmak üzere *Bolu sancağına* toplam 7 aygır; 3'ü sancak merkezinde, 2'si Safranbolu'da (Zagferanbolu), 2'si Daday'da ve 2'si Araç kazasında istihdam olunmak üzere *Kastamonu sancağına* toplam 9 aygır; 3'ü sancak merkezinde ve 4'ü Çerkeş kazasında istihdam olunmak üzere *Çankırı (Kengiri) sancağına* toplam 7 aygır; 2'si sancak merkezinde ve 4'ü Boyabat kazasında istihdam olunmak üzere *Sinop sancağına* toplam 6 aygır sevk olunmuştur.¹⁵⁸

Yine 1905'te Ankara valiliğinin talebi ile Yozgat ve Ankara sancaklarında istihdam olunmak üzere 16 adet aygırın sevki uygun bulunmuştur. Öte yandan her ne kadar valilik sözü konusu aygırlarla birlikte Macar kısraklarından '*erbab-ı vukufa verilmek üzere*' 56 adet gönderilmesini istemişse de bu talep Rüsumat ile Techizat-ı Askeriye Nezaretleri arasındaki ihtilaf dolayısıyla bir müddet askıya alınmıştır.¹⁵⁹

Selanik valiliği de Ankara ile benzer bir şekilde hem aygır hem de kısrak talebinde bulunmuştur. Valiliğin talep ettiği 33 aygırın sevki onaylanırken 153 adet Macar kısrığının gönderilmesi aynı gerekçe ile mümkün bulunmamıştır.¹⁶⁰

¹⁵⁷ BOA.DH.MKT. 924/30.

¹⁵⁸ BOA.DH.MKT. 924/30.

¹⁵⁹ BOA.DH.MKT. 924/30.

¹⁶⁰ BOA.BEO. 748/56091, BOA.DH.MKT. 924/30.

1.1.3.3. Remont Usulünün Kabulü

30 Mart 1899 tarihli irade ile onaylanan askerî reformun en önemli yönü remont usulünün kabulü olmuştur. Yapılan düzenlemelerle birlikte II. Meşrutiyet'in ilanından sonra olgun bir yapıya kavuşacak olan remont teşkilatının temelleri atılmıştır.

Remont düzenlemesinin ortaya çıkışındaki itici güç ordunun bir türlü çözüm getirilemeyen savaşmaya hazır durumdaki at ihtiyacı sorunudur. Gerçi 1889 yılında yürürlüğe konan Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunu'yla ordu hayvanlarının temini konusuna ciddi bir düzenleme getirilmişse de bu kanun daha çok nakliye hayvanlarını konu edinmiştir.¹⁶¹ Kanunda alayların süvari ve koşum hayvanı eksiklerinin giderilmesine yönelik hükümler yer almadığından binek ve topçeker hayvanı sıkıntısı 1890'lı yılların sonuna kadar sürmüştür. Dolayısıyla Komisyon-ı Askerî tarafından yapılması öngörülen reformun odak noktasını da bu sorunun çözümü oluşturmuştur.

Remont düzenlemesinin temel dayanağı Suriye ve Irak topraklarının üretim potansiyelidir. Suriye ve Irak (bilhassa Musul) yöresinin üretim ve ıslah faaliyetleri yönünden arz ettiği öneme işaret eden Askerî Komisyon yetkilileri, bunun etkin bir surette değerlendirilmesi sonucunda hem orduların hayvan eksiklerinin tamamlanabileceğini hem de dışarıdan hayvan satın alınması nedeniyle hazineye yüklenen masrafin büyük kısmının ortadan kalkacağını ifade etmişlerdir. Mabeyn'e arz olunan karar mazbatası incelendiğinde Askerî Komisyon'un bu konuda takibini uygun bulduğu yöntemin Irak ve Suriye topraklarında açılacak remont tay depoları olduğu görülmektedir. Bunlar aracılığıyla ordularda istihdam edilecek hayvanların bizzat askeriyece yetiştirilip terbiye edilmesi hedeflenmiştir.¹⁶² Bir hayvandan elde edilmesi istenen en üst düzeydeki verimin o hayvanın küçük yaşta gördüğü bakım ve terbiye ile doğrudan alakalı olduğuna işaret eden Komisyon üyeleri, Osmanlı atlarının son yıllarda nitelik yönünden maruz kalmış olduğu gerilemeyi bu kaidenin takibindeki özensizliğe atfetmişlerdir. Bu nedenle alaylarda istihdam edilecek olan ve belli ölçütler aranan

¹⁶¹ Tedarik-i Vesait-i Nakliye-i Askeriye Kanunu, Tanzimat Fermanı'nı takiben savaş vergileri konusunda yürürlüğe konan ilk kanun olup seferberlik sırasında ordunun ihtiyacı olan nakliye araçlarının teminine yönelik esasları düzenlemiştir. (Kanunun yürürlüğe konduğu tarih 9 Eylül 1889'dur.) Cezmi Tezcan, **Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları**, Ankara Üniv. İTE., Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s.15.

¹⁶² Ordu hayvanlarının temini sorununun yine ordu çatısı altındaki bir teşkilatlanma ile çözümlenmesi manasına gelen bu düzenleme, 1889 tensikatına kadar askere hayvan temininde temel kaynak olmuş iki unsurun; *özel yetiştiricilik faaliyetlerinin* ve *askerî çiftliklerin* fonksiyonunun yeniden tayin edilmesini gerektirmiştir. Askerî Komisyon'un karar mazbatası incelendiğinde, bu unsurların Avrupa'daki uygulamaları ile kıyaslandığı ve bu çerçevede Batı'daki modern örnekleri ile uyumlu bir sistemin işler hale getirilmesine çalışıldığı görülmektedir. Nitekim mazbatada çiftlikler kurulmasıyla ordu hayvanlarının buralardan temini yönteminin, Avrupa devletlerinde pek çok tecrübe sonucunda fayda getirmeyen bir uygulama olarak görülüp icrasından vazgeçildiğine işaret edilmiştir. Özel yetiştiricilik faaliyetleri ise öncelikle yerli ırkların ıslahını gerektiren ve zamanla faydalanılabilecek bir uygulama olduğundan, Askerî Komisyon tarafından temel üretim unsuru değilse de geliştirilmesi gereken destekleyici bir unsur olarak yorumlanmıştır. **BOA.Y.MTV.** 170/5.

ordu hayvanlarının modern zootekni kuralları doğrultusunda icra edilecek bir bakım ve terbiye süreci ile birlikte remont depolarında hazırlanması amaçlanmıştır.

Uygulamanın hayata geçirileceği alanlar olarak IV, V ve VI. Orduların konuşlandığı bölgeler, yani aşiretlerin temel nüfuz alanları seçilmiştir. Komisyon kararlarına göre Suriye, Bağdat, Halep, Musul, Diyarbakır vilayetleri ile Dicle ve Fırat havzasını kapsayan bu geniş alanda süvari alaylarının V. Remont Bölükleri tarafından idare olunmak üzere remont tay depoları açılacaktır. Her sene aşiretlerden uygun yaştaki taylar satın alınarak söz konusu depolarda iâşe ve terbiye edilecekler, büyüyüp istenen vasıfları sergileyenler cüsse ve irtifalarına göre süvari veya topçu alaylarından uygun olanlarına sevk edileceklerdir. Anadolu ve Rumeli’de ise istenen vasıfta hayvan temini çoğunlukla mümkün olmadığından buralarda remont bölükleri uygulamasındansa askerî çiftliklerin güçlendirilmesi ve ıslah faaliyetlerinin bunlar tarafından desteklenmesi kararlaştırılmıştır. Öte yandan gerek remont teşkilatı gerekse askerî çiftliklere dair düzenlemelerin ana unsurunu yerli üreticinin yetiştirdiği atlar oluşturduğundan, özel yetiştiricinin üretim kapasitesinin arttırılması uygulamaların başarısında başlıca etken sayılmıştır. Bu nedenle komisyon kararlarının önemli bir yönünü yerli halkın uygulamalara ilgi ve rağbet göstermesinin sağlanması oluşturmuştur. Bu çerçevede hem remont depoları için hem de direkt alaylarda istihdam edilmek üzere nitelikli hayvan satın alınacağı yurt çapında ilanı istenmiştir.¹⁶³ Ahalinin uygulamalara destek ve katılımının sağlanmasıyla birlikte ordunun eskiden olduğu üzere özel yetiştirici için daimi ve güvenilir bir kaynak haline getirilmesi öngörülmüştür.

Remont örgütlenmesi böylece Askerî Komisyon tarafından belirlenen reformun en önemli yönünü oluşturmuştur. Osmanlı hükümeti, Almanya’da bu dönemde yaklaşık bir asırlık tecrübenin ürünü olarak başarıyla uygulanmakta olan remont usulünün kabulü ile ordu hayvanlarının direkt ordu çatısı altında yetiştirilmesini sağlayacak temel esasları kabul etmiştir. Askerî Komisyon tarafından belirlenen ve yukarıda ayrıntılarıyla açıklanan söz konusu esaslar, komisyon kararlarını onayan Meclis-i Vükelâ kararını takiben hayata geçirilmiştir.¹⁶⁴ Bu çerçevede yapılan ilk düzenleme, dönemin resmi yazışmalarına ‘*mübâyaa komisyonu*’ olarak yansıyan satın alma komisyonlarının örgütlenip yaygınlaştırılması olmuştur. Satın alma

¹⁶³ BOA.Y.MTV. 170/5, BOA.Y.MTV. 180/18.

¹⁶⁴ BOA.Y.MTV. 170/5, BOA.DH.MKT. 2207/20. Arşiv kayıtları Meclis-i Vükelâ tarafından onaylanarak 1899 yılında hayata geçirilen remont tay depolarının ilk uygulamalarının daha önceki yıllara uzanmakta olduğunu ve gerçekleşmesinde Teftiş-i Askerî Komisyonu üyesi ve Askerî Haralar Nazırı Muzaffer Paşa’nın büyük emeği geçtiğini göstermektedir. BOA.Y.MTV. 87/52, BOA.Y.MTV. 89/107. Nitekim 1894 yılına ait bir irade kaydı incelendiğinde, depolar kurulmasının daimi bir usul olarak kabul edilip hayata geçirilmesinden çok önce prensipte kabul edilip uygulanmasına fiilen başlandığı açıkça görülmektedir. Bu çerçevede Muzaffer Paşa’nın talebi üzerine Suriye’de düzenlenen Müzeyrip Panayırı’ndan tay satın alınarak kurulacak askerî depolara sevki onaylanmıştır. BOA.İ.HUS. 22/29.

komisyonları, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılan kurumsal düzenlemelerle olgun bir hal alacak olan remont komisyonlarının çekirdeğini meydana getirmiştir.

1.1.3.3.1. Satın Alma (Mübâyaa) Komisyonlarının Oluşturulması

Arşiv kayıtları, satın alma komisyonlarının ilk uygulamasının aslında Askerî Komisyon tarafından öngörülen düzenlemelerden çok daha önce yapıldığını göstermektedir. Bunun gerekçesini 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle üst seviyeye ulaşan hayvan sıkıntısı oluşturmuştur. Zira savaş esnasında önemli miktarda hayvanın telef olması ve sağ kalanların da yaş haddinden kullanılamayacak durumda olmaları nedeniyle Osmanlı hükümeti savaşın ardından çok geçmeden ordunun hayvan eksiğinin tamamlanması için bir kez daha dış kaynaklara müracaat etmek durumunda kalmıştır. Ancak 93 Harbi'nin mali alanda yarattığı buhranın bir uzantısı olarak hayvan satın alımı için bütçeye konan ödenek tam anlamıyla tahsil olunamadığından, süvari alaylarının açıkları 1883 yılına gelindiğinde on bin, topçu alaylarının hayvan eksiği ise beş bin adede ulaşmıştır. Bu nedenle Seraskerliğin 8 Ekim 1883 tarihli bir tezkeresiyle saraya durumun aciliyeti ve satın alımların hızla tamamlanmasının gerekliliği bildirilmiştir. Seraskerliğin alaylarda istihdam için işaret ettiği yabancı kaynak da, Anadolu topraklarına uyum sağlamada en müsait yapıda olduğuna kanaat getirilen Macar ırkları olmuştur.¹⁶⁵ Bununla birlikte alayların eksiklerinin büyük ölçüde tamamlanmasına olanak tanıyacak nitelikte bir toplu alım ancak 1886'da gerçekleşebilmiştir. Her ne kadar ordunun 1884'te Kafkasya'dan, tanınmış Osmanlı tebaası Çerkes beyleri aracılığıyla üç bin kadar hayvan satın alınması yönünde bir girişimi olmuşsa da Maliye Nezareti, hazinenin bu tür bir yükü kaldıracak durumda olmadığını gerekçe göstererek bu girişime yanaşmamıştır.¹⁶⁶

Askerî ihtiyacın devlet güvenliğine yönelik ciddi bir tehdit oluşturacak raddeye ulaşması sonucu 1886 yılında mali sıkışıklığa rağmen Macaristan'dan önemli sayıda hayvan ithal edilmiştir. Bu girişime dair arşiv kayıtları¹⁶⁷ incelendiğinde, 1886 yılı başlarında 3000 top koşum hayvanının satın alma işlemlerinin tamamlanmış olduğu görülmektedir. 13 Ocak 1886 tarihli bir irade ile de 1000 süvari ile 500 topçu hayvanının satın alımı onaylanmıştır.

Hükümeti yurt dışından hayvan satın alınmasında zora sokan mesele aslında bu iş için bir ödenek ayrılamaması değildir. Çünkü 93 Harbi dolayısıyla yaşanan tecrübe, ordunun hayvan ihtiyacının karşılanmasının özellikle sefer zamanlarında stratejik bir önem arz ettiğini ve

¹⁶⁵ Seraskerliğin Mabeyn'e arz olunan 8 Eylül 1883 tarihli tezkeresinde gösterilen rakamdır. Bu nicelikte hayvanın tek seferde tamamlanması hem mali açıdan hazine için büyük sıkıntı yaratacağından, hem de bu sayıyı top yekun karşılayabilecek bir kaynak bulunamayacağından peyderpey temin edilmesi talep edilmiştir. **BOA.Y.MTV.** 12/61.

¹⁶⁶ **BOA.Y.A.RES.** 26/13.

¹⁶⁷ **BOA.İ.DH.** 975/77010. Satın alınan hayvanların 360'ı Şubat ayında İstanbul'a ulaşmıştır. Bunların 280'i süvari, 80'i ağır koşum (topçeker) hayvanıdır. **BOA.Y.MTV.** 20/26.

hükümetin bu sorunun çözümü için barış döneminde gerekli hazırlıkları yapması gerektirdiğini göstermiştir. Bu nedenle de genel bütçeden orduya hayvan tedariki için dikkat çekici miktarda bir ödenek ayrılmıştır. Arşiv verileri, 1879'dan 1886 yılına kadar olan süreçte bu rakamın toplam 42.500.000 kuruşa ulaştığını göstermektedir. Ancak 'hayvan bedeli' adıyla tahsis edilen bu ödeneğin yalnız 2.000.000 kuruşu vilayetlerden toplanabildiğinde satın alınabilen hayvan miktarı da hayli sınırlı olmuştur.¹⁶⁸ Bu nedenle Seraskerlik söz konusu ödeneğin idaresi ve sarfi konusunda 1886 yılı ortalarında yeni bir öneri getirmiştir. Bu çerçevede süvari subaylarından oluşacak bir mübâyaa (satın alma) komisyonu oluşturulması ve alaylara at tedariki için ayrılan meblağın takip eden süreçte süvari fırkaları adına tahsis edilerek oluşturulan bu özel komisyon tarafından tahsil edilmesi istenmiştir. Talep 10 Haziran 1886 tarihli irade ile onaylanmıştır.¹⁶⁹

Vilayetler bazında oluşturulacak daimi satın alma komisyonlarının kuruluşuna işaret eden bu karara rağmen, Osmanlı hükümeti ordunun artan ihtiyacının karşılanabilmesi için 1887 yılında bir kez daha dış kaynaklara başvurmuştur. Bu nedenle, nizami tertiplerinin tamamlanabilmesi için alayların hayvan mevcutlarının belirlenmesine girişilmiştir. Yapılan tebligata binaen ordu kumandanlıklarından merkeze gönderilen istatistikler, 1887 yılında Osmanlı ordularının topçu alayları ile topçu numune alayında 3249 koşum ve 2609 binek hayvanının eksik olduğunu¹⁷⁰, süvari alaylarında ise bu sayının 6331'e ulaştığını göstermektedir.¹⁷¹ Eksiğin tamamlanmasında izlenecek yolun belirlenmesi işi, Seraskerlik bünyesinde toplanan Meclis-i Rüşâ'da görüşülmüştür. Meclis-i Rüşâ, dışarıdan hayvan temini konusunun muhtelif güçlüklerini gözden geçirerek, at tedarikinin perakende surette ve 3-4 sene gibi bir vadeye yayılarak yapılmasının, günün koşulları dâhilinde Osmanlı Devleti için en uygun yol olduğu kararına varmıştır.¹⁷²

Serasker Ali Saib Paşa tarafından 22 Ağustos 1887 tarihinde saraya sunulan Rüşâ Meclisi kararlarının en fazla dikkat çeken yönünü ise satın alımlarının niteliğine ilişkin esaslar oluşturmuştur. Meclis, süvari hayvanı eksiklerinin yurt içinde yapılacak satın alımlarla tamamlanabileceğine kanaat getirerek bunun temini için ayrılan ödeneğin sarfında önceliği, mevcudu süvari hayvanlarına göre daha az olan ve dönemin koşullarında Osmanlı

¹⁶⁸ BOA.Y.MTV. 21/88, BOA.Y.A.RES. 26/13.

¹⁶⁹ BOA.Y.MTV. 21/88.

¹⁷⁰ Daha önce Macaristan'dan satın alınıp alaylara dağıtılmamış olan 280 hayvan hariç tutulmuştur.

¹⁷¹ Y.MTV. 27/75. "Eşkal Defterlerinin En Son Kayıtlarına Binaen 1887 Yılında Osmanlı Ordusu Süvari Alaylarının Nizami Tertibi, Hayvan Mevcudu ve Eksikleri" hakkında bkz. EK 3-TABLOLAR (Tablo 5) ve "Eşkal Defterlerinin En Son Kayıtlarına Binaen 1887 Yılında Osmanlı Ordusu Topçu Alaylarının Nizami Tertibi, Hayvan Mevcudu ve Eksikleri" hakkında bkz. EK 3-TABLOLAR (Tablo 6).

¹⁷² Satın alımların bir defada ve toptan surette gerçekleştirilmesi seçeneği, Rüşâ Meclisi tarafından hayvan seçimi, muayenesi ve nakli işlemlerinin uzun süreceği ve yaklaşan kış mevsimi dolayısıyla sekteye uğrayacağı gerekçesiyle uygun bulunmamıştır. BOA.Y.MTV. 27/75.

topraklarından temin edilemeyen ağır koşum hayvanlarının ithaline vermiştir.¹⁷³ Yerli yetiştiricilik faaliyetlerinin orduların binek hayvanlarının teminine kâfi geleceği esası üzerine alınan söz konusu karara binaen, yetiştiricilik açısından son derece zengin bir mıntıkada konuşlanmış olan V. ve VI. Ordu bölgeleri tasarruf edilecek alanlar olarak belirlenmiştir. Buna göre binek hayvanı teminine fazlasıyla elverişli görülen Suriye ve Irak merkezli V. ve VI. Ordular'ın hayvan eksikleri, genel bütçeden hayvan satın alımı için ayrılmış ödenekten sarf edilmeyerek yerel idarelerce karşılanacaktır. Tasarruf edilecek meblağ ise yurt dışından topçeker hayvanı satın alınmasında kullanılacaktır. Ne var ki Meclis-i Rüesa'nın V. ve VI. Ordular'ı ilgilendiren bu kararı bölgenin o günkü gereksinimleri ile uyuşmayan bir karardır. Zira Rûesâ Meclisi kararlarının Mabeyn'e arzından yaklaşık bir ay önce Bağdat Valisi Mustafa Asım Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na gönderilen bir tezkerede VI. Ordu'nun, hayvan eksigi nedeniyle hareket edemeyecek halde olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁴

Bu tarihlerde, M. Asım Paşa'nın işaret ettiği VI. Ordu bölgesinde 1886 tarihli irade doğrultusunda oluşturulmuş bir askerî satın alma komisyonu mevcuttur aslında. Ancak işler durumda değildir. Yetiştirici aşiretler bir takım çekincelerle hayvanlarını komisyona göstermek istemediğinden, komisyonun oluşturulduğu tarihten itibaren alaylar için satın alınan hayvan sayısı yıllık ortalama 15-20 adet olmuştur. M. Asım Paşa'nın Yıldız Sarayı'na gönderilen tezkeresinin gerekçesini de bu durum meydana getirmiştir.¹⁷⁵ Çünkü Bağdat İdare Meclisi bölge için stratejik değerinde bir sorun haline gelen konuyu gündemine alarak uygulanması gereken acil durum tedbirlerini saptamış ve bunu valilik kanalı ile merkeze aktarmıştır. Bu çerçevede, bölgede konuşlanmış askerî kıtaların asgari ihtiyacı iki bin hayvan olarak belirlenmiştir. Söz konusu eksikin tamamlanabilmesi için de Anze ve Şammar gibi seyyar haldeki büyük aşiretlerden *vedî* adıyla alınmakta olan verginin hayvana tahvil edilmesi ve bedelli askerlik yapmak isteyenlerden para alınmak yerine ordu için hayvan temin etmelerinin sağlanması öngörülmüştür.¹⁷⁶

Hükümet tarafından Bağdat ve Suriye bölgesinin tasarruf edilecek alanlar olarak belirlendiği bir sırada Bağdat valiliği kanalı ile sarayın onayına sunulan Vilayet Meclisi

¹⁷³ Arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla 1887'de hayvan satın alınması için genel bütçeden 111.471 liralık bir ödenek ayrılmıştır. **BOA.Y.MTV.** 27/75.

¹⁷⁴ **BOA.Y.MTV.** 39/111.

¹⁷⁵ **BOA.Y.MTV.** 39/111. **BOA.DH.MKT.** 1657/85.

¹⁷⁶ Ancak bu tedbirler, Vilayet Meclisi'nin VI. Ordu'nun acil ihtiyacı olan hayvan eksikliğinin tamamlanabilmesi için aldığı geçici nitelikteki kararlardır. İdare Meclisi, konunun bölgenin güvenliği açısından taşıdığı önem dolayısıyla daimi ve muayyen bir yönetime bağlanmasını gerekli bulmuştur. Bu nedenle saraya arz olunan mazbatada Bağdat İdare Meclisi'nin VI. Ordu'nun daimi tertibi olan hayvanların tamamlanabilmesi için belirlemiş olduğu daimi esaslar da yer almıştır. Bu çerçevede, V. ve VI. Ordular için tedarik edilmesi gereken yıllık muayyen hayvan miktarı 500 adet olarak tespit edilmiş ve söz konusu eksikin, acil ihtiyacın karşılanmasını takiben Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinden dengeli bir biçimde temini kararlaştırılmıştır. **BOA.Y.MTV.** 39/111.

kararları, Rûesâ Meclisi tarafından belirlenen esasların uygulama alanı bulamadan yeniden gözden geçirilmesine neden olmuştur. Zira II. Abdülhamit konuya önem vererek özel bir kurula havale etmiştir. 14 Ekim 1889 tarihinde bu konunun görüşülmesi amacıyla toplanan askerî kurulda Baytar Heyet-i Daimesi başkanı Muzaffer Paşa, Süleyman Paşa, Mahmut Hamdi Paşa, Ahmet Ratip Paşa, Ali Nizami Paşa, İsmail Hakkı Paşa gibi isimler yer almıştır.¹⁷⁷ Üyeleri göz önünde bulundurulduğunda Teftiş-i Askerî Komisyonu¹⁷⁸ olduğu tahmin edilen kurul, öncelikle M. Asım Paşa'nın işaret ettiği yöresel durumu ve buna binaen Vilayet Meclisi'nin almış olduğu kararları değerlendirmiştir. Diğer taraftan da hayvan mevcudu yönünden son derece zengin olan bölgede bu nitelikte bir problemin ortaya çıkmasına neden olan etkenler belirlenmeye çalışılmıştır.

Sorunun askerî bir kurula havalesi, VI. Ordu bölgesinde yaşanmakta olan sıkıntının nedeninin kısa sürede aydınlanmasını sağlamıştır. Yapılan soruşturma, hayvan satın alınması için genel bütçeye eklenmiş olan ödeneğin tahsili konusunda yaşanan problemlerin çözülemediği gerçeğini gözler önüne sermiştir. Çünkü 1883 yılından 1889 yılına kadar olan altı yıllık süre zarfında hayvan satın alımı için Bağdat vilayetinden tahsili gereken 7.289.000 kuruşun yalnız 79.000'i, 1886'dan itibaren 1889 yılına kadar olan süre zarfında Musul vilayetinden tahsili gereken 3.760.000 kuruşun ise ancak 293.000'inin tahsil olunabilmiştir.¹⁷⁹ Askerî kurulun yaptığı inceleme sonrasında ortaya çıkan bu durum, VI. Ordu'nun daimi tertibi olan hayvanların temininde uyulacak muayyen bir takım esasların oluşturulmasını sağlamıştır.

Bölgede vergi tahsilinde yaşanan belirgin sıkıntıyı değerlendiren kurul üyeleri, Bağdat Vilayet Meclisi tarafından gerekli bulunan ve hükümeti bu kez ayrı bir birim oluşturarak dolaylı olarak hayvan tahsiline sevk edecek olan tedbirleri, yaratacağı yeni sorunlar nedeniyle uygulanabilir bulmamışlardır. Askerî kurulun ordunun hayvan ihtiyacının karşılanması sorununa çözümü ise bu dönemde yalnız Bağdat vilayet merkezinde bulunan satın alma komisyonunun kurumsallaştırılması olmuştur. Yetiştirici aşiretlerin hayvanlarını satın alma heyetine göstermeyişlerinin temel sebebini satın alma komisyonunun tek merkezde bulunmasında gören kurul üyeleri, bu nedenle söz konusu heyetlerin Bağdat merkez olmak kaydıyla Musul, Kerkük, Hille ve Basra gibi yerleşim birimlerinde yaygınlaştırılmasını

¹⁷⁷ BOA.Y.MTV. 40/45.

¹⁷⁸ Teftiş-i Askerî Komisyonu, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesinden yaklaşık iki yıl sonra -21 Aralık 1879 tarihinde- yapılan askerî düzenlemeler hakkında dönemin padişahı II. Abdülhamit'i bilgilendirmek amacıyla kurulmuş ve üyeleri bizzat II. Abdülhamit tarafından atanmış olan özel bir kuruldur. Adem Ölmez, "Askerî Teftiş Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri", *İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Tarih Der.*, S.43, 2007, s.118.

¹⁷⁹ BOA.Y.MTV. 40/45.

kararlaştırılmışlardır. Çünkü dönemin koşullarında satın alma komisyonunun tek bir merkezde bulunması ve yetiştiricinin buraya yönlendirilmesi, üretici için satın alınacağı kesin olmadan hayvanını uzak bir mesafeye sevk etmek ve bunun yaratacağı masrafları göze almak anlamına gelmektedir. Bu nedenle özellikle seyyar aşiretlerce rağbet gören bir tasarruf şekli olmamıştır.¹⁸⁰ Üstelik yaşanan bu sıkıntı Irak yöresine özgü bir durum olmayıp Doğu Anadolu Bölgesi'nde de benzer şartlar söz konusudur. Örneğin IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa Mabeyn'e arz olunan bir telgrafta, Sivas'taki (bilhassa Aziziye) yetiştiricilik faaliyetlerine işaretle buranın IV. Ordu'nun hayvan eksiklerini tamamlayacak potansiyelde olduğu, fakat hayvan satın alınması konusunda cari olan yöntem nedeniyle yeterince değerlendirilemediği ifade edilmektedir. Bunu yetiştirici aşiretlerin orduya hayvan satmak konusundaki şevk ve gayretlerini kıran temel etken olarak gören Paşa, sorunun çözümünü "...*muhiik ve sadık memurlardan mürekkep komisyonların teşkiliyle mahallerine izamında ...*" bir diğer söylemle, Askerî kurulun işaret ettiği satın alma komisyonlarının yaygınlaştırılmasında görmüştür.¹⁸¹

Gerek seyyar satın alma komisyonlarının yaygınlaştırılması, gerekse bunun için ayrılan ödeneğin askeriye tarafından tahsili konusunda onay için Mabeyn'e sunulan layiha ve raporlar, 1890'lara gelindiğinde Osmanlı padişahının dikkatinin bu konu üzerine çekilmesini sağlamıştır. 1891 yılında Yıldız'dan gelen bir emirle konu son bir kez Muzaffer Paşa, Derviş İbrahim Paşa, Ali Rıza Paşa ve Şakir Paşa'nın yer aldığı askerî kurulda görüşülmüş ve bu çerçevede satın alma komisyonlarının yaygınlaştırılması kararı bir kez daha onaylanmıştır. Komisyonların işler hale gelmesi önündeki temel engel olan vergi tahsili konusu da Bâb-ı Seraskerî'de oluşturulacak özel bir heyete havale edilmiştir. Buna göre söz konusu heyet hayvan satın alımı için ayrılan ödeneğin tahsili ile ilgili satın alma komisyonlarına sevkini ve buna dair diğer işlemlerin düzgün biçimde yürütülmesini üstlenecektir. Alınan bu kararla satın alma komisyonlarına hareket olanağı sağlanmasına çalışılmıştır.¹⁸²

¹⁸⁰ BOA.Y.MTV. 40/45, BOA.Y.MTV. 47/100.

¹⁸¹ IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın 27 Kasım 1890 tarihli yarım şife telgrafından aktarılmıştır. BOA.Y.PRK.ASK. 67/46. Zeki Paşa örneğinde olduğu üzere, bazı ordu kumandanlarınca da desteklediği anlaşılan satın alma komisyonları hakkında Yıldız Sarayı ve Seraskerlik arasındaki müzakere sürecinde, konunun mali boyutunu oluşturan vergi tahsilindeki sorunlar da devam etmiştir. Oluşturulması hedeflenen seyyar satın alma komisyonlarının işler bir hale gelmesi önündeki önemli bir engel olan bu durum nedeniyle Muzaffer Paşa 8 Aralık 1890 tarihli tezkeresiyle bir kez daha vergi tahsili işinin askerî bir kurulun idaresine bırakılması için sarayın onayına başvurmuştur. BOA. Y.MTV. 46/132.

¹⁸² BOA.Y.MTV. 47/100.

1.2. II. Meşrutiyet'in İlanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nde At Yetiştiriciliği

1.2.1. Askerî Çiftlik Arazilerinin Harbiye ve Ziraat Nezaretleri'ne Tahsisi

1897 tarihli askerî reformla Suriye ve Irak yöresi haricinde kalan topraklarda ıslah faaliyetlerinin başlıca dayanağı haline getirilmesi öngörülen askerî çiftlikler, buralarda istihdam edilmek üzere temin edilen kıymetli damızlıklara ve geliştirilmeleri yönündeki iradeye karşın II. Meşrutiyet'in ilanı akabinde alınan dikkat çekici bir kararla Maliye Nezareti idaresine geçirilmişlerdir. Aral'a¹⁸³ göre, alınan bu menfi kararda dönemin Maliye Nazırı Cavit Bey'in önemli bir etkisi vardır. Maliye Nezareti'nin telkin ve uyarıları sonucunda haralar idaresinin devlete gereksiz masraf teşkil ettiğine kanaat getiren dönemin hükümeti, hazinenin bu masraftan kurtarılması için teşkilatın lağvına ve askerî çiftliklerle bunlar üzerinde kurulmuş haraların hazine arazisine dâhil edilmesine karar vermiştir. Yine bu kararın bir uzantısı olarak buralarda bulunan kıymetli damızlık kadroları tasfiye edilmiş ve hazineye bu yolla da gelir temin edilmesine çalışılmıştır.¹⁸⁴

Askerî çiftliklerin Maliye'ye devri, ordu cephesinde tepkiyle karşılanan bir karar olmuştur. Özellikle 1909 yılı başlarından itibaren çiftlik hayvanlarının satılmaya başlanmasıyla birlikte, Harbiye Nezareti harekete geçerek uzun yıllar boyunca askere nitelikli hayvan yetiştirilmesi için ordunun temel ıslah ve üretim kurumları olarak şekillendirilmesine çalışılan çiftliklerin idamesi için çetin bir mücadele süreci başlatmıştır. Bir taraftan Sadaret'e arz olunan tezkerelerle çiftliklerin yetiştiricilik faaliyetleri için arz ettiği önem ve damızlıkların tasfiyesinin sakıncası gösterilmeye çalışılmış, diğer yandan çiftlik arazilerinden bir kısmının ayrılarak süvari ile koşum hayvanı yetiştirilmek üzere buralarda haraların yeniden kurulması talep edilmiştir.¹⁸⁵ Ancak askerî çiftlikler aynı devrede, yaygınlaştırılmasına çalışılan damızlık depoları için Ziraat Nezareti'nin de talepleri konusu olduğundan,¹⁸⁶ diğer yandan Maliye Nezareti çiftlikleri önemli bir gelir kaynağı olarak görüp elden çıkarmak istemediğinden, Harbiye Nezareti'nin girişimleri uzun müddet olumlu bir sonuca ulaşamamıştır.

Çiftliklerin tasarrufu konusundaki artan talepler ve ıslah faaliyetlerindeki önemine ilişkin gerek Harbiye gerekse Ziraat Nezaretlerinden gelen uyarılar, 1911 yılı başlarında hükümeti

¹⁸³ Aral, *age.*, s.38.

¹⁸⁴ Şubat 1909 tarihine ait bir arşiv kaydından anlaşıldığı kadarıyla, demirbaş eşya ve hayvan mevcudu ile birlikte Maliye Nezareti idaresine devredilmiş olan askerî çiftliklerin ne suretle idare olunacakları hakkında bu tarihte henüz bir karara varılmamıştır. **BOA.DH.MKT.** 2745/44. Bununla birlikte kararın kısa sürede netleştiği görülmektedir. Zira Sadaret'ten Maliye Nezareti'ne yapılan 4 Nisan 1909 tarihli bir tebligatta Çifteler Çiftliği hayvanlarının mümkün olursa toptan bir surette, olmazsa perakende halde elden çıkarılması bildirilmiştir. **BOA.BEO.** 3530/264693. Tasfiye işlemi yalnız askerî çiftlikleri konu almamıştır. Bu dönemde İstabl-ı Âmire'nin damızlık değeri yüksek birçok aygırı da Bulgaristan'a satılmıştır. Said, *age.*, s.11.

¹⁸⁵ **BOA.BEO.** 3502/262577, **BOA.BEO.** 3671/275288.

¹⁸⁶ **BOA.BEO.** 3692/276888.

askerî çiftlikat-ı hümâyûn konusunu bir kez daha gözden geçirmeye sevk etmiştir. Sadaret, niteliklerine uygun bir karar verilebilmesi için askerî çiftlikler sorununun çözümünü Şurayı Devlet'e havale etmiştir.¹⁸⁷

Şurayı Devlet ile Maliye, Harbiye ve Ziraat Nezaretleri arasındaki yazışmaları gösteren çok sayıdaki arşiv kaydı incelendiğinde askerî çiftliklerin idare ve tasarruf şeklini belirleyen kararların uzun bir müzakere süreci sonrasında ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁸⁸ Bu süreçte Maliye Nezareti çiftliklerin 1908 öncesi dönemde olduğu üzere haralar şeklinde teşkilatlandırılması yönündeki askerî talebe şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁸⁹ Söz konusu işletmelerin Osmanlı Devleti'nin 7.500.000 dönümlük son derece verimli toprakları üzerine kurulmuş olduğuna işaret eden Nezaret yetkilileri, haralar idaresinden bunların muhacir iskanı ile imarının sağlanmasını gerekli bulmuşlardır. Ordu hayvanlarının temini konusunun çözümünün devlet eliyle işletilecek kurumlarda aranmayacağı anlayışına dayanan bu görüşe göre mevcut sorun ancak yerli yetiştiricinin katılımı ile çözümlenebilecek bir sorundur. Ziraat Nezareti tarafından geliştirilmesine çalışılan damızlık depoları da sorunun çözümünde takip edilecek en uygun yöntemdir.¹⁹⁰ Maliye Nezareti'nin devlet eliyle işletilecek haralara karşı olan bu katı tutumuna karşın, takip eden süreçte numune bir haranın gerekliliği konusunda bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Söz konusu uzlaşmanın ortaya çıkışında, Maliye Nezareti'nin gerek askerî gerekse mülki cephedeki ıslah faaliyetlerine örnek oluşturacak bir işletmenin gerekliliğine olumlu bakması önemli bir etkidir. Çünkü bu tarihlerde Avrupa'da kusursuz işleyen örnekleri görülen ve ıslah kaidelerinin çağın ihtiyaçlarına göre şekillenmesinde önemli bir görevi olan özel haralar Osmanlı topraklarında mevcut değildir. Bu nedenle numune bir işletmenin varlığı

¹⁸⁷ BOA.BEO. 3671/275288, .

¹⁸⁸ BOA.BEO. 3676/275695, BOA.BEO. 3689/276665, BOA.BEO. 3843/288154.

¹⁸⁹ Maliye Nezareti, devletin kendi hesabına hara işletmesini, hazine açısından büyük bir külfet teşkil ettiği gerekçesiyle sakıncalı bulmuştur. Buna göre devletin ıslah faaliyetlerindeki rolü bu türden kurumları doğrudan kendi eliyle işletmeye çalışmasındansa, Avrupa'daki örneklerinde olduğu üzere özel işletmelere bırakması, çeşitli teşvik unsurlarını harekete geçirerek söz konusu işletmeleri desteklemesi olmalıdır. Bu nedenle II. Meşrutiyet öncesinde askerî çiftliklerde yapılan üretim ve ıslah faaliyetleri bir başarısızlık olarak değerlendirilmiştir. Büyük masraflarla açılan çiftliklerin ordunun hayvan temini sorununu çözememiş olmasının kabullenilemeyecek bir durum olduğuna işaret eden Nezaret yetkilileri, Ziraat Nezareti tarafından yaygınlaştırılmasına çalışılan damızlık depolar usulünün, yerli yetiştiriciyi de ıslah etkinliklerine dâhil etmesi ve devletin bu alandaki yükünü fazlasıyla hafifletmesi dolayısıyla daha uygun bir yöntem olarak görmüşlerdir. Eğer bu yöntem (at koşuları, sergiler düzenlenmesi, nakdî ödül verilmesi gibi) çeşitli teşvik unsurları harekete geçirilerek yürütülürse ve devlet ahalinin yetiştirdiği hayvanların kıymeti nispetinde bir fiyatla satın alınmasını sağlayabilirse, ordunun hayvan temini sorunu devletin kendi hesabına işleteceği haralar idaresine ihtiyaç duyulmaksızın çözümlenmiş olacaktır. Maliye Nezareti'nin bu noktada işaret ettiği ve geliştirilmesini salık verdiği iki örgütlenmenin aygır depoları ile Harbiye Nezareti bünyesinde teşkilatlandırılmaya çalışılan remont örgütlenmesi olduğu açıkça görülmektedir. BOA.BEO. 3875/290553.

¹⁹⁰ BOA.BEO. 3875/290553.

bir zorunluluk olarak görülmüş ve buna Maliye Nezareti de onay verilmiştir. Açılacak örnek işletmenin de Çifteler arazisinde olmasına karar verilmiştir.¹⁹¹

Maliye ve Harbiye Nezaretleri arasında sağlanan söz konusu mutabakata karşın numune harası kararı Çifteler’le sınırlı bir proje olarak kalmamıştır. İlgili kararın Harbiye ve Ziraat Nezaretleri’ne tebliğinin hemen ardından Harbiye Nezareti uygulamanın yalnız Çifteler’de yapılmasının yeterli olmayacağı gerekçesiyle Sultansuyu ve Çukurova Çiftlikleri’ni de talep etmiştir.¹⁹² Buralarda Çifteler örneğinden hareketle destekleyici nitelikte haralar açılması öngörülmüştür. Böylece askerî çiftlikler konusu yeni bir boyut kazanmıştır.

Ordunun, Sultansuyu ve Çukurova Çiftlikleri’ni talebiyle birlikte yeni bir aşamaya ulaşan askerî çiftlikler sorunu, takip eden süreçte Harbiye ve Ziraat Nezaretleri’nin kendi bünyelerinde oluşturdukları ve uzmanlardan meydana gelen kurullar tarafından uzun uzadıya müzakere edilmiştir.¹⁹³ Çözüm arayışına bir son verecek karar ise Süvari Dairesi Reisi başkanlığında toplanan ve Harbiye ile Ziraat Nezareti uzmanlarının bir arada bulunduğu karma bir komisyon tarafından verilmiştir.¹⁹⁴ Askerî çiftlikler sorununun büyük ölçüde çözümlenmesini sağlayan karma komisyon kararlarına göre, Harbiye Nezareti çiftlik arazilerinin bir kısmında açılacak remont depoları ile ordu için tay besleyip terbiye edecek, Ziraat Nezareti ise kendi payına ayrılacak arazide haralar teşkil ederek yerli hayvanların ıslahına çalışacaktır.¹⁹⁵ Islah ve üretim alanlarının ayrıştırılması ve ilgili nezaretlerin sorumluluğuna verilmesi olarak değerlendirilebilecek bu esaslar, Meclis-i Vükelâ tarafından 17 Nisan 1912 tarihinde onaylanmıştır.¹⁹⁶ Önemli bir yönünü de Harbiye Nezareti’nin girişimleri ile ortaya çıkan bir proje olmasına karşın haraların açılması ve idaresinin Ziraat Nezareti sorumluluğuna bırakılması oluşturmuştur.

Vükelâ Meclisi’nin konuya ilişkin mazbatası, uygulamanın ayrıntıları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Remont depolarına dair hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla söz konusu depolar 500 tayın bakım ve terbiyesine müsait bir kapasitede tasarlanmışlardır. Harbiye Nezareti bu usul üzere açılacak depolardan Çifteler’deki için ahır ve diğer gayri menkul eklentiler ile yetiştirilecek tayların gezinmesine uygun bir arazinin devrini yeterli bulmuştur. Sultansuyu ve Çukurova Çiftlikleri arazisinde açılacaklar için de mevcut ahır vb. binalar talep

¹⁹¹ **BOA.BEO.** 3875/290553. Açılacak hara için Çifteler’den uygun bir arazinin Harbiye Nezareti’ne devredilmesi, Sadaret’in 24 Nisan 1911 ve 10 Mayıs 1911 tarihli tezkereleriyle Maliye Nezareti’ne tebliğ olunmuştur. **BOA.BEO.** 3885/291367, **BOA.BEO.** 3892/291858.

¹⁹² Bu bilgi, ilerleyen tarihlerdeki bir resmi yazışmadan dolayı olarak elde edilmektedir. **BOA.BEO.** 3940/295445.

¹⁹³ **BOA.BEO.** 3749/281129, **BOA.BEO.** 3825/286804, **BOA.BEO.** 3843/288154.

¹⁹⁴ Karma komisyon, bahsi geçen çiftliklere Harbine Çiftliği’ni de ilave etmiştir.

¹⁹⁵ **BOA.BEO.** 3940/295445, **BOA.BEO.** 3967/297471, **BOA.BEO.** 4001/300052, **BOA.BEO.** 4007/300492.

¹⁹⁶ **BOA.MV.** 163/72.

edilmiş, çayır veya tarla arazisinin devrine gerek görülmemiştir. Tedricen sayısı arttırılmak üzere ilk etapta Çifteler'de açılmasında karar kılınan numune harasına ise arazi tayini yapılmamıştır. Bunun için Ziraat Nezareti'nin haraların kuruluş esaslarını netleştirmesi beklenmiştir.¹⁹⁷

1.2.2. Tahsis Olunan Arazinin Genişletilmesi

Askerî çiftliklerin idare ve tasarrufu konusunda Harbiye ile Ziraat Nezaretleri payına düşen görev ve sorumlulukların karma komisyon kararlarıyla şekillenmesi üzerine Çifteler, Sultansuyu, Çukurova ve Bağdat'ta konuşlanmış olan Harbine Çiftlikleri'nden remont deposu kurulması için 250'şer cedid dönüm¹⁹⁸ arazi tahsis olunmuştur. Ancak Harbiye Nezareti, remont depolarının ihtiyaçlarını kendi kendilerine temin edebilecek yapıda olmaları gerektiği görüşünden hareketle kısa bir süre sonra tahsis edilen arazilerin genişletilmesini gündeme getirmiştir. Depolardaki hayvanların yıllık ihtiyacı olan taze ve kuru otun depoların konuşlandığı arazide yapılacak ekim-dikim faaliyetleriyle karşılanabilmesini esas alan bu talep doğrultusunda askerî çiftliklerden 5000 dönüm dolaylarında bir arazinin daha devri istenmiştir.¹⁹⁹ Fakat hükümet bunun yalnız Harbiye Nezareti'nin görüşü doğrultusunda karar verilecek bir konu olmadığına kanaat getirmiş olmalı ki, depolar ve haralar arazilerinin genişletilmesinin görüşülmesi için karma bir komisyon daha toplanmıştır. Emlak-ı Emiriye Müdürü Sezai Bey başkanlığında toplanan ve Maliye Nezareti'ni temsilen Emlak Müfettişi Yakup Efendi, Harbiye Nezareti'ni temsilen Remont Müfettişi Miralay Recep Bey ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'ni temsilen Umur-ı Baytariye Müdür Muavini Civani Beylerin görev aldığı karma komisyon, Harbiye Nezareti'nin yukarıda işaret edilen talebi doğrultusundaki kararların alınmasında belirleyici bir rol oynamıştır.²⁰⁰

Harbiye Nezareti'ni temsilen komisyonda görev alan Recep Bey'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu sırada Harbine, Sultansuyu, Çukurova ve Çifteler Çiftlikleri arazilerinden Nezaret adına tahsis olunan topraklarda 17 Nisan 1912 tarihli Meclis-i Vükelâ kararına binaen 500'er tay kapasiteli remont depoları açılmıştır. Bunlar yetiştiriciden en aşağı 3.5 yaşındaki tayları satın almak ve bir sene kadar bakım ve terbiyelerini yapmak üzere teşkilatlandırılmışlardır. Bu görevin hayata geçirilmesine yönelik esaslar da ayrı bir talimatname (Remont Talimatnamesi) ile düzenlenmiştir. Ancak remont teşkilatı ordunun hayvan eksiklerinin karşılanmasında başlıca mecra haline getirilmek istendiğinden, Harbiye

¹⁹⁷ BOA.MV. 163/72, BOA.BEO. 4030/302217.

¹⁹⁸ 1 cedîd dönüm=250.000 m²'dir. Bu dönemde kullanılan mahalli ölçü hesaplamaları hakkında bkz. Hayrettin Gültekin, **Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü**, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2007, s.17.

¹⁹⁹ BOA.BEO. 4159/311915.

²⁰⁰ BOA.BEO. 4159/311915.

Nezareti söz konusu işletmelere ayrılan araziyi yeterli bulmamış, bunların zorunlu ihtiyaçlarını dışarıya başvurulmaksızın temin edebilecek bir yapıya kavuşturulmalarını istemiştir. Bu amaç karma komisyonda Harbiye Nezareti adına savunulan görüşün temel dayanağı olmuştur. Öte yandan depolar arazisinin genişletilmesi, salgın hastalık durumunda hayvanların ayrı mekânlarda bulundurulabilmesi için gereken birden çok çayır alanını da sağlayacağından, Nezaret için ayrı bir önem taşımış ve böylece Harbiye Nezareti adına toprak tahsisi müzakere sürecinin başlıca gündem maddesini oluşturmuştur. Bu çerçevede her bir depo için 5150 dönümlük bir alanın devri tartışılmıştır.²⁰¹

Müzakere sürecinin dikkat çekici bir diğer gelişmesi ise Ziraat Nezareti'nin hara örgütlenmesi yerine çiftliklerde icra edeceği ıslah faaliyetleri için bir süreden beri muhtelif vilayette uygulamakta olduğu “depolar usulünü” tercih ettiğinin ortaya çıkması olmuştur. Bu kararın Ziraat Nezareti bünyesinde oluşturulan komisyonlar tarafından alınmış bir karar olduğu ve burada ilk kez dile getirildiği tahmin edilmektedir. Nitekim hatırlanacağı üzere askerî çiftliklere ilişkin karar sürecinde nezaretlerin üretim etkinliklerindeki işlevleri ayrıştırılmış ve bu çerçevede haraların açılması sorumluluğu Ziraat Nezareti'ne verilmişti. Ancak buna ilişkin esaslar belirlenmediğinden, gerekli olan arazi tahsisi yapılamamıştı. Bu süreçte Ziraat Nezareti ıslah ve üretim etkinliklerinde takip edeceği yöntem ve tedbirleri net bir karar bağlamıştır. Alınan karara binaen Nezareti temsilen komisyonda görev alan Civani Bey Avusturya ve Macaristan gibi ülkelerde uygulanan haralar usulündense, Fransa ve Almanya gibi at yetiştiriciliği yönünden rüştünü ispat etmiş ülkelerde uygulanan depolar usulünün Osmanlı Devleti'nin mevcut zirai ve ekonomik koşulları dâhilinde hayata geçirilmesi en uygun yöntem olduğunu ifade etmiştir. Ziraat Nezareti bu yöntem doğrultusunda Çifteler, Sultansuyu, Harbine ve Çukurova Çiftlikleri'nden kendi hesabına tahsis olunacak arazide haralar yerine 100'er aygır kapasiteli dört adet damızlık deposu kurulmasını tasarlamıştır. Bu nedenle Ziraat Nezareti adına uygun miktar arazi tahsisi müzakere sürecinin bir diğer önemli gündem maddesi olmuştur.

Ziraat ve Harbiye Nezaretlerinin aldıkları bu kararları değerlendiren karma komisyon, Harbiye Nezareti adına talep olunan 5150 dönüm arazinin devrinin uygun olacağına, Ziraat Nezareti'nin çiftliklerde açacağı damızlık depoları içinse 2000'er dönümün tahsisine karar vermiştir. Komisyonun çiftlik arazileri hakkındaki bu kararı Meclis-i Vükelâ tarafından da onaylanarak 1 Nisan 1913 tarihinde ilgili nezaretlere tebliğ olunmuştur.²⁰² Böylece Harbiye Nezareti remont depolarını kuruluş hedeflerine hizmetle gelişmiş bir yapıya kavuşturma

²⁰¹ BOA.BEO. 4159/311915.

²⁰² BOA.BEO. 4159/311915.

olanağı bulurken, Ziraat Nezareti ise yaygınlaştırmaya çalıştığı damızlık depoları uygulaması için önemli bir kaynağa sahip olmuştur.

1.2.3. Remont Teşkilatlanmasının Olgun Bir Hal Alması

1.2.3.1. Remont Talimatnamesi ve Satın Alma Komisyonlarının Yaygınlaştırılması

Satın alma komisyonlarının yaygınlaştırılmasına olanak tanıyan mali düzenlemelere karşın, uygulamanın geniş bir ölçüğe yayılması ancak II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşebilmiştir. 1909 yılına kadar olan süreçte ise yalnız Bağdat ve Suriye’de daimi birer satın alma komisyonu oluşturulabilmiştir. Bunlar tarafından yapılan at tedariki de son derece kısıtlı kalmıştır.²⁰³

Harbiye Nezareti II. Meşrutiyet döneminin hemen başlarında, yaygınlaştırılması 1890’lardan itibaren gündemde olan, buna karşın yalnız iki ana merkezden (Irak ve Suriye) at alımını sürdüren söz konusu komisyonların diğer coğrafyalarda da çalışmaya başlayabilmesi için bir talimatname hazırlanmasını sağlamıştır. Süvari Dairesi’nde kaleme alınan *on bir* maddelik söz konusu talimatname aslında yalnız Anadolu özelindeki satın alımların ne şekilde yapılacağını belirlemektedir. Ancak talimatname hükümleri satın alma komisyonlarının çalışma esaslarını ana hatlarıyla ortaya çıkardığından, sonradan diğer bölgeler için ayrı bir düzenlemenin yapılmasına gerek olmadığına karar verilmiştir. Bu nedenle talimatname yurt genelinde cari kılınmıştır.²⁰⁴

Harbiye Nezareti’nin alayların süvari ve koşum hayvanı eksiklerinin tamamlanmasında yerli yetiştiricilik faaliyetlerinden faydalanılması konusundaki kararı 1911 yılında kesinlik kazanmıştır. Yaşanan bu gelişme orduya elverişli hayvan ölçütlerinin tespitini zorunlu bir hale getirdiğinden, yapılan bir düzenlemeyle askerî nitelikte addedilecek hayvanlar için azami ve asgari kriterler belirlenmiştir. Bu çerçevede süvari alaylarında istihdam edilecek binek hayvanlarının 1.40-1.45 cm. aralığında, topçu alaylarında istihdam edileceklerinse 1.45 cm. ve daha yukarı irtifada olmalarına karar verilmiştir. Alınan karara göre mübâyaa komisyonları yerli yetiştiricinin belirtilen ölçütleri sağlayan hayvanlarını 20 ile 30 lira arasında bir bedel tayini ile satın alacaklardır.²⁰⁵

Askerî hayvan ölçütleriyle bunlar için takdir olunacak fiyat aralığının böylece netleştirilmesine karşılık, satın alma komisyonlarının görev bölgelerine tayini hemen

²⁰³ Bu bilgiye Suriye ve Irak’tan at ihracatını konu alan iki belgeden dolayı olarak ulaşmaktayız. **BOA.DH.MUİ.** 4-2/11, **BOA.Y.MTV.** 39/111.

²⁰⁴ **BOA.DH.MKT.** 2678/5. “*Süvari Hayvanı Mübâyaaası İçin Anadolu Vilâyetinde İfâ-i Vazîfeye Me’ûr Buyrulan Komisyon-u Mahsûsa Âid Ta’lîmatnâme*” hakkında bkz. EK 2- BELGELER 1.2.

²⁰⁵ **BOA.DH.İ.UM.** 54/1, **DH.UMVM.** 122/76.

yapılamamıştır. Çünkü Harbiye Nezareti satış işlemlerinin gerçekleştirilmesinden önce ahali mahsullerinin bir kez de askerî heyetler vasıtasıyla muayene edilmesini istemiştir. Bu vesileyle orduda istihdama elverişli hayvanın bol bulunduğu mevkilerin ortaya çıkarılması ve komisyonların sorumluluk alanlarının buna göre tayini öngörülmüştür.²⁰⁶ Hayvan muayenesi satın alma komisyonlarına at tedarikinde büyük kolaylık sağlayacağından bu işleme büyük önem verilerek Süvari Dairesi'nde kaleme alınan bir cetvelle uyulacak işlem sırası belirlenmiştir.²⁰⁷ Ayrıca satın alma komisyonlarının görev bölgelerine ulaşmasından önce ordu için hayvan alınacağı mahalli gazeteler kanalıyla yerli yetiştiriciye ilan istenmiştir. Belirlenen tüm bu esaslar, Dâhiliye Nezareti'nin 29 Ekim 1911 tarihli bir tebligatıyla yerel yönetimlere duyurulmuş ve gerek yapılacak muayene esnasında gerekse hayvan satın alımında askerî personele gereken kolaylığın sağlanması istenmiştir.²⁰⁸

Remont teşkilatlanması, düzenlenen bir talimatname ile birlikte 1912 yılı Mart ayına geldiğinde gelişkin bir yapıya kavuşturulmuştur.²⁰⁹ Böylece Harbiye Nezareti'nin, teşkilatın en önemli unsurlarından gördüğü satın alma komisyonlarının işleyişine dair belirlemiş olduğu (yukarıda izah edilen) esaslar da değişmez bir takım kurallara bağlanmıştır. Geçici nitelikte olup ilgili hükümlerinde ayrıntılı bir nizamnamenin en kısa sürede düzenleneceği belirtilen söz konusu talimatname ile birlikte remont teşkilatı; merkezde oluşturulacak bir remont müfettişliği ve İstanbul, Selanik, Erzincan ve Bağdat vilayetlerinde oluşturulacak şubeler üzerine şekillendirilmiştir. Merkez kadrosunu miriliva veya miralay rütbesinde bir müfettiş, yüzbaşı rütbesinde bir muavin ve ikişer çavuşun oluşturması öngörülmüştür. Buna göre I, III, IV ve VI. Ordu merkezlerinde oluşturulacak remont komisyonları kadroları ise binbaşı rütbesinde birer reis, satın alma sürecinde görevlendirilecek süvari veya topçu sınıfından yüzbaşı veya mülazım rütbesinde birer müstahdem, yine satın alma dönemlerinde istihdam edilecek yüzbaşı rütbesinde birer çavuş ve daimi kadroya sahip çavuş rütbesinde birer yazıcıdan meydana geleceklerdir.²¹⁰ Talimatnamede ordu için satın alınacak hayvanların 3-7 yaş aralığında

²⁰⁶ BOA.DH.HMŞ. 19/78.

²⁰⁷ Muayene işleminin süvari ve topçu alaylarının bulunduğu mevkilerde bu alaylarca, askerî kıta bulunmayan yerlerde ise jandarma subayları veya uzman bir mülki memur ve nalbant eşliğinde yapılmasına karar verilmiştir. BOA.DH.UMVM. 122/79, BOA.DH.HMŞ. 19/78. Satın alma işlemleri için düzenlenen cetvellerde söz konusu muayenenin ne şekilde yapılacağı ayrıntılı olarak izah edilmektedir. Buna göre alaylarda istihdam için satın alınması kararlaştırılan hayvanlar 4-8 yaş arasında olacaklardır. Dış görünüm itibarıyla sağlıklı, göz ve bacakları sağlam olan hayvanlar tercih edilecektir. Bacakların oynak yerlerinde hayvanın hareketine engel olacak bariz şişlik ve kusurların olmamasına dikkat edilecektir. Hayvanın irtifağının tespitine ilişkin işlemler söz konusu talimatnamede ayrıntılı bir biçimde izah edilmişse de burada yer verilmesine gerek görülmemiştir. BOA.DH.İ.UM. 54/1.

²⁰⁸ BOA.DH.İ.UM. 54/1.

²⁰⁹ BOA.DH.HMŞ. 21/15.

²¹⁰ Talimatnamede gerek müfettişliğin gerekse ordu merkezleri esas alınarak dört şubede toplanmış olan remont komisyonu kadrolarının maaşları ile satın alma dönemlerinde alacakları harcirahlara ilişkin esaslar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. BOA.DH.HMŞ. 21/15. "Remont Müfettişliği ile Remont Komisyonları Hakkında Tasdike İktirân Eden Muvakkat Talimatnâme Süreti" hakkında bkz. EK 2- BELGELER 1.3.

olacakları ve 4 yaşından küçük olanların remont tay depolarına sevk edileceği beyan edilmiştir. Ayrıca askerî kıtaların nizami tertibi olan hayvan sayısının tamamlanması için Avrupa'dan örnekle her yıl süvari, koşum ve mekkari hayvan mevcudunun % 10'u nispetinde bir satın alım yapılması uygun bulunmuştur.²¹¹

Remont Talimatnamesi 19 Mart 1912 tarihinde umumi bir tebligatla yerel yönetimlere bildirilmiştir.²¹² Harbiye Nezareti, başlıca dayanağı özel yetiştiriciden satın alınacak hayvanlar olan bu teşkilatın yetiştirici kesim tarafından desteklenmesine büyük bir önem vermiştir. Bu nedenle yerel yönetimlere orduda istihdama elverişli at yetiştirilmesi için girişimciye teşvikte bulunup kolaylık sağlanmaları bildirilmiştir. Nezaret'in talebi üzerine farklı tarihlerde tekrarlanmış olduğu görülen bu uyarıların önemli bir yönünü de yurt genelindeki mevcudu hayli az olan topçeker hayvanı yetiştirilmesi konusu oluşturmuştur. Harbiye Nezareti, Osmanlı topraklarında çok yaygın olmayan ağır koşuma elverişli hayvan yetiştiriciliğine ayrı bir değer vermiş ve girişimcilerin yerel otoritelerden özel olarak teşvik ve destek görmesini istemiştir.²¹³

1.2.3.3. Remont Teşkilatına Önemli Bir Kaynak: Hayvan Pazar ve Panayırları

Remont örgütlenmesi kapsamında yapılan düzenlemelerin ana hedefi *ordunun tüm hayvan ihtiyacını bu teşkilat vasıtasıyla karşılamak* olduğundan, satın alma komisyonlarının mümkün olduğunca çok hayvan temin etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Harbiye Nezareti devletin remont uygulamalarını destekleyici nitelikteki her türlü tedbiri alması için azami gayret göstermiştir. Komisyonların desteklenmesinde Nezaret'in büyük değer atfettiği bir diğer kaynağı da "hayvan pazar ve panayırları" oluşturmuştur.

Bilindiği üzere kökeni Osmanlı Devleti'nin Anadolu'daki varlığından çok daha öncesine uzanan pazar ve panayır geleneğinde²¹⁴ pazarlar; bir şehir, kasaba veya birkaç köy ahalisinin ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan ve kuruluşları yerel otoritelerce kararlaştırılan küçük ölçekli ticari mekanları temsil etmiştir. Panayırlar ise organizasyonu merkezi idare tarafından yapılan ve hem yerli hem de yabancı tüccarın katılım gösterdiği daha büyük çaplı ticari alanlar olmuştur.²¹⁵ Her ikisinin de düzenlenme amacını kırsal kesimin tüketim maddelerine olan talebinin karşılanması meydana getirmiştir. Halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olarak organize edilen söz konusu mekanlar böylece yerleşim alanlarında ticaretin en canlı şekilde aktığı temel birimleri oluşturmuşlardır. Bu nedenle Harbiye Nezareti remont teşkilatlanmasının

²¹¹ BOA.DH.HMŞ. 21/15.

²¹² BOA.DH.MB.HPS. 145/4, BOA.DH.HMŞ. 21/15, BOA.DH.İD. 83-2/6.

²¹³ BOA.DH.MB.HPS.M. 9/64, BOA.DH.EUM.MTK. 13/6, BOA.DH.EUM.MH. 74/69, BOA.DH.EUM.MEM. 42/32, BOA.DH.İ.U.M.EK. 86/57.

²¹⁴ Ömer Şen, *Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)*, Eren Yay., İstanbul, 1996, s.8.

²¹⁵ Özer Küpeli, "Osmanlı Devleti'nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair", *Osmanlı*, C.3, YTY., Ankara, 2001, s.490, 491.

olgun bir yapıya kavuştuğu XX. yüzyılın ilk çeyreğinde pazar ve panayırları yetiştiriciden at teminin edilebilecek başlıca merkezler olarak değerlendirmiştir. Remont talimatnamesinin yerel idarelere tebliğinin hemen ardından da Nezaret'in talebi üzerine bu alanlardan hayvan alım-satımı maksadıyla kurulanların sayılarının artırılması istenmiştir. Remont satın alma komisyonlarının güzergâhları baz alınarak yapılması tasarlanan bu düzenlemeyle yetiştiriciye ilgili komisyona ulaşmada, satın alma komisyonuna ise görev bölgesindeki hayvanları toplu bir halde görmede kolaylık sağlanması öngörülmüştür. Ancak hayvan pazar ve panayırlarının yaygınlaştırılması öncelikle mevcut olanların nerelerde bulunduğu bilinmesini gerektirdiğinden, ilk etapta bunun belirlenmesine girişilmiştir.²¹⁶ Bu nedenle 30 Temmuz 1912 tarihli bir tebligatla valiliklerden ve müstakil mutasarrıflıklardan yetki alanları dâhilinde açılmakta olan pazar ve panayırların yerlerini ve yenilerinin nerelerde kurulabileceğini bildirmeleri talep edilmiştir.²¹⁷

Söz konusu çalışmada hayvan pazar ve panayırlarından 1913 yılında mevcut olanlar ile Harbiye Nezareti'nin aldığı karara binaen remont teşkilatını desteklemek üzere kurulması kararlaştırılanlar, yalnız üç vilayet örnek alınarak incelenmektedir. Yetiştiricilik yönünden birbirinden tamamen farklı koşullar arz etmeleri nedeniyle seçilen Adana, Yemen ve Diyarbakır örneklerinden hareketle, alınan kararın uygulanmasındaki bölgesel farklılıklar gösterilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte 1913 yılı ortalarında gündeme gelen bu girişimin geniş çaplı sonucunun ancak bu konuya yönelik yapılacak kapsamlı bir araştırmayla belirlenebileceği düşünülmektedir. Zira Harbiye Nezareti'nin çok önem verdiği bu projeden beklenildiği ölçüde verim alındığını söyleyebilmek için şüphesiz muhtelif idari birim dâhilinde açılan hayvan pazar ve panayırı sayısının, bunların konuşlandığı mevkilerin ve buralarda 1918 yılına kadar olan süreçte yapılan ticaretin hacminin saptanması zorunludur. Hem nicel hem de nitel verilere dayandırılması gereken böyle bir araştırmada, uygulamanın Irak ve Suriye gibi yetiştiricilik potansiyeli oldukça yüksek olan bölgelerdeki seyrinin ortaya çıkarılmasının çok yararlı olacağı

²¹⁶ **BOA.BEO.** 4040/302979, **BOA.BEO.** 4057/304259, **BOA.DH.HMŞ.** 19/83. Osmanlı panayırlarının ilkbahar ve sonbahar panayırları olmak üzere iki kısım olduğu bilinmektedir. İlkbahar panayırlarında daha çok hayvan satışı yapıldığından bunlar hayvan pazarı olarak da anılmışlardır. Buna karşılık sonbahar panayırları hasat sonrası düzenlendiklerinden ticari potansiyelleri daha yüksek olmuştur. Hayvan ve emtia panayırı olarak da anılan bu panayırlarda büyük satışlar yapılmıştır. Gökhan Akçura, **Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2009, s.15, 16.

²¹⁷ İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun uygulamaya konmasından sonra panayırların kurulum ve organizasyonları da Vilayet İdare Meclisi kararına bağlanmıştır. Bu nedenle mevcut olanların belirlenebilmesi için yerel yönetimlerden bilgi istenmiştir. Ahmet Ferit Tek-Yenal Ünal, *"İdare-yi Umumiye-yi Vilayet ve İdare-yi Hususiye-yi Vilayet Kanunları"*, **Tarih Okulu**, Yaz 2009, S.4, s.91. Dâhiliye Nezareti tarafından yapılan genel tebligat tarihi 30 Temmuz 1912'dir. **BOA.DH.MB.HPS.M.** 6/19. Arşiv kayıtları, bazı vilayetlerden cevap gelmesinin gecikmesi nedeniyle bu tebligatın farklı tarihlerde tekrarlandığını göstermektedir. Edirne, Van ve Bağdat vilayeti bunlar arasındadır. **BOA.BEO.** 4225/316834. Söz konusu vilayetlerden Edirne'de (Çorlu) 1900'lerin başında bir hayvan panayırının düzenlenmekte olduğu ve buna ek olarak bir de hayvan müsabakasının yapıldığı anlaşılmakta ise de diğerleri hakkında bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. **BOA.DH.MKT.** 739/62, **BOA.İ.DH.** 1427/30.

düşünülmektedir. Aynı şekilde XX. yüzyıl başlarında kurulan Aksaray panayırı²¹⁸ gibi geniş çaplı organizasyonların ticari potansiyellerinin belirlenmesi, remont uygulamaları kapsamında alınan bu kararın akıbetine önemli ölçüde ışık tutacaktır.

Hayvan pazar ve panayırlarının yaygınlaştırılmasının kararlaştırıldığı 1913 yılında Adana, Yemen ve Diyarbakır vilayetlerinde mevcut olan pazar ve panayırlar ile yerel idarelerce kurulması kararlaştırılanları gösteren verilerse şöyledir;

Tablo 1.1. Adana Vilayetinde 1913 Yılında Mevcut Hayvan Pazar ve Panayırları ile Kurulması Vilayet İdare Meclisi Tarafından Karara Bağlananlar

Bağlı Bulunduğu			Var Olan Pazar ve Panayır Yeri	Kurulması Kararlaştırılan Pazar ve Panayır Yeri
Vilayet	Liva	Kaza		
Adana	Adana	Adana	Adana'da her hafta Pazartesi ve Salı günleri hayvan pazarı kurulmaktadır.	Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında Kumluk mevkiinde bir panayır kurulması uygun bulunmuştur.
“	“	Ceyhan	Ceyhan'da Cuma günleri hayvan pazarı kurulmaktadır.	-
“	“	Karaisalı	-	-
“	İçil	İçil	-	Silifke'de sonbaharda; Anamur'da Nisan başından 10'una kadar; Gülnar'da Temmuz'un 15'inden sonuna kadar; Mut'ta ve Dağpazarı köyünde Ağustos başından 8'ine kadar; Bulacalı nahiyesinin Günyaylası'nda Temmuz başından sonuna kadar; Taşucu merkezinde Cuma günleri birer hayvan pazarı kurulması uygun bulunmuştur.
“	Cebel-i Bereket	Cebel-i Bereket	Osmaniye'de Kasım ayı başlarında bir hayvan pazarı kurulmaktadır.	Bahçe kazasında yeni bir pazar yerinin kurulması uygun bulunmuştur.
“	Kozan	Kozan	Sis'te Mart'tan Mayıs sonuna kadar devam eden bir pazar kurulmaktadır.	-
“	Mersin	Mersin	Tarsus'ta haftada bir gün kurulan bir pazar mevcuttur.	-

Kaynak: BOA.BEO. 4308/323095.

Önemli bir yetiştiricilik merkezi olduğu bilinen Adana örneğinin ele alındığı bu tabloda da anlaşılacağı üzere 1913 yılında merkez kazada, Ceyhan kazasında, Cebel-i Bereket kazasına bağlı Osmaniye nahiyesinde, Kozan kazasına bağlı Sis nahiyesinde ve Mersin kazasına bağlı Tarsus nahiyesinde hayvan pazarları mevcuttur. Harbiye Nezareti'nden gelen talebi değerlendiren Vilayet İdare Meclisi bu çerçevede remont uygulamasının Karaisalı, Silifke, Anamur, Gülnar, Mut, Dağpazarı, Günyayla ve Taşucu gibi merkezlerde açılacak pazarlarla desteklenmesini kararlaştırmıştır. Ayrıca Çukurova atının yaygın olarak yetiştiği vilayet diğer

²¹⁸ Aksaray Panayırı ilk kez 1901 yılı Mayıs ayında kurulmuştur. Burada Adana yöresinden ve civar vilayetlerden getirilen sığır ve at ticareti yapılmıştır. **BOA.Y.PRK.UM.** 53/123, **BOA.DH.MKT.** 2481/7.

bölgelerin ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir ticari merkez sayıldığından, Kumluk mevkisinde bir de panayır alanı düzenlenmesi uygun bulunmuştur.²¹⁹ Şu halde yetiştiriciliğin yerli halk arasında önemli bir yer edindiği bu örneğe bakarak hayvan pazarlarının yaygınlaştırılması kararının vilayetlerin üretim yapısı ve miktarıyla doğru orantıda geliştiğini söylemek mümkündür. Nitekim bir diğer vilayet Yemen'e ait veriler de aksi yönde olmakla birlikte bu önermeyi destekler niteliktedir. Bu tarihlerde Yemen'in muhtelif bölgelerinde düzensiz kurulan haftalık pazarlar mevcuttur. Bunlar koyun, keçi, deve ve sığır cinsi ile hububat satışı yapılan küçük çaplı mahalli pazarlardır. Vilayette at yetiştiriciliği yaygın olmadığından hayvan alım satımına özgü bir pazar açılması gerekli bulunmamıştır.²²⁰ Ancak bu iki örneğe bakarak hayvan pazarı açılmasının idari birimlerin yetiştiricilik potansiyelleri ile paralellik arz ettiği ve sayılarının bu nispette arttırıldığı yönünde kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Zira vilayetlerin mahalli pazar yönünden zenginliği de bu noktada belirleyici olmuştur. Örneğin Diyarbakır at yetiştiriciliğinin yaygın olduğu bir bölge olmasına karşın, Vilayet İdare Meclisi bölgede çok sayıda mahalli hayvan pazarı bulunması nedeniyle yenilerinin açılmasına ihtiyaç olmadığına karar vermiştir.²²¹

1.2.3.2. Remont Tay Depolarının Kurulması

Remont teşkilatlanmasının en önemli birimlerinden olan tay depolarının kurulması, askerî çiftliklerin bir kısım arazisinin Harbiye Nezareti idaresine devrinin kararlaştırıldığı 1912 yılını takiben gerçekleşmiştir. Çifteler, Sultansuyu, Çukurova ve Harbine Çiftlikleri'nden ayrılacak arazilerde kurulması hedeflenen dört adet remont deposunun tesisi için başlangıçta 250'şer dönümlük arazi tahsis olunmuştur. Ancak hatırlanacağı üzere Harbiye Nezareti bu araziyi yetersiz bulmuş ve depoların kendilerini idare eder hale gelebilmeleri için 5150 dönüm daha arazinin ilavesini talep etmiştir.²²² Bu talebin onaylanması ile birlikte oldukça geniş bir alanda açılma imkanına sahip olan depolardan Çifteler'dekinin Mahmudiye, Hamidiye, Ertuğrul ve Mandıra emlakı üzerine inşa edildiği ifade edilmektedir.²²³ Sultansuyu Çiftliği'nde kurulması kararlaştırılan depo ise 1915 yılına kadar hizmete açılmamıştır. Bunun temel nedenini Harbiye Nezareti ile yerel yönetim arasında çiftlik topraklarından depo için ayrılması gereken arazi konusundaki anlaşmazlık teşkil etmiştir. Zira son düzenlemelerle birlikte askerî çiftliklerden ayrılacak arazi miktarı, diğerlerine olduğu üzere Mamuretülaziz valiliğine de tebliğ olunmuş ve uygun bir arazinin Harbiye Nezareti idaresine devri istenmiştir. Fakat mahalli Tahdit

²¹⁹ BOA.BEO. 4308/323095.

²²⁰ BOA.BEO. 4308/323095.

²²¹ BOA.DH.İD. 100/8.

²²² BOA.BEO. 4159/311915.

²²³ Köksal, *agm.*, s.344.

Komisyonu'nun seçmiş olduğu arazi, yetiştiricilik için elverişli olmadığı gerekçesiyle Harbiye Nezareti tarafından onaylanmamıştır. Nezaretin talep ettiği araziye ise Tahdit Komisyonu, tarım arazisi olduğu ve burada yerleşik çiftçinin dağıtılmasının deponun temin edeceği faydayı boşa çıkaracağı gerekçesiyle devretmek istememiştir. Böylece deponun kurulumu 1915 yılına kadar uzamıştır.²²⁴ Sorun ancak aynı yıl ortalarında Harbiye Nezareti'nin talep ettiği Aziziye, Ebemendek ve Hamidiye kışlaları civarıyla Ebemendek suyu havzasındaki arazinin Nezaret'e devrinin onaylanması ile çözümlenebilmiştir.²²⁵

Harbine deposunun kurulmasına ilişkin gelişmelerde ise Çifteler ve Sultansuyu depolarınınkinden çok daha farklı bir seyir söz konusudur. Şöyle ki; Irak bölgesinde bir remont deposunun kurulmasını kolaylaştıracak tarihsel zemin aslında Askerî Komisyon tarafından belirlenen reform çerçevesinde 1890'ların sonunda oluşmuştur. Bu doğrultudaki önemli bir gelişme VI. Ordu bölgesinde, yani Bağdat'ta bir remont bölüğünün kurulmasıdır. Ordu kumandanlığı ile Seraskerlik arasında yapılan yazışmalar sonucunda bu bölgede remont bölüğünün konuşlanmasına en uygun arazinin Musul ve Bağdat arasında bulunan Harbine arazisi olduğuna karar verilmiştir. Harbine arazisi aşiretlerin yoğun olduğu ve bu nedenle çatışmaların sık yaşandığı bir mevki olduğundan, burada konuşlandırılacak remont bölüğünden asayişin sağlanmasında da faydalanılması, böylece uygulamadan iki yönlü bir kâr temini hedeflenmiştir. Remont bölüğünün teşkilatlandırılması II. Abdülhamit'in 2 Kasım 1899 tarihli iradesi ile onaylanmış ve böylece bölgede bir remont deposununun açılmasını destekleyecek ilk askerî birim konuşlandırılmıştır.²²⁶ Ertesi yıl uygulamanın Irak'ın diğer önemli merkezlerinde yaygınlaştırılması gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Harbiye Nezareti, Cezire, Dilim ve Raniye kazalarının tapuya bağlanmamış olan, yani Emlak-ı Hümâyûn'a ait arazilerinde birer remont bölüğünün açılmasını talep etmiştir.²²⁷

Remont depoları için gerekli zemini hazırlayan bu gelişmelere karşın Irak bölgesinde açılması tasarlanan remont deposu, Çifteler, Sultansuyu ve Çukurova Çiftlikleri'nin ardından

²²⁴ Harbiye Nezareti, Sultansuyu'ndan remont deposu kurulması için ayrılacak 5150 dönümlük arazinin 1470 dönümünü çayırılık, 2760 dönümünü tarla, 735 dönümünü mera, 165 dönümünü ahır vb. bina inşası ve 20 dönümünü de talim meydanı olarak kullanmak istemiştir. Nezaret'e bu çerçevede 12.875 bin metrekarelik bir arazi teslim olunmuştur. Ancak, 1 cedîd dönüm=250.000 m² hesabıyla toplam 5150 dönüm ettiği görülen ve askerî çiftliklerden tahsisi kararlaştırılan arazi miktarına denk olan bu arazi, Nezaret tarafından fiziki koşullarının elverişsizliği gerekçesiyle yeterli bulunmamıştır. Bu nedenle daha fazla toprak tahsisi talep edilmiştir. **BO.DH.İD.** 176/82.

²²⁵ Arşiv kayıtları tahsisi 1915 yılı Mart ayında onaylanan bu arazinin Aziziye mevkiinden 3500, Ebemendek Suyu havzasından 4500 ve Hamidiye Kışlası civarından 150 dönüm olmak üzere toplam 8150 dönüm olup diğer askerî çiftliklerden ayrılan araziden çok daha fazla olduğunu göstermektedir. **BOA.DH.İD.** 176/82.

²²⁶ **BOA.BEO.** 1401/105065.

²²⁷ **BOA.DH.MKT.** 2315/47, **BOA.DH.MKT.** 2372/80. Seraskerlik'ten gelen bu talebin Dilim kazasında Nazife, Cezire kazasında Bidat-ı Hamid ve Raniye kazasında Beneviye? mukataalarına işaret ettiği görülmektedir. Emlak-ı hümâyûn arazisinden olan bu toprakların, açılacak depolar ve burada konuşlandırılacak asker ile birlikte 31, 33 ve 36. Süvari Alayları'nın remont mevkileri olmaları öngörülmüştür.

askerî çiftlikler arazisinde açılmasına karar verilen en son depo olmuştur. 1912 yılı ortalarında alınan Meclis-i Vükelâ kararıyla Çifteler, Çukurova ve Sultansuyu Çiftlikleri arazisinden remont depoları açılması için uygun miktarda arazinin Harbiye Nezareti idaresine devri onaylanmasına karşılık Irak'ta bir depo kurulması ancak yıl sonunda karara bağlanabilmiştir.²²⁸ Üstelik başlangıçta bunun Veziriye Çiftliği'nde açılması istenmiştir. Ancak, deponun bölgedeki en eski askerî çiftlik olan Veziriye'de kurulması kararı, çiftliğin fiziki koşullarının yetiştiricilik faaliyetleri açısından taşıdığı sakınca dolayısıyla kısa sürede tadil edilmiştir. Yeni düzenleme, uygulamanın daha önce remont bölümünün konuşlandırıldığı Harbine'de yapılmasını esas almıştır. Harbine Çiftliği, Bağdat ile Musul arasındaki yol güzergâhında bulunması ve Dicle Nehri'nin suladığı toprakları bu girişim için son derece elverişli olması dolayısıyla remont deposu için daha uygun bulunmuştur.²²⁹ Bu karar üzerine Maliye Nezareti'ne tebligat yapılmış ve çiftlikte bulunan ahır vb. müstemilat ile uygun miktarda bir arazinin Harbiye Nezareti idaresine devri emredilmiştir.²³⁰

Arazisinde remont deposu kurulması kararlaştırılan diğer bir askerî çiftlik olan Çukurova'daki gelişmeler hakkında elde edilebilen veriler ise oldukça sınırlıdır. Kaynaklar²³¹, Çukurova Çiftliği'nin, Osmanlı Devleti'nin Fransa'dan aldığı borca karşılık 1911 yılında 75 yıllığına Fransız şirketler grubuna kiralandığını göstermektedir. Ancak bir çeşit teminat sözleşmesiyle çiftliğin ipotek edilmesi manasına gelen bu durumun bağlayıcılığı, depolar kurulması kararının Çukurova'da hayata geçirilmesine engel olmuştur.

²²⁸ **BOA.BEO.** 4032/302370, **BOA.BEO.** 4065/304810, **BOA.BEO.** 4089/306654.

²²⁹ IV. Ordu Müfettişliği ile XIII. Kolordu ve Veziriye'ye gönderilen süvari bölümü kumandanlığı'nın Harbiye Nezareti'ne çektikleri telgraflar vasıtasıyla yaptıkları uyarılar sonucu gündeme gelen bu değişiklik çerçevesinde ilk etapta Ebu Garib mukataası toprakları yerleşke için uygun görülmüştür. **BOA.BEO.** 4108/308035. Ebu Garib mukataası 1900 yılında remont deposu kurulması için orduya tahsis olunmuş bir arazidir. Burcu Kurt, "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", **History Studies**, V.5(3), May 2013, s.162. Ancak, Ebu Garib mukataası topraklarında depo için gerekli bina mevcut olmadığından sonradan Harbine Çiftliği'nin depo kurulması için en uygun yer olduğuna karar verilmiştir. **BOA.BEO.** 4108/308035.

²³⁰ **BOA.BEO.** 4100/307456, **BOA.BEO.** 4108/308035.

²³¹ Halil İbrahim Kaplan, **Salnamelere Göre Adana (1880-1900)**, Süleyman Demirel Üniv. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001, s.140.

İKİNCİ BÖLÜM

AT YETİŞTİRİCİLİĞİ KONUSUNDA MÜLKİ ALANDA YAŞANAN GELİŞMELER

2.1. Yerli Yetiştiricilik Faaliyetlerinin Canlandırılması Konusundaki İlk Girişimler

Osmanlı Devleti'nde at yetiştiriciliği alanında mülki bir girişimin varlığından söz etmek, ancak II. Meşrutiyet dönemine atfedilebilir bir olgudur. Çünkü yetiştiriciliğin temel iki alanı olan “ıslah” ve “üretim”, ancak bu dönemde birbirinden ayrı çalışma sahaları olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu durum aynı zamanda günümüzdeki anlamıyla örtüşen bir ıslah politikasının şekillenmesi anlamını taşımaktadır. Devletin at varlığının niteliğini yükseltmek esasına dayanan söz konusu politika doğrultusundaki uygulamaları organize etme görevi de Ziraat Nezareti'ne bırakılmıştır. Bilindiği üzere Ziraat Nezareti devletin tarım ve hayvancılık politikalarını hayata geçirmekle yükümlü olan kurumudur. Islah faaliyetlerinin bu kurumun sorumluluğuna bırakılması, *emanetin ehline teslimi* şeklinde nitelendirilebilecek bir gelişme olmuştur.

Yetiştiricilik faaliyetlerinin II. Meşrutiyet'in ilanı öncesindeki yapısına gelince bunu, ıslah ve üretim alanlarının bir potada eritilmesine çabaladığı ve günümüz zootekni kaideleriyle uyuşmayan bir sistem olarak değerlendirmek gerekir. Üstelik takip edilen bu sistem, XX. yüzyıl başlarına uzanan süreç boyunca askerî bir kimlik taşımıştır. Zira bu tarihe kadar at yetiştiriciliğinin geliştirilmesi amacını taşıyan hemen her türlü karar, askerî kurul veya komisyonların görüş ve önerileri doğrultusunda alınmış ve yine aynı nitelikteki kurumlarda hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Sınırlı sayıdaki mülki girişimde bile ordudan gelen öneri veya desteğin katalizör mahiyetinde olduğunu söylemek mümkündür. Bunun başlıca nedeni savaş teknolojisi gelişip de at temel savaş aracı olmaktan çıkana kadarki periyotta yetiştiricilik faaliyetlerinin çoğunlukla ordu hayvanı elde etmek maksadına atfen yapılmış olmasıdır. Aynı durum şüphesiz XIX. yüzyılda büyük süvari güçlerine sahip olan diğer devletler için de söz konusudur. Bununla birlikte Almanya, Macaristan, Fransa gibi çağın yetiştiricilik alanındaki gelişmiş ülkeleri, sivil ve askerî üretim etkinliklerinin sınırlarını net olarak çizebilmiş ve ayrı cephelerde iyice organize edebilmişlerdir.²³² Osmanlı Devleti'nde ise yetiştiriciliğe yüklenen askerî-stratejik değer, böyle bir ayırtırmaya olanak tanımamıştır. Bu nedenle mülki

²³² İncelenen dönemde yetiştiricilik faaliyetlerinin Almanya, Macaristan, Fransa örneklerindeki organizasyonu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. “*İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu*”, s. 483.

yetiştiricilik faaliyetleri uzun yıllar boyunca ordu çatısı altındaki gelişmelerin gölgesinde kalmıştır.

2.1.1. 1870 Tarihli Talimatname

II. Meşrutiyet'e kadar olan süreçte askerî faaliyet sahasından net çizgilerle ayrılmış bir mülki yetiştiricilik alanının varlığından söz edilememekle birlikte, bu cephedeki gelişime olanak tanıyan tarihsel zeminin 1860'lı yıllardan itibaren oluştuğunu söylemek gerekir. Çünkü ordu hayvanlarının yurt dışından tedarik edilmesinin neden olduğu mali külfet, Osmanlı hükümetini yerli kaynakların kullanımına ve ihtiyacın iç piyasalardan tedarik edilmeye çalışılmasına yönlendirmiştir. Bunun diğer bir anlamı; dönemin arşiv kayıtlarına "ahali yetiştiriciliği" olarak yansıyan özel yetiştiricilik faaliyetlerinin sürece etkin bir şekilde dâhil olduğu yeni bir üretim politikasının benimsenmesidir. Söz konusu politikanın yasal çerçevesi de 1870'lerden itibaren yapılan düzenlemelerle çizilmeye başlanmıştır. Ancak yerli üreticinin sürece dâhil edilmesi öncelikle bu kesimin rağbetinin sağlanmasını ve ellerindeki hayvanların niteliğinin yükseltilmesini gerektirir bir üretim hedefidir. Zira halk yetiştiriciliği Kırım Savaşı sonrasında büyük bir gerileme yaşamıştır. Yerli ırkların çoğu da buna paralel biçimde zamanla asli vasıflarını yitirmişlerdir. Bu nedenle ilk yasal düzenlemeler yetiştiricinin teşvikini ve yurt hayvanlarının ıslahını hedef almıştır.

1870 yılında Şurayı Devlet bünyesinde toplanan ve Yusuf Kamil, Ahmet Cevdet, Mehmed Emin, Mehmed Rıfat gibi üst düzey bürokrat ve devlet adamlarının yer aldığı özel bir komisyon, yerli ırkların ıslahında takip edilecek usul ve yöntemleri bir talimatname çerçevesinde belirlemiştir.²³³ Bu, yetiştiricilikte yurt genelinde gerçekleştirilmesi hedeflenen reformun ilk adımı olmuştur. Düzenlemenin hedefi, komisyonun Şurayı Devlet Heyet-i Umumiyesi'ne sunulan 11 Nisan 1870 tarihli raporunda şöyle dile getirilmektedir;

*"...Islah ve üretim faaliyetlerinin süvari için gerekli olan binek hayvanı temin etmek ve top veya araba çekmek gibi ağır hizmetlerde kullanılacak cüsseli koşum hayvanı elde etmek üzere iki temel hedefi mevcuttur. Ancak ağır koşum hayvanlarının yetiştirilebilmesi memleketin hâlihazırdaki at mevcudunun niteliği göz önüne alındığında, yalnız yurt dışından önemli sayıda damızlık getirtilmesiyle mümkün olabilecek bir gelişmedir. Bu da hazine için büyük bir yük oluşturacaktır. Buna karşılık yetiştiriciye nitelikli aygır tedarikiyle ordu için elverişli binek hayvanlarının kısa sürede iç pazarlardan temini mümkündür..."*²³⁴

²³³ BOA.İ.ŞD. 18/768.

²³⁴ BOA.İ.ŞD. 18/768.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere düzenlenen talimatnamenin öncelikli hedefini yerli ırkların *birinci basamak* olarak ifade edilebilecek bir ıslah hareketi sonucu bineğe uygun niteliklere kavuşturulması oluşturmuştur. Bunun için belirlenen yöntem de yerli yetiştiriciye devlet tarafından “nitelikli damızlık” tedarikidir. Söz konusu uygulamayla birlikte süvari alayları için ihtiyaç duyulan hayvanların yerli üreticiden temin edilebilmesi öngörülmüştür. *İkinci basamak* bir ıslah hareketine işaret eden ağır koşum hayvanı yetiştiriciliği ise, birinci basamak ıslah hareketi tamamlanmaksızın gerçekleşemeyecek bir üretim hedefi olarak değerlendirildiğinden talimatnamede buna ilişkin bir düzenlemeye yer verilmemiştir.

Komisyon raporunda yer alan dikkat çekici konulardan biri de talimatnamenin uygulanmasının tasarlandığı vilayetlerdir. Komisyon Osmanlı coğrafyasının neredeyse tamamındaki at cinsini büyük bir niteliksel gerileme içinde görmüştür. Bu nedenle ilgili raporda Anadolu vilayetlerinin büyük çoğunluğu ve Rumeli'nin tamamı talimatnamenin yürürlüğe konacağı bölgeler olarak şekillenmiştir. Bağdat, Halep, Suriye, Diyarbakır gibi dönemin başlıca üretim merkezi olan vilayetleriyse, buralarda yetiştiriciliğin ana kaynağını oluşturan seyyar aşiretlerin takip ettikleri muhafazakar üretim hattına güvenilerek uygulama kapsamı dışında tutulmuşlardır. Talimatın uygulanmayacağı diğer iki vilayeti de yetiştiriciliğin yaygın olmadığı Trabzon ile ıslah etkinliklerinde Sivas bölgesinin yetiştiricilik potansiyelinden istifade etmesi öngörülen Kastamonu meydana getirmiştir.²³⁵

Komisyon raporunda işaret edilen damızlık materyalini “Arap ırkı” oluşturmuştur. Zira komisyon vilayetlere gönderilecek aygırların döl verimi yüksek Arap safkanlarından meydana gelmesine karar vermiştir. İlk uygulama için de 150 aygırın tedariki yeterli bulunmuştur. Bunlar, baytar subaylarının da bulunduğu bir askerî heyet tarafından Bağdat, Halep ve Suriye vilayetlerinden satın alınacaklardır. Aygır tedariki konusundaki her türlü masraf da adı geçen vilayetlerin hususi bütçelerine havale edilmiştir. Satın alma heyetine kolaylık sağlaması amacıyla ayrıca talimatnameye ilişkin bir pusulada iyi vasıflardaki damızlıkların Bağdat, Suriye ve Halep'te belirtilen tarihlerdeki rayiç bedelleri gösterilmiştir.²³⁶

Vilayetlere devlet malı aygırların gönderilmesi bunların idare ve bakımlarına ilişkin temel bazı esasların belirlenmesini gerektirdiğinden, komisyon raporunda bu konuya özel bir yer verilmiştir. Aygırların bakım ve idaresinde *yetiştiriciye dağıtılmaları* veya *yerel yönetimlerce idare edilmeleri* yönündeki iki seçeneği değerlendiren komisyon, uygulamada ortaya çıkabilecek suistimallerin önüne geçilebilmesi için ‘aygırların yerel idarelerce muhafazasını

²³⁵ BOA.İ.ŞD. 18/768.

²³⁶ BOA.İ.ŞD. 18/768.

öngören' ikinci seçenek üzerinde karar kılmıştır. ²³⁷ Mutasarrıflara zimmetlendirilecek aygırların idare ve bakımları için de her birime ayrı birer seyis tayin edilmesi uygun görülmüştür. ²³⁸

1869 yılı sonlarında Şurayı Devlet Heyet-i Umumiyesi'ne sunulan *Osmanlı Topraklarında At Cinsinin İslahına İlişkin Talimatname*, 19 Nisan 1870 tarihli bir irade ile onaylanarak yürürlüğe konmuştur. Talimatnamenin damızlık uygulamasının nasıl yürütüleceği konusundaki hükümleri şöyle özetlenebilir;

“Özel yetiştiriciye ait kısrakların ıslahında kullanılmak üzere gerekli görülen vilayetlere hükümet tarafından damızlık aygırlar gönderilecektir. Bunlar, yanlarında görevli bir seyis refakatinde ihtiyaç nispetinde olmak üzere bağlı sancaklara dağıtılacaklardır. Sancak yöneticileri(mutasarrıflar) bu hayvanların idare ve bakımından sorumlu olacaklardır. Miri aygırlar sifât mevsimi haricinde sancak merkezinde bulunacaklardır. Sifât mevsimini oluşturan Mart, Nisan ve Mayıs aylarında ise yetiştirici elinde bulunan kısrakların ıslahında kullanılmak üzere kazalara sevk olunacaklardır. Sifât işlemi ücretsiz olacak, işlem karşılığında yerli üreticiden herhangi bir isim altında ücret talep edilmeyecektir. Sifât işlemi ve bu işlem sonucu dünyaya gelen tayların bilgileri valilikler tarafından kayıt altına alınacaktır...”²³⁹

1870 talimatnamesi, gerek düzenleniş biçimi gerekse içeriği yönünden muhtelif eksikler içermekle birlikte yerli ırkların ıslahında alınacak tedbir ve takip edilecek yöntemlere dair bir model oluşturmuştur. Uygulamanın hayata geçirilmesini, yerli ırkların ıslahı yönündeki ilk mülki girişim olarak değerlendirmek mümkündür.

²³⁷ Bu durum özetle şu ifadelerle gerekçelendirilmiştir; “Yetiştirici için aygır tedariki, milli servetten sayılan ahali hayvanlarının ıslahı maksadına binaen yapıldığından bunların ıaşesinin devlet tarafından temin edilmesi gereklidir. Bunun için ahalinin yardımına müracaat edilemez. Nitekim aygırların hükümet memurlarınca idare olunmayarak büyük çiftlik sahiplerine veya yöre ileri gelenlerine dağıtılmaları, ahali hakkının gözetilmemesi sakıncasını barındırmaktadır...” **BOA.İ.ŞD.** 18/768.

²³⁸ **BOA.İ.ŞD.** 18/768.

²³⁹ Talimat layihasının ayrıntılarına bakıldığında, sifât mevsimi haricinde vilayet merkezinde bulundurulmaları esas alınan miri aygırların satışlarının veya değiştirilmelerinin engellenebilmesi amacıyla özel bir damga ile mühürlendikleri ve uzak mesafelere götürülmemek kaydı ile mutasarrıfların özel işlerine tahsis edilebildikleri görülmektedir. Sifât mevsimi boyunca takip edilecek işlemler ise talimatnamede günümüz ifadesiyle şöyle yer almıştır; “...kazalara gönderilecek aygırlar kaza dâhilindeki tüm köyler için uygun bir mesafede toplanacaklardır. Toplanma yeri, buraya aygır sevkinden önce yetiştiriciye ilan olunacak ve kısrağını miri aygıra çektirmek isteyen üreticiye bağlı bulunduğu muhtarlık tarafından resmi bir pusula verilecektir. Yalnız elinde resmi pusulası bulunan yetiştiricinin hayvanı miri aygırlara çekilecektir. Aygıra çekilecek kısraklar sakat veya döllenebilecek kadar zayıf olmayacak, yaşları 4'ten aşağı olmayacak ve yeni doğum yapmışsa doğumunun üzerinden muayyen bir müddet geçmiş olacaktır. Bir aygır 25-30 kısrağa çekilebileceğinden aygırlar tahammüllerinden fazla istihdam edilmeyeceklerdir. Valilikler aygırların kaç kısrağın ıslahında istihdam olduklarını ve bu işlem sonucu dünyaya gelen taylara ait bilgileri gösteren yıllık istatistiklerin düzenli olarak tutulmasından sorumlu olacaklardır...” **BOA.İ.ŞD.** 18/768. Ayrıca bkz. **Düstûr**, “Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhânenin At ve Kısrağın ıslahı Zımında Karargâr Olan Tedâbirin Suver-i İcrâiyyesini Hâvî Ta'limâtıdır”, Tertib 1, Cild 2/a, 6 Muharrem 1287 (8 Nisan 1870), s.446, 447.

2.1.2. 1877 Tarihli Talimatname

1870 Talimatnamesinin yürürlüğe konmasından sonra hayvan sağlığının korunmasına yönelik hizmetlerin teşkilatlandırılmasında da bazı önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Yapılan yasal düzenlemelerle birlikte ıslah ve üretim alanlarında başlatılan yeniden yapılanma sürecinin, yetiştiriciliğin olmazsa olmaz unsurlarından olan sağlık sektöründeki gelişmelerle desteklenmesine çalışılmıştır. Bu çerçevede ilk ele alınan konuyu da 1870'lere kadar gerek sivil gerekse askerî cephedeki hayvan sağlık hizmetlerinin hemen tek uygulayıcısı konumundaki "baytarlar" teşkil etmiştir.

Bilindiği üzere askerî baytarlar Osmanlı ordusunun süvari ve topçu birliklerinde XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru sayıları artan bir düzeyde istihdam edilmişlerdir.²⁴⁰ Bunların eğitimleri de Prusya Kraliyet Tugayı veterineri Godlewsky'nin görevlendirilmesiyle birlikte 1842'de iptidai bir düzeyde başlamıştır.²⁴¹ Birinci devre olarak nitelenen bu eğitim üç yıl sürmüş ve 1845'te ilk mezunlarını vermiştir. 1849 yılında ise eğitimin Harp Okulu çatısı altına kaydırılmasına karar verilmiştir. Böylece askerî baytar adayları meslek eğitimi yanında süvarilik dersleri alma olanağına da sahip olmuşlardır.²⁴²

Askerî alandaki bu gelişime karşılık mülki alandaki veteriner hekimliği hizmetleri uzun yıllar ihmal edilmiştir. Hükümet 1880'lere kadar bu cephedeki veteriner hekimliği hizmetlerini götürecek bir sivil baytar sınıfının örgütlenmesini sağlayamamıştır. Bu alandaki gereksinim, askerî okula sivil baytarların alınmasıyla dolaylı yoldan karşılanmaya çalışılmıştır.²⁴³ Edhem²⁴⁴ ilk sivil veteriner hekimlerin (mülkiye baytarlarının) Harp Okulu'ndan mezuniyetlerini 1871 yılıyla tarihlendirmektedir. Askeri veteriner sınıfları 1873'te Tıbbiye çatısı altına taşınınca, sivil baytarlık eğitimi de buraya kaydırılmıştır. Aynı yıl kaleme alınan bir nizamnameyle mülki alandaki hizmet boşluğunu dolduracak olan sivil baytar adaylarının Tıbbiye Mektebi'ne kabulleriyle eğitimlerine ilişkin esaslar tespit edilmiştir.²⁴⁵ Sivil baytarların özlük işleriyle görev ve sorumlulukları ise 1876 yılında yürürlüğe konan bir nizamnameyle belirlenmiştir.²⁴⁶ Bu düzenlemeyle birlikte mülkiye baytarları hem hayvan sağlık hizmetlerinin hem de ıslah alanındaki düzenlemelerin uygulanışında yasal yetkilerle

²⁴⁰ Berfin Melikoğlu Gölcü, Atilla Özgür, "Osmanlı Devleti'nde Sivil Veteriner Hekimliğine Yönelik İlk Mevzuat Düzenlemeleri", **Ankara Üniv. Veteriner Fak. Der.**, S.62., 2015, s.7.

²⁴¹ Nihal Erk, "Türkiyede Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar", **Ankara Üniv. Veteriner Fak. Der.**, C.6, S.1/2, 1959, s.81, 82.

²⁴² Nihal Erk, **Veteriner Tarihi**, Ankara Üniv. Veteriner Fak. Yay. No.352, Ankara, 1978, s.210, 211.

²⁴³ Gölcü-Özgür, *agm.*, s.7, 8.

²⁴⁴ Subhi Edhem, **Nevsâl-i Baytarî**, Agob Matyosyan Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1334, s.26.

²⁴⁵ Atilla Özgür, Berfin Melikoğlu, Şule Osmanağaoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Veteriner Hekimliği Mezuniyet Belgeleri", **Kafkas Üniv. Veteriner Fak. Der.**, C.18, S.1, 2012, s.7, 8.

²⁴⁶ **Düstûr**, Tertib 1, Cild 3, s.539-541.

donatılmış bir hale gelmişlerdir. Kısa süre sonra da ilgili nizamnamenin *birinci* maddesine²⁴⁷ binaen atamaları yapılmıştır.

Vilayetlere mülkiye baytarlarının tayini, yetiştiriciye damızlık sevki için düzenlenen 1870 talimatnamesi hükümlerinin güncellenmesini zorunlu bir hale getirmiştir. Çünkü 1876 Mülkiye Baytarları Nizamnamesi'yle vilayetler dâhilindeki her tür veteriner hekimliği hizmeti sivil baytarların sorumluluğuna bırakılmıştır. Bu durumsa 1870 talimatnamesinin özellikle damızlıkların idare ve bakımıyla ilgili bazı hükümlerinin yeniden düzenlenmesini gerekli kılmıştır. Ayrıca söz konusu talimatname mülki alandaki ıslah etkinliklerine yönelik ilk yasal düzenlemeyi oluşturduğundan bazı eksikler içermiştir. Bu eksiklerse damızlık uygulamasından istenen ölçüde verim elde edilememesi sonucunu doğurmuştur.

1870 talimatnamesinin eksik ve hatalı yönleri 1877 yılında Tıbbiye Nezareti bünyesindeki Tıbbiye-i Mülkiye Cemiyeti tarafından kaleme alınan yeni bir talimatnameyle giderilmeye çalışılmıştır. Yeni talimatnamenin en önemli özelliği ıslah faaliyetlerinin mülkiye baytarlarının sorumluluğuna bırakılması olmuştur. Böylece 1876 nizamnamesi ile vilayetlerde her türlü baytari hizmeti görmeye yetkili hale gelen sivil baytarlar, damızlık projesinin başlıca yürütücüsü haline gelmişlerdir.

Yeni talimatnamede bir öncekinde olduğu üzere devlet malı olan aygırlarla yerli yetiştiriciye ait kısrakların aşım işlemi esnasında ve sonrasında takip edilecek kural ve tedbirler belirlenmiştir. 1870 talimatnamesinde kabaca değinilen bu konular, 1877 tarihli talimatnamede ayrıntılı olarak ele alınmış ve net kurallara bağlanmıştır.²⁴⁸ Örneğin aygırların mutasarrıfların özel işlerinde kullanılmasına olanak tanıyan hükümler suistimale neden olmaları nedeniyle bu düzenleme sonucu kaldırılmıştır. Ayrıca 1870 talimatnamesinde ücretsiz olması esas alınan sifata işleminin ücretlendirilmesi kararlaştırılmış,²⁴⁹ bu işlem için valiliklerce tutulması kararlaştırılan istatistikler de baytarların sorumluluğuna bırakılmıştır.²⁵⁰

²⁴⁷ 1876 tarihli Mülkiye Baytarları Nizamnamesi'nin *birinci* maddesi şöyledir; “*Memâlik-i Şâhânedede vâki vilâyât merkezlerinde ve livâlarda ve kâimakâmlıklarda ve icabı takdîrinde müdürliklerde Mekteb-i Harbiye veyâ Mekteb-i Tıbbiye veyâhûd Mekâtib-i Ecnebiyyeden meydanda diploması bulunan birer baytar bulundurulacaktır.*” **Düstûr**, Tertib 1, Cild 3, s.539.

²⁴⁸ *Birinci* maddede; aygıra çekilecek kısrağın ruam, verem, tiknefes, sıraca gibi hastalıklardan arınmış olması gerektiği, *dördüncü* maddede; aygırın sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa aşım yapabileceği ifade edilmiştir. *Beşinci* maddede; kısrağın gebe kaldığının saptanmasına yarayacak yöntemler gösterilmiştir. *Altıncı* madde; aygır ve kısrağın sifata öncesi ve sonrasında bakımlarını konu almıştır. *Yedinci* maddede ise; gebe kaldığı anlaşılan kısrakların istihdam ve bakımıyla ilgili tedbirlere yer verilmiştir. **BOA.İ.ŞD.** 33/1628.

²⁴⁹ Sifata işleminin ücretlendirilmesi 1877 tarihli talimatta *dokuzuncu* maddede ele alınmış ve bu vesileyle temin edilecek gelirin, damızlık aygır temini için Suriye ve Bağdat vilayetleri mal sandıklarında toplanması öngörülmüştür. **BOA.İ.ŞD.** 33/1628.

²⁵⁰ İstatistik defterlerinin iki nüsha şeklinde düzenlenmesi istenmiştir. Belediye daireleri tarafından onaylanacak olan bu nüshalardan biri ilgili valilikte bulunacak, diğer nüsha ise Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecektir (*madde 8*). **BOA.İ.ŞD.** 33/1628.

Tıbbiye-i Mülkiye Cemiyeti tarafından hazırlanan 1877 tarihli talimatname, aygırların itina ile muhafazasına özel bir vurgu yapılmak kaydıyla Şurayı Devlet tarafından da uygun bulunmuştur. Bununla birlikte talimatnamenin Yıldız Sarayı'ndaki onay sürecinde bazı değişikliklere tabi tutulduğu görülmektedir. Zira dönemin padişahı II. Abdülhamit takip edilecek ıslah ve üretim politikalarının yetiştiricinin şevk ve gayretinin canlandırılması temeline dayanması gerektiğini düşündüğünden sifariş işleminin ücretlendirilmesi ile ilgili düzenlemelere karşı çıkmıştır. Bu nedenle ilgili hükümler talimatnameden çıkarılmıştır.²⁵¹

1877 talimatnamesinin Yıldız Sarayı'ndan tashihi istenen bir diğer yönünü ise damızlık aygırların Irak ve Suriye taraflarından derlenmesi kararının değiştirilmesi olmuştur. Arap neslinin temel yetiştiricilik bölgesi olan Suriye-Irak'ta da belirgin bir yozlaşma halinde olduğu görüşünde olan Osmanlı padişahı, uygulama için Almanya, Macaristan ve Rusya gibi ülkelerden damızlık tedarikini tercih etmiştir.²⁵²

1877 tarihli talimatname yapılan son düzeltmelerle birlikte 28 Ocak 1877 tarihinde II. Abdülhamit'in onayından geçmiştir.²⁵³

2.2. 1877-1878 Osmanlı Rus-Savaşı Sonrası Gelişmeleri ve Ticaret ve Ziraat Nezareti

Osmanlı Devleti'nin mülki cephedeki yetiştiricilik faaliyetlerini yürüten başlıca devlet kurumu Ticaret ve Ziraat Nezareti'dir. Kurumun tarihçesine bakıldığında, Tanzimat Fermanı'nı takiben ticaret ve ziraat alanlarında gerçekleştirilmesi kararlaştırılan reformların belirlenip yürütülmesi amacıyla ilk kez 1839 yılında Ticaret Nezareti adıyla örgütlendirildiği görülmektedir. Ticaret Nezareti 1846'da kendinden kısa süre sonra kurulan Ziraat Nezareti ile birleştirilmiştir. 1849 yılında ise Ticaret ve Nafia Nezareti adını almıştır. İsimlendirmedeki bu çeşitlilik 1877-1878 Osmanlı Rus-Savaşı'na kadar sürmüştür. Bu süreçte muhtelif adlarla anılan Ticaret ve Ziraat Nezareti, devlet ekonomisinin temel direkleri olan tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında icra hükmüne konması öngörülen reformların yürütme merkezini oluşturmuştur.²⁵⁴ Nezaret bünyesine farklı isimlerle dâhil olan meclisler de belirtilen alanlarda uygulamaya konacak yeniliklerin saptanmasında Ziraat Nezareti'nin başlıca dayanağı olmuşlardır. Örneğin 1876 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı olarak kurulan Ziraat Meclisi'nin kuruluşuna dair kararnamede mülki alanda hizmet verecek baytarlar yetiştirilmesi için bir okul açılması, vilayet merkezlerinde numune çiftliklerinin kurulması, hayvan

²⁵¹ BOA.İ.ŞD. 33/1628.

²⁵² BOA.İ.ŞD. 33/1628.

²⁵³ BOA.İ.ŞD. 33/1628.

²⁵⁴ Koç, agt., s.42, 49, 50.

cinslerinin açılacak sergilerle halka tanıtılması, özel yetiştiricinin üretim için teşvik edilmesi, haraların kurulması gibi konular yer almıştır.²⁵⁵

Ziraat Nezareti, farklı isimlerle bünyesine dâhil olan meclislerle birlikte zamanla tarım ve hayvancılık alanlarında gerçekleştirilecek ıslahatlar için güçlü bir merkez haline gelmiştir. Nezaretin kurumsallaşması yolundaki adımların özellikle 93 Harbi'ni takip eden süreçte büyük hız kazandığını söylemek mümkündür. 1880 yılında başta İstanbul olmak üzere liva ve kaza merkezlerinde Ziraat Odaları'nın kurulması kararlaştırılmıştır. 1883'te ise orman ve madencilik sahalarının da Nezaret'in sorumluluğunda olduğu ve çalışma sahasının hayli genişlediği görülmektedir.²⁵⁶ Ancak teşkilat yönünden kaydettiği bu gelişime karşın, Ziraat Nezareti'nin başlıca sorumluluk alanlarından biri olan ıslah ve üretim alanlarında ortaya koyduğu mesai daima askerî cephede meydana gelen gelişmeleri bir adım geriden takip etmiştir. Yetiştiriciliğin geliştirilmesi amacıyla uygulamaya konan kararlar çok zaman askerî cepheden veya saraydan gelen baskıların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum ordunun uzman kadroları arasında başlıca eleştiri konusunu meydana getirmiştir. Örneğin Haralar Nazırı Muzaffer Paşa tarafından Mabeyn Baş Kâtipliği'ne sunulan 7 Mayıs 1880 tarihli bir tezkerede *“yetiştiricilik alanında yurt çapında gerçekleştirilecek reform gereği yapılması gereken düzenlemelerin²⁵⁷ askerî cephede vakit geçirmeksizin yapıldığı, buna karşılık Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmediği”* beyan edilmektedir. Buna göre Ziraat Nezareti'nin Osmanlı-Rus Savaşı'nı takip eden süreçte kaydettiği gelişim; mülkiye baytarları yetiştirilmesine ön ayak olmak ve kurulması kararlaştırılan numune harasına hayvan tedarik için vilayetlere baytar göndermekten ibarettir.

Muzaffer Paşa'nın söz konusu tezkerede işaret ettiği numune harası, gerçekten de Ziraat Nezareti'nin 1877-1878 sonrasında ıslah ve üretim etkinliklerinin organizasyonu için geliştirdiği kısıtlı projeden biri olmuştur. Alınan karara binaen harada istihdam edilecek aygırların temini için Nezaret bünyesinde görev yapmakta olan mülkiye baytarları vilayetlere gönderilmiş ve nitelikli hayvan tedarik etmeleri istenmiştir.²⁵⁸ 1880 tarihli bu kararın 1884

²⁵⁵ Koç, **agt.**, s.51.

²⁵⁶ Koç, **agt.**, s.52.

²⁵⁷ Muzaffer Paşa'nın işaret ettiği yasal düzenleme, askerî alandaki ıslah ve üretim faaliyetlerini geniş ölçüde şekillendiren 1879 tarihli nizamnamedir. Paşa burada söz konusu nizamnameye atıfta bulunmakta ve ordunun 1879 nizamnamesinin ortaya çıkışındaki rolüne dikkat çekmektedir. **BOA.Y.PRK.KOM.** 2/60.

²⁵⁸ **Y.PRK.KOM.** 2/60. Bu gelişmeye karşın Kosova, Adana, Ankara, İşkodra, Manastır, Selanik ve Konya vilayetlerinde aygır temini mümkün olamamış, sadece Bağdat valiliği bu talebe olumlu yanıt vermiştir. İlgili arşiv kaydından anlaşıldığına göre en az 1.50 cm. irtifağında olması kararlaştırılan damızlıkların bu niteliği, dönemin başlıca yetiştiricilik merkezlerinden biri olan Bağdat haricinde diğer vilayetlerden talebe olumlu bir yanıt gelmemesinde temel etken olmuştur. Muzaffer Paşa numune harasının açılması önündeki başlıca engellerden biri olan bu durumun telafisi için alternatif çözüm önerilerinde bulunmuşsa da projenin hayata geçirilmesi mümkün olamamıştır.

tarihli bir irade ile de desteklendiği görülmektedir. Bu çerçevede yetiştiricinin üretim faaliyetlerine olan ilgi ve rağbetini arttırmak amacıyla İstanbul'da *daimi bir sergi* açılması, buna bitişik bir de *panayır alanı* inşa olunması istenmiştir. Hem sergide teşhir hem de numune harasında istihdam için Almanya'dan (Hanover şehrinden) 100 hayvan (at) sipariş edilmiştir.²⁵⁹ Ancak her iki proje de gerçekleştirilememiştir.

Ziraat Nezareti'nin 93 Harbi sonrasında başlatılan yeniden yapılanma sürecinde üzerine düşen en önemli sorumluluğunu ise ıslah ve üretim faaliyetlerini düzenleyecek bir nizamnamenin hazırlanması oluşturmuştur. Muzaffer Paşa'nın söz konusu tezkeresinde vurgu yaptığı esas konu da budur. Çünkü askerî cephedeki üretim programı 1879 tarihli nizamname ile muayyen bir çerçeveye oturtulduğu halde Ticaret ve Ziraat Nezareti bu süreçte mülki cephedeki uygulamaların ana esaslarını düzenleyecek olan nizamnameyi tanzim edememiştir. Üstelik Nezaret'in sergilediği ihmalkârlık bununla da kalmamış, 1870 ve 1877 tarihlerinde düzenlenen talimatnamelere binaen yapılan damızlık dağıtım uygulamaları titizlikle takip edilmediğinden sekteye uğramıştır. Hükümet bu nedenle II. Abdülhamit'in büyük önem verdiği konunun soruşturulmasına karar vermiştir. 1886 yılında alınan bir Şurayı Devlet kararı²⁶⁰ ile vilayetlerden söz konusu hayvanların akıbetini bildirmeleri istenmiştir. Ancak Erzurum, Ankara, Manastır, Selanik, Yanya, Aydın, Sivas, Edirne, Hüdavendigâr, Adana ve Konya valiliklerinden Dâhiliye Nezareti'ne ulaşan cevaplar çoğunlukla olumsuzdur. İlgili arşiv kayıtları²⁶¹, bu süreçte damızlıkların çoğunun telef olduğunu göstermektedir. Bunlardan elde edilmesi gereken mahsullere (taylara) dair net bir bilgiye de ulaşamamıştır.²⁶²

²⁵⁹ **BOA.İ.DH.** 911/72385, **BOA.İ.DH.** 912/72414, **BOA.İ.DH.** 917/72770, **BOA.İ.DH.** 1295-4/102216. Almanya'dan at tedarikine Hobe Paşa görevlendirilmiştir. Hobe Paşa, istenen 100 hayvandan 25'ini 1884 yılı Temmuz ayında Odessa yoluyla İstanbul'a sevk etmiştir. **BOA.Y.PRK.OMZ.** 1/17.

²⁶⁰ Söz konusu karardan Maliye ve Dâhiliye Nezaretleri arasındaki yazışmalar dolayısıyla haberdar olunmaktadır. **BOA.DH.MKT.** 1352/109.

²⁶¹ Şurayı Devlet kararına binaen valiliklere yapılan tebligata ancak Sivas ve Manastır vilayetlerinden net bir cevap gelmiştir. Sivas valiliği buraya gönderilen damızlıkların telef olduğunu bildirmiştir. Manastır valiliği ise Manastır'ın Selanik'e bağlı olduğu sıralarda dağıtılmış olan bu hayvanlardan birinin yaşlanması nedeniyle satıldığını diğer ikisinin de Selanik vilayetine iade edildiğini bildirmiştir. Diğer vilayetlere gönderilmiş olan damızlıkların durumundan, yapılan çok sayıda tebligata karşın haber alınamamıştır. Bu nedenle konunun soruşturulmasına karar verilmiştir. **BOA.DH.MKT.** 1436/88, **BOA.DH.MKT.** 1352/109, **BOA.DH.MKT.** 1396/59, **BOA.DH.MKT.** 1404/106, **BOA.DH.MKT.** 1481/6, **BOA.DH.MKT.** 1511/58, **BOA.DH.MKT.** 1576/39.

²⁶² **BOA.MV.** 32/56. Yaşanan bu gelişmeye rağmen uygulamadan vazgeçilmemiştir. 1888 tarihli bir Meclis-i Vükela kararı, ordu hayvanlarının temininde at varlığı yönünden önemli bir kaynak olan Sivas vilayetine gönderilmek üzere Rusya'dan aygır getirtilmesinin kararlaştırıldığını göstermektedir. Kararın en dikkat çekici yönü ise Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin değil ordu kurumlarının girişimiyle (özellikle Muzaffer Paşa'nın) ortaya çıkmış olmasıdır.

2.3.1889 Tarihli Muhtıra ve Komisyon-ı Âlî'nin Oluşturulması

Ziraat Nezareti'nin ıslah ve üretim etkinliklerini koordine etmedeki eksikleri ve takip ettiği disiplinsiz mesai programı, uygulamaları yakından takip eden II. Abdülhamit'in dikkatinden kaçmamıştır. 1889 yılında Mabeyn Baş Kâtipliği'nden Sadaret'e gönderilen bir muhtırayla²⁶³ ıslah ve üretim konusunun yeniden hükümet gündemine taşınması ve gerekli tedbirlerin tayin edilmesi bildirilmiştir. Uygulamaları yürütme görevi de Nezaret bünyesinde oluşturulması öngörülen üst düzey bir komisyona; Komisyon-ı Âlî'ye havale edilmiştir.²⁶⁴

Muhtıra, ıslah maddesini oldukça geniş bir kapsamda ele almıştır. Çünkü yetiştiricilikte gelinen noktayı Avrupa'daki modern yöntemlerin bilinmemesine bağlayan II. Abdülhamit yalnız at cinsinin değil, Osmanlı toprakları dâhilinde bulunan her türlü ehli hayvan cinsinin genel bir ıslah işlemine tabi tutulmasını istemiştir. Bu nedenle muhtıranın önemli bir yönünü Avrupa'dan iyi cins hayvan temini suretiyle İstanbul'da daimi bir sergi açılması isteği oluşturmuştur. Daha önce 1884 tarihli irade ile gündeme gelen fakat gerçekleştirilmemiş olan bu proje ile, iyi cins hayvanlarla yapılan melezlemelerin sonuçlarının halka teşhiri ve üreticinin teşviki amaçlanmıştır.²⁶⁵

1889 tarihli söz konusu muhtıranın en dikkat çekici yönünü ise II. Abdülhamit'in ıslah konusunda Ziraat Nezareti'nin takip etmesini gerekli bulduğu usul ve yöntemlere dair görüşleri meydana getirmiştir. Zira hükümdarlığının ilk yılları 93 Harbi'nin olumsuz sonuçları ile uğraşmakla geçen Osmanlı padişahı, bunun cephelerdeki en önemli yansıması olan at sıkıntısı sorununun çözümüne özel bir önem vermiştir. Yerli kaynakların kullanımı taraftarı olan II. Abdülhamit'in bu sorunun giderilmesine yönelik başlıca önerisi de numune çiftliklerinin yaygınlaştırılması olmuştur.²⁶⁶

Numune çiftlikleri, Tanzimat'ın ziraat alanındaki reformlarının dikkat çekici örneklerinden olup at yetiştirme usullerini yetiştiriciye göstermek amacıyla ortaya çıkmışlardır. Bu tarihlerde yalnız Hüdavendigâr, Sivas ve Konya'da var oldukları görülmektedir. II.

²⁶³ Söz konusu muhtıra Sadaret makamına gönderilen 9 Şubat 1889 tarihli muhtıradır. **BOA.Y.EE.** 4/49. Ancak arşiv kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla muhtıra hükümleri daha önce Sadrazam ve Ticaret ve Nafia Nazırı'na şifahen de bildirilmiştir. **BOA.İ.DH.** 1119/87512. (Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin adının 1887'de yapılan değişikliğe binaen Ticaret ve Nafia Nezareti'ne dönüştürüldüğü bilindiğine göre, bunun Ziraat Nezareti'ne yapılan bir uyarı olduğu düşünülmelidir. Koç, **agt.**, s.52.)

²⁶⁴ Gürler, isimlendirmedeki 1887 tarihli değişiklikten yaklaşık bir yıl sonra Ticaret ve Nafia Nezareti'nde Umur-ı Baytariye Müfettiş-i Umumiliği'nin oluşturulduğunu bildirmektedir (1888). Ayşe Menteş Gürler, “*Beş Senelik Umûr-u Baytâriye Programı' Üzerine Bir İnceleme*”, **Eurasian Journal of Veterinary Sciences**, V.25, Iss.1/2, 2009, s.9. Ayrıca bkz. Mehmet Temel, “*Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası*”, **Muğla Üniv. SBE. Der.**, S.24, Bahar 2010, s.203. Komisyon-ı Âlî'nin, veteriner hekimliği hizmetlerine yönelik ilk kurumsal yapı olan bu birim dâhilinde oluşturulduğu tahmin edilmektedir.

²⁶⁵ **BOA.Y.EE.** 4/49, **BOA.İ.DH.** 1119/87512.

²⁶⁶ **BOA.Y.EE.** 4/49.

Abdülhamit yeni dönem ıslah uygulamalarını bu kurumlara dayandırmak istemiştir. Ancak sayılarından da anlaşılacağı üzere çiftliklerin miktarı yurt çapında bir ıslahın gerçekleşmesine olanak tanıyacak düzeyde değildir. Bu nedenle yaygınlaştırılmalarına kadar olan süreçte muhtelif vilayette bulunan ve hergele halde üretim yapan büyük at çiftliklerinden faydalanılmasını gerekli görmüştür.²⁶⁷ Osmanlı padişahının bu isteği, muhtıradaki diğer hükümlerle birlikte kısa süre sonra Nezaret bünyesinde oluşturulan Komisyon-ı Âlî tarafından kaleme alınan ıslah ve üretim nizamnamesinde maddeleştirilmiştir.²⁶⁸ 1889 yılı Şubat ayında kaleme alınan bu nizamname²⁶⁹, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin mülki cephedeki üretim ve ıslah faaliyetlerini belli bir düzene koyması için, hazırlanması uzun süreden beri beklenen nizamnamedir. Nizamnamenin at cinsinin ıslah ve üretimine dair hükümleri şunlardır²⁷⁰;

Birinci Fasl; At Cinsinin Islah ve Üretimi

1. Madde; *At cinsinin ıslah ve üretimi üç esasa dayanır. Birincisi; Osmanlı Devleti'nin vaktiyle dünya çapında şöhrete sahip olan ve bugün tükenmeye yüz tutmuş bir hale gelen Asya ırkına mensup yerli ırklarının ıslahıdır. İkincisi; büyük cüssede at yetiştirilmesidir. Üçüncüsü ise gerek iyi cinsten yerli kısıraklarla yabancı aygırların, gerekse Arap cinsi aygırlarla yabancı kısırakların -duruma göre secilecek- melezleme veya seleksiyon yöntemleri ile çiftleştirilerek ıslah ve üretiminin yapılacağı bir numune harasının kurulmasıdır. Harada, elde edilecek mahsuller mensup oldukları ırk vasıfları bozulmaksızın beslenip büyütülebileceklerdir.*

2. Madde; *Yerli ırkların ıslahında Arap ırkının olumlu etkisi tecrübe ile sabit olduğundan, bu usulle ıslah yapılmak kaydıyla Hüdavendigâr, Sivas ve Konya vilayetlerinde birer aygır deposu teşkil olunacaktır. Vilayet depoları söz konusu vilayetlerde bulunan numune çiftliklerinde devlet eliyle inşa olunacak ve diğer vilayetlerde de yaygınlaştırılmasına çalışılacaktır.*

3. Madde; *Depoların her birinde ayrıca büyük cüssede at yetiştirilmesi maksadıyla Macar ve Polonez cinslerinden 10 kısırak ve bir adet aygır bulundurulacaktır.*

4. Madde; *Söz konusu depolar numune çiftliği ve tarlaları müdürlerinin nezareti ve mahalli Ticaret ve Ziraat Odası heyetlerinin teftişleri altında olup idareleri bir baytar ve mahiyetine*

²⁶⁷ Söz konusu çiftliklerin bu tarihlerde yurt genelindeki toplam miktarı otuz kadardır. Bunlar özel yetiştiriciye ait çiftliklerdir.

²⁶⁸ **BOA.Y.EE.** 4/49. Komisyon üyeleri Şurayı Devlet azasından Fazıl Bey, Bâb-ı Vâlâ-i Seraskerî Süvari Dairesi Reisi Mahmud Paşa, Teftiş-i Askerî Komisyonu üyesi ve Haralar Nazırı Muzaffer Paşa, Ticaret Odası Reisi Azaryan Efendi, Ziraat Müdür Nuri Bey, Ticaret ve Nafia Nezareti Baytar Müfettişi Mehmed Ali Bey ve konunun uzmanlarından Serkis isimli şahıstır. Oluşturulan komisyon II. Abdülhamit'in 12 Şubat 1889 tarihli iradesi ile onaylanmıştır. **BOA.İ.DH.** 1123/87790, **BOA.İ.DH.** 1123/87792.

²⁶⁹ **BOA.Y.PRK.TNF.** 2/41, **BOA.Y.PRK.AZJ.** 15/78.

²⁷⁰ Türkçeleştirilerek yer verilmiştir.

verilmiş mirahur sıfatıyla yüzbaşı rütbesinde bir süvari zabiti, bir katip, bir ambarcı, bir terbiyeci ve on iki seyis yardımı ile yapılacaktır. Depoların idaresi ve masraflarının teminine yönelik esaslar ayrı bir talimatname ile tayin olunacaktır.

5. Madde; Damızlık olarak depolarda istihdam olunacak Arap aygırları, yılın dokuz ayında depolarda kapalı halde beslenip idare edileceklerdir. Sifat mevsimini oluşturan üç aylık dönemde ise bir kısmı yerli üreticinin hayvanları ile çiftleştirilmek üzere depolarda bırakılacaktır. Diğer kısmı da debboyların en yüksek rütbeli subayı nezaretinde olmak üzere redif debboyları bulunan bölgelere gönderilerek yine ahali hayvanlarının ıslahı için istihdam edileceklerdir. Aygırların gerek redif debboylarında gerekse depolardaki kullanımına ilişkin esaslar ve ahali aygırlarından döl hizmetinde kullanılması uygun olmayan aygırların kastrasyon(iğdiş edilmesi) işlemleri yukarıda zikredilen talimatname ile belirlenecektir.

6. Madde; Yerli ırkların ıslahı belirtilen şekilde yapılacak ve uygulamanın her türlü menfaati yetiştirici kesime ait olacaktır. Islah faaliyetlerinin öncelikle büyük üretim çiftliklerinde başlatılması esas alınmıştır. Bu nedenle Osmanlı toprakları dâhilinde hergele halde at besleyiciliği yapan ne kadar büyük çiftlik varsa Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla üretim kapasiteleri belirlenecek ve buralara ihtiyaçları nispetinde aygır ile kısarak gönderilecektir. Söz konusu çiftliklere gönderilmek üzere yurt dışından damızlık temini devlet tarafından yapılacaktır. Damızlık bedelleri çiftlik sahiplerinden damızlıkların teslimini takiben peşin veya taksitle tahsil olunacaktır. İthal damızlıkların iâşe ve muhafazaları için takip edilecek yöntemle söz konusu hayvanlardan elde edilecek mahsullerin sergilerde teşhirine ve ödüllendirilmesine ilişkin esaslar, ayrıca kaleme alınacak bir kitapçıkta gösterilecektir.

7. Madde; Her türlü hizmet için uygun nitelikte hayvan yetiştirilmesi hedeflendiğinden ıslah faaliyetlerinde kullanılacak yabancı damızlıkların yerli ırklarla uyum sağlayacak ırklardan olmasına dikkat edilecektir. Arap neslinden aygır ve kısaraklarla ıslah faaliyetlerini yürütmek üzere Fransa'nın Perşeron (Percheron)²⁷¹, Rusya'nın Orlof²⁷² ırkları ile Macar ırkından aygır ve kısaraklar temin edilecektir.²⁷³

²⁷¹ Percheron; Fransa kökenli ağır yük ırkıdır. Küçük ve büyük iki numunesi vardır. Büyük numunenin irtifağı 1.60-1.70 cm. aralığında olup ağırlığı sekiz yüz kg.a kadar ulaşmaktadır. Abidin, **age.**, s.145.

²⁷² Orlof; Rusların en meşhur kültür atı olup suni olarak meydana getirilmiştir. Aral, **age.**, s.124

²⁷³ Nizamnamenin ikinci fasılı sığır, koyun ve keçi cinsinin; üçüncü fasılı kanatlı hayvanların ıslahına dair esasları belirlemektedir. Ancak bu bölümler tez çalışmasının konusuyla ilgili olmadıklarından burada yer verilmemiştir (madde 8-13). **BOA.Y.PRK.TNF.** 2/41, **BOA.Y.PRK.AZJ.** 15/78.

Dördüncü Fası; Hayvanat ve Nebatat (Botanik) Bahçesi

14. Madde; İstanbul'da bir tarafı hayvan cinslerinin teşhirine yönelik daimi bir sergi ve diğer tarafı nebatat (botanik) bahçesi olmak üzere²⁷⁴ tahsis ve ihsan buyrulmuş olduğundan bu mevkide hayvan teşhiri için uygun bölmeler, kuşluk vb. eklentiler inşa olunacaktır. Sergi alanında teşhir edilebilmesi için Halkalı Çiftliği'nde kurulacak olan numune harasından buraya at, kısırak, sığır, koyun, keçi ve kanatlı hayvan türlerinden birer çift getirilecektir. Sergi ve bahçenin idare şekli ayrı bir talimatname ile belirlenecektir.

Beşinci Fası; Tahsisat

15. Madde; Hüdavendigâr, Konya ve Sivas vilayetlerinde kurulacak depolar, Halkalı Çiftliği'nde açılacak hara ve yine İstanbul'da açılacak olan sergiyle nebatat bahçesinin inşa masrafları ve buralarda istihdam ve teşhir olunacak olan hayvanların temin bedelleri için bir defaya mahsus olmak üzere Ziraat Bankası'nın 1890 yılı gelirinin onda birlik kısmı tahsis edilecektir.

16. Madde; Nizamnamenin altıncı maddesinde gösterildiği üzere cüsseli at yetiştirilebilmek amacıyla vilayetlerde bulunan büyük çiftlik sahiplerine dağıtılacak damızlıkların yurt dışından temininde, 1884,1885 yıllarından itibaren menafî sandıklarında biriken aidattan sandığa iade edilmek üzere mahalli giderler için sarf olunmuş olan meblağ karşılık tutulacaktır. Çiftlik sahiplerinden taksitler halinde tahsil olunan damızlık bedelleri vilayetlerde depoların yaygınlaştırılması ve numune harasının genişletilmesi gibi faaliyetlerde harcanacaktır.

17. Madde; Hüdavendigâr, Konya ve Sivas vilayetleri depolarının daimi masrafları, bunların içinde tesis olunacakları numune çiftlik ve tarlalarının hasılatı ile Ziraat Bankası nizamnamesinin otuz dokuzuncu. maddesi gereği mahalli ticaretin geliştirilmesine ayrılmış üçte birlik ödenekten karşılanacaktır.

18. Madde; Halkalı Çiftliği'nde kurulacak haranın daimi masrafları çiftlik gelirlerinden temin edilecektir. Daimi sergi masrafları ise Avrupa'daki örneklerinde olduğu üzere üyelerden alınacak abone ücretleri ile sergiyi ziyaret edenlerden alınacak giriş ücretinden oluşan gelirden karşılanacaktır. Bu yetmediği takdirde Ziraat Bankası'nın ziraatın geliştirilmesine tahsis olunan -yukarıda bahsi geçen- ödeneğine başvurulacaktır.

Görüldüğü üzere mülki cephedeki ıslah ve üretim etkinlikleri, Komisyon-ı Âli tarafından hazırlanan bu nizamname ile belirlenmiştir. Toplam dört fasıl ile on sekiz maddeden oluşan nizamname aslında her türlü hayvan cinsinin ıslah ve üretimi konusundaki tedbir ve kuralları

²⁷⁴ Serginin açılacağı yer belirlenmemiş olduğundan nizamname layihasında bu kısım boş bırakılmıştır. BOA.Y.PRK.TNF. 2/41.

ele almaktadır. Bununla birlikte söz konusu çalışmada sadece at cinsinin ıslahını konu alan hükümlere yer verilmiştir.

Nizamnamenin ortaya çıkış gerekçesine bakıldığında, Komisyon-ı Âlî tarafından saraya sunulan mazbatada bunun özetle; *Osmanlı Devleti'nin vaktiyle dünya çapında bir şöhrete malik olan yerli at ırklarının beğenilen vasıflarının ortadan kaybolması* olarak ifade edildiği görülmektedir. Buna göre yerli neslin ıslaha muhtaç bir hale gelmesindeki temel etkeni, uzun yıllar boyunca yabancı ırklarla yapılan itinasız melezlemeler meydana getirmiştir. Zootekni kuralları ve ırkların ıslahında takip edilmesi gereken bilimsel yöntemler göz ardı edilerek yapılan üretim, yerli ırkların beğenilen karakteristik vasıflarını ortadan kaldırmıştır. Öte yandan istenen ölçütlerde ve yeknesak bir ırk da oluşturulamamıştır. Bu nedenle nizamnamede muayyen bir ırk vasfı sergilemeyen yerli at gruplarının ıslahı için döl veriminden faydalanılacak ırklara büyük bir önem verilmiştir. Yapılan düzenlemede, binek hayvanı yetiştiriciliği için seçilen başlıca damızlık materyalini “Arap atı” oluşturmuştur.

1889 Nizamnamesi'nin dikkat çekici bir yönü de büyük cüssede at yetiştirilmesi konusunun ilk kez yasal bir platforma taşınmasıdır. Ordu hayvanlarının temini dolayısıyla gündeme gelen bu konunun çözümü içinse yabancı ırklara işaret edilmiştir.²⁷⁵ Macar ırkları ile Fransa'nın Percheron ve Rusya'nın Orlof ırkları, nizamnamede ağır koşum hayvanı yetiştiriciliği için döl veriminden faydalanılması istenen ırklar olmuşlardır. Macar hayvanları, Anadolu'nun yerli ırklarıyla daha kolay uyum sağladığı daha önce de tecrübe edildiğinden tercih edilmişlerdir. Percheron ve Orlof ırkları ise Anadolu iklim ve coğrafyasına en kolay uyum sağlayacak hayvanlar olarak görülmüşlerdir. Gerek Macar gerekse Percheron ve Orlof ırklarının safkan Arap aygır ve kısraklarıyla çiftleştirilmesi sonucu iyi nitelikte ve yüksek cüssede melezler temini hedeflenmiştir.

Nizamnamenin en önemli yönünü ise Ziraat Nezareti'nin ilerleyen süreçte ıslah ve üretim faaliyetlerinde takip edeceği ana yöntemin şekillenmesi oluşturmuştur. Her ne kadar nizamnamede Halkalı Çiftliği'nde bir numune hara açılması öngörülmüşse de damızlık depolarının yaygınlaştırılmasına ilişkin hükümler, II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden dönemde Nezaret'in ıslah ve üretim uygulamalarının yürütüleceği temel kurumların “damızlık depoları” olduğunu göstermektedir.²⁷⁶ Öte yandan numune tarlalarının mevcut olduğu, başta Hüdavendigâr olmak üzere Konya ve Sivas vilayetleri, söz konusu nizamnamede ordu için cüsseli hayvan yetiştirilmesi konusundaki mülkî girişimin tecrübe merkezleri olarak belirlemiştir.

²⁷⁵ Hatırlanacağı üzere yabancı ırklar II. Abdülhamit'in isteği üzerine 1877 talimatnamenin uygulanışında da kullanılmıştı. Bkz. “1877 Tarihli Talimatname” başlıklı bölüm.

²⁷⁶ **BOA.Y.PRK.TNF.** 2/41.

Bu nedenle, uygulamalara nezaret etmek üzere Hüdavendigâr vilayetine sekiz askerî baytarın sevkine karar verilmiştir. 1893 yılında ise yurt genelindeki ıslah etkinliklerinde istihdam olunmak üzere Halkalı Ziraat Mektebi'nden mezun toplam on yedi mülkiye baytarının tayinleri yapılmıştır. Bunlar, yine Hüdavendigâr başta olmak üzere İzmit'ten Bağdat'a kadar uzanan güzergâha dağıtılmışlardır.²⁷⁷

2.4. Damızlık Depolarının Kurulması

1889 tarihli nizamname ile birlikte *damızlık depoları* Ziraat Nezareti'nin temel ıslah ve üretim kurumları olarak ortaya çıkmıştır. Böylece mülki cephedeki ıslah ve üretim etkinliklerinin organizasyonunda takip edilecek yetiştiricilik hattı da yasal bir dayanağa kavuşturulmuştur. Buna karşılık, söz konusu işletmelerin kurulumuna yönelik gelişmelerin ancak 1908 ve sonrasında gerçekleşebildiği anlaşılmaktadır. Üstelik nizamnamada bu yeni şekillenmenin öncelikle Hüdavendigâr, Sivas ve Konya vilayetlerinde hayata geçirilmesi öngörüldüğü halde, uygulama ilk kez Rumeli'de başlatılmıştır.

Arşiv kayıtları damızlık depolarının ilk uygulamasının Rumeli vilayetlerinde yapılmasında, Rumeli Müfettişliği tarafından sarf edilen çabanın önemli bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Zira Müfettişlik 1900'lü yılların başlarından itibaren tarım ve hayvancılık alanlarını kapsayan köklü bir reformun ön hazırlıklarına girişmiştir. Osmanlı hükümetinin Rumeli için tasarladığı reform projelerinin ilk örneklerinden olan bu ıslahat kapsamında bir yandan yapılacak düzenlemeler belirlenirken, diğer taraftan bunun uygulanmasına olanak sağlayacak maddi kaynağın bulunmasına çalışılmıştır. Reform projesinin ana maddelerinden biri de at cinsinin ıslahıdır. Rumeli Müfettişliği bu amaçla 1901 yılında Ziraat Bankası gelirlerinden yaklaşık 120.000 kuruşluk bir ödenek talebinde bulunmuştur. Ancak Ziraat Nezareti kanalıyla Babıâli'ye aktarılan bu talebin Şurayı Devlet'in onayından geçemediği görülmektedir. 1903 yılında ise Banka gelirinden ancak cüzi bir ödenek elde edilebilmiştir.²⁷⁸ Buna rağmen talepten vazgeçilmemiştir.²⁷⁹ 1907 yılına ait bir irade kaydı²⁸⁰, Ziraat Nezareti tarafından muhtelif tarihlerde yinelenen ödenek talebine binaen Banka gelirinin sarfi konusunda önemli bir düzenlemeye gidildiğini göstermektedir. 12 Ocak 1907 tarihli bu irade ile Ziraat Bankası'nın yıllık gelirinin üçte ikisi ziraatın geliştirilmesine ve hayvan ıslahı için

²⁷⁷ BOA.BEO. 316/23640.

²⁷⁸ BOA.ŞD. 1220/50

²⁷⁹ 1905 yılına ait bir arşiv kaydından anlaşıldığı kadarıyla Şurayı Devlet öngörülen ıslahatı gerekli bulduğundan bu tarihte Ziraat Nezareti'ne gerekli mali düzenlemelerin yapılması bildirilmiştir. BOA.BEO. 2510/188238.

²⁸⁰ BOA.İ.HUS. 149/84. Söz konusu ödenek hakkında Şurayı Devlet, Ticaret ve Nafia, Orman Maadin ve Ziraat Nezaretleri ile Rumeli Müfettişliği arasında geçen yazışmaları gösteren arşiv kayıtları şunlardır; BOA.BEO. 2111/158318, BOA.BEO. 2496/187139, BOA.BEO. 2510/188238, BOA.BEO. 3182/238639.

yapılacak uygulamalara ayrılmıştır. Ödeneğin sarfında da “vilayet-i selase” olarak tabir edilen Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerine öncelik tanınmıştır.

Böylece bölgedeki at mevcudunun ıslahına yönlendirilmiş önemli bir maddi kaynak temin eden Ziraat Nezareti, 1908 yılı Temmuz ayında yayımladığı bir talimatnameyle²⁸¹ bahsi geçen üç vilayette (Kosova, Selanik, Manastır) hayvan cinslerinin ıslahı konusunda takip edilecek usul ve yöntemleri belirlemiştir. Toplam *dört* fasıldan oluşan talimatnamenin *üçüncü* fasılını, Ziraat Nezareti'nin ıslah faaliyetlerinin takibinde temel dayanağı haline getirmeyi planladığı damızlık depolarının kurulması konusu oluşturmuştur. Depoların kurulum ve işleyişine dair esasları düzenleyen hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla Nezaret uygulamada seleksiyon yöntemini seçmiştir. Bu nedenle damızlık depolarına yerli hayvanların döl verimi yüksek iyi numunelerinin konması istenmiş, yalnız Selanik'e mahsus olmak üzere yabancı ırklardan damızlıkların da yer aldığı küçük çaplı bir hara açılması öngörülmüştür.²⁸²

Talimatnamede depolarla haranın damızlık kadrolarının ne şekilde olacağı ayrıntılı olarak gösterilmiştir. İlgili hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla koyun ve sığır cinsinden diğer damızlıklarla birlikte Kosova ve Manastır depolarında 6'şar adet Arap aygırın (Suriye kökenli), istihdamı kararlaştırılmıştır. Selanik'te kurulması tasarlanan harada ise 6'şar Arap aygır ve kısrak ile birlikte birer adet Percheron cinsinden aygır ve kısrak ve birer adet Orlof cinsi aygır ve kısrak döl hizmeti verecektir.²⁸³

Talimatnamede ayrıca depolarla haranın kurulum ve daimi masrafları da belirlenmiştir. *İpitidai masraf* kalemini meydana getiren kurulum masrafları (inşa ve aygır bedeli); Selanik harası için 5370 lira, depoların her biri için 875 liradır. Aylık ve yıllık giderleri temsil eden *daimi masrafları* ise Selanik harası için 232.620 kuruş, Kosova ve Manastır depolarının her biri için 46.580 kuruştur.²⁸⁴

Bu esaslar üzerine inşası tasarlanan depolarla hara, Ziraat Nezareti'nin Rumeli'de at cinsinin ıslahı konusunda öncelik verdiği bir uygulama olmuştur. Talimatnamede bu *takdîmü'l*

²⁸¹ Rumeli Müfettişliği bölgede gerçekleştirilecek reform için biri tarımı konu alıp tohum cinslerinin ıslahında uyulacak kuralları gösteren, diğeri ise yerli hayvanların ıslahı için takip edilecek usul ve yöntemleri belirleyen iki talimatname hazırlamıştır. **BOA.BEO.** 3360/251941. Burada söz konusu edilen talimatname, yerli hayvanların ıslahı hakkındaki ikinci talimatnamedir. **BOA.TFR.I.M.** 25/2421, **BOA.TFR.I.U.M.** 25A/2494, **BOA.TFR.I.U.M.** 23/2201. Ayrıca bkz. “*İslâh-ı Hayvanât Nizâmnamesi*”, **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1. Sene, 1 Eylül 1324, No.1, s. 3-21; “*Dört Mıntıkada Küşâd Edilecek Hayvanât Depoları*”, **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1. Sene, 15 Teşrinisani 1324, No.6, s.171.

²⁸² **BOA.TFR.I.M.** 25/2421.

²⁸³ **BOA.TFR.I.M.** 25/2421. Kosova ve Manastır depolarında müdür, katip (istatistik ve hesap memuru), nalbant, üç adet seyis ve ambar görevlisinden oluşan yedişer kişilik personelin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır. Buna göre Selanik harası da hara müdürü maiyetindeki muhasebe katibi, istatistik memuru, mirahor inekhane memuru, ağıl memuru, nalbant, ambar görevlisi, seyis (dokuz adet), inekçi (üç adet), çoban ve bir adet hademedden oluşan yirmi altı kişilik bir personelle hizmet verecektir.

²⁸⁴ **BOA.TFR.I.M.** 25/2421.

ehemm ale'l-mühim kâidesine tevfiikan ifadeleriyle açıkça beyan edilmektedir.²⁸⁵ Ancak uygulamaya verilen bu öneme karşın inşaatın başlamasını takiben çeşitli sıkıntılar gün yüzüne çıkmıştır. Depoların kurulum sürecinde yaşanan en önemli güçlüğü de bütçenin yetersizliği dolayısıyla meydana gelen gecikmeler meydana getirmiştir. Örneğin Manastır'da inşası tasarlanan depo için Nafia Mühendisliği tarafından hazırlanan keşif raporunda, uygun nitelikte bir arazinin satın alınması ve bu arazi üzerine ahır vb. binalar kondurulmasının belirlenen ödenekle tamamlanamayacağı gösterilmiştir. Bunun üzerine Ziraat Nezareti (Orman Maadin ve Ziraat) Manastır deposu için sarfi onaylanan ödenğe 1750 liralık bir meblağın daha eklenmesi talebinde bulunmuştur. Fakat Şurayı Devlet'e havale olunan bu talep, Muvazenei-i Umumiye Kanunu'na aykırı olacağı gerekçesiyle reddedilmiştir. Deponun inşaatının bu nedenle 1909 yılı sonlarına kadar uzadığı görülmektedir.²⁸⁶

Depolarda istihdam edilecek aygır temini de benzer sebeplerle zaman zaman aksamıştır. Örneğin Kosova valiliği 1912 yılı başlarında deponun damızlık kadrosuna eklenti yapmak için 2 adet daha aygır tedarik etmek istemiştir. Fakat valiliğin gerek Babıâli gerekse Meclis-i Mebusan ve Maliye Nezareti nezdindeki mükerrer başvurularından olumlu bir sonuç elde edilememiştir.²⁸⁷

Rumeli depolarının inşası ve buna ilişkin gelişmeler sürerken Orman Maadin ve Ziraat Nezareti depolar projesininin Anadolu, Irak ve Suriye coğrafyalarında yaygınlaştırmasını gündeme taşımıştır. Bu çerçevede 1910 yılında Bağdat, Musul ve Trablusgarp, Diyarbakır, Sivas, Kastamonu, Aydın ve Edirne vilayetleri ile Kala-i Sultaniye(Çanakkale) sancağında yeni depoların açılması karara bağlanmıştır. Uygulamaya standart kazandırmak için de depoların 25-30 aygır kapasiteli olmaları, eskilerinin de bu seviyeye yükseltilmeleri öngörülmüştür.²⁸⁸ Nezaret masrafları Ziraat Bankası gelirinden temin edilmeye çalışılan bu projeyi desteklemek amacıyla ayrıca, II. Meşrutiyet'in ilanını takiben Maliye Nezareti idaresine geçirilen askerî çiftliklerin damızlık kadrolarının kurum menfaatine tahsisini talep etmiştir. Ancak bilindiği üzere aynı tarihlerde askeri çiftlikler üzerinde Harbiye Nezareti'nin de talepleri söz konusudur. Ordu bunları kendi hesabına yürüteceği üretim faaliyetleri için önemli bir kaynak olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle Sadaret'le ilgili nezaretler arasındaki yazışmalar uzun müddet devam etmiştir. Ziraat Nezareti'nin bu süreçte depolar uygulamasının özellikle Çifteler'in damızlık kadrosuyla desteklenmesi yönünde büyük bir çabasının olduğu görülmektedir.

²⁸⁵ BOA.TFR.I.M. 25/2421.

²⁸⁶ BOA.BEO. 3591/269274, Manastır deposunun kurulum süreci hakkındaki yazışmalar için bkz.; BOA.ŞD.ML. 1227/35, BOA.BEO. 3548/266081, BOA.BEO. 3591/269274, BOA.BEO. 3605/270344, BOA.TFR.I.A. 40/3968, BOA.BEO. 3626/271880, BOA.BEO. 3641/273015.

²⁸⁷ BOA.DH.İD. 100/5.

²⁸⁸ BOA.BEO. 3875/290553.

Çifteler kadrosundan seçilip ayrılacak 25 aygırla Hüdavendigâr ile buna yakın vilayetlerdeki depoların damızlık yönünden takviyesi istenmiştir.²⁸⁹

Hükümet ıslah konusuna büyük önem verdiği için, Ziraat Nezareti'nin uygulamanın yaygınlaştırılması konusundaki kararlarına olumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Nezaret'in projeye destek amacıyla talep ettiği 50.000 liralık ödenek de 1912 yılı bütçesinin tanziminde değerlendirilmek üzere sıraya alınmıştır.²⁹⁰ Ancak Ziraat Nezareti'nin tüm bu girişimlerine karşın, damızlık depolarının yaygınlaştırılması yerel yönetimlerce gerçekleştirilen bir gelişme olmuştur. Zira depolar açma yetkisi 1912 yılında İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'na binaen vilayetlere bırakılmıştır.

1911 yılı başlarına ait bir rapor²⁹¹, bu tarihe kadar Ziraat Nezareti'nin çabalarıyla açılan veya inşaatına başlanan damızlık deposu miktarını -Rumeli depoları da dâhil olduğu halde- toplam on bir olarak göstermektedir.²⁹² Bu; Kosova, Yanya, Manastır depolarıyla Selanik harası çıkarıldığında, 1910 yılı sonuna kadar olan süreçte Anadolu ile Suriye-Irak coğrafyasında yedi ayrı damızlık deposunun açıldığı anlamını taşımaktadır. Söz konusu veriler, 1910 yılı sonlarına ait başka bir raporla²⁹³ da teyit edilmektedir. Yurt genelindeki damızlık depolarının durumu hakkında önemli bilgiler sunan bu rapora göre 1910 yılı sonlarında Selanik harası, Kosova ve Manastır depoları tamamlanmış ve bir seneye yakın bir süredir döl hizmeti verir vaziyettedir. Yanya deposunun inşaatı çatı kısmına kadar ulaşmıştır. Anadolu'da inşası tasarlanan depolardan Ankara vilayetinde bulunanın temelleri atılmış, istihdam edilecek damızlıkları temin edilmiştir. Erzurum deposunun inşaatı bir aya kadar tamamlanacak hale getirilmiştir. Burada istihdam edilmek üzere Bağdat vilayetinden aygır sipariş edilmiştir. Hüdavendigâr vilayetinde ise numune tarlası dâhilinde bulunan bir ahırın depo haline dönüştürülmesine karar verilmiş olduğundan restorasyonu başlatılmıştır. Adana deposu için kullanılacak ahırlar düzenlenmiştir. Konya deposunun inşaatı ise kısa sürede tamamlanacak hale gelmiştir. Halep'te açılmasına karar verilen deponun da arazisi temin edilmiş olup inşaatına başlanmıştır.

²⁸⁹ BOA.BEO. 3692/276888.

²⁹⁰ BOA.BEO. 3883/291218, BOA.BEO. 3884/291241.

²⁹¹ BOA.BEO. 3875/290553. Bu bilgiler Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Komisyonu tarafından hazırlanan bir rapordan alınmıştır.

²⁹² Rapordan anlaşıldığı kadarıyla Kosova ve Manastır'dan sonra Rumeli bölgesindeki üçüncü deponun inşası Yanya'da başlatılmıştır.

²⁹³ "Aygır Depoları", *Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası*, C.1, S.3, 30 Teşrinisani 1326, s.287, 288. Ayrıca bkz. "Teksîr ve Islâh-ı Hayvanât", *Musavver Mecmua-i Baytariyye ve Zirâiyye*, 1. Sene, 15 Temmuz 1328, No.3, s.34.

2.5. Damızlık Depolarının Yaygınlaştırılması: Vilayet Özel İdarelerince Açılan Damızlık Depoları

Damızlık depolarının idaresi, 1912 yılında İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu'na binaen vilayetlere bırakılmıştır.²⁹⁴ Bu gelişmeyle birlikte depoların kurulum kararı yanında her türlü gelir ve masrafının da mahalli yönetimlere devri söz konusudur. Bu, Ziraat Nezareti cephesinde tepkiyle karşılanan bir durumdur. Çünkü sivil yetiştiricilik faaliyetlerinin yürütücüsü olan kurum başlangıçtan itibaren ıslah yöntemi olarak depolar usulünü tercih etmiştir. Bu nedenle depolar idaresinin vilayetlere bırakılmasını takiben Sadaret'e gönderilen çok sayıda tezkereyle alınan kararın sakıncaları gösterilmeye çalışılmıştır. Ne var ki Ziraat Nezareti'nin tüm uyarılarına rağmen Meclis-i Vükelâ ilgili kanun hükümlerinin tatbikinde karar kılmıştır.²⁹⁵ Vükela Meclisi'nin nihai kararından sonra birçok vilayette yeni depolar açıldığı, Ziraat Nezareti'nin girişimiyle inşasına başlananların da tamamlandığı görülmektedir.

Vilayet özel idarelerince açılan damızlık depolarının önemli örnekleri aşağıda sıralanmıştır;

2.5.1. Suriye Vilayeti; Suriye Damızlık Deposu

Suriye bölgesi, yetiştiricilik potansiyeli dolayısıyla incelenen dönemde damızlık deposu uygulamasının hayata geçirilmesinde birinci dereceden önem arz eder niteliktedir. Bununla birlikte burada bir aygır deposunun kurulması ancak 1915 yılında mümkün olabilmektedir. Deponun açılmasında da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin büyük çabası söz konusudur. Her ne kadar bu tarihlerde depolar açılmasına dair karar verme yetkisi vilayetlerin sorumluluğunda ise de Ticaret ve Ziraat Nezareti özellikle Suriye yöresine üretimdeki değeri nedeniyle büyük önem verdiği için, burada bir deponun kurulması için özel bir gayret sarfetmiştir. Bu sayede depo inşaatı 1915 bütçesinden ayrılan 40.000 kuruşluk bir ödenekle başlatılabilmektedir.²⁹⁶

²⁹⁴ Kanunun vilayetlere ait mahalli hizmetleri gösteren *seksen sekizinci* madde *dördüncü* fıkrası; damızlık hayvan depolarıyla evcil hayvan sergilerinin ve at yarışlarının idaresinin vilayetlere terk ve tevdi edildiğini bildirmektedir. **BOA.BEO.** 4050/303720. Ayrıca bkz. Tek-Ünal, *agm.*, s.90.

²⁹⁵ **BOA.MV.** 165/69, **BOA.BEO.** 4050/303720. Ziraat Nezareti'nin Sadaret'e sunulan tezkerelerinde temelde mahalli idarelerin tecrübesizliğine ve bunun neden olabileceği aksaklıklara atıf yapıldığı görülmektedir. Nezaret yetkililerine göre mülkiye memurları depolardaki hayvanların cinslerini dahi tayin edebilecek bilgiye sahip değillerdir. Bu, uygulamayı sekteye uğratacağı gibi aynı zamanda temin edilen damızlıkların teleflerine de neden olacak bir durumdur.

²⁹⁶ Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne bağlı olarak bölgede hizmet vermekte olan yerel baytar müfettişliği tarafından hazırlanan ve Vilayet Meclisi'ne sunulan bir layihada konunun önem ve aciliyeti ifade edilmişse de Vilayet Meclisi bu uyarıları başlangıçta dikkate almamıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla valiliğe yapılan bir tebligatla aygır deposu tesisi için gerekli tedbirlerin alınması bildirilmiştir. **BOA.DH.UMVM.** 130/31. Söz konusu ödenek de ancak bundan sonra alınan bir kararla bütçeye eklenmiştir. **BOA.DH.UMVM.** 130/100. Bununla beraber bahsi geçen deponun Suriye'nin neresinde açıldığı belirlenmemektedir.

2.5.2. Halep Vilayeti; Urfa Aygır Deposu

Halep, tıpkı Suriye gibi Ziraat Nezareti'nin üretim değerine büyük önem attığı bir bölgedir. Bu nedenle Nezaret 1910 yılında vilayet merkezinde ilk damızlık deposunun kurulmasını sağlamıştır.²⁹⁷ İkinci uygulama için de Arap atı mevcudu yönünden zengin bir merkez olması dolayısıyla Urfa yöresi seçilmiştir. Burada Suriye ve Irak'tan getirilen safkanlarla beslenen bir depo açılması sağlanarak Anadolu vilayetlerine ve Rumeli'ye nitelikli aygır tedarik edilebilmesi öngörülmüştür. Bu nedenle Ziraat Nezareti 1915 yılında söz konusu tasarıya yönelik girişimlerini hızlandırmıştır. Bu çerçevede bir yandan yerel baytar müfettişliği aracılığıyla yaklaşık 50.000 kuruşluk bir tahsisatın liva bütçesine eklenmesi için İdare Meclisi'ne baskı yapılmış, diğer taraftan da Ticaret ve Ziraat Nezareti talebini bizzat Dâhiliye Nezareti'ne iletmiştir. Ancak bu tarihler depolarının kuruluşuna yönelik karar alma yetkisinin yerel otoritelere ait olduğu yıllardır. Yerel İdare Meclisi, Ziraat Nezareti'nin depo açılması yönündeki bu girişimine olumlu bakmakla birlikte depo için bütçeden ancak 10.000 kuruşluk bir ödeneğe onay vermiştir. Böylece proje Nezaret'in tüm çabalarına rağmen ancak küçük çaplı bir girişim olarak hayata geçebilmiştir. Urfa Aygır Deposu, inşaatı 1916'da başlatılmak kaydıyla 1915 yılında mahalli idarenin hizmet programına alınmıştır.²⁹⁸

2.5.3. Kastamonu Vilayeti; Kastamonu Damızlık Deposu

Osmanlı Devleti'nin at yetiştiriciliği yönünden ikinci derecede önem arz eden bir bölgesi olan Kastamonu, bu nedenle depolar uygulamasının oldukça geç bir dönemde hayata geçirildiği bir merkez olmuştur. Bununla birlikte vilayette bir damızlık deposunun ilk defa olağanüstü mali koşulların vilayet bütçelerini hayli zorladığı I. Dünya Savaşı yıllarında hayata geçirilmesi dikkat çekicidir.

Deponun ortaya çıkışıyla ilgili gelişmelere bakıldığında, 1917 yılı sonlarında Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin talebi üzerine Kastamonu baytar müfettişliği tarafından vilayetin beş yıllık ziraat programının belirlediği görülmektedir. Programın önemli bir maddesini de vilayet merkezinde tam kapasiteli bir aygır deposunun açılması oluşturmuştur. Buna göre söz konusu depo merkez vilayete bağlı Taşköprü, Daday, İnebolu, Küre, Cide, Safranbolu (Zağferanbolu), Araç, Tosya, Çankırı (Kengiri), Karacaviran, Koçhisar, Tevhat, Şabanözü, Sinop, Ayancık, Boyabad ve Gerze hayvanlarının ıslahını ve süvariye elverişli bir binek neslinin üretilmesini sağlayacaktır. Bu nedenle işletmenin sıfat zamanlarında bu merkezlere aygır tedarik edebilmek üzere en aşağı 25 aygırdan oluşan bir damızlık kadrosuyla hizmete açılması istenmiştir.

²⁹⁷ İlk deponun inşaatı 1910 yılında başlatılmıştır. Bkz. "Damızlık Depolarının Kurulması" başlıklı bölüm.

²⁹⁸ BOA.DH.UMVM. 25/36.

Tasarıya göre, adı geçen yerleşim birimlerinde de ana depodan buralara sevk edilen aygırların barındırılmasına müsait ve aşım işlemlerinin gerçekleştirileceği birer sifit istasyonu inşa edilecektir. Depo binası ziraat programında ‘genişletilebilecek nitelikte bir yapı’ olarak yer almıştır. Bu vesileyle aygır kadrosunun takip eden yıllarda döl mevsimi sifit istasyonlarına 5’er aygır dağıtılabilecek biçimde tedricen genişletilebilmesi öngörülmüştür. Bu, basit bir hesapla 95-100 aygır demektir ve programda bunun Arap ile Percheron ırklarından tamamlanacağı belirtilmiştir. Böylece ilerleyen yıllarda depoda binek yanında ağır koşum hayvanı yetiştiriciliği yapılacağıının sinyali verilmiştir.²⁹⁹

Gerek bölge hayvanlarının ıslahı gerekse alaylara nitelikli hayvan temini açısından oldukça önemli olduğu görülen bu tasarı, Ticaret ve Ziraat Nezareti cephesinde büyük destek gördüğü gibi hükümetin onayından da kısa zamanda geçebilmiştir. Dâhiliye Nezareti’ne bağlı Umur-ı Mahaliye-i Vilayat Müdüriyeti’nden valiliğe gönderilen bir yazıda depo inşaatının başlatılıp, satın alınacak damızlıkların temin edilebilmesi için en kısa sürede bir program belirlenmesi ve bu program çerçevesinde hareket edilmesi istenmiştir.³⁰⁰

2.5.4. Sivas Vilayeti; Uzunyayla Damızlık Deposu

1970’li yıllarda yapılan bazı araştırmalarda Uzunyayla bölgesi hayvanlarının ıslahı amacıyla bir damızlık deposunun ilk kez 1924 yılında açıldığı ifade edilmektedir. Buna göre depo merkezi Sivasta’dır. İşletmenin iptidai kadrosunu da Macaristan’dan getirtilen 10 adet Nonius³⁰¹ aygır oluşturmuştur.³⁰²

Muhtelif kaynakta yer alan bu bilgilere karşılık Osmanlı Devleti’nin son yıllarına ait bazı resmi yazışmalar³⁰³, işaret edilen tarihten çok önce Sivas’ta bir aygır deposunun mevcut olduğunu göstermektedir. Sivas bölgesinin yetiştiricilik potansiyeli yönünden en verimli kesimini oluşturan Uzunyayla hayvanlarının ıslahı için hizmete giren bu depo, kaynaklarda 1924 yılında kurulduğu gösterilen depodur. Şu halde Uzunyayla deposunun kuruluşunu, iddia edilen aksine Osmanlı dönemiyle ilintilendirmek gerekir. Nitekim 1918 yılına ait bir irade kaydı da³⁰⁴ bu savı destekler niteliktedir. 8 Ağustos 1918 tarihli bu metinde deponun daimi masrafları için yerel yönetimin bütçeye koymayı kararlaştırıldığı ödenek onaylanmaktadır. İptidai masrafların depoların inşa vb. kurulum masrafları olduğu, daimi masraflarınsa aygırların bakım ve iaşesi, personel maaşları vb. sürekliliği olan masrafları oluşturduğu bilgisinden

²⁹⁹ BOA.DH.UMVM. 81/69.

³⁰⁰ BOA.DH.UMVM. 81/69.

³⁰¹ Nonius; Macaristan’da üretilmiş bir suni ırktır. Ağır koşuma elverişlidir. Aral, *age.*, s.121.

³⁰² Aral, *age.*, s.209. Batu da Uzunyayla deposunu Cumhuriyet döneminde Ziraat Vekaleti’nin gayretleriyle açılan depolar arasında anmaktadır. Batu, *Türkler ve At*, s.51.

³⁰³ BOA.DH.UMVM. 22/19.

³⁰⁴ BOA.İ.DUİT. 126/46.

hareketle söz konusu deponun 1918 yılından önce açılmış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak deponun gelişimi ve aygır mevcuduna ilişkin ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır.³⁰⁵

2.5.5. Hüdavendigâr Vilayeti; Bursa ve Karahisar Aygır Depoları

Çifteler Çiftliği'nin konuşlandığı idari birim olan ve incelenen dönemde ıslah faaliyetlerinin başlıca tecrübe merkezi konumundaki Hüdavendigâr'da, yöre atlarının ıslahı amacıyla iki ayrı deponun açıldığı görülmektedir. Bunlardan biri Karahisar'da diğeri ise aynı zamanda vilayet merkezi olan Bursa livasındadır.³⁰⁶

Açılış tarihleri tam olarak belirlenememekle birlikte bu depolardan vilayet merkezindeki (Bursa deposu), Ziraat Nezareti idaresinde inşası başlatılan depo olduğu tahmin olunmaktadır.³⁰⁷ Karahisar deposu ise Bursa deposu kadar eski olmamakla birlikte vilayet özel idarelerince açılan en eski depolardandır. Eldeki veriler bunun 1914 yılında işler halde olduğunu göstermektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla gerek yapı itibarıyla gerekse damızlık materyali yönünden her iki depo da Ziraat Nezareti'nin öngördüğü asgari standartların çok altındadır. Çünkü Ziraat Nezareti kayıtlarında³⁰⁸ depo olarak kullanılan binaların kira ile tutulmuş köhne ahırlardan ibaret olduğu bilgisi yer almaktadır. Yerel yönetim bu durumun telafisi için 1914 yılı ortalarından itibaren önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede öncelikle 4 aygır mevcutlu merkez deponun (Bursa deposu) gerekli inşaatla 25 aygır kapasitesine yükseltilmesine karar verilmiştir. Depoların gelişiminde önemli bir ölçüt teşkil eden damızlık materyalinin desteklenmesi içinse 7 aygırın tedariki gerekli bulunmuştur. Vilayet İdare Meclisi her iki girişim için de bütçeden yeterli bir ödeneğin ayrılmasını sağlamıştır. Ancak savaş koşulları bu meblağın önemli bir kısmının vilayetin diğer masraflarına harcanmasına neden olmuştur. Bu sebeple valilik depoların 1915 yılı ihtiyaçları için merkezi hükümetten maddi yardım talep etmek durumunda kalmıştır. Arşiv kayıtları³⁰⁹, vilayetin 49.000 lira dolaylarındaki bu talebine karşılık hükümetin ancak 10.000 kuruşluk bir ödenek ayırabildiğini, bunun da peyderpey ödenmesinin öngörüldüğünü göstermektedir. Belirtilen miktar depoların damızlık eksikliğini tamamlamaya yetmeyeceği gibi merkez depo inşası için de önemli bir desteği işaret etmemiştir. Yaşanan bu durum dolayısıyla Vilayet İdare Meclisi depo inşasından

³⁰⁵ 1935 yılına ait bir kaynak, Cumhuriyet döneminde de Uzunyayla atları için Sivas merkezli bu depodan istifade edilmekte olduğunu, Uzunyayla'da ayrı bir deponun tesis edilemediğini göstermektedir. **Akdeniz Havzası Coğrafyası - Tabiat, Zirai, Beşeri, Baytari**, Genel Kurmay Matbaası, Ankara, 1935, s.125.

³⁰⁶ **BOA.DH.UMVM.** 48/34.

³⁰⁷ Hatırlanacağı üzere, "Damızlık Depolarının Kurulması" başlıklı bölümde, Ziraat Nezareti'nin Hüdavendigâr vilayet merkezindeki numune tarlası dâhilinde bir depo inşaatı başlattığı ifade edilmişti. Bkz. s.83.

³⁰⁸ **BOA.DH.UMVM.** 77/5.

³⁰⁹ **BOA.DH.UMVM.** 48/34.

vazgeçilmesine ve elde bulunan aygırların yetiştiriciye dağıtılmasına karar vermiştir. Bunun için ayrılan ödenek de bütçeden çıkarılmıştır.³¹⁰

Bursa ve Karahisar depoları 1916 yılında Vilayet İdare Meclisi'nin aldığı bu karar sonrasında lağvedilmiştir. Yaşanan süreç, baştan beri depolar kurulmasına büyük önem atfeden ve depoların vilayet idarelerine geçmesi ardından da yaygınlaştırılmaları yönündeki girişimlerini devam ettiren Ticaret ve Ziraat Nezareti'nde büyük tepkiye neden olmuştur. Nezaret, takip eden dönemde gerek savaşın vilayet bütçesine yansıyan mali boyutunun gerekse yerel idarenin ilgisizliğinin neden olduğu bu durumun telafisi için büyük çaba harcamıştır. Hatta bu çerçevede vilayet depolarının yeniden kurularak Aziziye Harası damızlıklarıyla takviye edilmesi dahi gündeme getirilmiştir.³¹¹ Ancak Ziraat Nezareti'nin bu çabaları sonuçsuz kalmıştır. 1920 yılına ait bir arşiv kaydı³¹² Hüdavendigâr depolarının Bursa aygır depolarıyla birlikte lağvedilen aygır depoları arasında yer aldığını göstermektedir.

2.5.6. Bitlis Vilayeti; Siirt ve Muş Damızlık Depoları

XX. yüzyıl başlarında Bitlis vilayetine bağlı birer sancak konumunda olduğu görülen Siirt ve Muş'un, vilayetin ıslah faaliyetleri bakımından iki önemli merkezi olduğu tahmin edilmektedir. Zira hem Siirt hem Muş'ta 1916 yılında işler halde birer damızlık deposu vardır.³¹³ Ancak Rus Kafkas ordularının Ermeni çeteleri ile işbirliği halinde yöredeki Türk halkını Van Gölü'nün diğer tarafına sürmek amacıyla başlattığı ileri harekât³¹⁴ nedeniyle aynı yılın sonlarına doğru bu depolar dağıtılmış ve damızlık kadroları Diyarbakır'a sevk edilmiştir. Hükümet, korunmasına büyük önem verdiği bu hayvanların iâşe ve bakım masrafları için Diyarbakır vilayeti bütçesine genel bütçeden yardımda bulunulmasını uygun görmüştür.³¹⁵

2.5.7. Ankara Vilayeti; Yozgat Damızlık Deposu

Ankara'da damızlık depolarının açılması ilk kez 1911 yılında, depolar idaresinin Ziraat Nezareti'ne ait olduğu bir dönemde gündeme gelmiştir. Tasarının ortaya çıkış süreci incelendiğinde yerel yönetimin talebinin bunda önemli bir etken olduğu görülmektedir.

Vilayet Meclisi 1911 yılının hemen başında yapılan toplantısında Ankara merkez sancağı dâhilinde bulunan Kayseri, Kırşehir, Yozgat ve Çorum kazalarında dört ayrı deponun açılmasına karar vererek buna ilişkin talebini Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne iletmıştır.

³¹⁰ BOA.DH.UMVM. 48/34, BOA.DH.UMVM. 77/5.

³¹¹ BOA.DH.UMVM. 77/5.

³¹² BOA.DH.UMVM. 76/37.

³¹³ BOA.DH.UMVM. 18/27, BOA.DH.UMVM. 21/35.

³¹⁴ Shaw, age., s.380.

³¹⁵ BOA.DH.UMVM. 21/39. Bu çerçevede Diyarbakır bütçesine *menatik-ı harbiye mesarifi hususiyesi* adıyla 2000 kuruş eklenmiştir.

Depolarda istihdam edilecek aygırların da Halep kökenli Arap atları olması ve her depoya 2'şer adet hesabıyla toplam 8 adet satın alınması öngörülmüştür. Depo inşasıyla aygır tedarikinden oluşan kurulum masrafı ise 202.600 kuruş olarak belirlenmiştir. Bunun 1327 yılı genel bütçesine eklenmesi talep olunmuştur.³¹⁶ Ancak tasarı Ziraat Nezareti'nin olumlu görüşüne karşın hükümetten onay alamamıştır. Dâhiliye Nezareti'nden Ankara valiliğine gönderilen cevap yazısında proje için bütçeden ödenek ayrılmasının mümkün olamayacağı bildirilmiştir. Bununla birlikte depo kurulması düşüncesinden vazgeçilmediği anlaşılmaktadır. Çünkü 1916 yılına ait bir arşiv kaydı³¹⁷ Yozgat'ta 36 aygır kapasiteli bir deponun var olduğunu göstermektedir. Ancak depo I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu olağanüstü koşullar nedeniyle bakımsız bir haldedir. Hükümet bu tarihlerde deponunun yalnız acil ihtiyaçlarına yetiştirebilmede, damızlık kadrosunun yenilenmesi veya takviyesi gibi işletmenin gelişimiyle doğrudan ilgili talepleri karşılayamamaktadır.

2.5.8. İstanbul (Dersaadet) Damızlık Deposu

İstanbul da incelenen dönemde depolar uygulamasının hayata geçirildiği merkezlerden biri olmuştur. Ancak buradaki uygulama, şehrin aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin idare merkezi olması dolayısıyla bir takım ayrıcalıklarla hayata geçmiştir.

Başkentte bir depo açılması yönündeki ilk girişimin 1915 yılında ortaya çıktığı görülmektedir. Vilayet İdare Meclisi, yıl sonuna doğru aldığı bir kararla İstanbul ve civarındaki hayvanların ıslahı için dâhilinde damızlık boğaların da bulunacağı bir deponun açılmasına karar vermiştir. İdare Meclisi'nin bu kararı hükümetten onay aldığı gibi büyük destek de görmüştür. İşletme binası olarak Beykoz'da bulunan Arpacı Çiftliği'ndeki bir ahır tahsis edilmiştir. Ancak binanın depoya dönüştürülmesi zaman alacağından, valiliğe restorasyon işleri tamamlanana kadar Mülkiye Baytar Mektebi ahırlarından birinin kullanılabileceği bildirilmiştir. Deponun aygır kadrosunu oluşturmak için de uzmanlardan meydana gelen özel bir kurulun toplanması kararlaştırılmıştır.³¹⁸

³¹⁶ **BOA.DH.İD.** 106/6. Vilayet İdare Meclisi mazbatasında Ankara'nın özellikle son beş-altı yılda yapılan göçmen iskaniyle ciddi bir değişim sergilediği, tarım ve hayvancılık alanlarındaki ilerlemenin büyük olduğu ifade edilmiştir. Bunun devamlılığının sağlanması ve yöredeki at cinsinin ıslahında bir kaynak teşkil etmesi için bahsi geçen depoların açılması yerel yönetimce bir zorunluluk olarak görülmüştür. Bu nedenle dokuz kazadan oluşan Ankara sancağının yukarıda isimleri sıralanan dört merkezinde ayrı ayrı depolar açılması kararlaştırılmıştır. Ancak önemli bir nokta, buralarda yalnız at cinsinin değil sığır cinsinin ıslahına da gayret edilmesinin istenmesidir. Dolayısıyla depolara sığır cinsinden damızlıkların da alınması öngörülmüştür. Tahsisi talep olunan 202.600 kuruşluk ödeneğin 48.000 kuruşunu aygır bedeli oluştururken, 45.000 kuruşunu da boğa masrafı meydana getirmiştir.

³¹⁷ **BOA.DH.UMVM.** 76/48.

³¹⁸ **BOA.DH.UMVM.** 141/29. İlgili belgeden deponun ilk damızlık kadrosunu 6 aygırın oluşturacağı anlaşılmaktadır. Savaş koşulları nedeniyle yurt dışından hayvan getirtilemediğinden bunların Arap cinsi olması kararlaştırılmıştır.

Bu gelişmeden kısa bir süre sonra Vilayet Baytar Müfettişliği tarafından damızlık deposunun işleyişini ve çalışma esaslarını gösteren bir talimatname³¹⁹ hazırlanmıştır. Söz konusu talimatnamenin başkente münhasır bir uygulama olduğu tahmin olunmaktadır. Çünkü diğer depolarda işleyişe dair böyle bir düzenlemeye rastlanmamıştır. Talimatnamenin *birinci* maddesinde deponun vali başkanlığında ve vilayetin ziraat müdürü, baytar müfettişi, müfettiş yardımcısı, jandarma kumandanı ile encümen üyelerinin ikisinden oluşan bir heyet tarafından idare edileceği gösterilmektedir. Aygırlar sıfat mevsiminde liva ve kazalara sevk edileceğinden taşradaki işlemleri için de mutasarrıf ve kaymakamların başkanlığında birer ıslah komisyonu oluşturulması öngörülmüştür. Sıfat işlemleri talimatnamede ayrıntılı bir biçimde tarif edildiği gibi bu işlem dolayısıyla gerek merkez depoda gerekse liva ve kazalarda istihdam edilecek personelin görevleri de tüm detaylarıyla belirlenmiştir.

Yapılan bu düzenlemeye ve hükümetin konuya olan hassasiyetine karşın, İstanbul damızlık deposu tüm diğer depolar gibi I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu mali buhrandan fazlasıyla etkilenmiştir. 1918, 1919 yıllarına ait bazı resmi yazışmalar³²⁰, bu tarihlerde deponun ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük güçlük yaşandığını göstermektedir. Aygırların beslenmesi için gerekli olan temel gıdalar dahi tedarik edilemez hale gelmiştir. Bu nedenle vilayet depo aygırlarının satılmasını gündeme getirmiştir. Ancak bu karar hükümetin onaylamadığı bir karardır. Valiliğe sorunun çözümünde başvurulacak alternatif yollar gösterilerek bu yönde hareket edilmesi tavsiye olunmuş, ayrıca depo ihtiyaçları için 12.000 kuruşluk bir avans gönderilmiştir.

2.5.9. Bolu Sancağı; Devrek ve Düzce Damızlık Depoları

1908 yılından itibaren idari taksimatta müstakil bir sancak olarak yer alan Bolu'da³²¹ ıslah faaliyetlerini düzenlemek amacıyla iki adet aygır deposu kurulmuştur. Bunlardan birisi Düzce nahiyesinde diğeri ise Devrek'tedir. Kurulum süreçleri incelendiğinde damızlık kadrolarının oluşturulması için 1914 yılında Suriye ile El-Cezire'den (Musul yöresinden) 15 safkan Arap aygırının temin edilmiş olduğu görülmektedir. Ancak savaş koşullarının yarattığı mali açmaz nedeniyle depolarda istihdam edilecek mülki personelin tayinleri yapılamadığından, bu hayvanlar bir yılı aşkın bir müddet liva merkezinde ahır, han vb. binalarda uygun olmayan koşullarda muhafaza edilmeye çalışılmışlardır. 1915'te liva encümeni kararıyla depolarda istihdam edilecek baytar memurların maaşları için bir miktar ödenek temin edilebilmiştir.

³¹⁹ **Vilâyât Damızlık Hayvanâtına Mahsûs Ta'limâtname ile Meclis-i Umûmice Kabûl ve Tasdik Edilen Beş Senelik Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Programı**, Haz. İstanbul Baytar Müfettişliği, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332.

³²⁰ **BOA.DH.UMVM. 35/57, BOA.DH.UMVM. 36/1.**

³²¹ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay. No.21, Ankara, 2006, s.88.

Böylece liva merkezinde bulunan aygırlar bağlı oldukları depolara gönderilebilmişlerdir.³²² Ne var ki depoların gelişimi ve bunlardan elde edilmesi hedeflenen fayda, savaş halinin uzaması ve artan asker ile uzman personel ihtiyacı nedeniyle istenen düzeye ulaşamamıştır. Çünkü 1916 yılı sonlarına kadar olan süreçte depolardaki baytar ve seyislerin tamamı peyderpey silah altına alınmışlardır. Depoların idaresi de mesleki yeterlilikleri meçhul kişilerin eline kalmıştır. Buralarda barındırılan damızlıkların büyük kısmının telefine sebep olan bu gelişme nedeniyle kısa süre sonra Liva İdare Meclisi, kalan aygırların satılmasını gündeme getirmiştir. Bolu Mutasarrıfı Ali Seydi Bey tarafından merkeze aktarılan bu karar doğrultusunda bir yandan sağ kalan aygırlar korunmaya çalışılırken, diğer taraftan da savaş koşulları dolayısıyla son derece kısıtlı olan liva bütçesinin yükünün hafifletilmesi hedeflenmiştir. Ancak hükümet buna olumlu bakmamıştır.³²³ Bunun üzerine Liva Meclisi diğer bazı kalemlerden tasarruf suretiyle damızlık depolarına 1918 yılı için 12.000 kuruşluk bir ödenek daha çıkarmak durumunda kalmıştır.³²⁴ Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin uyarı ve girişimleri dolayısıyla mümkün olan bu gelişmeye rağmen yerel meclis kısa süre sonra bir kez daha -bütçeye yük teşkil ettiği gerekçesiyle- damızlık aygırların tasfiyesi kararı almıştır. Bu karara binaen 1918 yılı ortalarında depolardaki damızlıklar yörede yetiştiricilikle uğraşan kimselere satılmıştır. Elde edilen gelir de Ziraat Bankası'na devredilmiştir.³²⁵ Böylece Bolu aygır depoları I. Dünya Savaşı sonlarına gelindiğinde lağvedilen depolar arasında yer almışlardır.

2.5.10. Kala-i Sultaniye Sancağı; Biga Damızlık Deposu

İdari taksimatta 1888 yılından itibaren müstakil bir sancak olarak yer alan Kala-i Sultaniye³²⁶ hayvanlarının ıslahı için bir damızlık deposunun açılması ilk kez 1910'da gündeme gelmiştir. Fakat ödenek yetersizliği dolayısıyla bu proje gerçekleştirilememiştir.³²⁷ Bu yöndeki ikinci girişimin depolar idaresinin vilayetlere bırakıldığı dönemde liva encümeninin kararı sonucu ortaya çıktığı ve başarıya ulaştığı görülmektedir. Depo, Biga Aygır Deposu adıyla Biga liva merkezinde açılmıştır. Ancak hizmete girdiği tarihi ve ilk damızlık kadrosunun niteliğini belirlemek mümkün olmamıştır. Bununla birlikte arşiv kayıtları³²⁸ deponun ilk merkezinin

³²² BOA.DH.UMVM. 27/13.

³²³ BOA.DH.UMVM. 77/6. Valiliğe Dâhiliye Nezareti'nden gönderilen resmi cevapta ilgili kanunname hükmünce doğrudan doğruya idare-i hususiyenin sorumluluğunda olan aygırların muhafazası konusunda yaşanan sıkıntıların, savaş koşulları nedeniyle kabul edilebilir olduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte hükümet, ıslah faaliyetleri açısından büyük önem taşıyan ve piyasa bedelleri hayli yüksek olan bu hayvanların tahsis olundukları mevki dışına çıkarılmalarına izin vermemiştir.

³²⁴ BOA.DH.UMVM. 27/44.

³²⁵ BOA.DH.UMVM. 77/9.

³²⁶ Şerif Korkmaz, "Tanzimat Sonrası Çanakkale'nin İdari ve Nüfus Yapısı", Çanakkale Araştırmaları Yıllığı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniv. Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yay., S.3, Mart 2005, s.114.

³²⁷ BOA.BEO. 3875/290553.

³²⁸ BOA.DH.UMVM. 31/11. Liva İdare Meclisi tarafından alınan bu karara binaen Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden görüş istenmiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin ilgili cevabında depolarda istihdam edilmek üzere Halep, Suriye,

Biga'da kiralanen bir han olduğuna işaret etmektedir. Damızlık materyali 1914,1915 yıllarında satın alınan 7 Arap aygırıyla desteklenmeye çalışılmıştır.

2.5.11. Diğer Depolar

Vilayet özel idarelerince açılan damızlık depoları yalnız yukarıda ismi geçenler değildir şüphesiz. 1912-1918 yıllarına ait resmi yazışmalar, ıslah faaliyetlerine verilen öneme paralel bir biçimde uygulamanın diğer vilayetlere de yayıldığını veya bu yönde girişimlerin olduğunu göstermektedir. Elde edilen veriler şöyledir;

Depolar idaresinin Ziraat Nezareti'nde olduğu 1910 yılında yöre halkının isteği doğrultusunda Aydın'da bir damızlık deposu açılması gündeme gelmiştir. Böylece Aydın, depo açılacak bir merkez olarak Ziraat Nezareti'nin programı dâhiline alınmıştır.³²⁹ Ancak bu 1912 yılına kadar gerçekleştirilememiştir. Ziraat Nezareti, depolar idaresinin yerel yönetimlere bırakılmasından sonra da Aydın yöresi hayvanları için bir depo açılması yönündeki girişimlerini sürdürmüştür.

1909 yılından itibaren müstakil bir sancak konumundaki Karesi de damızlık deposu açılan merkezlerden biri olmuştur. Deponun kurulması 1914 yılında alınan Liva Genel Meclisi kararı üzerine gündeme gelmiştir. Bunun için yerel bütçeden 70.000 kuruşluk bir ödenek ayrılmıştır. Damızlık kadrosunu oluşturmak için de Halep kökenli 10 Arap aygırı satın alınmış, 1915 yılı gelirlerinden karşılanmak üzere 40 aygırın daha siparişi verilmiştir.³³⁰ Buraya ayrılan ödenek, işletmenin artan ihtiyaçlarına binaen 1915 ve 1916 yıllarında arttırılmıştır.³³¹

Erzurum da uygulamanın hayata geçirildiği merkezlerden biri olmuştur. 1914 yılında burada 8 aygırla hizmet veren bir deponun var olduğu görülmektedir.³³² Aynı yıl vilayet İdare Meclisi kararıyla Basra'da da bir deponun açılması kararlaştırılmıştır.³³³ 1915'te Mamuretülaziz vilayetine bağlı Hınsor köyünde bir çiftliğin depo haline dönüştürülmesi işlemleri başlatılmıştır.³³⁴ 1916'da İzmit mutasarrıflığı, Adapazarı'nda daha önce askeriyece ahır olarak kullanılan terk edilmiş haldeki bir yapının damızlık deposuna tahvili talebinde bulunmuştur.³³⁵ 1917 yılında ise Edirne'de 120.000 kuruşluk bir bütçeyle depo inşası

Bağdat veya Musul yörelerinden satın alınacak Arap cinsi aygırların tavsiye edildiği ve bunlara ilişkin fiyat bilgilerinin verildiği görülmektedir. Biga Aygır deposu hakkında tespit edilebilen bilgiler bununla sınırlıdır. **BOA.DH.İD.** 99/32.

³²⁹ **BOA.DH.MUI.** 111/62.

³³⁰ **BOA.DH.UMVM.** 29/24.

³³¹ **BOA.DH.UMVM.** 29/27, **BOA.DH.UMVM.** 30/3.

³³² **BOA.DH.İD.** 99/32.

³³³ **BOA.DH.İD.** 213/19.

³³⁴ **BOA.DH.UMVM.** 76/14

³³⁵ **BOA.DH.UMVM.** 13/39.

başlatılmıştır.³³⁶ Maraş vilayeti ile İçel sancağı da uygulamanın yürütüldüğü diğer merkezler olmuşlardır.³³⁷

2.6. Islah ve Üretim Etkinliklerinin Düzenlenmesine Yönelik Diğer Gelişmeler

2.6.1. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin Damızlık Depolarını Denetimine Alma Girişimi

Ticaret ve Ziraat Nezareti damızlık depolarının gelişimi için 1917 yılında bir talimatname layihasının kaleme alınmasını sağlamıştır. Umur-ı Baytariye Müdürüyet-i Umumiliği tarafından kaleme alınan bu düzenlemeyle³³⁸ uygulamalara bir standart getirilmesi hedeflenmiştir. Çünkü Ziraat Nezareti yetkililerine göre depolar teşkilatı idarede, sıfat işlemlerinde ve istihdam edilecek memurların seçiminde değişmez bir program dâhilinde hareket edilememesi nedeniyle kendinden beklenen verimi sağlayamaz bir hal almıştır. Söz konusu talimatnameyle depolar idaresinin vilayetlere ait olmasından kaynaklanan bu farklılıkların ortadan kaldırılması tasarlanmıştır.

Toplam *dört* fasıl, *yirmi sekiz* maddeden oluşan talimatnamenin *birinci* maddesinde; depoların, karşılığında herhangi bir bedel ödenmeksizin özel yetiştiriciye nitelikli aygır temini için açılmış işletmeler olduğu ifade edilmektedir. Böylece depolar uygulamasının ortaya çıkış gayesi olan “ahali hayvanlarının ıslahı” maksadı açıkça beyan edilmiştir. Diğer maddelerse çoğunlukla işletmelerin standart bir yapıya kavuşturulmasını sağlayacak hükümlerden oluşmuştur. Örneğin *ikinci* fasılda (*6-19. maddeler*) depolarda görevlendirilecek personel ile idarecilerin yetki ve sorumlulukları; *üçüncü* fasılda ise (*20-28. maddeler*) aygırların beslenmesi, idmanları ve sıfat işlemlerinin nasıl yapılacağı gösterilmiştir. Damızlık kadroları da bu düzenlemeden hariç tutulmamış ve müstakil mutasarrıflarda açılacak depoların 30, vilayetlerde açılacaklarınsa en aşağı 50 aygırlık kadroya sahip olması öngörülmüştür (*2. madde*). Bununla birlikte talimatnamenin en dikkat çekici hükümleri *üç* ve *dördüncü* maddeler kapsamında yer alan hükümler olmuştur. *Üçüncü* maddede söz konusu talimatname gereği aygır depolarının gerek idari gerekse fenni denetiminin Ziraat Nezareti'ne ait olacağı bildirilmiştir. *Dördüncü* maddede ise valilikler ve mutasarrıflıklar tarafından seçilecek depo memurlarının Ziraat Nezareti'nin onayına tabi olacağı beyan edilmiştir.³³⁹ Ziraat Nezareti,

³³⁶ BOA.DH.UMVM. 15/6.

³³⁷ BOA.DH.UMVM. 32/12, BOA.DH.UMVM. 34/25, BOA.DH.UMVM. 77/4. Maraş damızlık deposu diğer cinslerden damızlıklarla birlikte Aziziye Harası'ndan gönderilen 2 aygırın dâhil olduğu damızlık kadrosu eşliğinde 1917 yılında açılmıştır. İçel deposunun ilk damızlık varlığı bilinmemekle birlikte bunun 1918 yılında Aziziye Harası'ndan gönderilen 2 aygırla güçlendirildiği görülmektedir.

³³⁸ BOA.DH.UMVM. 151/31. “*Damızlık Aygır Depoları Hakkında Talimatname*” için bkz. EK 2- BELGELER 2.1.

³³⁹ BOA.DH.UMVM. 151/31.

talimatnameye konan bu iki maddeyle birlikte depolar uygulamasını denetimine almaya çalışmıştır.³⁴⁰

2.6.2. Dâhiliye Nezareti'ne Bağlı Bir Hayvan Islah ve Sağlığı Müdüriyetinin (Islah ve Teksir ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi) Kurulması Girişimi

Damızlık depolarının yerel yönetimlerin idaresine geçmesi sonrasında ıslah ve üretim etkinliklerine düzen verme yönünde yaşanan önemli bir diğer gelişme de Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir Hayvan Islah ve Sağlığı Müdürlüğü'nün kurulması girişimidir. Hayvan sağlığı ve ıslah ile üretim alanlarındaki her türlü mülki işlemin bir çatı altında toplanmasını amaçlayan bu tasarının ortaya çıkışında Harbiye Nezareti'nin öncülük etmiş olması dikkat çekicidir.

Harbiye Nezareti, 1914 yılı başlarında bu maksada atfen bir kanun layihasının³⁴¹ kaleme alınmasını sağlamıştır. Söz konusu layiha, dört sene kadar Almanya'da haralar, remont depoları ve yetiştiricilik çiftlikleri gibi çeşitli atçılık işletmelerinde ve ayrıca yarış alanlarında teorik ve uygulamalı olarak eğitim gören Kolağası Hüseyin Cemal tarafından hazırlanmıştır. *Yedi* maddeden oluştuğu görülen layihanın *üçüncü* maddesinde³⁴² farklı nezaret ve daireler tarafından yürütülen hayvan sağlığı, baytarlık eğitimi ve yetiştiricilik kurumları ile ilgili işlemlerin “Islah ve Teksir ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi” adıyla oluşturulacak müstakil bir birime devredilmesi istenmiştir. Bu vesileyle gerek yurt topraklarında yetiştirilen, gerekse ıslah ve üretim işlerinde istihdam olunmak üzere yurt dışından getirtilen hayvaların her türlü işlemi için yetkili tek bir merci oluşturulmaya çalışılmıştır (*madde 4*).

Hayata geçirilmesi hedeflenen bu projenin, aynı yıllarda insan sağlığı alanında yapılan bazı düzenlemelerin devamı ve tamamlayıcısı niteliğinde olduğunu düşünmek mümkündür. Zira tasarının gündeme gelmesinden yaklaşık iki yıl kadar önce (1912'de) Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir Sıhhiye Genel Müdürlüğü'nün oluşturulduğu görülmektedir. Askerî sağlık hizmetleri dışındaki tüm insan sağlık hizmetlerinin yerine getirilmesinde bu birim yetkili hale getirilmiştir. Böylece sağlık sektörüne ayrılan bütçe ile personel tek ve güçlü bir merkezde toplanmıştır.³⁴³

³⁴⁰ Yapılan arşiv çalışmasında talimatnamenin yürürlüğe konduğuna dair herhangi bir veriye rastlanmamıştır.

³⁴¹ **BOA.DH.KMS.** 15/14.

³⁴² Harbiye Nezareti tarafından hazırlanan layiha aslında *dört* maddeden oluşmuştur. Fakat Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi'nde yapılan görüşmeler sonucu buna, kanunun ne zamandan itibaren yürürlükte olacağı ve icrasından hangi nezaretlerin sorumlu olacağını gösteren *beş* ve *altıncı* maddeler eklenmiştir. **BOA.ŞD.TNZ.** 618/13. “*Islâh ve Teksîr ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi'nin Teşkiline Dâir Lâyiha-i Kânûniyye*” için bkz. EK 2- BELGELER 2.1.

³⁴³ M.Rahmi Dirican, “*Türkiyede Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesinin Kısa Tarihçesi*”, **Tabibler Birliği Der.**, S.12, Ankara, 1970, s.186, 187.

Islah ve Teksir ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi oluşturulması girişimi de benzer nitelikte bir girişim olup ıslah ve üretim ile hayvan sağlığının korunmasına yönelik veteriner hekimliği hizmetlerinin müstakil bir birim dâhilinde teşkilatlandırılmasını amaçlamıştır. Bu nedenle layihada müdüriyetin ayrı bir bütçesinin olması kararlaştırılmıştır. *Beşinci* maddede ifade edilen bu hüküm doğrultusunda Harbiye, Maliye, Ticaret ve Ziraat Nezaretleri'ne çiftlikler, tay depoları vb. ıslah-üretim kurumları ile baytarlık alanındaki uygulamalar ve baytarlık eğitimi için tahsis olunmuş tüm ödeneklerin buraya nakli esas alınmıştır.

Sadaret'in Şurayı Devlet'te görüşülmesine karar verdiği kanun layihası, 21 Şubat 1914 tarihinde Şura'nın onayından geçmiştir. Ancak arşiv kayıtları³⁴⁴ Şurayı Devlet onayından sonraki süreçte de Sadaret ile Maliye ve Ziraat Nezaretleri arasında konuyla ilgili yazışmaların devam ettiğini göstermektedir. Çünkü layihanın *üçüncü* maddesinde yer alan ve *yetiştiricilik çiftliklerinin de diğer kurumlarla birlikte söz konusu birimin emrine verilmesini* öngören hükmün uygulamaya konması tereddüt konusu olmuştur. Bu nedenle konu Meclis-i Vükela'ya kadar taşınmıştır. Projenin söz konusu hüküm nedeniyle hayata geçirilemediği tahmin olunmaktadır.

2.6.3. İthal Damızlıklara Gümrük Resminden Muafiyet Getirilmesi

Damızlık ithalatına muafiyet getirilmesi, I. Dünya Savaşı yıllarında mülki cephedeki ıslah ve üretim faaliyetlerini destekleyici nitelikteki bir diğer girişim olarak şekillenmektedir. Konunun öncesine bakıldığında, bu yöndeki ilk adımların 1890'larda atıldığı görülür. Alınan ilk kararlar da geçici nitelikte olmuşlardır. Örneğin 1898 yılında Orman Maadin ve Ziraat Nezareti hayvancılık faaliyetleri yönünden zengin bir potansiyeli barındıran Erzurum vilayetine münhasır olmak üzere, 93 Harbi'nden bu yana Rusya'nın egemenliği altında bulunan Kars yöresinden³⁴⁵ getirtilecek at ve sığır cinsi için geçici bir muafiyet talebinde bulunmuştur. Ancak talep, damızlık hayvanların diğerlerinden ayrılabilmesi için bir muayene işlemine tabi tutulmasını gerektirir niteliktedir. Bu nedenle Sadaret konunun Şurayı Devlet'te görüşülmesine karar vermiştir. Şurayı Devlet'in bu çerçevede görüşüne başvurduğu öncelikli birim de gümrük işlerini yürüten Rüsumat Emaneti olmuştur. Emanetin Şurayı Devlet Başkanlığı'na gönderilen 27 Eylül 1898 tarihli cevap yazısı dikkat çekicidir. Rüsumat Emaneti sınırlardaki işlemlerin

³⁴⁴ BOA.BEO. 4268/320093, BOA.BEO. 4284/321227.

³⁴⁵ Bilindiği üzere Kars, Ardahan ve Batum 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması ile Rusya'ya terk edilmiştir. Ayastefanos Anlaşmasıyla belirlenip Berlin Anlaşmasıyla teyit edilen bu kararın ardından söz konusu üç vilayet yaklaşık kırk yıl Rusya idaresinde kalmışlardır. Kars, Ardahan ve Batum'un devletlerarası hukuka ilişkin statüleri milli mücadele süreci sonlarında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşmalarıyla günümüzdeki şeklini almıştır. Mustafa Gül, "*Elviye-i Selâsenin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar*", Ankara Üniv. Türk İTE. Atatürk Yolu Der., C.4, S.15, Ankara, 1995, s.368, 380.

yerel gümrük idarelerine bağlı memurların sorumluluğunda olduğunu hatırlatarak, bunların damızlık hayvanları diğerlerinden ayıracak bilgi ve beceriye sahip olmadıklarını beyan etmiştir.³⁴⁶

Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin gümrük muafiyeti talebi 1909 yılında bu kez vilayet-i selase olarak tabir edilen Kosova, Manastır ve Selanik vilayetlerinde damızlık depolarının teşkilatlandırılması dolayısıyla yinelenmiştir. Konu, gümrük memurlarınca hayvan muayenesi yapılması durumunu yinelediğinden, tekrar Şurayı Devlet'in gündemine alınmıştır. Ancak Şurayı Devlet bu sefer de uygulamaya olumlu bakmamıştır. Karar mazbatasında gümrük resminden muaf tutulacak eşya ve hayvanların ilgili yasal düzenlemelerle tespit edildiğine işaret edilerek damızlık niteliğindeki hayvanların bu düzenlemelerin dışında kaldığı beyan edilmiştir.³⁴⁷ Bir diğer deyişle talep yasal bir dayanaktan mahrum görülmüştür.

Damızlık ithalatına muafiyet olanağı sağlayan yasal düzenleme ancak 1914 yılı sonlarında yapılabilmıştır. Üç maddeden ibaret bir kanun layihası³⁴⁸ olan bu düzenlemeyle birlikte yurt dışından getirtilecek at, sığır, davar ve koyun cinsi damızlıklar gümrük vergisinden muafiyet kazanmışlardır. Uygulamanın sorumluluğu da Maliye ile Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine verilmiştir. Kanun 7 Eylül 1914 tarihli iradeyle onaylanarak umumi bir tebligatla vilayetlere ve müstakil mutasarrıflıklara tebliğ edilmiştir.³⁴⁹ Böylece ıslah ve üretim çalışmaları gümrük uygulamaları yönünden de desteklenme olanağına sahip olmuştur.

2.6.4. Damızlık Temininde Ziraat Bankasından Kredi Desteği

İncelenen dönemde ıslah faaliyetlerinin desteklenmesindeki bir diğer mülki girişimi de yerli yetiştiriciye damızlık tedariki için sağlanan kredi desteği oluşturmuştur.

Söz konusu çalışmanın Birinci Bölümü'nde bu gelişmenin ortaya çıkışı ile ilgili bilgilere yer verilmişti. Buradan hatırlanacağı üzere yerli yetiştiriciye kredi desteği sağlanması ilk kez 1890'ların başında gündeme gelmiştir. Baytar Heyet-i Daimesi Nizamnamesi'nde yer verilen bu karar doğrultusunda uygulamanın mali yükü de Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı Ziraat Bankası'na devredilmiştir. Ancak uygulamanın ne şekilde yapılacağına dair ayrıntılı bir düzenleme yapılmamıştır. Bu durumun neden olacağı muhtelif karışıklığın önüne geçilebilmesi için Ziraat Bankası idaresi 1910 yılında bir talimatname³⁵⁰ hazırlanmasını sağlamıştır. Söz

³⁴⁶ Kars'tan getirtilecek damızlıkların gümrük resminden muaf tutulması aslında mahalli ziraat müfettişliğinin talebi üzerine gündeme gelmiş, vilayetin de olumlu görüşü üzerine Ziraat Nezareti tarafından Sadaret'e aktarılmıştır. **BOA.ŞD.** 525/18, **BOA.ŞD.** 525/31.

³⁴⁷ 12 Ağustos 1909 tarihli Şurayı Devlet kararıdır. **BOA.BEO.** 3630/272240.

³⁴⁸ **BOA.İ.MMS.** 188/16, **BOA.MV.** 236/72, **BOA.DH.İD.** 59/84.

³⁴⁹ **BOA.DH.İD.** 59/84.

³⁵⁰ Söz konusu talimatname "*Âlât-ı Cedîde ve Tohum ve Damızlık Hayvanât Tedârikiyle Islahât ve Teşebbüsât-ı Zirâiyyede Bulunacak Olan Çiftçilere Zirâat Bankasınca İrâe ve İcrâ Olunacak Teshîlât ve Muâvenet-i*

konusu talimatnameyle yetiştirici kesime damızlık ithalatı için sağlanacak kredi koşulları ayrıntılı olarak belirlenmiştir.

Talimatnamenin yürürlüğe konduğu tarihlerden önceki uygulamalara bakıldığında, yetiştiricinin yurt dışından damızlık temininde son derece çekimser bir tavır sergilediği görülmektedir. Ancak 1910 yılını takiben arşiv kayıtlarına yansıyan veriler³⁵¹ bu yönde önemli gelişmeler yaşandığını göstermektedir. Dâhiliye Nezareti'ne yetiştiricinin müteselsil kefaletle yurt dışından damızlık temin etmekte olduğu yönünde çok sayıda haber ulaşmıştır. Bu nedenle uygulamanın yaygınlaştırılması için yerel yönetimler uyarılmıştır.

2.7. Teşvik Uygulamaları

Teşvik kelimesi *isteklendirme*, *özendirme* manalarına gelmektedir. Yetiştiricilik faaliyetlerindeki terimsel karşılığı ise özel yetiştiricinin isteklendirilmesine işaret etmektedir. Teşvik konusu XIX-XX. yüzyıllar atçılık faaliyetleri içerisinde özel bir yere sahip olmuştur. Bu amaçla yapılan uygulamalar, direkt halk yetiştiriciliğinin üretim ve ıslah faaliyetlerine olan rağbetini arttırmayı hedef almış ve yetiştiriciliğin ayrı ve kendine has bir çalışma sahasını oluşturmuştur. Teşvik uygulamalarının iki ana unsuru “sergiler ve at yarışları”dır. Her iki unsur da hükümetlere ıslah ve üretim alanlarında sarf ettikleri mesainin sonuçlarını görme ve takip ettikleri yetiştiricilik politikasından dönüt alma olanağı sağlamıştır. Bu nedenle özellikle yetiştiricilik faaliyetleri yönünden ön plana çıkan Avrupa ülkelerinde bu konuya büyük bir önem atfedilmiştir.

Osmanlı Devleti de teşvik uygulamalarına 1877-1878 Rus Savaşı'ndan sonraki yetiştiricilik politikaları içerisinde yer vermeye başlamıştır. Yerli yetiştiricilik faaliyetlerinin artan önemiyle birlikte teşvik uygulamaları 1880'lerden sonra yapılan yasal düzenlemelere yansır olmuştur. Bu yöndeki başlangıç hükmünde olan adımlardan birisi şüphesiz 1897 tarihli Komisyon-ı Âlî kararlarıdır. Askeri bir reformun öncüsü niteliğindeki bu kararlarda, teşvik konusu öngörülen düzenlemenin ana başlıklarından birisi olarak yer almıştır. Ancak teşvik uygulamalarının gelişip serpilmesi daha çok II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllara münhasır bir gelişme olarak göze çarpmaktadır. Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin de bunda katkı payı büyüktür. Nezaret 1910'lu yıllardan itibaren vilayetlerden beş yıllık ıslah ve üretim

Mukteziyyeyi Mübeyyen Ta'limâtname” dir. Başlığından da anlaşılacağı üzere talimatnamede yalnız damızlık tedariki için sağlanacak krediye yer verilmemiş, tohum ve ziraat aletleri de bu düzenlemede yer almıştır. **BOA.DH.MUİ.** 120/1, **BOA.DH.UMVM.** 122/75, **BOA.DH.MKT.** 2001/59. Talimatname metni için bkz. EK 2- BELGELER 2.3.

³⁵¹ **BOA.DH.MB.HPS.M.** 1/42, **BOA.DH.HMŞ.** 19/72, **BOA.DH.İD.** 99/33.

programlarını belirlemelerini istemiştir. At yarışları ve sergiler de bu programın iki ana maddesini oluşturmuştur.³⁵²

2.7.1. Sergiler

Sergiler bir tanıma göre³⁵³ tarım ve sanayi ürünleri ile güzel sanatlara ait eserlerin tanıtım amacıyla belirli bir düzende ilgilenenlere gösterilmesidir. Satış (toptan veya perakende), söz konusu organizasyonlarda genellikle arka plandadır.

Tarihi oldukça eski olan sergilerin uluslararası bir nitelik kazanması XIX. yüzyılın ticari ve siyasi konjonktürü kapsamında gerçekleşmiştir. Endüstri öncesi toplumlarda ise arz-talep dengesinin korunmasında bölgesel nitelikli pazar alanları yeterli olmuştur. Ancak bu küçük çaplı teşkilatlanmalar üretim alanında Sanayi Devrimi'ni takiben meydana gelen dönüşümle birlikte toplumsal beklentileri karşılayamaz bir hal almıştır. Çünkü Sanayi Devrimi sonrasında arz-talep döngüsünün çerçevesi genişlemiş, fabrikalardan çıkan ürünlerin sayısındaki artış hem hammadde hem de pazar bulma sorununu beraberinde getirmiştir. Bu sorun başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin XIX. yüzyıldaki temel problemini oluşturmuştur. Zira ihtiyaç fazlası mamul için piyasa (pazar) oluşturulması öncelikle mamulün tüketiciye tanıtılmasını ve bir talep yaratılmasını zorunlu kılmaktadır. Uluslararası sergiler, endüstrileşmiş devletlerin söz konusu sorun karşısında buldukları en uygun çözüm olarak ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda ise vazgeçilmez bir hal almışlardır.³⁵⁴ Göğüş³⁵⁵ bunun nedenini teknik, ekonomik, bilimsel ve kültürel alandaki bilgi birikimine sivil toplumlarca verilen önemle açıklamaktadır. Ancak sergiler devletlerin güçlerini sergilemeleri için birer araç olmaları dolayısıyla pek çok kez politik ve ideolojik amaçlar da taşımışlardır. Kaynaklar³⁵⁶ ilk uluslararası serginin Avrupa'nın endüstri devi İngiltere tarafından 1851 yılında düzenlenen Londra Sergisi olduğunu göstermektedir. Bunu ortalama beş yıllık aralarla düzenlenen Paris(1855), Londra(1862),

³⁵² Bu bilgiye Aydın ve İstanbul vilayetleri için hazırlanan beş yıllık ıslah ve üretim programları dolayısıyla ulaşmaktayız. İncelenen iki kaynak, programın diğer ana başlıklarını; damızlık depolarının açılması ve damızlık tedarikinin oluşturduğunu göstermektedir. **BOA.DH.UMVM. 81/39; Vilâyât Damızlık Hayvanâtına Mahsûs Ta'lîmât-nâme ile Meclîs-i Umûmîce Kabûl ve Tasdîk Edilen Beş Senelik Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Programı**, s.14, 15.

³⁵³ Bahar Akarpınar, "Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçişte Panayır-Sergi-Fuar-Festivalin Durumu ve Türkiye Örneği", **Millî Folklor**, C.8, No.64, 2004, s.27. Önsoy ise sergileri bir ülkenin sanayi, ziraat, küçük sanat ve güzel sanatlar ürün, mamul ve eserleriyle memleket hayatına ait teşkilat ve meselelerini gösterip anlatmak için devlet, kurum ve fertlerin teşebbüsüyle kurulan yerler olarak daha kapsamlı bir biçimde tanımlamaktadır. Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", **Bellekten**, C.47, S.185, Ankara, Ocak 1983, s.195.

³⁵⁴ Akarpınar, *agm.*, s.26, 27; Önsoy, *agm.*, s.195; Ceren Göğüş, **19. YY. Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı**, İstanbul Teknik Üniv. FBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s.35.

³⁵⁵ Göğüş, **agt.**, s.35, 36.

³⁵⁶ Önsoy, *agm.*, s.195

Paris(1867), Viyana(1873), Philadelphia(1876), Paris(1878), Paris(1889), Chicago(1893) ve Paris(1900) sergileri takip etmiştir.³⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıla kadar ulusal veya uluslararası nitelikte bir serginin varlığından söz etmek mümkün değildir. Ancak bunu devletin bu tarz organizasyonlardaki eksikliğine veya bunlara katılımdaki çekimserliğine bağlamak olası görünmemektedir. Zira Osmanlı hükümeti özellikle Tanzimat Dönemi'nden sonra ülkede sanayi alanında gerçekleşen atılımın teşhiri ve Batı'nın idare ile yaşam tarzına adaptasyon gibi politik bir takım hedefler doğrultusunda uluslararası sergilerin başlangıçtan itibaren katılımcısı olmuştur.³⁵⁸ Ayrıca 1863 yılında Osmanlı Devleti kendisi de uluslararası katılımda bir sergi düzenlenmiştir.³⁵⁹ Devletlerin tarım, sanayi ve el sanatları ağırlıklı ürünlerinin tanıtılması amacıyla düzenlenen XIX. yüzyıl menşeli bu organizasyonlara kadarsa Osmanlı Devleti'nde arz ve talebi pazar ve panayırlar bir araya getirmiştir. Bunlardan panayır alanlarının eski devrilerden itibaren her yıl veya yılda birkaç defa kurulan ve yakın bölgelerin mallarının toplandığı en önemli ticari sahalar oldukları bilinmektedir. Etkin vaziyetleri XVIII. sonlarında ticaret şehirlerinin kurulmasına kadar sürmüştür. Çoğu geniş bir sahayı kapsamakla birlikte ulusal nitelikte olan panayırlardan uluslararası olanlarıysa genellikle Rumeli bölgesinde yer almışlardır.³⁶⁰

2.7.1.1. Osmanlı Devleti'nin Katıldığı Uluslararası Sergiler ve Hayvan Teşhiri

İlk uluslararası sergi olan 1851 Londra Sergisi Sanayi Devrimi'nin bir yansıması olarak en çok, yeni icat edilmiş makine, alet ve cihazlarla, bunlarda dokunmuş kumaşların ilgi gördüğü bir organizasyon olarak dikkat çekmektedir. Osmanlı Devleti bu sergiye 200 sandık dolusu geleneksel tarım ve el ürünü eşya ile katılmıştır.³⁶¹ Serginin konu edildiği muhtelif kaynaktan³⁶² buraya gönderilen eşya hakkında bilgi edinmek mümkündür. Ancak sergide Osmanlı topraklarında yetiştirilen hayvan ve bilhassa at cinsinin teşhir edildiğine dair bir veriye rastlanmamaktadır. Yalnız kolan, dizgin, yular gibi binicilikte kullanılan bazı eşya buraya

³⁵⁷ Göğüş, *agt.*, s.36.

³⁵⁸ Bayram Nazır, "Dersaadet Ticaret Odası ve Uluslararası Sergiler", *History Studies*, V.1(1), 2009, s.181; Mehmet Özdemir, "Türkiye'de Turizmin Başlaması: Osmanlı'da Sanayileşme Çabaları: Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi)", *Anatolia: Turizm Araştırmaları Der.*, C.22, S.1, Bahar 2011, s.88; Gülgün Yılmaz, "Osmanlı Devletinin Katıldığı Uluslararası Tarım, Endüstri, Sanat Sergileri ve 'İâne Sergisi'", *Sinan Genim 60. Yaş Armağan Kitabı-Makaleler*, İstanbul, 2005.

³⁵⁹ Nazır, *agm.*, s.183.

³⁶⁰ Örneğin Rumeli'de kurulan İslimiye, Hasköy, Petriç ve Siroz panayırları, yerli ve yabancı tüccarın katıldığı uluslararası organizasyonlardır. Anadolu'nun Çan, Balıkesir, Gönen gibi büyük çaplı teşkilatlanmaları ise ulusal nitelikteki panayırları temsil etmiştir. Coşkun Çakır, "Fuarların Doğuşu ve Türk Fuarçılık Tarihine Genel Bir Bakış", *İktisat, Tarih ve Zihniyet Dünyamız*, MÜSİAD Ekonomi Kitaplığı Yay. No.2, Bilge Matbaacılık, İstanbul, 2006, s.15, 16.

³⁶¹ Önsoy, *agm.*, s.199.

³⁶² Nazır, *agm.*, s.182; Göğüş, *agt.*, s.37, 38; Önsoy, *agm.*, 196, 197; Aytaç Işıklı-Mümin Balkan, *Türk Fuarçılık Tarihi*, İstanbul Fuar Merkezi Yay., İstanbul, 2007, s.31-37.

gönderilmiştir.³⁶³ Sergiden 26 madalya ve 21 onur mansiyonuyla dönülmüştür. Bu durum hükümet nezdinde büyük memnuniyet yarattığından, takip eden yıllarda düzenlenecek sergilere katılım kararı alındığı görülmektedir.³⁶⁴ Alınan karara binaen 1855 Paris Sergisi'nde Osmanlı Devleti de yer almıştır. Burada ilkinde olduğu üzere çok sayıda ödül ve mansiyon kazanılmıştır.³⁶⁵ 1862 Londra, 1867 Paris, 1873 Viyana, 1876 Philadelphia, 1893 Chicago, 1900 Paris Sergileri, Osmanlı Devleti'nin katıldığı diğer uluslararası sergiler olmuşlardır. Buna karşılık 1878 Paris Dünya Sergisi'nde Osmanlı hükümeti iştirakçi olmamıştır.³⁶⁶ 1889 Paris Dünya Sergisi'nde ise çok az sayıda katılımcıyla temsil edilmiştir.³⁶⁷

1862 Londra sergisinde, 1851 Londra ve 1855 Paris Sergilerinde olduğu üzere at yetiştiriciliği ile alakalı olarak yalnız koşum takımları sergilenmiş, hayvan teşhiri yapılmamıştır.³⁶⁸ Dönemin padişahı Abdülaziz'in Fransa imparatoru III. Napolyon'un davetiyle bizzat iştirak ettiği 1867 Paris Sergisi³⁶⁹, komiserliğini Osman Hamdi Bey'in yaptığı 1873 Viyana Sergisi³⁷⁰ ve 1876 Philadelphia Sergisi'nde de Osmanlı Devleti için ayrılan sahalarda hayvan sergilenmemiştir. Uluslararası sergiler içerisinde yalnız 1893 Chicago Sergisi bu bakımdan ayrıcalıklı bir yere sahiptir.

1893 Chicago Sergisi, Osmanlı Devleti'nin geniş çaplı katılımında bulunduğu bir organizasyondur. Bununla birlikte serginin çalışmanın konusu açısından ayırt edici olan yönü, yerli yetiştiricilik faaliyetlerinin desteklenmesi konusunda arz ettiği önemdir.

Sergi Amerika kıtasının 400. keşif yılı şerefine 1 Mayıs-30 Ekim 1893 tarihlerinde Chicago'da Michigan Gölü etrafındaki arazide düzenlenmiştir.³⁷¹ Osmanlı hükümeti gelişmiş

³⁶³ Önsoy, *agm.*, s.196; Işıklı-Balkan, *age.*, s.35, 36.

³⁶⁴ Göğüş, *agt.*, s.38; Nazır, *agm.*, s.182.

³⁶⁵ Nazır, *agm.*, s.182. Paris Sergisi'ne gönderilen eşya hakkında Önsoy'un adı geçen makalesinde ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla 1855 uluslararası sergisi de hayvan teşhir edilen bir organizasyon olmamıştır. Sergiye -öncekinde olduğu üzere- yalnız at koşumları ve eğerler gibi binicilikle ilgili bazı eşyalar gönderilmiştir. Önsoy, *agm.*, s.200-202. Ayrıca bkz. Yılmaz, *agm.*, s.721; Işıklı-Balkan, *age.*, s.43-45.

³⁶⁶ Göğüş, *agt.*, s.47. Göğüş 1878 Paris Uluslararası Sergisi'nde Müslüman ülkelerden sadece Tunus, Fas ve İran'ın yer aldığını bildirmektedir.

³⁶⁷ Göğüş, Osmanlı Devleti'nin bu sergiye dünyaya milliyetçilik kavramını yayan Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümü kutlamasına dönüşmesi nedeniyle katılmadığını beyan etmektedir. Göğüş, *agt.*, s.47. Buna karşılık *Dersaadet Ticaret Odası* adlı eserde hükümetin söz konusu sergiye katılmak için 1888 yılında resmen müracaat ettiği ifade edilmiştir. Hatta bu sergi, Ticaret Odası tarafından doğrudan desteklenen ilk sergi olmuştur. Ancak Oda'nın desteğine rağmen katılım sınırlı kalmış, Osmanlı Devleti burada sergi komiseri tayin edilip bir sergi komitesi oluşturulmaksızın temsil edilmiştir. **Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923**, İstanbul Ticaret Odası Yay., No.2009-39, Haz. Ufuk Gülsoy, Bayram Nazır, İstanbul, 2009, s.164; Nazır, *agm.*, s.185. Ayrıca bkz. Semra Germaner, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları*", **Tarih ve Toplum**, C.16, S.95, Kasım 1991, s.38, 39.

³⁶⁸ Önsoy, *agm.*, 204. Sergiye gönderilen eşya ve malzeme hakkında ayrıca bkz. Nazır, *agm.*, 183; Işıklı-Balkan, *age.*, s.49, 50.

³⁶⁹ Nejdet Gök, "*Mütercim Halimî Efendi'nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati ve Sonuçları*", **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Der.**, S.7, 2012, s.170; Göğüş, *agt.*, s.46. 1867 Paris Sergisi'nde teşhir edilen Osmanlı eşyası hakkında bkz. Işıklı-Balkan, *age.*, s.71-80.

³⁷⁰ **Dersaadet Ticaret Odası**, s.166; Nazır, *agm.*, s.184.

³⁷¹ Nazır, *agm.*, s.192.

ülkelerin büyük çoğunluğunun katılacağı bu büyük sergiye katılım kararı almıştır. Bu karar, 1889 Paris Sergisi'nden itibaren benzer organizasyonlara doğrudan destek veren Dersaadet Ticaret Odası'nın memnuniyetle karşıladığı bir karardır. Nitekim Odanın 25 Temmuz 1891 günü gazetesinde karar sevinçle karşılanarak ilan olunmuş, bu lütfu için dönemin padişahı II. Abdülhamit'e teşekkür edilmiştir.³⁷² Sergilerin memleket sanayi ve ticaretinin gelişimindeki önemini takdir eden Oda, Chicago Sergisi'ne büyük destek vermiştir.³⁷³ Hükümetin sergi için Ticaret ve Nafia Nazırı Tevfik Paşa başkanlığında oluşturduğu komisyon azalarının çoğunluğunu da Ticaret Odası üyeleri meydana getirmiştir.³⁷⁴ Komisyon toplantıları İstanbul Ticaret Odası binasında gerçekleştirilmiş, sergi için gerekli organizasyonu da yine Ticaret Odası yapmıştır. Oda gazetesinde sergi komisyonunun çalışmaları ve hükümetin sergi dolayısıyla aldığı kararlar düzenli bir şekilde duyurulmuştur. Katılımcıyı bilgilendirmek amacıyla ayrıca serginin düzenleneceği Chicago şehri hakkında tanıtım yazıları yayımlanmıştır.³⁷⁵

Hükümetle Ticaret Odası'nın koordineli bir şekilde yürüttüğü hazırlıklar ve propaganda sonucu sergi komisyonuna ülkenin değişik vilayetlerinden birçok eşya ulaşmış, katılım yüksek olmuştur.³⁷⁶ Toplanan çok sayıda eşya ve ürün gemilerle Amerika kıtasına nakledilmiştir.

Serginin açılışı 1 Mayıs 1893'te gerçekleşmiştir.³⁷⁷ Kaynaklar³⁷⁸ Chicago'da Osmanlı tarafının seğıleyeceği eşyalar için örnek bir Türk köyü inşa edildiğini bildirmektedir. 1.5 km. uzunluğunda ve 180 m. genişliğindeki Osmanlı sergi alanını oluşturan bu köy, Konstantinapol Sokağı olarak da anılmıştır. Burada camisi, çeşmesi, dikilitaşları ile birlikte adeta küçük bir İstanbul yaratılmıştır. Başkent'teki At Meydanı'nı çağrıştıracak bir yapı düzenine sahip olan köyün ortasında bir Türk lokantası konuşlandırılmıştır. Devletin farklı idari bölgelerine ait eşyalar da çeşitli isimlerdeki pavyonlarda sergilenmiştir. Örneğin Şam eyaleti Şam Sarayı adı verilen ayrı bir pavyonla temsil edilmiştir. Ayrıca 40-50 kadar dükkanla Mısır Çarşısı'nın bir örneği oluşturulmaya çalışılmıştır. Köyde at teşhiri için "Osmanlı At Meydanı" adıyla bir de özel bölüm inşa olunmuştur.³⁷⁹

³⁷² **Dersaadet Ticaret Odası**, s.167.

³⁷³ **Dersaadet Ticaret Odası**, s.169.

³⁷⁴ **Dersaadet Ticaret Odası**, s.170. Örneğin Oda Reisi Azaryan Efendi, Ticaret ve Nazırı olmadığı komisyon vekalet etme yetkisine sahiptir. Ticaret Odası'ndan Dimitraki Efendi, Ferit Bey, Corcaki Efendi, ve Mösyö Mill de komisyon üyeleri arasında yer almışlardır.

³⁷⁵ **Dersaadet Ticaret Odası**, s.170-172.

³⁷⁶ **Dersaadet Ticaret Odası**, s.173.

³⁷⁷ Nazır, *agm.*, s.192.

³⁷⁸ Işıkli-Balkan, *age.*, s.99, 102; **Dersaadet Ticaret Odası**, s.173.

³⁷⁹ M. Bülent Varlık, "*Musavver Şikago Sergisi 1893 -ABD'nde İlk Süreli Yayın-*", **Kebikeç**, S.1, 1995, s.35.

Osmanlı At Meydanı, Osmanlı hükümetinin uluslararası sergilerde direkt at sergilenmesi amacıyla düzenlendiği, belirlenebilen ilk yapıdır. Buna binaen Chicago Sergisi'nin de Osmanlı hükümetinin hayvan teşhirinde bulunduğu ilk uluslararası organizasyon olduğu tahmin olunmaktadır. Daha önce düzenlenen sergilerde hayvan teşhirin yapılması Osmanlı hükümetinin bu yönde bir girişimde bulunmadığı görüşüne bağlamak mümkündür. Zira, söz konusu organizasyonlarda başka devletlerce hayvan teşhiri yapıldığına dair literatür mevcuttur. Örneğin 1867 Paris Sergisi'nde, Tunus ve Fas sergi alanlarında ahırlar ve bedevi çadırları da yer almıştır.³⁸⁰

Arşiv kayıtları³⁸¹, Osmanlı yurdunda yetiştirilen iyi cins atların -özellikle Arap atının- uluslararası bir arenada dünya devletlerine tanıtıldığı bu ilk yapının ortaya çıkışı konusunda önemli bazı veriler sunmaktadır. Şöyle ki; sergiye katılım kararı alınmasını takiben, 1892 yılında Beyrut vilayeti Akka sancağı ahalisinden Raci isimli bir şahıs Chicago Sergisi'nde hayvan teşhiri yapmak üzere hükümet nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Raci'nin Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne ulaşan dilekçesinde bir şirket kurarak devlet-i aliyye adına sergide Arap atlarıyla Hecin cinsi develerden mürekkep 40-50 kadar hayvanın teşhirini talep ettiği görülmektedir. Raci bu nedenle kurulacak şirkete ruhsat verilmesini ve Suriye, Beyrut dolaylarındaki yerel yetkililerce kendisine hayvan temininde kolaylık gösterilmesini istemiştir.

Chicago Sergisi'ne büyük önem atfeden ve devletin mali kaynaklarını seferber eden dönemin padişahı II. Abdülhamit, Raci'nin talebine olumlu bakarak 18 Ekim 1892 tarihli özel bir izniyle onaylamıştır.³⁸² Ayrıca, organizasyonun belli bir düzen çerçevesinde yürütülmesi için adı geçene binicilik konusunda uzman iki Osmanlı subayının refakati kararlaştırılmıştır. Meclis-i Vükelâ'da görüşülüp onaylandığı anlaşılan konunun dikkat çekici yönü; Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin, sergilenecek hayvanlar için Chicago'da Osmanlı At Meydanı adıyla bir teşhir alanı düzenlenmesini istemesidir. Şu halde, muhtelif diğer kaynaklarda da adı geçen Osmanlı At Meydanı'nın, Raci'nin talebi ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin girişimleri sonucu kurulduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir diğer dikkat çekici nokta ise 1892-1893 tarihlerinin Irak ve Suriye yöresinden at ihracatının yasak olduğu bir aralık olmasıdır. Özellikle kıymetli Arap damızlıkları bu tarihlerde sıkı bir denetime tabidir. Bu nedenle Raci'nin hayvan tedariki için Suriye ve Beyrut dolaylarındaki seyahatinin jandarma eşliğinde yapılması kararlaştırılmıştır. Satın alacağı hayvanların sevkinde de gümrük memurları herhangi bir kısıtlama getirmeyecek, yerel yönetimler işlemlerin hızla yürütülmesinde kolaylık

³⁸⁰ Zeynep Çelik, *Şark'ın Sergilenişi - 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 2005, s.133.

³⁸¹ BOA.BEO. 90/6718.

³⁸² BOA.BEO. 99/7381.

sağlayacaktır. Raci de buna karşılık devlet himayesindeki bu hayvanların geri dönüşlerini garanti edecek güvenilir kefiller göstermiştir. Ayrıca Chicago’da sergilenecek at ve develerle birlikte Amerika’ya gidecek subayların yevmiye ve yol masraflarını üstlenmiştir.³⁸³

Arşiv kayıtları³⁸⁴, Osmanlı hükümetinin Chicago Sergisi’ne Raci tarafından kurulan şirket aracılığıyla 40 Arap atı ve 8 Hecin devesi gönderdiğini göstermektedir. Bunlara Hassa Ordu-yu Hümâyûnu I. Mızraklı Süvari Alayı II. ve V. bölükleri Yüzbaşılardan Tevfik ve Ahmet Sabit Efendiler refakat etmişlerdir. Başka bir kaynaktan ise³⁸⁵ Raci tarafından kurulan şirketin *Hamidiye* adını aldığı öğrenilmektedir. Hamidiye Şirketi tarafından sergiye sevk olunan Arap atları, bunlarla birlikte Chicago’ya giden bedevi süvarilerince idare olunmuşlardır. Açılış günü Osmanlı Konsolosu Charles Henrotin ve Sergi Komiseri İbrahim Hakkı Bey’le diğer devlet erkanını karşılayan merasim alayı arasında bu bedeviler de at ve develeri üzerinde yer almışlardır. Raci hükümetten hayvanların satışı konusunda da yetki istemişe³⁸⁶ de sergide at satışı yapıldığına dair bir kayda rastlanmamıştır.

2.7.1.2. Osmanlı Devleti Tarafından Düzenlenen Uluslararası Sergiler ve Hayvan Teşhiri

XIX. yüzyıl, Sanayi Devrimi sonrasında gözlemlenen bilimsel ve ekonomik gelişmelerle birlikte Avrupa’nın hemen her alanda ön plana çıktığı bir dönem olarak tarihsel süreçte özel bir yere konmaktadır. Endüstrileşememiş ülke sanayileri bu dönemde sanayi atılımını gerçekleştiren ülkelerin istilasına uğramıştır. Bunların başında da Osmanlı Devleti yer almıştır. Osmanlı Devleti, kıta Avrupasında gümrük duvarlarıyla korunan ülke pazarlarını ele geçiremeyen İngiltere’nin zamanla açık hedefi haline gelmiştir. Hem geniş bir pazar alanı hem de zengin bir hammadde kaynağı olan Osmanlı toprakları 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşmasını takiben önce İngiltere’nin ve ardından diğer büyük devletlerin tüccarlarıyla dolmuştur. Geleneksel üretim düzeninin korunması Osmanlı Devleti’nin Avrupa devletleriyle ticaretteki rekabet üstünlüğünü kesin bir biçimde yitirmesine neden olmuştur. Kendisini teknolojik olarak yenileyemeyen Osmanlı sanayisi büyük bir çöküş yaşamıştır. Devlet yöneticileri bu durum karşısında bir takım tedbirlerle sanayi kollarının rekabet gücünü arttırmaya çalışmışlardır. Eski üretim tesislerinin ıslahı yanında modern kurumların açılmasını da destekler nitelikteki bu tedbirlerden birisi; uluslararası sergilere katılım kararıdır.³⁸⁷ Osmanlı

³⁸³ BOA.Y.A.HUS. 266/151, BOA.BEO. 121/9003.

³⁸⁴ Raci’nin taahhüdüne rağmen hükümet, sergi için görevlendirdiği subaylara görevleri süresince bir misli maaş verilmesi kararı almıştır. Bunların yol masraflarının yüz elliser lirası da yine devlet tarafından karşılanmıştır. BOA.BEO. 143/10671.

³⁸⁵ Işıklı-Balkan, *age.*, s.99, 108, 118.

³⁸⁶ BOA.Y.A.HUS. 266/151.

³⁸⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “*Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)*”, Ankara Üniv. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Der., C.28, S.46, Ankara, 2009, s.54, 58, 61.

Devleti, Tanzimat'ın yenilikçi ruhuyla birlikte yukarıda örneklenen bu organizasyonların başlangıçtan beri takipçisi olmuştur. Ancak bu tek yönlü çaba dönemin yöneticileri tarafından yeterli bulunmamış, ülkede üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını belirlemek ve alınacak tedbirler yardımıyla Osmanlı ekonomisinin rekabet gücünü arttırmak için yurt topraklarında da bir sergi açılmasına karar verilmiştir.³⁸⁸ Alınan kararda devletin uluslararası sergilere katılımdaki tecrübe ve başarısının etkisi büyüktür. Bunun teşvikiyle Osmanlı Devleti 1863 yılında Sergi-i Umumi-i Osmani adıyla bir sergi düzenlemiştir.³⁸⁹

2.7.1.2.1. 1863 İstanbul Sergisi (Sergi-i Umûmi-i Osmanî)

1863 İstanbul Sergisi, katılan diğer sergilerden farklı olarak devletin ekonomik sorunlarını belirleyip çözüm üretmek amacıyla düzenlenen bir organizasyondur. Bu nedenle yabancı iştirak başlangıçta düşünülmemiş, yalnız yerli mahsul ve mamullerin teşhiri hedeflenmiştir. Ancak ana gaye Osmanlı ekonomisinin rekabet gücünü yükseltmek olduğundan, sonradan Avrupa kökenli yeni teknolojiye de sergide yer verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁹⁰ Serginin konu edinildiği muhtelif kaynaktan düzenleniş aşaması ve pavyonlarda yer alan ürünler hakkında bilgi edinmek mümkündür. Örneğin Önsoy³⁹¹ hükümetin konuya verdiği önemin bir yansıması olarak sergi işlerini organize etmek üzere toplanan üst kurulun başında Maliye Nazırı Mustafa Fazıl Paşa'nın yer aldığı kaydetmektedir. Sergi için başlangıçta Sultan Ahmet Meydanı'nda bazı binaların kullanılması düşünüldüyse de sonradan At Meydanı'nda özel bir binanın inşasında karar kılınmıştır. İnşaat Mustafa Fazıl Paşa, Mısırlı sarraf Kevork Eramian ve Oppenheim'dan oluşan bir şirkete ihale edilmiştir. Serginin kuruluş ve çalışma esasları da 22 Aralık 1862 tarihli bir nizamname ile belirlenmiştir. Söz konusu nizamnamede daha önce iştirak olunan uluslararası sergilerde uygulandığı üzere katılımcıların (özellikle özel katılımcının) her türlü teşviki esas alınmıştır. Bu nedenle sergilenen eşya tüm vergilerden muaf tutulmuş, yurt dışından gelecek eşyanın nakliye masraflarını da Osmanlı hükümeti üstlenmiştir.

Gelen eşyanın 13 ayrı pavyonda teşhir edildiği İstanbul Sergisi'nde hayvancılık, Chicago Sergisi'ne kadarki uluslararası sergilerde olduğu şekliyle sanayiye hammadde sağlayan bir yan dal halinde dolaylı olarak yer almıştır. Dericilik, hayvancılığa dayalı sanayi sektörleri içerisinde başı çektiğinden deriden yapılan malzemeler de bu alanda sergilenen ürünlerin çoğunu

³⁸⁸ Özdemir, *agm.*, s.88; Önsoy, *agm.*, s.207; Çakır, *agm.*, s.18.

³⁸⁹ Yılmaz, *agm.*, s.722.

³⁹⁰ Işıklı-Balkan, *age.*, s.54, 55; Önsoy, *agm.*, s.208.

³⁹¹ Önsoy, *agm.*, s.208, 209. Ayrıca bkz. Işıklı-Balkan, *age.*, s.55, 56.

oluşturmuştur. Yetiştiricilikte kullanılan malzemelere ait örneklere de sergide yer verilmiştir.³⁹² Ancak hayvan teşhiri yapılmamıştır.

2.7.1.2.2. 1893 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umûmisi Projesi ve Hayvan Teşhiri

1863 İstanbul Sergi-i Umûmisi ve diğer dünya sergilerine katılım Osmanlı ekonomisinde büyük canlılık yaratan gelişmeler olmuştur. Gerek bu hareketliliğin fark edilmesi gerekse Batı sanayi hamlesinin Osmanlı ülkesine adaptasyonunda sergilerin sahip olduğu önemin anlaşılması, 1890'lara gelindiğinde dönemin padişahı II. Abdülhamit'i sergi geleneğinin devam ettirilmesi yönünde bir karar almaya sevk etmiştir. Böylece İstanbul'da ikinci bir uluslararası sergi girişimi ortaya çıkmıştır.³⁹³

Modern bazı araştırmalar³⁹⁴ söz konusu girişimi 1893'le tarihlendirmekte ve sergi için Haliç'in kuzey yakasında, Şişli yakınındaki 142.000 metrekarelik bir alanın seçildiğine işaret etmektedir. Buna göre sergi, 1863 sergisinden farklı olarak daimi nitelikte olup yalnız kış aylarında kapalı kalacak bir proje olarak şekillenmiştir. Akçura³⁹⁵ serginin bu yönünün Türk sergicilik tarihinde bir ilk olduğunu ifade eder. Alınan karara göre serginin ana bölümlerini tarım, sanayi ve sanat ürünlerinin teşhir edileceği alanlar meydana getirecektir. Böylece imparatorluğun toprak ve emek ürünlerinin eksiksiz bir derlemesinin³⁹⁶ yapılması ve bu sayede yerli sanayiciyle çiftçinin kendi uğraşlarına ilişkin düşünce ufuklarının genişletilerek devletin ekonomik anlamdaki bağımlılığının azaltılması hedeflenmiştir.³⁹⁷ Ancak belirtilen amaç yabancı üretim, metod, model ve çeşitlerinin teşhirini adeta bir zorunluluk haline getirdiğinden, sonradan sergide yerli ürünler yanında yabancı malların da teşhirine karar verilmiştir.³⁹⁸

1893 Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umûmisi olarak adlandırılan sergi, yukarıda da belirtildiği üzere daimi nitelikte bir proje olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle de pavyonlarının uzun ömürlü malzemeden inşası kararlaştırılmıştır. Yapılan planda sergi girişinin sol yanında yabancı makine ve aletler ile seralara, ortada açılış töreni için de kullanılacak geniş bir salona, sağ tarafta da hayvan teşhirin yapılacağı bir alanla mandıralara yer verildiği görülmektedir. Kuzeydoğuda ise tarımsal denemelerin yapılacağı bir numune tarla ile At Yarışı Meydanı'nın yer alması öngörülmüştür.³⁹⁹

³⁹² Önsoy, *agm.*, s.209, 227, 228.

³⁹³ Çelik, *The Levant Herald and Eastern Express*'te 6 Mart 1893'te çıkan bir yazıdan (naklen), *age.*, s.152.

³⁹⁴ Çelik, *age.*, s.152; Işıklı-Balkan, *age.*, s.123; Akçura, *age.*, s.44.

³⁹⁵ Akçura, *age.*, s.124.

³⁹⁶ Çelik, (*The Levant Herald and Eastern Express*'te 4 Eylül 1893'te çıkan bir yazıdan naklen), *age.*, s.153.

³⁹⁷ Çelik, (*The Levant Herald and Eastern Express*'te 4 Eylül 1893'te çıkan bir yazıdan naklen), *age.*, s.153.

³⁹⁸ Çelik, (*The Levant Herald and Eastern Express*'te 27 Mart 1893'te çıkan bir yazıdan naklen), *age.*, s.153.

³⁹⁹ Işıklı-Balkan, *age.*, s.125

Mimari yönden geleneksel İslam tarzı ile Rönesans üslubunun bir arada yansıtılacağı bu alanın inşası için görevlendirilen isim İtalyan mimar Raimond D’Aronco’dur.⁴⁰⁰ D’Aronco’nun sergi yerleşkesine dair çok sayıdaki çizim yaptığı bilinmektedir. Ancak bunlardan yalnız ikisi Dolmabahçe arşivinde ortaya çıkarılmıştır. İlki törenin yapılacağı binaya aittir. İkincisi ise İngiliz pavyonunu göstermektedir.⁴⁰¹ Plan ayrıca peyzaj düzenlemesini de içermiştir. II. Abdülhamit sergi için yapılan çizimleri çok beğenmiş ve memnuniyetinin bir göstergesi olarak D’Aronco’yu bir nişanla taltif etmiştir. Çelik⁴⁰² ödüle layık görülen bu planı “*sosyal amaçları, ekonomik yararlarına dönük umutları ve mimarisinin ihtişamı bakımından iddali bir proje*” olarak tanımlamaktadır.

Modern kaynaklarda yer alan bu bilgilere karşın arşiv kayıtları sergide hayvan teşhiri için “müstakil” bir birimin ayrıldığını göstermektedir. Ehli Hayvan Sergisi adıyla ayrı bir şube olarak 1893 Sergisi’ne dâhil olacak bu birimin ortaya çıkışına yönelik gelişmelerse 1893 projesinden çok daha öncesine, 1880’li yıllara kadar uzanmaktadır. Şöyle ki; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı yetiştiricilik alanında bir reformun zorunluluğunu açık bir biçimde ortaya koyunca, hayvan sergileriyle panayırlar takip edilecek ıslah programının önemli diğer iki unsuru olarak görülmüştür. Bu unsurların hayata geçirilmesi yönündeki ilk adım da 1884’te atılmıştır. Yıldız Sarayı’ndan Sadaret’e gönderilen 11 Mart 1884 tarihli bir muhtırayla⁴⁰³ Ticaret Nezareti’ne bir sergi ve panayır açılması sorumluluğu verilmiş ve bu konu için uzman bir kurulun görevlendirilmesi istenmiştir. Dikkat çekici nokta serginin 1884 yılı Nisan ayında açılmasının istenmesidir. Ancak muhtıra Mart ayına ait olup, yaklaşık bir aylık süreçte gerekli hazırlıkların tamamlanması mümkün olmadığından ilk uygulamanın bir kereye mahsus olmak üzere sonbaharda yapılması kararlaştırılmıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere tasarıya göre sergi ve panayır takip eden yıllarda bahar başlangıcında açılacaktır. Muhtıraya ek olan bir layiha ile de projenin ortaya çıkış gerekçesi ve işleyişe dair bazı esaslar belirlenmiştir.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ Akçura mimar D’Aronco’nun görevlendirilişi hakkında şu bilgileri vermektedir; Ziraat Nazırı Selim Paşa, ‘II. Osmanlı Sergisi Organizasyon Komitesi Başkanı’ sıfatıyla, II. Abdülhamit’e Avrupa’da düzenlenmiş bu türden ünlü sergilerin tasarımlarını sunduğunda, Osmanlı padişahı 1890 Torino Sergisi’ni işaretle İstanbul Sergisi’nin bu modele göre düzenlemesi emrini vermiştir. Bunun üzerine gerekli temasları kurmak için İtalyan Büyükelçisi Luigi Avogardo di Collobiano Torino’ya gitmiştir. Burada Accademia Albertina’nın başkanı aracılığıyla mimar Raimondo D’Aronco ile irtibata geçmiştir. D’Aronco, I. İtalyan Mimari Sergisi’nin yer alacağı pavyonun dekorasyonu için açılan proje yarışmasını kazanan isimdir. (Diana Barillari’nin “Modern Kozmopolit Mimari: Raimond D’Aronco’nun İstanbul’daki Eserleri” başlıklı çalışmasından naklen) Akçura, **age.**, s.44. Mimari D’Aronco 1893’te İstanbul’a gelmiş ve sergi için tasarım çalışmasına başlamıştır.

⁴⁰¹ Çelik, **age.**, s.154, 155.

⁴⁰² Çelik, **age.**, s.155, 156.

⁴⁰³ **BOA.İ.DH.** 912/72408.

⁴⁰⁴ Sergi ve panayır düzenlemesinin layiha metninde şu şekilde gerekçelendirildiği görülmektedir; “*Memâlik-i mütereffiyede servet-i memleketin cümle-i aksâm-ı mühimmesinden biri bulunan bi’l-umûm hayvanât-ı ehliyye ve nâfi’anın ıslâh-ı cinsiyile teksîr ve tevfiri cihetine ahâlîyi sevk ve teşvîk eylemek için bulunan çârelerden biri ve belki en müessiri evkat-ı muayyenede teşhîr-i hayvanât için cihet cihet münâsib ve merkez olan mahallerde panayır ve sergi küşâd etmek ve suret-i mahsûsada bezl-i gayret ve ikdâm ve sarf-ı cehd ve ihtimâm ile daha ziyâde*

Layihada projenin gerekçesi olarak ilk atıfta bulunulan konu; sergi ve panayırpların Avrupa’da yetiştiricilik faaliyetlerinin desteklenmesindeki rolüdür. Saray Avrupa devletlerinin büyük değer verdikleri bu unsurların yerli yetiştiricilik faaliyetlerine adaptesini zorunlu bulmuş, bunun ilk tecrübesinin de Osmanlı başkentinde yapılmasını istemiştir. Tedricen diğer vilayetlere yayılması öngörülen bu ilk girişim için Kağıthane yokuşunun sağ tarafından Ok Meydanı’na kadar uzanan tepe üzerindeki düzlük seçilmiştir. Layihada sergi için inşa olunacak ana binanın 100 m. uzunluğunda ve 35-36 m. eninde dört tarafı pencerele, aydınlık bir bina olarak tariflendirildiği görülmektedir. Buna göre sergi müstemilatını da ana binaya ek olarak inşa edilecek ahır ve misafirhaneler meydana getirecek, buralarda sergiye getirilecek hayvanlarla hayvan sahipleri konaklatılacaktır.⁴⁰⁵

Layihada Sergi Komisyonu’nun kimlerden oluşacağı konusuna da yer verilmiştir. Buna göre sergiyi Ticaret Nezareti’ne bağlı ve bir vekil, dört üye, bir muhasebeci, bir baş katip, bir hademe, üç adet hesap katibi, iki baytar ve bir doktordan oluşan bir daimi komisyon idare edecektir. Oluşturulacak komisyonun görev ve yetkilerinin bir nizamname ile tayin olunması istenmiştir.⁴⁰⁶

Layiha metninde yer alan diğer bir konu da sergi planıdır. İlgili hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla sergi Nisan ayının 20’sinden Haziran’ın 10’una kadar devam edecektir. Haziran ayının 15’inde ise sergide teşhir edilip ödüle layık görülen hayvan sahiplerine madalya ve şehadetname takdimi yapılacaktır. Yetiştiricinin takip edilecek bu plan konusunda bilgilendirilmesi için serginin açık olacağı tarihlerin hem İstanbul’da hem de vilayetlerde gazeteler vasıtasıyla ilanı istenmiştir.⁴⁰⁷ Sergi binalarının inşası içinse Ticaret Nezareti

isti'fâdeyi müceb güzel hayvanlar yetiştirib mezkûr sergiye getirenlere emsâlini teşviken cânib-i hükûmetden mahsûs madalya ve şehâdetnâmeler i'tâsıyla taltif ve tergîb eylemek mütehasseenesinin mer'îyyü'l-icrâ tutulmasıdır ki bu sûretle güzel ve nâfi' hayvanlar yetiştirenlerin hükûmetin mesâ'i-i masrûfelerini takdiren mükâfât olarak i'tâ eyleyeceği işbu madalya ve şehâdetnâmelerin ihdâsıyla şevk ve gayretleri bir kat daha tezâyüd eylemek ve sâirlerinin rekâbetini uyandırmak fâidesinden başka bunların yetiştirdiği hayvanlarını işbu küşâd olunan panayır ve sergilerde müşteriler beyninde husûle geleceği tabi'î olan rekâbetle ekseriyâ diğerinden ziyâde bir fiâtla ve daha suhûletle satmak ve sergi ve panayıra getirülen sâir hayvanlara bakarak bunları yekdiğeriyle ve kendisinin yetiştirdiğiyle bi'l-mukâyese sâirlerinin tecrübelerinden bu vechile pek çok malûmât-ı müfide istihsâl etmek ve hükûmetce dahî memleketin hayvanât husûsunca kesb eylediği terakkiyât ve islâhâta kesb-i vukûf eylemek menâfi'-i kesîresini müceb olmaktadır.” BOA.İ.DH. 912/72408, BOA.Y.EE. 3/63.

⁴⁰⁵ Layiha metninde sergi müstemilatı olan ahır ve misafirhanelerden alınacak konaklama ücretlerinin, serginin tamir masraflarına harcanması öngörülmüştür. BOA.İ.DH. 912/72408.

⁴⁰⁶ Daimi komisyon üyesi olan doktor(tabip) serginin toplanacağı tarihlerde her türlü sağlık tedbirinin alınmış olmasından, yine komisyon üyesi olan baytarlar ise sergiye gelen hayvanların muayenesinden ve şahsi bilgilerinin kayıtlı olduğu raporların düzenlenmesinden sorumlu olacaklardır. Sergiye hayvan satın almak üzere gelen müşteriler baytarlarca düzenlenen bu raporlara binaen müzayede usulüyle hayvan satın alabileceklerdir. BOA.İ.DH. 912/72408.

⁴⁰⁷ Layihada ödül töreninin ne şekilde yapılacağı ayrıntılı olarak tarif edilmiştir. BOA.İ.DH. 912/72408.

mimarlarından ve çok sayıda resmi binanın inşasında emeği geçmiş Vasilaki Efendi'nin ismi zikredilmiştir.⁴⁰⁸

Mart ayına ait bu gelişmeyi takiben, 1894 Nisan'ında Sergi ve Panayır Komisyonu'nun görev ve yetkilerinin bir nizamname⁴⁰⁹ ile belirlendiği görülmektedir. Oluşturulan komisyon da kısa süre sonra Sergi Programı'nı⁴¹⁰ hazırlamıştır. Sergide yer alacak hayvanların hangi esaslara binaen ödüllendirileceği ise ayrı bir layiha ile⁴¹¹ belirlenmiştir.

Sergi programında, 1893 Sergisi'nin bölümleri şöyle gösterilmektedir;

1. Hayvanât-ı zülhâfir (toynaklılar-tek tırnaklılar-; at, katır, eşek cinsleri)
2. Hayvanât-ı mücterre-i sagîre (küçük baş geviş getirenler; koyun, keçi cinsleri)
3. Hayvanât-ı mücterre-i kebîre (büyük baş geviş getirenler; sığır, mada, deve cinsleri)
4. Tuyûr-ı ehliye (kanatlılar; tavuk, hindi, ördek, kaz gibi kümes hayvanları)
5. Ahır ve mandıra modelleriyle hayvan beslenmesi veya yetiştiriciliğin diğer alanlarına dair alet, model, eşya vb. teşhirine yönelik alanlar.⁴¹²

Buradan da anlaşılacağı üzere sergide teşhiri planlanan hayvanlar dört ana grupta toplanmıştır. Birinci grup *toynaklılar* grubu olup at, katır ve eşek cinsleri buraya dâhil edilmiştir. İkinci grup *küçükbaş geviş getirenler* grubunu temsil etmiştir. Koyun ve keçiler bu grupta yer almıştır. *Büyük baş geviş getirenler* grubu olan üçüncü gruba sığır, manda ve deve cinsleri, *kanatlılar* grubunu oluşturan son gruba da çeşitli kümes hayvanları dâhil olmuşlardır. Programa göre bu gruplar aynı zamanda serginin dört ana bölümünü temsil edeceklerdir. Beşinci bölümse yetiştiriciliğin diğer alanlarına dair eşya vb.nin tanıtımına ayrılmıştır. Ayrıca sergiye ek olarak açılması tasarlanan bir panayırda hayvan alım-satımının yapılması planlandığından, bunun işleyişine dair temel bazı kurallar da ayrı bir nizamname⁴¹³ ile belirlenmiştir.

Hayvan panayırını, sergiden farklı olarak yılda iki defa (bahar aylarında) düzenlenecek bir organizasyon şeklinde planlanmıştır. Açık olduğu süre zarfında yerli yetiştiricinin yukarıda beyan edilen cinslerdeki hayvanlarını burada kolaylıkla alıp satabilmesi hedeflendiğinden

⁴⁰⁸ BOA.İ.DH. 912/72408.

⁴⁰⁹ BOA.YMTV. 14/41. “Bin Üç Yüz Senesinde Dersââdetde Küşâd Olunacak Hayvanât-ı Ehliyye ve Nâfianın Teşhîrine Mahsûs Sergi ve Panayır Komisyonunun Nizamnâme-i Dâhilîsi Lâyihası” hakkında bkz. EK 2- BELGELER 2.4.

⁴¹⁰ BOA.YMTV. 14/41. “1893 Sergisi Programı” hakkında bkz. EK 2- BELGELER 2.5.

⁴¹¹ BOA.YMTV. 14/41. “Sergiye Vaz’ ve Teşhîr Olunacak Hayvanâtın Tasnîfi ve Mensûb Oldukları Cinsine Göre Mükâfât ve Madalya ve Şehâdetnâme İ’tâsına Dâir Lâyiha” hakkında bkz. EK 2- BELGELER 2.6.

⁴¹² BOA.Y.MTV. 14/41.

⁴¹³ BOA.YMTV. 14/41. “Numûne Olmak Üzere Dersââdetde Küşâd Olunacak Hayvanât-ı Ehliyye ve Nâfiaya Mahsûs Panayır Hakkında Nizamnâme Lâyihası” için bkz. EK 2- BELGELER 2.7.

katılıma sınırlama getirilmemiştir. Panayırda hayvan satışa çıkaracak yetiştiriciden işgal ettiği yere binaen alınacak vergi de bir tarife ile saptanmıştır. Ancak panayır nizamnamesi içinde yer alan söz konusu tarifede vergi miktarları tayin olunmamıştır. Bunun panayırın açıldığı tarihlerde yetiştiriciye ilan olunacağı bildirilmiştir.⁴¹⁴ Tahsil olunacak meblağın da panayır içindeki pazar bölmeleri, ahırlar ve çeşmelerin inşasına harcanması öngörülmüştür. Yetiştiriciden bu vergiden başka vergi alınması yasaklanmıştır. Aynı şekilde panayırın açık olduğu zaman zarfında yukarıda beyan edilen cinslerdeki hayvanların başkent ve bilad-ı selâsedeki (Eyüp, Galata, Üsküdar) alım satımı yasaklanmıştır.⁴¹⁵

Sergide teşhir olunacak hayvanların mensup oldukları cinse göre alacakları ödüller de yukarıda belirtildiği üzere ayrı bir layiha ile belirlenmiştir.⁴¹⁶ İlgili metin, toynaklılar grubu içinde yer alan at cinsinin 'damızlık' ve 'binek ile araba atları' olarak iki alt gruba ayrıldığını göstermektedir. Bunlar da kendi içlerinde muhtelif sınıf ve mertebelere ayrılmışlardır. Ödüllendirmenin bu taksimata göre yapılması esas alınmış ve verilecek ödül miktarları ayrı ayrı gösterilmiştir.

Kaleme alınan çok sayıdaki yasal düzenlemeye karşın, gerek hayvan sergisi gerekse buna ek olarak düzenlenecek panayır 1880'lerin sonuna gelindiğinde halen açılmamıştır. Bu, Yıldız Sarayı'nda tepkiyle karşılanan bir durumdur. II. Abdülhamit bunun sebebini Ziraat Nezareti'nin takip ettiği mesai programının disiplinsizliğine atfetmiştir. Bu nedenle 1889 yılı Ocak ayında konu Ticaret ve Nafia Nazırı'na⁴¹⁷ bir kere daha hatırlatılarak irade doğrultusunda hareket edilmesi bildirilmiştir. Ayrıca serginin hazineye ne kadar masraf yükleyeceğinin ve buna ne tür bir karşılık bulunabileceğinin ayrıntılı bir raporla beyanı istenmiştir.⁴¹⁸ Bundan sonra, sergi ve panayırın açılışına yönelik gelişmeler hız kazanmıştır.

1891 yılına ait bir arşiv kaydı⁴¹⁹, sergi alanı için seçilen yer hakkında ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Buna göre Ticaret ve Nafia Nezareti saraydan gelen emir üzerine Şişli'de İzzet Paşa Çiftliği karşısında bulunan ve Kağıthane Camisi'ne bağlı evkaf arazisini sergi yeri olarak belirlemiştir. Ancak tayin edilen arazinin vakıf arazisi olması, bu konuda Evkaf Nezareti'nin de mutabakatının sağlanmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenle Sadaret, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin sergi için seçmiş olduğu arazi haritasını buraya göndererek görüş istemiştir.

⁴¹⁴ Tarife cetveli incelendiğinde, panayıra getirilecek hayvanların üzeri açık veya kapalı iki ayrı yerde konaklatılacakları, verginin de buna binaen iki şekilde alınacağı anlaşılmaktadır. **BOA.Y.MTV.** 14/41.

⁴¹⁵ **BOA.Y.MTV.** 14/41.

⁴¹⁶ **BOA.Y.MTV.** 14/41.

⁴¹⁷ Ticaret ve Ziraat Nezareti 1887 yılında yapılan bir düzenlemeyle Ticaret ve Nafia Nezareti'ne dönüştürülmüştür. Koç, **agt.**, s.52. Metin içindeki isimlendirme değişikliği bundan kaynaklanmaktadır.

⁴¹⁸ **BOA.İ.DH.** 1119/87512.

⁴¹⁹ **BOA.Y.A.RES.** 56/45.

Kurumdan Sadaret'e ulaşan cevap olumludur. Nezaret, Taksim'den başlayıp İcadiye ve Macar isimli mevkileri katederek Kağıthane'ye ulaşan bu arazinin vakıf arazisi olduğunu teyit etmiş ve bir miktar peşinatla (muaccele) birlikte yıllık kirasının (mukataa-i zemîn) ödenmesi koşuluyla sergiye tahsisine onay vermiştir.⁴²⁰

1892 yılında Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi'nin bir yıl sonra açılacağı kesinleşmiştir. Bu nedenle yerel yönetimlere projenin müstakil bir şubesini temsil eden Hayvan Sergisi'ne gönderecekleri hayvanları bir an önce sevk etmeleri bildirilmiştir.⁴²¹ Tebligata cevaben merkeze ulaşan yazılar, Ankara'dan 50-60, İzmit'ten yedi, Diyarbakır'dan da altı adet atın sergiye gönderilmesinin kararlaştırıldığını göstermektedir. Adana, Bağdat, Basra, Halep, Konya, Yemen, Suriye, Cezayir-i Bahr-ı Sefîd, Kosova, Mamuretülaziz, Edirne, Manastır, İşkodra, Selanik, Trabzon, Hüdavendigâr, Kastamonu, Van ve Yanya vilayetleri ile Çatalca, Biga, Kuds-i Şerîf mutasarrıflıkları ise bölgelerinde at teşhirine uygun niteliklerde hayvan bulunmadığını ve yetiştiricinin sergiye gereken ilgiyi göstermediklerini ifade etmişlerdir.⁴²²

Haralar Nazırı Muzaffer Paşa, 1893 yılı başlarında serginin devlet hazinesine yüklediği büyük masrafın bir miktar hafifletilebilmesi için araba, yük ve binek hayvanlarının vergiye tabi tutulması talebinde bulunmuştur. Paşa'nın Mabeyn'e sunulan tezkeresinde buna gerekçe olarak at cinsinin vergilendirilmesinin Avrupa'da yaygın olarak kullanılan bir yöntem olması gösterilmiştir. Muzaffer Paşa, yetiştiricilik faaliyetlerinin desteklenmesinde kullanılan bu yöntemin Osmanlı hükümetince de kabul olunup uygulanması halinde hem serginin inşa masraflarının karşılanabileceğini hem de bunun için daimi bir kaynak sağlanmış olunacağını belirtmiştir.⁴²³ Ancak, vergilendirme konusundaki düzenlemelerden hatırlanacağı üzere böyle bir uygulama 1905'e kadar gerçekleşmemiştir.

Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi ve bunun bir şubesi olan Hayvan Sergi ile Panayırı 1894 yılında yaşanan ve İstanbul'u ciddi bir tahribe uğratan deprem nedeniyle gerçekleştirilememiş bir tasarı olarak kalmıştır. Depremden sonra devletin bütün maddi olanakları depremin yol açtığı yaraları sarmak için seferber edilmiştir. Sergi mimarı D'Aronco da depremde zarar gören binaların tamiri için görevlendirilmiştir.⁴²⁴

⁴²⁰ Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin cevap yazısında söz konusu arazinin II. Beyazıt döneminde (H. 1266 yılında) vakıf haline getirildiği beyan edilmektedir. Ancak daha sonraki bir iradeyle büyük bir kısmı satılığa çıkarılmıştır. 1891 yılına gelindiğinde üzerinde 1.700 bin kadar tarım nüfusu yerleşiktir. Nezaretin sergiye tahsisine onay verdiği kısım, anlaşıldığı kadarıyla vakıf arazisi olan kısımdır. **BOA.Y.PRK.BŞK.** 23/122.

⁴²¹ **BOA.Y.PRK.BŞK.** 25/28.

⁴²² **BOA.Y.A.HUS.** 258/62.

⁴²³ **BOA.Y.MTV.** 76/130.

⁴²⁴ Işıklı-Balkan, **age.**, s.126.

2.7.1.3. Osmanlı Devleti Tarafından Düzenlenen Ulusal Sergiler ve At Teşhiri

1893 İstanbul Uluslararası girişimini takiben Osmanlı Devleti'nde sergi geleneği ulusal nitelikteki sergilerle sürdürülmüştür. 1897 Yıldız İâne Sergisi, 1901 Konya Halı ve Kilim Sergisi, 1906 ve 1909 Bursa Sergileri, bunların I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçteki öne çıkan örnekleridir.⁴²⁵ At teşhiri ve yetiştiricilik faaliyetlerinin gelişimiyle alakalandırılmak gerekirse söz konusu sergiler arasında özellikle Yıldız İâne Sergisi'nin ayrı bir yeri olmuştur.

Yıldız İâne Sergisi, 1897 Yunan Harbi'nde şehit olanların yakınları için bizzat II. Abdülhamit'in iradesi üzerine düzenlenmiş özel nitelikte bir sergidir. Savaş sonrasında her ne kadar gazilerle şehit aileleri için uygun miktar maaş tahsis olunmuşsa da Osmanlı padişahı bunu yeterli bulmamış ve savaş malullerinin refah düzeylerinin yükseltilmesi için bir de yardım organizasyonu yapılmasını emretmiştir.⁴²⁶ Bu emir üzerine Yıldız Sarayı'nın tam karşısındaki Talimhane Meydanı'nda bir sergi açılması kararlaştırılmıştır. Akçura⁴²⁷, bu serginin tam adını Malûl-ı Guzât ve Evlâd-ı Şühedâ İâne Sergisi olarak beyan etmekte ve halk arasında Şevkat Sergisi olarak anıldığına işaret etmektedir. İâne Sergisi'nin organizasyonu, dönemin Orman Maadin ve Ziraat Nazırı Selim Bey başkanlığında resmi bir heyet tarafından yürütülmüştür. Bununla birlikte serginin organizasyonunda resmi olmayan, gönüllü bazı cemiyetlerin de çalışmış oldukları bilinmektedir.⁴²⁸ Sergiye başta II. Abdülhamit olmak üzere pek çok Osmanlı devlet adamı yanında müslüman ve gayri müslim Osmanlı tebaası, İstanbul'da bulunan yabancı devlet elçileri, Avrupa devletlerinin kralları ve İran Şahı da bağış yapmışlardır.⁴²⁹

İâne Sergisi 1897 yılında açılmıştır. Buradan elde edilen gelirin miktarı üç yüz altmış bin Osmanlı altını dolaylarındadır.⁴³⁰ Açılışından yaklaşık iki yıl sonra gündeme gelen bir düzenleme, sergiyi kuruluş amacı yanında yerli yetiştiricilik faaliyetlerinin desteklenmesi açısından da önemli kaynak haline getirmiştir. Zira 1899 tarihli bir iradeyle⁴³¹ sergi binasının bir kısmının toprak mahsulleri, bir kısmının da hayvan teşhiri yapılmak üzere düzenlenerek daimi bir sergi haline sokulması istenmiştir. Sadaret, saraydan gelen bu emir üzerine ilgili nezaretlerle müzakerelerin yürütülmesi için konuyu Şurayı Devlet'e havale etmiştir. Şurayı Devlet'in Orman Maadin ve Ziraat Nezaretleriyle olan yazışmalarını gösteren resmi kayıtlar⁴³², kurumun bu kararı olumlu karşıladığını göstermektedir. Projeyi değerlendiren Nezaret

⁴²⁵ Adı geçen sergiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akçura, *age.*, s.46-53.

⁴²⁶ Necmettin Alkan, "1897 Yunan Harbi'nde Şehit Olanların Yakınları ve Gaziler İçin Düzenlenen İâne Sergisi", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Der.*, S.13, 2008, s.18.

⁴²⁷ Akçura, *age.*, s.46.

⁴²⁸ Alkan, *agm.*, s.20.

⁴²⁹ Alkan, *agm.*, s.22.

⁴³⁰ Akçura, *age.*, s.46.

⁴³¹ **BOA.BEO.** 1322/99104.

⁴³² **BOA.BEO.** 1322/99104, **BOA.BEO.** 1552/116393.

yetkilileri toprak mahsullerinin teşhiri için mevcut sergi binasını yeterli bulmuş, ancak hayvan teşhiri için sergi bahçesinde ayrı bir yapının inşasını önermişlerdir. Böylece projenin boyutları genişlemiştir. Ayrıca sergi binalarında (hayvan ve botanik) ne gibi hayvan ve bitki sergileneceğinin ve bunları getirenlere ne gibi ödüller takdim edileceğinin belirlenmesi için bir de talimatname kaleme alınmıştır. Ziraat Nezareti yetkililerince düzenlenen söz konusu talimata ek olan bir cetvelde ise serginin kuruluş ve daimi masrafları belirlenmiştir.⁴³³ Altmış bin lira dolaylarındaki bu masrafa karşılık olarak da Ziraat Bankası gelirinin, tarım ve hayvancılığın gelişimi için ayrılmış üçte birlik kısmına işaret edilmiştir. Ancak Banka'nın bağlı olduğu Ticaret ve Nafia Nezareti, Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin bu önerisine olumlu bir yaklaşım sergilememiştir. Şurayı Devlet'e gönderilen bir tezkere ile Ziraat Bankası'nın söz konusu gelir kaleminin sarf olunduğu yerler ayrıntılı olarak izah edilerek bu gelirden sergi için ayrılacak bir meblağın mevcut olmadığı bildirilmiştir.⁴³⁴

II. Abdülhamit'in ilgili iradesine ve Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin girişimlerine karşın söz konusu daimi sergi projesi gerçekleştirilememiştir.

2.7.1.4. Osmanlı Devleti'nin Islah ve Üretim Faaliyetlerinin Gelişimi İçin Katıldığı Diğer Uluslararası Organizasyonlar

Osmanlı Devleti'nin incelenen dönemde ıslah ve üretim faaliyetlerini desteklemek amacıyla katıldığı diğer uluslararası organizasyonları da kongreler ve bunlara ek olarak düzenlenen yetiştiricilik sergileri oluşturmuştur. Bunlardan tespit edilebilen üçü; 1892 Moskova Bilim Kongresi, 1900 Paris Sergisi'nin açık olduğu bir zaman dilimine denk getirilen Tıbb-ı Baytarî Kongresi ve 1910 Brüksel Sergisi münasebetiyle toplanan Hayvan Islahı ve Bakımı (Hayvanât-ı Ehliyenin Islâh ve Tagdiyyesi) Kongresi'dir.

2.7.1.4.1. 1892 Uluslararası Moskova Bilim Kongresi (İlm-i Asar-ı Atika-i Kable't Tarih ve İlm-i Beşer) ve Burada Düzenlenen Coğrafya ve Hayvanat Sergisi

İlm-i Asar-ı Atika-i Kable't Tarih ve İlm-i Beşer Kongresi, adından da anlaşılacağı üzere uluslararası nitelikte bir bilim kongresidir. 1892 yılında on birincisi Moskova'da toplanacak olan söz konusu kongre için Osmanlı Devleti de davet almış ve iştirak kararı vermiştir. Devleti temsilen buraya Müze-i Hümayûn Müdür Muavini Halil (Edhem) Bey gönderilmiştir.⁴³⁵

⁴³³ BOA.BEO. 1552/116393. Söz konusu cetvelde serginin kurulum ve daimi masrafları ayrıntılı olarak gösterilmektedir. Bu, hayvan teşhirinin yapılacağı bina inşası ve diğer tadilat için 230 bin; toprak mahsullerini teşhir edenlere verilecek ödüller için 100 bin; hayvan teşhir edenlere verilecek ödüller için 291.800; madalyaların imal masrafı için 28.370 ve her iki serginin daimi masrafları için 223 bin kuruş olmak üzere toplam 643.170 bin küsür kuruştur.

⁴³⁴ BOA.BEO. 1552/116393.

⁴³⁵ Fatma Şimşek, Güven Dinç, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar", *Uludağ Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Der.*, Y.10, S.16, 2009, s.119.

Kongrenin söz konusu çalışmanın konusuyla ilintili kısmını organizasyonla eşzamanlı olarak yürütülecek olan Coğrafya ve Hayvanât Sergisi oluşturmaktadır. Hükümet, kongrenin bir katılımcısı olarak buraya yurt topraklarında yetiştirilen hayvan cinslerinin iyi numunelerinden ve coğrafya, teşrih(anatomi), fizyoloji, etnoğrafya bilimlerine dair eserler göndermeyi uygun bulmuştur. Dâhiliye Nezareti'nden Şehr Emaneti'ne gönderilen 1 Ağustos 1892 tarihli bir tebligatla, sergiye hükümetin göndereceği temsilciler yanında tebaanın da katılımcı olması istenmiş ve bu nedenle gereken titizliğin gösterilmesi bildirilmiştir. Gönderilecek hayvan ve eşyanın naklinde kolaylık sağlamak amacıyla katılımcıların buldukları mevkiye en yakın Rus konsolosluklarına veya Rusya yada Avusturya'ya bağlı vapur acentelerine başvurmaları duyurulmuştur. Sergide Osmanlı tarafı adına teşhir edilecek her türlü eşya ve hayvan, benzer diğer organizasyonlarda olduğu üzere vergiden muaf tutulmuştur.⁴³⁶ Bununla birlikte katılım emrini bildiren resmi tebligata yalnız Genç sancağından cevap gelmiştir. Genç mutasarrıflığı sergi için iki adet at hazırlanmış ve bunları Moskova'ya gönderilmek üzere Erzurum vilayetine sevk etmiştir. Bitlis yöresinden gelen bu katılım kararı haricinde Moskova'ya herhangi bir cinste hayvan gönderildiğine ilişkin bir veriye rastlanmamıştır. Ancak 1892 yılı sonlarına ait bazı arşiv kayıtları⁴³⁷, söz konusu hayvanların Moskova Sergisi'nde teşhir olunamadıklarını düşündürmektedir. Zira Genç mutasarrıflığı Kongrenin dağılmasının takiben gönderilen atların bedellerinin ödenmesini talep ettiğinde, devleti temsilen kongreye gönderilen Halil Bey bunların sergide yeralmadıklarını beyan etmiştir. Halil Bey'in ifadelerine binaen Osmanlı Devleti'nin at teşhiri yapmadığı anlaşılan sergi, buna rağmen Osmanlı atlarının uluslararası bir platformda tanıtımına yönelik ilk teşebbüs olması bakımından özel bir öneme sahiptir.

2.7.1.4.2. Paris Tıbb-ı Baytarî Kongresi ve Beyne'l-Milel Müsabaka-i Hayliyye

1900 Paris Uluslararası Sergisi, kırk ülkeden gelen seksen binin üzerinde sergileyici ve elli milyon kadar ziyaretçiyle XIX. yüzyıl dünya sergilerinde bir dönüm noktası olarak gösterilmektedir.⁴³⁸ Bu büyük organizasyona Osmanlı Devleti de katılmış, sergideki Osmanlı pavyonu Fransız mimar René Dubuisson tarafından inşa edilen bir cami ile temsil edilmiştir.⁴³⁹ Kaynaklar⁴⁴⁰, söz konusu sergide güzel sanatlar alanında çok sayıda faaliyet ve çeşitli sınıflara

⁴³⁶ **BOA.DH.MKT.** 1981/15.

⁴³⁷ İncelenen arşiv kayıtlarından, Genç mutasarrıflığından yollanan iki atın Moskova'da sergilenip sergilenmediğin anlamak mümkün olamamaktadır. Zira mutasarrıflıktan çekilen telgrafta bunların Erzurum İstihkamat Riyaseti'ne gönderildikleri ifade edilmekte ise de Halil Bey, bahsi geçen iki atın Moskova'ya ulaşmadıklarını bildirmiştir. **BOA.BEO.** 95/7104, **BOA.BEO.** 129/9639, **BOA.DH.MKT.** 1998/20, **BOA.DH.MKT.** 2012/97.

⁴³⁸ Göğüş, **agt.**, s.50.

⁴³⁹ Göğüş, **agt.**, s.51

⁴⁴⁰ Yılmaz, **agm.**, s.726; Abidin, **age.**, s.225.

ait askerî eşya yanında Osmanlı topraklarında yetişmiş değerli atların da teşhir edildiğine işaret etmektedir. Hatta Yılmaz'a⁴⁴¹ göre bunların bir kısmı ödüle layık görülmüştür. Bununla birlikte serginin açılışından bir yıl kadar öncesine ait bir yerli yayında yer alan bilgiler, söz konusu hayvanların Paris Sergisi'nde değilse de bu sergi dolayısıyla düzenlenen başka bir organizasyonda; Paris Tıbb-ı Baytarî Kongresi'nde teşhir edildiğini düşündürmektedir.

Paris Tıbb-ı Baytari Kongresi hakkındaki bilgiyi, Cerîde-i Baytariyye ve Ziraiyye'nin 1899 yılına ait ardışık iki sayısından⁴⁴² edinmekteyiz. Burada, 1900 Paris Umumi Sergisi münasebetiyle Fransız veteriner cemiyetlerinin haraların ıslahı, salgın hastalıklar, mezbahalar ve et kontrolü gibi yetiştiriciliğin farklı alanlarındaki uygulamaları konu edinen milli bir kongrenin düzenlenmesine karar verdikleri gösterilmektedir. 7-11 Eylül 1900 tarihlerinde toplanacak olan bu kogyeye Cerîde-i Baytariyye ve Ziraiyye adlı gazete de bir muhabir göndermiştir. Ulusal bir kongre olması dolayısıyla Osmanlı hükümetinin resmi katılımında bulunmadığı bu kongrenin Türk tarafını ilgilendiren yönünü ise, kongreye ek olarak düzenlenmesi kararlaştırılan uluslararası nitelikteki Müsabaka-i Hayliyye, yani Atçılık Müsabakası oluşturmuştur. Osmanlı hükümeti bu müsabakaya katılım kararı almış ve bu nedenle Askerî Çiftlikat Nezareti'nden gerekli hazırlıkların yapılması istenmiştir.

Kongrenin dağılmasından sonraki tarihlere ait bazı arşiv belgeleri⁴⁴³, 1900 Paris Sergisi'nde ödül kazandığına işaret edilen Osmanlı atlarının aslen bahis konusu kongreye ek olarak düzenlenen Atçılık Müsabakası nedeniyle Paris'e gönderildiklerini düşündürmektedir. Zira 1900 Paris Sergisi'nde böyle bir yarışma düzenlendiğine ilişkin bir literatür mevcut değildir. Şu halde; Çifteler, Sultansuyu ve Veziriye Çiftlikleri'nden Paris'e gönderilen Arap ırkına mensup altı at ve beş kısrağ 1900 Paris Atçılık Müsabakası'na gitmiş olmalıdırlar. Bunlardan birinciliğe layık görülen at ile ikinciliğe layık görülen kısrağa ait madalyalar ve müsabakaya katılan diğer atların bilgilerini gösteren bir cetvel II. Abülhamit'e arz olunmak üzere 29 Eylül 1900 tarihinde Mabeyn Baş Katipliği'ne gönderilmiştir.

2.7.1.4.3. 1910 Brüksel Sergisi

1910 yılına ait bazı resmi yazışmalar⁴⁴⁴, bu tarihte Brüksel'de de bir serginin düzenlendiğini ve söz konusu sergi dolayısıyla hayvan ıslahı ve beslenmesini konu alan uluslararası bir kongrenin toplandığını göstermektedir. Osmanlı hükümeti, sefaret aracılığıyla

⁴⁴¹ Yılmaz, *agm.*, s.726.

⁴⁴² "1900 Senesi Pariste İn'ikâdı Mukarrer Bulunan Tıbb-ı Baytarî Kongresi (Congr  de MedecineV t rinaire   Paris en 1900)", *Cerîde-i Baytariyye ve Zirâiyye*, 1. Sene, 1 Kanunuevvel 1315, No.3, s.44; "Paris 1900 Tıbb-ı Baytarî Kongresine Mülhak Meşher-i Baytarî ve Müsâbaka-i Hayliyye", *Cerîde-i Baytariyye ve Zirâiyye*, 1. Sene, 15 Kanunuevvel 1315, No.4, s.58.

⁴⁴³ *BOA.Y.MTV.* 207/15.

⁴⁴⁴ *BOA.BEO.* 3737/280229, *BOA. .OM.* 14/7.

Belçika hükümetinden bu kongre için davet almış ve katılım gösterilmesine karar vermiştir. 1910 Sergisi münasebetiyle birincisi düzenlenecek olan bu kongre için, Orman Maadin ve Ziraat Nezareti bünyesindeki Halkalı Baytar Mektebi fenn-i mevaşi (zootekni) muallimliği yapan Civani Efendi⁴⁴⁵ görevlendirilmiştir.

2.7.2. At Yarışları

At yarışlarının ilk olarak nerede ve ne zaman düzenlendiği akademik camiada belirsizliğini koruyan bir konudur. Ancak tarihinin oldukça eskiye dayandığı noktasında ortak bir kanaatin hakim olduğu görülmektedir. İlk yarışlar, at gruplarının çektiği arabalarla yapılmıştır. Erk⁴⁴⁶, buna dair bilinen en eski belgenin Asur-Babil orijinli olup MÖ.1500 veya daha öncesine dayandığını ifade etmektedir. Eski Mısırlılar, Yunanlılar ve Romalılar da büyük yarışların düzenleyicisi olmuşlardır.⁴⁴⁷ Örneğin bugünkü Sultanahmet Meydanı, Roma döneminde gladyatör dövüşleri yanında araba yarışlarının yapıldığı alan olup hipodrom olarak adlandırılmıştır.⁴⁴⁸

At yetiştiriciliği Sanayi Devrimi öncesinde stratejik bir önem kazanmıştır. Böylece ihtişamlı hipodomlar da devletlerin yetiştiricilik konusundaki tecrübeleri ile başarılarının sınıandığı arenalar haline dönüşmüşlerdir. Atın metabolizması ve anatomik yapısı bu süreçte insan eliyle yapılan müdahaleler sonucu radikal bir değişime uğramıştır.⁴⁴⁹ Bir taraftan kadim at ırklarının belli vasıfları güçlendirilmeye çalışılırken bir yandan da yarışlar için özel olarak geliştirilen yeni ırklar ortaya çıkmıştır. At yarışlarının spor ve eğlence kültürü yanında zootekni açısından değer kazanmasının da bununla paralel bir seyir takip ettiği tahmin olunmaktadır. Zira yarışlar bu dönüşümle birlikte başlıca ıslah unsurlarından biri olarak şekillenmiştir.

Kaynaklarda⁴⁵⁰ yarışların ıslah edici etkisinin iki şekilde gerçekleştiğine işaret edilmektedir. Birincisi atın yarışlara hazırlık safhasında gördüğü talim ve terbiye ile itinalı beslenme sonucu elde edilen gelişimdir. Bu, hayvanın fiziki donanımının güçlenmesini sağlayan önemli bir faktör olmuştur. At yarışlarının ikinci ıslah edici etkisi ise damızlık niteliği

⁴⁴⁵ Civani Efendi bu tarihlerde aynı zamanda Orman Maadin ve Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariyye müdür muavinliği yapmaktadır. **BOA.BEO.** 3737/280229.

⁴⁴⁶ Nihal Erk, “*Memleketimizde At Yarışları ile İlgili İlk Derneğin Kuruluşu*”, **Ankara Üniv. Veteriner Fak. Der.**, C.9, S.3/4, Ankara, 1962, s.32.

⁴⁴⁷ Ali Münim (II. Kolordu serbaytar muavini), **At Koşuları veya At Yarışları**, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1339, s.7.

⁴⁴⁸ Erdem Yücel, “*Bizans Devrinde Hipodrom*”, **Arkitekt**, S.1966-2(322), s.84. Hippos (at) ve dromos (yol, yarış pisti, koşu vb.) isimlerinden türeyen hipodrom kelimesi kökenini eski Yunan’dan almıştır. Taner Kara, **İstanbul Hipodromu, Mimarlık Tarihi İçerisindeki Yeri ve Önemi**, Trakya Üniv. FBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2010, s.16.

⁴⁴⁹ Ertuğrul Güleç, **Türk At Irkları**, Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yay., Ankara, 2005, s.33.

⁴⁵⁰ Münim, **age.**, s.7.

olan hayvanları ortaya çıkarmadaki rolü olarak gösterilebilir. At yarışları, beden yapısı güçlü olan hayvanların seçimini sağlamış ve böylece damızlık olarak kullanılan bu hayvanlarla tedrici bir ıslah ameliyesi yürütülmüştür.

At yarışlarının ıslah faaliyetleri açısından taşıdığı söz konusu değer, Osmanlı Devleti'nde de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında gündeme gelen ıslah ve üretim alanlarındaki düzenlemelerle birlikte uygulamalara yansıtılmaya çalışılan bir konu olmuştur.

2.7.2.1. Osmanlı Devleti'nde İlk Modern Yarış Organizasyonu: 1856 İzmir Yarışları

Son yıllarda yapılan bazı araştırmalar⁴⁵¹ Osmanlı ülkesinde bugünkü anlamıyla ilk at yarışlarının Smyrna Races Club tarafından düzenlenen 1856 İzmir yarışları olduğunu göstermektedir. Ancak İzmir yarışları başlangıç itibarıyla yabancılar tarafından gerçekleştirilen bir organizasyon olduğundan bunu 1890'lara kadar millî bir organizasyon olarak görmek ve böyle nitelenmek mümkün görünmemektedir. Üstelik bu organizasyonun ortaya çıkışında ıslah gayesinin ne derece etken bir faktör olduğu da belirsizdir.

Smyrna Races Club (İzmir Yarış Klübü), dönemin İngiliz Başkonsolosu Mr. Patterson öncülüğünde kurulmuştur.⁴⁵² İzmir Yarışları da Aydın Demiryolu inşaatının başlaması şerefine yılda bir kez ve Paskalya günlerinde yapılan bir organizasyon olarak ortaya çıkmıştır. Yarışın düzenlenmesinde Pattersonlar, Whittal'ler, Mişel Drokopo, Mösyö Riter, Baltacı İskalambrinio gibi yabancı kökenli kimselerin yanısıra Manisalı Bekir Ağa, bu yarışlara ilk defa Türk bayrağını çektiren Ahmet Bey, İzmir Jandarma Komutanı Hıfzı Bey ve Çiftlikat Müdürü Mir'at Bey gibi Türk kökenli isimlerin de büyük emeği geçmiştir.⁴⁵³

İzmir yarışlarının yalnız yabancılarla özgü olduğu sıralarda, dönemin padişahı Abdülaziz yarış alanına bir ziyarete bulunmuştur. Organizasyondan büyük bir keyif alan Osmanlı padişahı, bundan sonra her yıl kişisel gelirinden 100 lirayı yarış için sarf edilmek üzere İzmir'e göndermiştir.⁴⁵⁴ İzmir yarışları bu olaydan sonra Sultan Koşusu adıyla anılır olmuş ve böylece Türk biniciler de yarış alanında görülmeye başlanmıştır.⁴⁵⁵

İzmir at koşuları 1893 yılına kadar Paradiso'da (Şirinyer) düzenlenmiştir. Bu tarihten sonraysa Mir'at Bey, Hıfzı Paşa ve Evliyazade Refik Beylerin gayretleri sonucu yarışların ağırlık merkezi Torbalı'ya kaymıştır. Aral⁴⁵⁶, bu olayın gelişimi hakkında eserinde önemli bazı

⁴⁵¹ İlker Akyüz, "Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hipodromu At Yarışları ile İlgili Bir Araştırma", *Yüzüncü Yıl Üniv. Veteriner Fak. Der.*, C.23, S.3, 2012, s.159.

⁴⁵² Akyüz, *agm.*, s.159.

⁴⁵³ Aral, *age.*, s.224.

⁴⁵⁴ Girgin bu meblağın 300 lira olduğunu ifade etmektedir. Ömer Faruk Girgin, *Modern Türk At Yarışçılığının Başlangıcı ve Bugünü*, 34. Asya Yarışçılık Konferansı, İstanbul, 2012, s.3.

⁴⁵⁵ Aral, *age.*, s.224.

⁴⁵⁶ Aral, *age.*, s.226.

bilgiler vermektedir. Buna göre Mir'at Bey, hazineye ait Torbalı Çiftliği'nin Müdürlüğüne geldikten sonra Refik Bey'in desteği ve hazineden de müsaade ile kısa süre zarfında burada bir yarış alanının düzenlenmesini sağlamıştır. Paradiso yarışçıları, Torbalı yarışlarına iştirakta başlangıçta çekimser bir tavır sergilemişlerse de bu durum zamanla değişmiş ve yarışlara katılımın çapı genişlemiştir. Bu nedenle Torbalı'da Mir'at Bey'in girişimleri ile eski Kız Mektebi'nin yarış alanına dönük olan kısmı bin kişilik bir tribün olarak düzenlenmiştir.

Aral'ın yukarıda zikredilen ifadelerine karşılık modern bazı araştırmalar⁴⁵⁷ söz konusu yarışlarının aslında Torbalı nahiye merkezinde değil, Tepeköy'de düzenlendiğini göstermektedir. Şöyle ki; Torbalı nahiyesi ile Tire kazası arasındaki önemli bir kısım arazi 1881-1882 yılları arasında bedeli Hazine-i Hassa Nezareti tarafından ödenmek suretiyle dönemin padişahı II. Abdülhamit adına satın alınarak çiftlikat-ı hümâyûn arasına dâhil edilmiştir. Torbalı nahiye merkezi II. Abdülhamit'in yabancı istimlakına karşı olan bu mülkleştirme politikasının haricinde kalırken, satın alınan arazi dâhilinde bulunan Tepeköy burada kurulacak çiftliğe merkez tayin edilmiştir. Belirtilen tarihten sonra Tepeköy'de imar ve ıslah faaliyetleri başlatılarak pek çok çiftlik binasının inşa edildiği kaydedilmektedir. Ancak Tepeköy Çiftliği'nin adını İzmir ve çevresinde duyuran esas gelişme 1890'lardan itibaren düzenli olarak yapılmaya başlanan Tepeköy Çiftlikat-ı Hümâyûnu At Yarışları olmuştur. Bu sav, yani yarışların Torbalı nahiye merkezinde değil de Tepeköy'de yapıldığı iddiası, dönemin arşiv kayıtları tarafından da desteklenmektedir. Örneğin 1901 yılına ait bir belgede⁴⁵⁸, Tepeköy'de düzenlenmekte olan at yarışları için Ziraat Bankası'nın tarım ve hayvancılığın gelişiminde sarfi kararlaştırılan üçte bir gelirinden uygun bir miktarın ayrılmasının istendiği görülmektedir. Öte yandan muhtelif kaynakta⁴⁵⁹ yarışların 1893'ten itibaren düzenlendiği ifade edilmesine karşılık 1902 yılı Mayıs ayına ait bir başka arşiv belgesi yarış organizasyonunun ilk defa 1897'de yapıldığını göstermektedir.⁴⁶⁰ Aynı yıl yarış için Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'nin ziraat tahsisatından 50 lira kadar yıllık daimi bir ödenek ayırması kararlaştırılmıştır.⁴⁶¹

Tepeköy'de düzenlenen yarışlar Türkler tarafından idare edilen ilk düzenli yarış organizasyonu olmuştur. Yarışların I. Dünya Savaşı'na kadar sürdüğü ifade edilmektedir.⁴⁶²

⁴⁵⁷ Ahmet Mehmetefendioğlu, “Yasin Kayış, Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid'in Hayır Eserleri, Torbalı Belediyesi Kültür Yay. 1. Baskı, İzmir, 2012” **Tarih Okulu**, İlkbahar-Yaz 2013, S.14, s.308, 309.

⁴⁵⁸ **BOA.ŞD.** 1413/7.

⁴⁵⁹ Mehmetefendioğlu, *agm.*, s.309.

⁴⁶⁰ **BOA.Y.MTV.** 230/21.

⁴⁶¹ **BOA.BEO.** 1856/139154, **BOA.BEO.** 1883/141220.

⁴⁶² Aral, *age.*, s.227. Aral, Tepeköy yarışlarını Torbalı Yarışı olarak kabul ettiğinden bu bilgiyi Torbalı ismini anarak vermektedir.

2.7.2.2. İstanbul At Yarışları

2.7.2.2.1. Kağıthane Yarışları

İzmir'den sonraki ilk düzenli ve kurallı yarış 1864 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Söz konusu organizasyonun ortaya çıkışı, spora olan merakı bilinen ve İzmir yarışlarından hayli etkilenen dönemin padişahı Abdülaziz'in isteğine dayanmaktadır.⁴⁶³ Kağıthane semtinde yapılan bu ilk yarışa dair Erk'in bir çalışmasında önemli bilgiler yer almaktadır. Buna göre yarış, 1864 yılı Kurban Bayramı'na denk getirilmiş ve koşular için 1200 metrelik bir parkur düzenlenmiştir. Koşular, hayvanların ağırlığına bir sınırlama getirilmediği *serbest koşu* ve ağırlığın sınırlı olduğu *handikap koşusu* olmak üzere iki kategoride icra edilmiştir.⁴⁶⁴ 1880 yılına ait bir haritada koşuların yapıldığı parkuru yaklaşık haliyle görmek mümkündür.⁴⁶⁵ Yarışların iptidai düzeninde 1880'lerin sonlarına gelindiğinde önemli bir gelişim kaydedilmiştir. Örneğin 1888 yılında Kağıthane yarışlarındaki koşu sayısı dokuza çıkmıştır. Dikkat çekici nokta; Arap atının kategorilendirilmedeki yeridir. Birinci, ikinci ve dördüncü yarışlar yalnız Arap atlarına ayrılmıştır.⁴⁶⁶

1908 yılında Orman Maadin ve Ziraat Nezareti İstanbul ve çevresinde düzenlenecek koşuların uzman bir heyetin denetiminde hükümetin kontrolü altında yürütülmesi için bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede Sadaret'e gönderilen bir tezere ile koşuları düzenleme ve idare yetkisinin Ziraat Cemiyeti'nin kontrolüne verilmesi talep olunmuştur. Nezaret'in bu talebine gerekçesi Avrupa'daki örneklerdir. Yarışların birçok medeni devlette Ziraat Cemiyetlerince idare edilmekte olduğuna dikkat çeken Nezaret yetkilileri, bunun ıslah ve üretim faaliyetlerinde yarış organizasyonlarından etkin biçimde yararlanma olanağı sağladığını beyan etmişlerdir.⁴⁶⁷

Aynı tarihlerde Harbiye Nezareti'nin de yarışların uzmanlardan oluşan bir komisyonun denetimine sokulması yönünde bir çabası söz konusudur. Bu çerçevede Hayvanat-ı Feresiye Komisyonu tarafından kaleme alınan bir müzekkereyle⁴⁶⁸ yarışların yılda iki defa olmak kaydıyla Kağıthane'nin kadim koşu parkurunda devam ettirilmesi talep olunmuştur. Kağıthane'nin eski koşu parkuru, bu tarihlerde Koşu Köşkü Çayır alanından ibarettir. Bu alan büyük bir organizasyonu karşılayacak düzeyde olmadığından, Komisyon ayrıca söz konusu çayırının batı tarafında kalan Kızlar Ağası çayırının da parkura ilavesini gerekli bulmuştur.

⁴⁶³ <http://www.tjk.org/TR/Kurumsal/Static/Page/Tarihce>, Erk, "Memleketimizde At Yarışları ile İlgili İlk Derneğin Kuruluşu", s.33.

⁴⁶⁴ Erk, "Memleketimizde At Yarışları ile İlgili İlk Derneğin Kuruluşu", s.33-35. Ayrıca bkz. Girgin, *age.*, s.7.

⁴⁶⁵ **Y.PRK.HH.** 6/29.

⁴⁶⁶ **Y.PRK.KOM.** 2/72.

⁴⁶⁷ **BOA.ŞD.NF.MRF.** 542/18.

⁴⁶⁸ **BOA.BEO.** 3494/262008.

Harbiye Nezareti gerek çayırın satın alım masrafı gerekse yarış alanında yapılması gerekli görülen inşaat vb. giderler için 8000 lirayı aşkın bir masraf çıkarmıştır. Bunun 3000 liralık kısmını, idaresindeki Çifteler Harası gelirinden karşılanmak üzere kendisi üstlenmiş, kalan masrafın da Ziraat Nezareti veznelerinden teminini istemiştir.⁴⁶⁹

Hükümet, İstanbul yarışları hakkında Harbiye ve Ziraat Nezaretlerinden gelen bu gibi öneri ve talepleri değerlendirmek üzere konuyu Şurayı Devlete havale etmiştir. Şurayı Devlet de koşuların idaresinin ne şekilde yapılacağına karar vermek üzere her iki Nezaret yetkililerinden oluşan karma bir kurulun oluşturulmasına karar vermiştir.⁴⁷⁰ Bu gelişmeyi takiben yarış ve yetiştiriciliğin bir jokey kulüp aracılığı ile düzenlenmesi düşüncesinin ortaya çıktığı görülmektedir. En önemli sonucu da 1909 yılında Osmanlı Jokey Kulübü'nün kurulması olmuştur. Bunu Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti ve Sipahi Ocağı takip etmiştir.⁴⁷¹

2.7.2.2.2. Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti ve Yarışların Yeni Odağı; Veliefendi

Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti, cemiyet nizamnamesinin⁴⁷² *ikinci* maddesinde beyan olunduğu üzere; “*yarışlar ve yetiştiricilik sergileri vasıtasıyla iyi cins hayvan tedarik edilmesi amacına atfen*” kurulmuş bir cemiyettir. Cemiyetin İdare Heyeti Başkanı Ali Rıza Bey, 1912 yılı Nisan ayı başlarında İstanbul valiliğine verdiği bir dilekçe ile Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti'nin Şurayı Devlet tarafından onaylanması için gerekli başvuruyu yapmıştır. Cemiyete resmiyet kazandırılması yolundaki ilk adımı teşkil eden söz konusu dilekçede Islah-ı Nesl-i Feres'in, Cemiyetler Kanunu'nun *on yedinci* maddesine binaen memleketin *menafi-i umumiyesine* hizmet eden cemiyetlerden birisi olduğu ifade edilmiştir. Cemiyetin kuruluş ve işleyiş esasları da dilekçeye ek bir beyanname ile arz olunmuştur. *On dört* maddeden oluşan ve cemiyetin taslak niteliğinde denebilecek nizamnamesini içeren bu metne göre Islâh-ı Nesl-i Feres'in idare merkezi ilk etapta Cağaloğlu'nda I. Kolorduya tahsis olunmuş binanın bir dairesi olacaktır. Cemiyet, İstanbul'da bir merkez-i umumi ve vilayetlerde şubeler halinde örgütlenecektir. Diğer vilayetlerde düzenlenecek yarışların programları ve kurulacak benzer nitelikteki diğer yarış cemiyetlerinin nizamnameleri öncelikle Islah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti genel merkezinin onayına tabi olacaktır. Cemiyet'in söz konusu beyanname ile Şurayı Devlet onayına sunulan üyelerine bakıldığında İstanbul Valisi İbrahim Bey, Ayan Meclisi üyelerinden Ahmet Rıza Bey, Ziraat ve Ticaret Nazırı Aristidi Paşa, I. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi

⁴⁶⁹ Hayvanat-ı Feresiye Komisyonu'nun müzekkeresinden anlaşıldığı kadarıyla Harbiye Nezareti ayrıca yurt genelinde düzenlenecek diğer yarışlar için Ziraat Nezareti'nin yaklaşık 40.000 liralık bir ödenek ayırmasını gerekli bulmuştur. **BOA.BEO.** 3494/262008, **BOA.BEO.** 3464/259727.

⁴⁷⁰ **BOA.ŞD.** 542/18.

⁴⁷¹ <http://www.tjk.org/TR/Kurumsal/Static/Page/Tarihce> Ayrıca bkz. Girgin, **age.**, s.14.

⁴⁷² **Islâh-ı Nesl-i Feres Cem'iyyeti Nizâm-nâmesi**, Tanin Matbaası, İstanbul. “*Islâh-ı Nesl-i Feres Cem'iyyeti Nizâm-nâmesi*” için bkz. EK 2- BELGELER 2.8.

Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Şehremini Tevfik Bey, Nafia Nazırı Cavit Bey, I. Kolordu Kumandanı Zeki Paşa, Şurayı Devlet Reisi Said Halim Paşa, dönemin padişahı Mehmet Reşat'ın baş yaveri Salih Paşa, Posta ve Telgraf ve Telefon Nazırı Talat Bey, İstinaf Mahkemesi üyelerinden Osman Bey, 1. Kolordu Süvari Müfettişi İzzet Fuat Paşa, Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, eski Bahriye Nazırı Mahmut Muhtar Paşa ve Harbiye Nezareti Süvari Dairesi Reisi Nazif Paşa gibi devlet erkanının çok önemli simalarından oluştuğu görülmektedir.⁴⁷³

Cemiyet, Şurayı Devlet'in onayından geçtiği gibi Osmanlı padişahının da himayesine mazhar olmuştur.⁴⁷⁴ Kuruluşunu takiben İslah-ı Nesl-i Feres'e düzenleyeceği yarışlar için Veliefendi Çayırı tahsis edilmiştir. İstanbul at yarışlarının odak noktası da bu tarihlerden sonra Veliefendi'ye kaymıştır.⁴⁷⁵ Güleç⁴⁷⁶, Veliefendi Çayırı'nın at yarışlarına tahsis olunmasından sonra burada hem düz hem de engelli (steeplechase) yarışların yapıldığını kaydetmektedir. Harbiye Nezareti de mülki girişimle işbirliği halinde hareket etmeye karar vererek burada yapılacak koşulara katılım kararı almıştır. Bu nedenle ordu müfettişlikleriyle kolordu ve fırka kumandanlıklarına yapılan bir tebligatla koşulara katılmak isteyen subaylara gereken kolaylığın sağlanması bildirilmiştir.⁴⁷⁷ 1914 yılına ait bir arşiv kaydı⁴⁷⁸, bu tarihten itibaren Şehremaneti bütçesinden 200 Osmanlı altınının Veliefendi Yarışları için tahsis olduğunu göstermektedir.

2.7.2.2.3. Sipahi Ocağı

İslah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti, cemiyet nizamnamesinin *birinci* maddesinde de gösterildiği üzere Osmanlı topraklarında yetişen at ırklarının ıslahı, orduyla ziraat faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan nitelikli hayvanların yurt toprakları dâhilinden yetiştirilmesi ve bu üstün hedeflerin gerçekleşmesinde önemli bir kaynak olan at yarışlarının tertibi amacıyla kurulmuş bir cemiyettir. Cemiyetin sayılan bu amaçları karşılayabilmesi için 1916 yılında ayrıca binici, avcı ve nişancı şubelerinden oluşan bir spor kulübü açılmıştır. Sipahi Ocağı adıyla organize edilen bu kulübün Cemiyetle organik bir bağı söz konusudur. Cemiyetin merkezi de kulübün kuruluşuyla birlikte buraya kaydırılmıştır.⁴⁷⁹

Sipahi Ocağı'nın ortaya çıkışıyla ilgili gelişmelere bakıldığında, kuruluş kararının İslah-ı Nesl-i Feres Cemiyeti'nin 2 Haziran 1916 tarihinde topladığı genel kurulunda alındığı görülmektedir. Ocağın Heyet-i Umumiyesi tarafından yapılan 15 Haziran 1916 tarihli

⁴⁷³ BOA.ŞD. 2381/35.

⁴⁷⁴ Güleç'in Cemiyetin Osmanlı padişahı tarafından himaye edilen bir cemiyet olduğunu yönündeki ifadeleri, dönemin arşiv kayıtları tarafından da desteklenmektedir. BOA.HSD.AFT. 6/21, BOA.MV. 223/94.

⁴⁷⁵ <http://www.tjk.org/TR/Kurumsal/Static/Page/Tarihce>, Ayrıca bkz. Güleç, *Türk At Irkları*, s.115.

⁴⁷⁶ Güleç, *Türk At Irkları*, s.115.

⁴⁷⁷ BOA.DH.MB.HPS.M. 4/10, BOA.DH.UMVM. 122/80.

⁴⁷⁸ BOA.BEO. 4256/319139.

⁴⁷⁹ *İslâh-ı Nesl-i Feres Cem'iyyeti Nizâmnâmesi*, s.3.

toplantıda, çalışma esasları bir nizamname⁴⁸⁰ çerçevesinde kaleme alınmıştır. 30 Haziran 1916'da da nişancılık ve avcılık şubeleri kurulmuştur. Ayrıca Ocak üyeleri için Veliefendi Çayırı'nda bir idman ve koşu pisti yaptırılmıştır. Sipahi Ocağı kısa süre sonra yetiştiricilik konusunda üstlendiği sorumluluğa binaen halkın muhtelif spor alanındaki bilgisini arttırıp ufkunu genişletmek için Sipahi Ocağı Mecmuası adıyla aylık yayına başlamıştır. Ocağın üçüncü şubesi olan binicilik şubesi de bu tarihlerde açılmış, binicilik dersleri için gerekli atlarla öğretmen tedarik edilmiştir. Sipahi Ocağı tarafından yarış düzenlenmesi ise ancak 1918 yılında gündeme gelebilmiştir. Ancak yapılan tüm hazırlıklara rağmen bu organizasyon, kulüp binası ve koşu parkuruna işgal orduları tarafından el konulması nedeniyle gerçekleştirilememiştir.⁴⁸¹

2.7.2.3. Irak'taki Yarış Organizasyonları; Musul Yarışları

Osmanlı Devleti'nin yetiştiricilik yönünden en önemli bölgelerinden biri olan Irak topraklarında bir at yarışının düzenlenmesi ilk defa, yarışların hükümetin teşvik politikalarının temel unsurlarından biri haline geldiği 1877-1878 sonrası süreçte gündeme gelmiştir. Buna dair en eski kayıt⁴⁸² 1901 yılına aittir. İlgili arşiv belgesi, Irak yarışlarının ilk kez yörenin Arap atı yetiştiriciliği bakımından en önemli mıntıkası olan Musul'da düzenlendiğini göstermektedir. Yerel yönetim yarış komisyonunun bir önceki vali döneminde⁴⁸³ oluşturulmuş olduğunu ve gerekli tüm hazırlıkların tamamlandığını beyan ederek Kasım ayının 29'unda yarışın icrası için merkezden onay talep etmiştir.

Musul yarışları 1907, 1908 yıllarına kadar devam etmiştir. 1907 yılında bu koşu Ramazan Bayramı'na denk getirilmiştir.⁴⁸⁴ 1908'de ise yerel yönetim bir önceki yıl yapılan yarışların yetiştirici kesim arasında yarattığı şevk ve gayrete binaen biri ilkbahar ve diğeri güz olmak üzere iki ayrı yarışın düzenlenmesini talep etmiştir.⁴⁸⁵ Yarışların I. Dünya Savaşı yıllarına kadar devam ettiği tahmin olunmaktadır.

⁴⁸⁰ **İslâh-ı Nesl-i Feres Cem'ıyyeti Nizâmnâmesi.** (Ocak nizamnamesi Cemiyet nizamnamesinin bulunduğu kitapçık içerisinde.) “*Sipahi Ocağı Nizâmnâmesi*” için bkz. EK 2- BELGELER 2.9.

⁴⁸¹ Aral, **age.**, s.221. Aral, İstanbul'da Sipahi Ocağı'nın kuruluşunu izleyen yıllarda yapılan at koşularını ayrıntılı olarak ele almıştır. Bilgi için bkz. Aral, **age.**, s.222.

⁴⁸² **BOA.DH.MKT.** 2550/59.

⁴⁸³ Belgede komisyonun *vali-i sâbık* döneminde oluşturulduğu beyan olunmaktadır. Ancak valinin ismi zikredilmemiştir. 1317 yılında Musul'a vali olarak atanan isimler göz önünde bulundurulduğunda bunun Nazım Bey olduğu tahmin olunmaktadır. Cengiz Eroğlu - Murat Babuçoğlu - Orhan Özdi, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul**, ORSAM, Ankara, 2012, s.226.

⁴⁸⁴ **BOA.DH.MKT.** 924/30, **BOA.BEO.** 3165/237313.

⁴⁸⁵ **BOA.DH.MKT.** 924/30. Merkeze ulaşan söz konusu talebe binaen konu Şurayı Devlet'e havale olunmuştur. Şurayı Devlet ise bölgeden gelen bu talebin onaylanabilmesi için koşular için verilecek ödüllerin ne şekilde karşılandığının bilinmesini gerekli bulmuştur. Musul'dan merkeze ulaşan yazılar, bunun neredeyse tamamının yarış gelirlerinden karşılandığını göstermektedir.

2.7.2.4. Suriye'deki Yarış Organizasyonları; Şam, Halep ve Beyrut At Yarışları

XIX. yüzyıl sonlarında Suriye (Şam), Halep ve Beyrut vilayetlerinden müteşekkil olduğu görülen Suriye vilayeti, Irak gibi Osmanlı Devleti'nin yetiştiricilik yönünden özel bir bölgesini meydana getirmiştir. Yetiştiricilikteki bu potansiyeline binaen Suriye'de at yarışlarının tarihi oldukça eskiye dayanmaktadır. Beyrut'un bu bakımdan ayrı bir yeri vardır. Bununla birlikte Suriye bölgesinde at yarışlarının ıslah faaliyetlerinin ana unsurlarından birisi haline gelmesi ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı takiben benimsenen yetiştiricilik politikaları dolayısıyla olmuştur. Böylece Suriye 1900'lerin başlarından itibaren diğer vilayetlerde olduğu üzere at yarışlarının sayısında belirgin bir artış gözlemlenen vilayetlerden birini teşkil etmiştir.

Suriye'de tarihi belirlenebilen en eski yarış organizasyonu Beyrut vilayetine aittir. 1894 yılına ait bir arşiv kaydı⁴⁸⁶, Beyrut yarışlarının bu tarihte ilk defa düzenlendiğini düşündürmektedir. İlgili belgede Beyrut Yarış Şirketi adıyla bir organizasyon şirketinin oluşturulduğu gösterilmektedir. Mahalli idare, şirketin isim listesiyle birlikte kaleme alınan yarış nizamnamesini merkeze göndermiş ve yarışlar için hükümetin onayını talep etmiştir. Şirket üyeleri arasında Fransız, İngiliz, İtalyan, İspanyol Konsolosları veya vekilleri ile Bank-ı Osmani Müdürü gibi dikkat çekici isimler yer almaktadır.

At yarışlarının başlıca teşvik unsurlarından biri olarak yetiştiricilik ve ıslah politikalarına yansımaları takiben Suriye'nin diğer bölgelerinde de yarışlar düzenlenmeye başlamıştır. Bunlardan birisi Şam yarışıdır. Yerel yönetim ilk defa 1907 yılında at yarışları düzenlemek üzere bir komisyon oluşturmuştur. Yarışların valiliğin denetimi altındaki bu komisyon tarafından ve sadece özel yetiştirici hayvanlarına mahsus olarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Elde edilecek gelirin bir kısmı da Şam Sanayi Mektebi'ne ayrılmıştır. Yerel yönetimin bu talebi II. Abdülhamit'in 1 Mart 1908 tarihli iradesi ile onaylanmıştır. Ancak Şurayı Devlet yarış gelirlerinin Sanayi Mektebi'ne harcanmasına yönelik kararı uygun bulmadığından, irade koşu hasılatının tamamının at cinsinin ıslahı için kullanılması esasına dayanmaktadır.⁴⁸⁷ 1912 yılına ait bir arşiv belgesi⁴⁸⁸, Suriye (Şam) yarışlarının bu tarihlerde halen devam ettiğini göstermektedir.

1900'lerin başında Suriye bölgesinin yarış merkezlerinden bir diğerini de Halep teşkil etmiştir. Halep'te ilk at yarışı "cülus-ı hümâyûn" şerefine 1907 yılı Ağustos ayında yapılmıştır.

⁴⁸⁶ BOA.Y.PRK.UM. 31/7.

⁴⁸⁷ BOA.DH.MKT. 924/30.

⁴⁸⁸ BOA.DH.MKT. 504/60.

Yerel yönetim, ıslah faaliyetlerindeki önemine binaen yarışın ertesi yıl da tekrarını istemiştir. Talebin 16 Haziran 1908 tarihli irade ile onaylandığı görülmektedir.⁴⁸⁹

2.7.2.5. Sivas Vilayeti; Samsun, Sivas ve Aziziye Yarışları

Osmanlı Devleti'nin yetiştiricilik potansiyeli oldukça yüksek vilayetlerinden biri olan Sivas'ta da 1900'lerin başlarından itibaren at yarışlarının düzenlendiği bilinmektedir. Koşular, biri Samsun diğeri Sivas olmak üzere iki merkezde yapılmıştır. Sivas'ın yetiştiricilik potansiyelinin Samsun'a nazaran daha yüksek olmasına rağmen Samsun at yarışlarının Sivas yarışlarına kıyasla daha erken tarihli olması dikkat çekicidir. Kaynaklar⁴⁹⁰, Samsun yarışlarının ilk defa 1901 yılında düzenlendiğini göstermektedir. Organizasyonda Sancak Mutasarrıfı Hamdi Bey'in büyük emeği geçmiştir.

Sivas at yarışlarının düzenlenmesi ise ilk defa 1903 yılında yine yerel yönetimin talebi üzerine gündeme gelmiştir. Hükümet koşuların Ekim/Kasım aylarında yapılmasını uygun bulmuşsa da, mevsimin çetin geçmesi nedeniyle organizasyon bahar aylarına sarkmıştır. 14-15 Haziran 1903 tarihlerinde düzenlenen ilk yarışlara dost devletlerin konsolosları ve maiyetleri ile birlikte askerî ve mülki erkan, yöre ileri gelenleri ve Sivas ile civar bölgelerden toplanan yirmi bini aşkın seyirci katılmıştır. Gerek yarışın halk arasında yarattığı heyecan ve gerekse Sivas'ın yetiştiricilik yönünden arz ettiği değer nedeniyle yerel yönetim yarış sayısının takip eden senelerde biri ilkbahar ve diğeri güz olmak üzere yılda ikiye çıkarılmasını istemiştir.⁴⁹¹ 1907 yılında ise Sivas yarışları için Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı Ziraat Bankası gelirlerinden yıllık 5000 kuruşluk daimi bir tahsisat ayrılmıştır. Bu tarihlerde yarışların biri Sivas ve diğeri Aziziye olmak üzere iki merkezde icra edildiği görülmektedir. Bahsi geçen ödeneğin 100 liralık kısmı Sivas, 50 liralık kısmı ise Aziziye yarışlarına tahsis olunmuştur.⁴⁹²

2.7.2.6. Hüdavendigâr Vilayeti; Çifteler, Bursa, Beylikahır ve Karahisar-ı Sahib Yarışları

Hüdavendigâr, incelenen dönemde Osmanlı Devleti'nin at yetiştiriciliği konusunda önde gelen bir bölgesi olması nedeniyle yarışların çok merkezli olarak icra edildiği idari birimlerden birini meydana getirmiştir. Burada yürütülen yarışların odak noktalarından ilki Çifteler'dir. Çifteler'de at yarışı için bir organizasyonun yapıldığını gösteren en eski arşiv kaydı⁴⁹³ 1889

⁴⁸⁹ **BOA.DH.MKT.** 1264/28.

⁴⁹⁰ Aral, **age.**, s.215.

⁴⁹¹ **BOA.DH.MKT.** 652/29, **BOA.DH.MKT.** 731/21, **BOA.DH.MKT.** 726/22.

⁴⁹² İncelenen belgeler, bu aralık Sivas'ta at yarışları yanında büyük baş hayvan yetiştiriciliği konusunda da bazı müsabakaların düzenlendiğini göstermektedir. Gerek Sivas gerekse Aziziye için ayrılan tahsistata söz konusu müsabaka giderleri de dâhil olduğundan net bir rakam vermek mümkün olmamaktadır. İşaret edilen rakamlar ayrılan ödeneğin toplam miktarıdır. Bunu onaylayan irade tarihi de 28 Temmuz 1907'dir. **BOA.BEO.** 3042/228121, **BOA.BEO.** 3126/234381, **BOA.BEO.** 3154/236548.

⁴⁹³ **BOA.Y.PRK.HH.** 21/50

yılına aittir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla yarışların aynı yıl Eylül ayı sonlarında yapılması kararlaştırılmıştır. Alınan karar nedeniyle civar vilayetlerde duyurular yapılmış ve bu sayede yarış için Çifteler’de çok sayıda iştirakçi toplanabilmiştir. Ancak Çifteler yarışları zaman içinde eski önemini kaybetmiştir. Bunda Muzaffer Paşa’nın 1902’de Cebel-i Lübnan mutasarrıflığına atanmasını takiben hara nazırlığına atanan idarecilerin iktidarsızlıkları önemli bir etkidir. Nitekim 1903 yarışları, yarış için ayrılan ödeneğin yeni hara nazırı Müşir Hasan Paşa’nın onayından geçememesi nedeniyle hayli sönük geçmiştir.⁴⁹⁴ Aral’ın⁴⁹⁵ ifadelerine bakılacak olursa, askerî çiftliklerde düzenlenen yarışlar konusunda Muzaffer Paşa’nın nazırlığı döneminde gündeme gelen son olumlu gelişme; yarış atlarının idmanlarının nasıl yapılacağını gösteren *on altı* maddelik bir talimatnamenin düzenlenmesi olmuştur. Söz konusu talimatnamenin diğer vilayetlerde yapılan yarışlar için de uygulandığı tahmin olunmaktadır.

Hüdavendigâr vilayetinde at yarışlarının düzenlendiği bir diğer merkez de Bursa sancağıdır. Bursa’da yapıldığı belirlenebilen ilk at yarışı 1906 tarihlidir. Aynı yıl ilki düzenlenen Bursa Mamulat ve Mahsulat Sergisi dolayısıyla yapılan bu organizasyon, gerek yörede gerekse yakın civarda büyük ilgi ve heyecan uyandırmış ve bu nedenle 1907 yılında devamlı bir hale getirilmesi talep olunmuştur. Hüdavendigâr valiliği tarafından merkeze aktarılan talebin önemli bir yönü, yarışların at cinsinin ıslahında taşıdığı değere binaen düzenli olarak yılda iki kere yapılmasının istenmesidir. Yerel yönetim ayrıca -daha önce örnekleri görüldüğü üzere- yarış gelirlerinin bir kısmının vilayetin diğer ihtiyaçlarına sarfına karar vermiştir. Yarış gelirlerinin masrafları fazlasıyla karşılayacağı gerekçesiyle ortaya çıkan bu karar doğrultusunda yaklaşık 300 liralık bir meblağın “itfaiye teşkilatının” desteklenmesi için harcanması öngörülmüştür. Konu 1907 yılı başlarında Şurayı Devlet’e havale olunmuştur. Şurayı Devlet’in karar mazbatası incelendiğinde, düzenli bir yarış organizasyonunun uygun bulunduğu, hatta alınan kararın takdir edildiği görülmektedir. Ancak Şura, yarış gelirlerinin başka ihtiyaç kalemlerine nakliyle ilgili karara yanaşmamış, hasılatın tamamının at cinsinin ıslahında kullanılmasını istemiştir.⁴⁹⁶ Önemi giderek artan Bursa yarışları için 1907 yılında Ticaret ve Nafia Nezareti veznesinden 5000 liralık bir ödenek ayrılmıştır.⁴⁹⁷

Vilayette yarış organizasyonunun yapıldığı görülen bir diğer merkez ise Eskişehir’dir. Eskişehir yarışları hakkındaki bilgi, 1907 yılına ait bir arşiv kaydından⁴⁹⁸ dolaylı olarak elde edilebilmiştir. İlgili arşiv kaydında, Eskişehir’de 1907 senesinde düzenli olarak açılan bir

⁴⁹⁴ Aral, *age.*, s.218.

⁴⁹⁵ Aral, eserinde söz konusu talimata yer vermektedir. Bu nedenle burada ayrıca ele alınmasına gerek görülmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aral, *age.*, s.218-220.

⁴⁹⁶ **BOA.DH.MKT.** 1089/38.

⁴⁹⁷ **BOA.BEO.** 3177/238226.

⁴⁹⁸ **BOA.BEO.** 3119/233902.

panayırdan bahsedilmektedir. Söz konusu panayırın uzaklığı nedeniyle Akköprü Kuru-yı Hümâyûnu idaresindeki köyler halkının bundan yeteri kadar istifade edilemediği görülmüştür. Bu nedenle hükümet, Akköprü idaresine bağlı köylülerin yararlanabilmesi için emlak-ı hümâyûndan Beylikahır köyünde bir panayırın düzenlenmesine karar vermiştir. Konunun en dikkat çekici yönü ise yöredeki at varlığının ıslahına hizmet etmesi gayesiyle panayırın son günü bir koşu düzenlenmesinin kararlaştırılmasıdır.

Karahisar-ı Sahib sancağı, incelenen dönemde Hüdavendigâr'da at yarışlarının yapıldığı son merkezdir. Burada ilk defa bir at koşusunun tertip edilişi 1906 yılına rastlar. Mutasarrıflıktan gelen talep üzerine hükümet Karahisar-ı Sahib'de Mart ayında bir yarış düzenlenmesine onay vermiştir.⁴⁹⁹

2.7.2.7. Erzurum Yarışları

Erzurum vilayeti de 1900'lerin başlarından itibaren sayısı belirgin bir şekilde artan yarış organizasyonlarının ana merkezlerinden biri olmuştur. Bölgede kurallı bir at koşusunun ortaya çıkışını gösteren eski kayıt 1903 tarihlidir. İlgili belgede yerel yönetimin aynı yılın sonbaharında düzenlenmesi tasarlanan yarışlar için bir komisyon oluşturduğu görülmektedir. Söz konusu komisyon da yarışların hangi koşullar altında yapılacağını ve masraflarının ne şekilde karşılanıp gelirinin nereye sarf olunacağını gösteren bir talimatname kaleme almıştır. Talimatnamede Şam ve Bursa örneklerinde olduğu üzere yarışlara iştirak edenlerle seyircilerden alınacak *duhuliyye* ücretlerine dayanan yarış gelirinin bir kısmının vilayetin diğer masraflarına harcanması öngörülmüştür. Bu çerçevede koşu hasılatının bir kısmının inşaatı tamamlanmamış olan Sanayi Mektebi'ne harcanması kararlaştırılmıştır. Erzurum valiliği kanalıyla merkeze aktarılan talep Şurayı Devlet'in herhangi bir itirazı olmadan 22 Ekim 1903 tarihli irade ile onaylanmıştır.⁵⁰⁰ Bu örnek, at yarışlarının ıslah aracı olmak yanında vilayetlerin kimi ihtiyaçlarının karşılanmasında da başvurulan önemli bir kaynak olmasını göstermesi bakımından önemlidir.

1912 yılına ait resmi yazışmalar Erzurum at yarışlarının bu tarihlerde düzenli olarak devam ettiğini göstermektedir. Yarışların belirtilen tarihlerdeki odak merkezi ise Beyazıt sancağına bağlı Kara Kilise'dir. Bu organizasyona yaklaşık 3000 kuruşluk bir ödenek ayrılmıştır.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ İlgili irade tarihi 29 Nisan 1906'dır. **BOA.DH.MKT.** 1065/52.

⁵⁰⁰ **BOA.DH.MKT.** 731/21.

⁵⁰¹ **BOA.DH.İD.** 100/7.

2.7.2.8. Konya Yarışları

Konya at yarışlarının tarihi de diğer birçok vilayette olduğu gibi 1900'lerin başlarına uzanmaktadır. Ancak bu tarihlerde yapılan yarışların düzenli ve kurallı organizasyonlar olduğunu düşündürecek bir veriye rastlanmamıştır. Örneğin 1901 yılına ait bir arşiv kaydında⁵⁰², Akşehir'de Eylül ayının başından 20'sine kadar süren bir hayvan panayırının düzenlenmesinin kararlaştırıldığı görülmektedir. Bu panayırın on altıncı günü at koşularına ve güreşlere ayrılmıştır.

Vilayetin tarihi saptanabilen ilk organize yarış girişimi 1912 yılına aittir. Söz konusu yarış hakkında Konya valiliği kanalıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yarış programından⁵⁰³ detaylı bilgi edinmek mümkündür. Buradan anlaşıldığı kadarıyla yarışın yapılacağı gün ayrıca bisiklet ve yaya yarışları ile bir de pehlivan güreşi düzenlenecektir. *Yirmi dört* maddelik programının ilk on maddesi özellikle at yarışlarının düzen ve idaresini ele almıştır. *Birinci* maddede yarış gününün Haziran ayının 1'i olduğu ve yarışın Konya vilayet merkezine bir saat mesafedeki Horozluhan civarında yapılacağı beyan olunmaktadır. *İkinci* maddeden anlaşıldığı kadarıyla burada birincisi Arap ve ikincisi yerli hayvanların katılacağı iki koşu yapılacaktır. *Dördüncü* maddede ise her iki koşu için verilecek ödüller belirlenmiştir. Programda yarışın idare ve düzeninden sorumlu İdare, Kontrol, Hakem ve Ambar heyetlerinin isimlerine de yer verilmiştir.

Masrafının tamamı belediye tarafından karşılanacak bu yarışın gelirinin "tayyare ianesi" adıyla havacılığın gelişimi için sarf edilmesinin öngörülmesi dikkat çekicidir. Konya vilayeti, demiryolu olanağından faydalanabilen bir bölge olduğundan yarış yerine ulaşımın bu yolla sağlanması kararlaştırılmış, bunu kolaylaştırmak için de yarış günü için özel bir sefer düzenlenmesi uygun bulunmuştur.⁵⁰⁴

2.7.2.9. Diğer Yarış Organizasyonları

İslah ve üretim faaliyetlerinin başarıya ulaşmasında 1880'lerden itibaren başlıca teşvik unsurlarından biri olarak görülen ve XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren birçok vilayette düzenlenmeye başlayan organize yarışlar yalnız yukarıda adı geçenler değildir şüphesiz. Resmi yazışmalara yansıyan veriler, incelenen dönemde Balkanlar'dan Afrika coğrafyasına kadar pek çok ve farklı yörede yarış organizasyonlarının yapıldığını veya yerel yönetimlerin bu yönde girişimlerinin olduğunu göstermektedir. Örneğin, Trablusgarp valiliği 1902 yılında at cinsinin ıslahı amacıyla bir yarış tertibi talebinde bulunmuştur. Valiliğin Dâhiliye Nezareti'ne

⁵⁰² BOA.DH.MKT. 2538/73.

⁵⁰³ BOA.DH.İD. 100/7.

⁵⁰⁴ BOA.DH.İD. 100/7.

gönderilen tezkeresi, bu yarışın bölgede düzenlenen ilk yarış olmadığını göstermektedir. Talep 15 Eylül 1902 tarihli irade ile onaylanmış ve yarışın daha önceki yıllarda olduğu üzere Eylül ayında yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁰⁵ 1905 yılında ise Kudüs mutasarrıflığının benzer bir talebi Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmıştır. Bunun livada bir organize yarışın yapılması yönündeki ilk girişim olduğu düşünülmektedir. Zira ilgili tezkerede Arap atı yönünden hayli zengin olan yörede at yarışlarının yapılmamasının büyük bir eksiklik olduğu beyan edilmiştir.⁵⁰⁶ 1912 yılında batıdaki iki vilayette; Edirne ve Kosova'da yarışlar düzenlenmesi yönünde gelişmeler yaşanmıştır.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ BOA.İ.DH. 1401/20.

⁵⁰⁶ BOA.DH.MKT. 1030/33.

⁵⁰⁷ BOA.DH.İD. 100/7.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL YETİŞTİRİCİLİK KURUMLARI

3.1. Askerî Çiftlikler

Bilindiği üzere “miri” kavramı Osmanlı’da devlete ait menkul ve gayrimenkuller için kullanılan idari bir kavramdır.⁵⁰⁸ Buna göre miri arazi de mülkiyeti devlete ait olup tasarruf şeklini yine devletin düzenlediği araziye ifade etmektedir. Bu arazinin önemli bir kısmını miri çiftlikler oluşturmuştur. Söz konusu çiftliklerden beş tanesinin XIX.-XX. yüzyıllar arasında Osmanlı topraklarında icra edilen yetiştiricilik faaliyetleri içerisinde ayrı bir yeri vardır. Bunlar Çifteler, Sultansuyu, Çukurova, Veziriye ve Elhamra Çiftlikleri’dir. Adı geçen çiftlikler, hükümetin askerî ölçütlerde at yetiştirilmesi amacıyla ordu idaresine bıraktığı özel nitelikteki çiftliklerdir. XX. yüzyıl başlarına ait arşiv kaynaklarında⁵⁰⁹ “altı kıt’a”, yani toplam altı adet olduğu gösterilen askerî çiftliklerden sonuncusunun hangi çiftlik olduğu konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bununla birlikte bahsi geçen çiftliğin, Irak topraklarında kurulmuş olan Harbine Çiftliği olması kuvvetli bir olasılıktır. Miri araziden olan Harbine arazisinde at yetiştiriciliği yapılması amacıyla bir remont bölüğü konuşlandırılması da, bu savı doğrular niteliktedir.⁵¹⁰ 1899 tarihinde gerçekleşen bu olay Harbine’nin diğer çiftlikler gibi at yetiştiriciliği için askeriye idaresine terk edildiğini düşündürmektedir. Ancak Harbine Çiftliği’nin gerek kuruluş dönemi, gerekse remont deposuna dönüştürülmesini takiben arz ettiği ıslah ve üretim yapısı belirsizliğini korumaktadır. Çifteler, Sultansuyu, Çukurova Veziriye ve Elhamra Çiftlikleri hakkında ise hem arşiv kayıtlarından hem de modern kaynaklardan ayrıntılı bilgi edinilmesi mümkündür. Bunlar, Osmanlı Devleti’nin birbiriyle benzer nitelikte bir gelişim çizgisine sahip resmi yetiştiricilik kurumlarıdır. Her biri, XIX. yüzyıl ortalarından XX. yüzyıl başlarına kadarki sürecin farklı bir noktasında kurulmuştur. Tarihsel gelişimlerine ilişkin en dikkat çekici yönlerden birisi; söz konusu çiftliklerin II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte saraya ait olan diğer çiftliklerle ortak bir yazgıyı paylaşarak Maliye Nezareti idaresine geçirilmeleridir. Bunun haricinde saray çiftlikleriyle idari yönden bir ortaklıkları olmadığı gibi gelişimlerini de çoğunlukla ordu çatısı altında tamamlamışlardır.

⁵⁰⁸ Pakalın, miri’yi hükümet malı yerine kullanılan bir tabir olarak göstermektedir. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.2, MEB, İstanbul, 1983, s.542. Ayrıca bkz. Cemile Şahin, “*Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme*”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, V.5(6), December 2012, s.439.

⁵⁰⁹ **BOA.BEO.** 3875/290553.

⁵¹⁰ **BOA.BEO.** 1401/105065.

3.1.1. Çifteler Çiftliği

3.1.1.1. Çiftliğin Kuruluşu

Çifteler'in ilk çekirdeğini Eskişehir yöresi hakimi Kumarcı lakabıyla şöhret bulmuş bir derebeyin çiftliği oluşturmuştur. Gerçek ismi Abdullah olan bu şahıs, kendisi gibi Erzurum yöresinde bir derebeyi olduğu tahmin edilen Zorba Salih'in oğludur. Eskişehir dolaylarına sürgün edilen Kumarcı, Çifteler'de Sakarya Nehri'nin çevrelediği bir ada üzerine inşa ettirdiği malikâneye yerleşerek buradan bölge hakimiyeti için bacanağı Hacıoğlu ile nüfuz mücadelesine girişmiştir. Hacıoğlu'nun ölümünün ardından da yöre ileri gelenleri aracılığıyla ayan seçilmiştir.⁵¹¹ Bu olayın ardından Kumarcı'nın servet ve nüfuzu bir kat daha artmış, emlakı zamanla büyük bir çiftlik haline gelmiştir.⁵¹²

Çiftlikte Kumarcı döneminde yapılan yetiştiricilik faaliyetleri, kaynaklarda⁵¹³, Çifteler'in tarihsel gelişimindeki belirleyici faktörlerden biri olarak gösterilmektedir. Çiftliğin geniş ziraat alanları, değirmenleri ve çayırları üzerinde hergele halde bulunan at mevcudu bu tarihlerde 1000'i aşmış, sığır cinsi de benzer şekilde önemli bir miktara ulaşmıştır. Kumarcı yerli ırkın iri numunelerinden olan bu hayvanlara büyük önem vermiş ve ıslahları için Rusya'dan damızlık getirtmiştir. Ancak II. Mahmut saltanatının ilk yıllarında merkezi otoriteyi güçlendirmek üzere ayanlarla girişilen mücadele, Kumarcı'nın yöredeki hakimiyetinin sonunu hazırlamıştır. 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı'nda bölgeden geçen ordunun iaşesini temin etmeyen, çağırıldığı halde sefere katılmayan Kumarcı, bazı kaynaklara göre sefer dönüşü *avdet-i hümayûna* da iştirak etmemiş ve bu gibi başına buyruk tavırları nedeniyle fermanlı ilan edilmiştir. Üzerine Hüdavendigâr Sancağı Mutasarrıfı Mustafa Paşa kumandasında kuvvet sevk edilerek çetin bir muharebe sonucunda yakalanmış ve idam edilmiştir. Emlakı ise müsadere edilerek devlet hazinesine aktarılmıştır.⁵¹⁴

Kumarcı'nın bertaraf edilmesinin ardından müsadere edilen Çifteler Çiftliği'nin ismi, 1824 tarihli bir fermanla vakfa dönüştürülen bazı çiftlikler arasında zikredilmektedir.⁵¹⁵ İdaresi serkatip Miralay Mustafa Bey'e verilmiştir. Bununla birlikte fiili yönetimi 1832'ye kadar

⁵¹¹ Köksal, *agm.*, s.337; Abidin, *age.*, s.215.

⁵¹² Köksal, *agm.*, s.338.

⁵¹³ Abidin, *age.*, s.8.

⁵¹⁴ Abidin, Kumarcı'nın bertaraf edilmesinde sefer dönüşü yapılan merasime katılmamasını önemli bir gerekçe olarak göstermektedir. Köksal ise Kumarcı'nın avdet-i hümayûna iştirak etmemesinden bahsetmeyip sefere gitmemesi nedeniyle tepki çektiğini bildirmektedir. Abidin, *age.*, s.216; Köksal, *agm.*, s.338.

⁵¹⁵ Köksal, *agm.*, s.340, 341.

kahyalar elinde kalmıştır. 1832'den itibaren önemli bir değişiklikle Çiftlik idaresine merkezden atanan ve çoğunlukla asker kökenli (baytar veya süvari sınıfından) kişiler getirilmiştir.⁵¹⁶

3.1.1.2. Çiftliğin Fiziki Yapısı (Arazi, İklim ve Coğrafya)

Çiftlik arazisi bugünkü Çifteler ilçesi ile Mahmudiye ve Alpu ilçeleri arazisinin bir kısmını oluşturmaktadır. Çifteler şubesinin Eskişehir'e uzaklığı 60, Mahmudiye'nin ise 40 kilometredir. Çiftliğin merkezle olan bağlantısını sağlayan Alpu demiryolu istasyonu, Aziziye şubesine 9-10 km. bir mesafededir. Çiftliğin güneyi Barçın (Emirdağı), doğusu Sivrihisar ve Mihaliççık, batısı Seyitgazi, kuzeyi ise Alpu topraklarıyla çevrilidir.⁵¹⁷

Çifteler, Sakarya Nehri'nin cereyan ettiği geniş düzlükler üzerinde kurulmuştur. Sakarya ve çeşitli isimdeki kolları tarafından sulanan çiftlik arazisi karasal iklimin etkisi altındadır. Yazın sıcaklık +35 C⁰ dereceye kadar yükselir. Kış mevsiminde ise -25 C⁰ dereceye kadar indiği olur. Günlük sıcaklık farkı çok yüksektir. Çiftlik arazisi dâhilinde geniş bir alanı katederek Sakarya ile birleşen Seydisu Mahmudiye arazisini, Sarısu ise Aziziye arazisini sulayarak yatakları civarında yüksek kalitede olmamakla birlikte yetiştiricilik için elverişli çayırların oluşmasını sağlar.⁵¹⁸ Bu vesileyle meydana gelen Aziziye, Mahmudiye ve Yılkırkan çayırlarından temin edilen ot, çiftlik idaresi için ek bir gelir kalemi oluşturmuştur. Yıllık ortalaması 10-12 bin ton arasında olan hasattan, civar köyler dışında İstanbul'a gönderilecek kadar ihtiyaç fazlası elde edilebilmiştir. Ancak hiçbir dönem istenen düzeyde randıman alınamamıştır. Bunda temel etken, ilkbaharda suların çekilmesi ile altmış bin dönüme yakın bir alanın bataklıkla dönüşmesidir. Özellikle Seydisu ve Sarısu'nun ayaklarında oluşarak Eskişehir yöresinin havasını bozan bu geniş bataklıkların ıslahı konusunda Vahid Bey'in müdürlüğü döneminde önemli gelişmelerin kaydedildiği bilinmektedir. 1888'de yerli halkın da desteği ile 2200 kuruşu aşkın bir masrafla büyük bir drenaj kanalı açtırılmış ve söz konusu bataklığın 20.000 dönümlük bir kısmının kurutulması sağlanmıştır. İkinci etapta 7000 kuruşluk bir masrafla 10.000 dönümlük bir alan daha kurutulmuşsa da kalan kısmın ıslahına yönelik 50-60 bin kuruşluk son tertip ıslah projesi, keşfi yapılmış olmasına karşın gerçekleştirilememiştir.⁵¹⁹

⁵¹⁶ Yaşar, çiftliğe merkezden müdür tayin edilmeye başlanmasının 1834'ten sonra olduğunu ifade etmektedir. Yaşar, *agt.*, s.22. Dinçer ise çiftliğe bir veteriner hekimin müdür olarak atanmasının 1853'te Kolağası Mustafa Bey'in tayini ile olduğuna dikkat çekmektedir. Kendisi bunun gerekçesini orduda bilimsel anlamda veteriner hekimliği eğitiminin başlamasından sonra Harp Okulu çatısından ilk mezunların ancak 1853'te çıkmış olmasına bağlar. Dinçer, *agm.*, s.250.

⁵¹⁷ Köksal, *agm.*, s. 346, 347.

⁵¹⁸ Köksal, *agm.*, s.347; Abidin, *age.*, s.220. Abidin, Aziziye arazisinin Vahid Paşa tarafından yaptırılan ve yine onun ismi ile anılan arklar vasıtasıyla sulandığı bilgisini vermektedir. Aral da özel kanallarla sulanabilir hale getirilen Mahmudiye çayırının çiftliğin en kıymetli çayırı olduğuna işaret etmektedir. Aral, *age.*, s.40.

⁵¹⁹ Köksal, *agm.*, s.354.

Batalıkların mevcudiyeti ve istenen ölçüde ıslahının gerçekleştirilememesi, gerek insanlarda gerekse yörede bulunan miri ve ahali hayvanları arasında bazı hastalıkları müzminleştirmiştir. Bu nedenle Sarısu yatağında ve Sakarya Nehri'nin ayaklarında kurulmuş köylerde sıtma vakaları sık nüksetmiş, hayvanlarda ruâm (mankafa hastalığı), kelebek hastalığı ve zatüreden kaynaklanan ölümlerin oranı yüksek olmuştur.⁵²⁰

Kar yağışının Aralık, Ocak aylarında yoğun olduğu yörede karın iki ay kadar yerde kalması yetiştiriciliğe uygun hava ve iklim koşullarını ancak Nisan-Mayıs aylarında kısa bir dönem için cari hale getirmiştir. Denizden yüksekliği 900-1000 m. dolaylarında olan bölgenin incelenen dönemdeki yıllık yağış ortalaması ise 400 mm. kadardır.⁵²¹ Bölgeye hakim olan bu sert karasal iklim çiftlik topraklarını orman örtüsünden yoksun bırakmıştır. 1880'lerde yöredeki temel bitki örtüsü Kırkkız Tepesi'ndeki az sayıda ardıc ağacından başka diğer bazı mevkilerde bulunan cüzi miktardaki söğüt ve kavaktan ibarettir.⁵²² Neredeyse çıplak denecek nitelikteki bu arazi yapısının değiştirilmesi için farklı tarihlerde ağaçlandırma girişimlerinde bulunulmuştur. Örneğin, 1886 yılında köylülerin teşvik edilmesiyle hane başına 50'şer fidan dikilmesi sağlanmıştır. Ancak dikilen fidanların çoğu yerli halkın bu konudaki bilgisizliği nedeniyle kurumuştur. 1888-1889 yıllarında ise merkez şube ve Aziziye kışlası civarında 30.000 çam ve gürgen fidanı dikilmiştir. Fakat bu girişimin sonucu da ilkinden farklı olmamıştır. Çiftliğin ağaçlandırılmasına yönelik daha sonraki yıllarda Muzaffer Paşa'nın önerisi ile hayata geçirilen her köy için bir koruluk tesis edilmesi projesi sınırlı da olsa olumlu bir sonuç vermiştir. Bugün yörede bazı köyler civarında bulunan koruların bu projenin mahsulü olduğuna işaret edilmektedir.⁵²³

3.1.1.3. Çiftlik Arazisinin Genişletilmesi

Çifteler arazisi çeşitli tarihlerde gündeme gelen emlak ilhakları ile genişletilmeye çalışılmıştır. 1908 öncesi dönemde ve Seraskerliğin girişimleri ile gerçekleşen arazi ilhaklarının temel konusunu ise İstabl-ı Âmire'ye bağlı miri çayır veya meralar teşkil etmiştir.

Bilindiği üzere Osmanlı idaresi, sulak alanlarda bulunan yüksek kalitedeki mera ve çayırılıkları "Havâs-ı Hümayûn Koruları" dâhilinde miri hayvanların iaşeleri için resmileştirmiş ve tasarruf haklarını çoğunlukla saklı tutmuştur. Bu verimli arazilerin tasarruf haklarının devri ancak belli bir devlet görevinin yerine getirilmesi, yani hizmet karşılığında olmuştur.⁵²⁴

⁵²⁰ Abidin, *age.*, s.221.

⁵²¹ Köksal, *agm.*, s.347; Abidin, *age.*, s.221.

⁵²² Abidin, *age.*, s.219.

⁵²³ Köksal, *agm.*, s.357.

⁵²⁴ Bekir Koç, "Osmanlı Devleti'ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma", *OTAM*, S.10, Ankara, 1999, s.141, 142.

Bunlardan biri de Ankara vilayetinin Akköprü Kazası'nda bulunan miri korudur.⁵²⁵ Ancak Akköprü Kuru-yı Hümâyûnu, Çifteler'e yakınlığı dolayısıyla işletme idaresinin de önem atfettiği bir kaynağı meydana getirmiştir. Bu nedenle Akköprü konusu dâhilindeki bazı çayır ve meraların tasarruf hakları 1860'lardan itibaren Hazine-i Hassa ve Harbiye Nezaretleri arasında mücadele konusu haline gelmiştir. Çifteler idaresinin söz konusu koruya yönelik taleplerinin asıl hedefi ise Beylikçayırı'dır.

Beylikçayırı, Kütahya Nehri'nin Mihaliççik tarafında kalan çayır alanıdır. Bu çayırın toprakları 1840-1841 tarihlerinde Kütahya Nehri'nin Seferihisar tarafında kalan ve Akköprü çayırı adı ile anılan çayırın ilavesiyle genişletilmiştir. Böylece hayvancılık faaliyetlerindeki önemi artan çayır 1855-1856 yıllarına kadar İstabl-ı Âmire hayvanlarına tahsis edilmiş, bu tarihten sonra ise Hazine-i Hassa tarafından yerli halka kiralanmaya başlanmıştır.⁵²⁶ Saray emlakından olan Baylikçayır'ın idaresi 1863 yılında alınan köklü bir kararla ordu çatısı altındaki Çifteler işletmesine devrolunmuştur. Seraskerliğin talebi üzerine alınan bu kararda Çiftlikat-ı Hümâyûn'un yeniden teşkilatlandırılması yönündeki iradenin önemli bir etkisinin olduğu tahmin olunmaktadır. Zira çayırın devri söz konusu iradenin hemen akabinde 25 Aralık 1863 tarihli başka bir irade ile gerçekleşmiştir.⁵²⁷ Ancak Hazine-i Hassa Nezareti'nin Beylikçayırı'nı elden çıkarmamak konusunda kararlı bir tavır sergilediği görülmektedir. Çünkü çayır tam olarak saptanamayan bir tarihte tekrar emlak-ı hümâyûna dâhil olunmuştur. Hazine-i Hassa idaresi burayı takip eden yıllarda miri hayvanların otlatılıp hizmetlerinin görülmesi karşılığı Akköprü kazası ahalisinin tasarrufuna bırakmıştır.⁵²⁸

Yetiştiricilik faaliyetlerindeki önemine binaen Beylikçayır'ın Çifteler'e tahsisini gerekli bulan Seraskerlik 1871 yılında buranın idare hakkına yönelik talebini bir kez daha gündeme getirmiştir. Belirtilen tarihte Çifteler'in 2500 kadar hayvan mevcudunun bulunduğu, bunların yazın söz konusu çayırdan otlatıldığı ve kış mevsimi için gereken samanın da yine söz konusu çayırdan temin edildiği anlaşılmaktadır. Çayırın ilhakı talebine gerekçe teşkil eden bu durum nedeniyle Meclis-i Vâlâ buranın bir kısmının Çifteler'e devrine karar vermiştir. Ancak alınan bu karar sonucu önemli bir kira gelirinden mahrum kalacak olan Hazine-i Hâssa Nezareti, Meclis-i Vâlâ kararına itirazda bulunmuştur. Kaza ahalisinin itiraz dilekçeleri ile birlikte sorun Şurayı Devlet'e havale olunmuştur. Şurayı Devlet menfi bir kararla çayırın Çifteler'e

⁵²⁵ Akköprü, 1871 tarihinde Ankara vilayeti Mihaliççik kazasına bağlı bir nahiye statüsündedir. Nahiyenin adı 1876'da Akköprü Kuru-yı Hümâyûnu olmuştur. Akköprü Kuru-yı Hümâyûnu, 1900'de yapılan düzenlemelerle birlikte Akköprü Emlak-ı Hümâyûn İdaresi adını almıştır. Akköprü'nün idari konumu hakkındaki gelişmeler hakkında bkz. Asuman Koçak, **Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)**, Gazi Üniv. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s.15-18, 22-25, 46-51.

⁵²⁶ **BOA.ŞD.** 1333/10.

⁵²⁷ **BOA.İDH.** 519/35389.

⁵²⁸ **BOA.ŞD.** 1333/10.

devredilmeyerek İstabl-ı Âmire hayvanlarının idaresi için Hazine-i Hâssa Nezareti idaresinde kalmasına karar vermiştir.⁵²⁹

3.1.1.4. Çifteler’de Askerî Konuşlanma

Çifteler’in idaresinde baştan itibaren süvari veya baytar subayların görevlendirildiği bilinmektedir. Bununla birlikte Çifteler’deki ilk askerî birlik Kırım Savaşı sonrası Sivastopol’dan dönen Süvari Miralayı Tokatlı Ahmet Bey’in beraberinde getirip çiftlik arazisinde yerleştirdiği süvari bölüğü olmuştur. Emrindeki süvari birliğinin bir kısmını Kütahya’da bırakan Ahmet Bey, çiftlik müdürlüğüne getirildikten sonra elde ettiği izinle Kütahya’daki bölüğü de Çifteler’e kaydırmış ve böylece buradaki askerî konuşlanma takviye edilmiştir. 1877 yılına kadar mevcut statüsünü koruyan süvari bölüğü, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı’nın ardından askerî alanda başlatılan yeniden yapılanma sürecinde alay statüsü kazanmıştır. Bu alay için Aziziye şubesinde ıslahata girilerek koğuş, ambar ve tay ahırları ile birlikte uygun bir süvari kışlası tesis edilmiştir. II. Meşrutiyet sonrası dönemde orduların hayvan ihtiyacını temin etmek üzere şekillenen askerî remont teşkilatı kapsamında, I. Ordu bünyesinde bulunan Çifteler’deki bu alay da remont alayına dönüştürülerek maiyetinde bir tay deposu kurulmuştur. Çifteler’deki remont alayının bölge halkının güvenliğinin sağlanmasında ve çiftlik hizmetlerinde istihdam edilerek işgücü kaybının önlenmesinde büyük faydası olmuştur.⁵³⁰

Çifteler Çiftliği dâhilinde olmamakla birlikte bir süvari alayını barındırabilecek kapasitede olan Kütahya Kışlası’nı da bu dönemde Çifteler’de uygulanan ıslah ve üretim faaliyetleri için önemli bir kaynak addetmek mümkündür. Zira incelenen arşiv belgelerinde⁵³¹ çiftliğe yakın bir mesafedeki kışlanın talimhanesinde 70-80 kadar remont süvarisinin ikamet etmekte olduğu ve askerî hizmette kullanılacak tayların (erkek-iğdiş) Çifteler’den buraya nakledildikleri gösterilmektedir. İslah ve üretim faaliyetlerindeki bu önemli desteğine binaen, 1889 yılı için öngörülen geniş kapsamlı ıslahat projesi çerçevesinde Kütahya Kışlası’nın geliştirilmesi için de bir miktar ödenek ayrılmıştır.⁵³²

⁵²⁹ **BOA.ŞD.** 1333/10. II. Meşrutiyet’in ilanını takiben Çifteler Çiftliği arazisinin Akköprü yönünde genişletilmesi meselesi yeniden gündeme gelmiştir. Dikkat çekici nokta bu kez talebin köylüden gelmesidir. Akköprü Emlak-ı Hümâyûn İdaresi’ni oluşturan köylerin ahalisini temsilen ihtiyar heyetleri tarafından Sadaret’e sunulan arzuhallerde, söz konusu köylerin bir nahiye teşkil edecek şekilde birleştirilerek Çifteler Çiftliği arazisinde oluşturulacak olan kazaya dâhil edilmeleri talep olunmuştur. **BOA. DH.MKT.** 2780/101.

⁵³⁰ Bahsi geçen askerî ıslahat çerçevesinde ordulardaki süvari birlikleri alay statüsüne yükseltilmiş ve her ordu için asgari dört süvari alayı bulundurulması öngörülmüştür. Köksal, *agm.*, s.357, 358.

⁵³¹ **BOA.Y.MTV.** 39/105.

⁵³² **BOA.Y.MTV.** 39/105.

3.1.1.5. Çiftlik Arazisine Göçmen Yerleştirilmesi

Çifteler’de toplam 11 köy ve ortalama 400 yüz haneden ibaret olan 4000 nüfusluk eski yerleşim, 1885 tarihine kadar geleneksel yapısını korumuştur. Ancak çiftlik işletmesi ziraat ve yetiştiricilik faaliyetlerinde fazladan işgücüne ihtiyaç duyulması nedeniyle, arazinin genişliğine nazaran oldukça düşük bir orana işaret eden bu yapının muhacir yerleştirilmesiyle takviyesini istemiştir. İşletmenin bu arzusunda bölgedeki yerleşik halkın miri vergilerini tasarruf etme yetkisine sahip olmasının önemli payı vardır.⁵³³

XIX. yüzyılda Kafkaslar ve Balkanlar’da yaşanan siyasi gelişmeler dolayısıyla Osmanlı topraklarına doğru yaşanan yoğun göç hareketi, gelen göçmenlerin iskan edilmesini gerektirdiğinde, Çiftlikât-ı Hümâyûnlar, göçmenlerin sorunsuzca yerleştirilebilecekleri alanlar olarak belirlemiştir. Böylece Çifteler Çiftliği’nin gelir ve işgücü potansiyelini artırma meselesi de kendiliğinden bir çözüme kavuşmuştur. Başkent ve civar bazı şehirleri dolduran kalabalık göçmen nüfusun önemli bir kısmı, merkeze yakınlığı dolayısıyla Çifteler’e sevk olunmuştur.⁵³⁴

Çifteler’e ilk muhacir iskânı Tatarların 1832 yılında buraya yerleştirilmesi olarak gösterilmektedir.⁵³⁵ 1839 tarihinde ise 40 hane Çerkez nüfus yöreye sevk edilmiştir. 93 Harbi sonrası yoğunlaşan iskân faaliyetleri çerçevesinde 1887’de Kırım göçmenleri için Hamidiye ve Lütfiye adıyla iki yeni köy kurulmuştur. Buraya yerleşenler, hem ziraatte kullandıkları teknikler, hem de at yetiştiriciliği konusundaki köklü gelenekleriyle yerleşik nüfusa örnek olmuşlardır.⁵³⁶

Haraya dönüştürülmesine karar verilmesinin ardından çiftlik idaresi bir kez daha yerleşimin seyrek olduğu Çifteler’e göçmen yerleştirilmesi talebinde bulunmuştur. Muhacirin Komisyonu’na iletilen bu talep sonucu Çifteler’de 1887 öncesine kıyasla çok daha geniş çaplı bir iskân faaliyetinin gerçekleşmiştir.⁵³⁷ Bu çerçevede Rumeli muhacirleri için biri Aziziye şubesi yakınında Aziziye, diğeri Uluburun’da Nasriye isimlerinde iki yeni köy kurulmuştur. 1889’da Boşnak muhacirler için Orhaniye köyünün, çiftlik hayvancılığını geliştirmek için getirilmesi düşünülen Almanlar için de Teşvikiye köyünün tesisi kararlaştırılmıştır. 1889’da Köstence muhacirlerinden 37 hane için Hamidiye köyü, 1901’de yine Rumeli göçmenleri için

⁵³³ Köksal, *agm.*, s.358.

⁵³⁴ Köksal, *agm.*, s.358. Önder ve Kırılı 1860 tarihli bir irade ile göçmenlerin hazinece istifade edilemeyen çiftliklere yerleştirilmesinin istendiğini, bu nedenle Çifteler’de muhacir iskanının çoğunlukla Türkmen ve Yörüklerin mera olarak kullandığı hâlî topraklarda yapıldığını bildirmektedirler. 1890 sonrası iskanlarda Eskişehir’in öncelikli tercih olmasında ise 1894 yılında işletmeye açılan Berlin-Bağdat demiryolu etken olmuştur. Selahattin Önder-Engin Kırılı, “Osmanlı Döneminde Eskişehir’e Göçler”, **Eskişehir Osmangazi Üniv. Sosyal Bilimler Der.**, C.6, S.1, Haziran 2005, s.130, 134, 136.

⁵³⁵ Önder-Kırılı, *agm.*, s.136.

⁵³⁶ Köksal, *agm.*, 359.

⁵³⁷ **BOA.DH.MKT.** 1532/91.

Başkurt mevkiinde Burhaniye köyü kurulmuştur. Yazıcı⁵³⁸, 1893'te Silistre muhacirlerinden 95 nüfusun Çifteler'de iskan edilmek üzere Eskişehir'e gönderildiğini kaydetmektedir. Çifteler'de iskan edilen 925 Tatar nüfus için ise Mesudiye, Refahiye, Fahriye, Şerefiye, Hayriye, Mamure köyleri kurulmuştur. Kafkas göçmenlerinden bir kısmının yerleştirildiği köye de Atik Çerkes ismi verilmiştir.⁵³⁹

1911 yılında Şurayı Devlet Çifteler arazisinin burada yerleşik köylüye dağıtılmasına, kalanının da göçmenlere tahsisine karar vermiştir. Alınan karar çiftliğe yeni göçmen iskanına olanak tanımış, Çifteler'deki köy sayısı bu kararı takiben 28'e ulaşmıştır. Köy mevcudu göçmen sayısındaki artışla birlikte I. Dünya Savaşı sonunda 35'e yükselmiştir.⁵⁴⁰ Çiftliğe Kırım'dan gelen yoğun göç sonucu kurulan edilen köyler Refahiye/Kızıl Suvat (Göroluk), Şefkatiye(Esence), Aziziye/Arap Kuyusu (Işıkören), Rıfkıye (Aktepe), Mamure (Güneli), Mecidiyeköprü (Yıldızören), Çingilühöyük (Hayriye), İhsaniye (Ilicabaşı), Lutfiye (Akyurt), Yaverören, Fahriye, Fevziye, Hamidiye, Kuruhöyük (Orhaniye), Taşlıyük (Mesudiye), Şerefiye, Tokat Mecidiye (Tokathan), Zafer Hamit; Kafkas kökenli Çerkes-Karaçay göçmenleri için kurulan köy Belpınar; diğer Rumeli göçmenlerinin iskân edildiği köyler ise Burhaniye (Başkurt), Cönger (Doğanca), Hamitli (Osmaniye), Gerenli, Mandıra (Abbas Halim Paşa), Sait Halim Paşa, Yaralı (Dikmen) ve Yeniköydür.⁵⁴¹

Çifteler'de Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin yoğun bir şekilde iskânı, çiftliğin işgücü eksikliğini tamamlayarak atıl durumdaki çiftlik topraklarının işletilmesini sağlamıştır. Bu durum, çiftlik gelirlerinin artmasında önemli bir rol oynamıştır.⁵⁴²

3.1.1.6. Çiftliğin Hara Haline Dönüştürülmesi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Sanayi Devrimi'nden sonra meydana gelen ve ikmal-iaşe temelli lojistik hizmetler vasıtasıyla cephelere yansıyan teknolojik gelişimin sınındığı, Yakınçağ tarihinin bu yönü ile de dikkat çekici savaşlarından biridir. Ancak yeni teknolojinin takibindeki yetersizlik ve bu nedenle ikmal-iaşe hizmetlerinin büyük ölçüde hayvan gücüne dayanması, Osmanlı Devleti açısından bu savaşta cephelerde karşılaşılan temel problemi

⁵³⁸ Hakkı Yazıcı-Muammer Demirel, “‘93 Harbi’ (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’nden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, *Atatürk Üniv. TAE. Der.*, S.29, Erzurum, 2006, s.275.

⁵³⁹ Köksal, *agm.*, s.359.

⁵⁴⁰ Köksal, *agm.*, s.360. Ayrıca bkz. Selahattin Batu, *Türkiye’de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları*, Ankara Üniv. Veteriner Fak. Yay., Ankara, 1955, s.10. Abidin ise 1888 tarihine kadar köy sayısının 11’i geçmediğini, bunların sayısının 1901’de 15’e yükseldiğini, 1901’den sonraki süreçte sayının ancak 32’ye ulaşabildiğini ifade etmektedir. Abidin, *age.*, s.220.

⁵⁴¹ Köksal, *agm.*, s. 360.

⁵⁴² Köksal, *agm.*, s.360. Yazıcı-Demirel, Osmaniye köyüne yerleştirilenlerin Pomak göçmenleri olduğunu ve arazinin çoğunlukla bataklık olması dolayısıyla bir süre sonra köyün yerinin değiştirildiğini ifade etmektedir. Yine bu kayda göre Osmaniye köyüne 8 hane de Kazak göçmeni yerleştirilmiştir. Yazıcı-Demirel, *agm.*, s.275.

oluşturmuştur. Çünkü hayvan eksikliği nedeniyle lojistik hizmetleri çok zaman aksamıştır. Hayvan yokluğu sadece cephe gerisinde değil cephelerde de kendini yoğun olarak hissettirmiş, ordunun vurucu gücünü temsil eden süvari birliklerine savaştacak hayvan temin etmede büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Savaşın gelişimini muharip sınıfların vurucu gücünü azaltarak doğrudan ve cephe gerisindeki sınıfların ikmal hizmetini zayıflatarak dolaylı olarak etkileyen askerî nitelikteki hayvan eksikliği sorunu, savaş sonrasında Osmanlı hükümetinin ele aldığı önemli bir gündem maddesi olmuştur.⁵⁴³ Söz konusu sorunun çözümü için savaş sonrasında alınan ilk ve en geniş çaplı tedbiri ise askerî çiftliklerin yeniden teşkilatlandırılması teşkil etmiştir. Hükümet, devlete ait işletmeler olup bir süreden beri ihmal edilmiş olan bu kurumların haralara dönüştürülmesine ve Hara-i Hümayûnlar Nezareti adı altında müstakil bir yönetim altında toplanmalarına karar vermiştir.⁵⁴⁴ Alınan bu kararın ilk uygulama alanı Çifteler'dir.⁵⁴⁵ 1887 yılında, nazırlığına Teftiş-i Askerî Komisyonu üyesi Ferik Muzaffer Paşa tayin olunarak çiftliğin hara şekline sokulması için geniş çaplı bir ıslahat yapılmasının irade buyrulmuştur. Kısa süre sonra da ıslahat programını belirlemek üzere Süvari Dairesi Başkanı Ferik Mehmet Paşa başkanlığında ve Muzaffer Paşa'nın da dâhil olduğu askerî bir komisyon oluşturulmuştur. Askerî Komisyon, söz konusu irade doğrultusunda çiftlikte yapılması istenen ıslahatın kapsamını ve içeriğini belirlemek için Muzaffer Paşa'nın Baytar Binbaşı İbrahim Bey'le birlikte Çifteler'e gönderilmesine karar vermiştir.⁵⁴⁶

3.1.1.6.1. Hara'ya Ayrılan Tahsisat

Muzaffer Paşa, Çifteler'in haraya dönüştürülmesinin kararlaştırılması üzerine çiftlikte kapsamlı bir keşif çalışması yaparak ıslahat programını tayin eden ayrıntılı bir rapor hazırlamıştır. Paşa'nın ilgili raporu Meclis-i Vükelâ tarafından da onaylanmış ve gerekli işlemlerin yapılması için Maliye Nezareti'ne emir verilmiştir. Bu çerçevede, haranın zorunlu masrafları için 1888 yılında 450.000 kuruşun, 1889'da ise 1.400.000 kuruşun Hüdavendigâr vilayeti bütçesine havalesi uygun bulunmuştur. Tamamı tahsil olunan birinci sene ödeneğiyle proje kapsamında yapılması tasarlanan inşaat ve tadilat başlatılmıştır. Bununla birlikte vilayetin, 1889 yılı tahsisatı olarak belirlenen 1.400.000 kuruş yerine hazineден ancak 184.500 kuruşluk bir ödenek elde edebilmiştir.⁵⁴⁷ İşletme gelirlerinin proje masrafını karşılamaya

⁵⁴³ Bayıl, Kars cephesinde ordunun 2500 kadar hayvana ihtiyacı var iken ancak 500'ünün temin edilebildiğini, Balkan Cephesinde ihtiyaç duyulan top çeken hayvanlarının temini içinse Macaristan'dan önemli miktarda ithalat yapıldığını ifade etmektedir. Bayıl, *agm.*, s.19,33.

⁵⁴⁴ Köksal, *agm.*, s.342.

⁵⁴⁵ BOA. İ.MMS. 103/4380.

⁵⁴⁶ BOA.Y.MTV. 28/86. Komisyonun diğer üyeleri Süvari Dairesi II. Şube Müdürü Mirliya Nuri, aynı şube muavini Binbaşı İbrahim Edhem, II Süvari Alayı Kaymakamı İzzet Beyler'dir.

⁵⁴⁷ 184.500 kuruşluk ikinci yıl tahsisatının 154.500 kuruşluk kısmıyla haraya kısarak satın alınmasına, 30.900 kuruşluk kısmının da Seydisu ve Sarısu yataklarına inşa olunacak bentler için sarf olunmasına karar verilmiştir. BOA.İ.MMS. 103/4380.

yeterli olacağı gerekçesiyle alınan bu karara binaen, kalan masrafların haranın muhtelif gelir kalemlerinden denkleştirilmesi istenmiştir. Ancak bu, Hara Nazırı Muzaffer Paşa tarafından tepkiyle karşılanan bir uygulamadır. Paşa Sadaret'e gönderdiği 28 Aralık 1888 tarihli bir tezkeresinde haranın 1888 yılı gelirinin 400.000 kuruş dolaylarında olduğuna işaretle, bu meblağın ithal edilmesi düşünülen malzeme ve hayvanlar için yetersiz olduğunu beyan etmiştir. Projenin hayata geçirilebilmesinin tahsisi öngörülen meblağın verilmesine bağlı olduğunu düşünen Muzaffer Paşa'ya göre Çifteler ancak tam kapasiteli bir haraya dönüştükten sonra kendi masrafını karşılayacak derecede gelir üretebilecektir. Dolayısıyla böyle bir uygulama da ancak bu tarihten sonra hayata geçirilebilir niteliktedir.⁵⁴⁸ Arşiv kayıtları⁵⁴⁹, bizzat hara nazırından gelen itirazlar üzerine konunun Meclis-i Vükelâ'ya havale olunduğunu göstermektedir. Ancak Meclis-i Vükelâ 1889 yılında bütçeye dâhil edilen meblağı yeterli bulmuştur. Haranın geniş arazisinden elde ettiği artı gelirin proje masraflarını karşılamaya yeteyeğine karar verilmiştir.⁵⁵⁰

Hara masraflarının işletmelerin kendi gelirlerinden denkleştirilmesi kararı, Hara-i Hümâyûnlar Nazırlığı boyunca Muzaffer Paşa'nın birçok kez eleştirilerine konu olmuştur. Zira Paşa hükümetin büyük masrafla yürürlüğe koyduğu haralar uygulamasının başarısını vasıflı damızlıkların teminine bağlamıştır. Ancak hara bütçeleri hayli pahalı olan bu gibi hayvanları karşılayacak niteliğe ulaşmadığından, damızlık kadroları gerek Çifteler'de gerekse ikinci pilot bölge olan Sultansuyu'nda eksik kalmıştır. Muzaffer Paşa farklı tarihlerde Mabeyn'e arz ettiği dilekçeleriyle bu duruma dikkat çekmiş ve hara ödeklerinin arttırılmasını talep etmiştir. Paşa kimi zaman da damızlık kadrolarının ikmali için alternatif çözüm önerilerinde bulunmuştur. Örneğin 17 Nisan 1897 tarihli bir dilekçesinde özel şahıslar elindeki nitelikli hayvanların hara mahsulleri ile mübadelesini teklif etmiştir.⁵⁵¹

3.1.1.6.2. Haraya Ait Tesisler ve Altyapı

Askerî çiftliklerin haralara dönüştürülmesi kararı ardından Çifteler'de bir yeniden yapılandırma sürecinin başlatıldığı görülmektedir. En dikkat çekici yönü ise gerçekleştirilen fiziki değişim olmuştur. İlk uygulaması söz konusu çiftlikte gerçekleştirilen bu proje kapsamında Hamidiye, Mahmudiye, Aziziye (Esenbel), Tatar Höyük (Ertuğrul), Mandıra, Eminekini, Ağidere ve İhsaniye mevkiilerinde şubeler kurulmuş, çiftlik dâhilinde bulunmadığı halde projeyi desteklemek adına Kütahya'daki askerî kışla geliştirilmiştir.⁵⁵² Yeni düzenlemeyle

⁵⁴⁸ BOA.Y.MTV. 39/105.

⁵⁴⁹ BOA.İ.DH. 1113/87120.

⁵⁵⁰ BOA.MV. 39/72, BOA.İ.MMS. 103/4380.

⁵⁵¹ BOA.Y.MTV. 154/76.

⁵⁵² Köksal, *agm.*, s.342, BOA.Y.MTV. 39/105.

birlikte çiftliğin Çifteler olan idari merkezi, yine Muzaffer Paşa'nın girişimleriyle, gerek çiftlik arazisinin merkezinde bulunması gerekse Eskişehir-İstanbul yol güzergâhına yakınlığı nedeniyle Mahmudiye'ye kaydırılmıştır. Mahmudiye, Çiftliğin lağvına kadar bu statüsünü korumuştur.⁵⁵³

1888 yılını takiben büyük çoğunluğu tamamlanan ıslahat programına ilişkin gelişmeleri Muzaffer Paşa'nın 4 Ağustos 1889 tarihli teftiş raporundan⁵⁵⁴ takip etmek mümkündür. Raporla işaret edildiğine göre bir yıllık süreçte, yapımına irade buyrulan binaların bir kısmının inşası başlatılmış, diğer kısmı için de mevcut binalar ihtiyaca göre restore edilmiştir. Bu çerçevede merkez yerleşkede 100 kişilik ve koğuş olarak inşa edilmesi öngörülen bina demirhane, tornahane, tesviyehane ve dökümhane kısımları birleştirilerek büyük bir atölye şeklinde düzenlenmiştir. Atölye müstemilatı olarak demirbaş eşyanın muhafazası için bir depo inşa edilmiştir. Merkez şubedeki ahırlar hayvanların barınmasına yeterli bulunmadığından, vefat eden bir köylünün terekesinden satın alınan keresteden faydalanılmak ve kalan malzemesi askeriyeden temin edilmek suretiyle İhsaniye Kışlası'nın inşasına başlanmıştır. Ambar, subay odası ve koğuşu ile birlikte 20 kısrağ ve 40 öküzü barındıracak nitelikte olması planlanan bu kışladan başka Selimiye ve Tatarhöyük'te (Ertuğrul) de benzer şekilde kışlalar inşa olunması kararlaştırılmıştır. İlgili raporda 1888 yılında ayrıca, merkezde inşa olunacak müdür dairesi, marangozhane, saraçhane ve bunlara mahsus ahırların malzemelerinin temin edilmiş olduğu gösterilmektedir. 1889 yılı için talep olunan tahsisatla da merkezdeki atölyeye bir koğuş, büyük bir samanlık, aygır ahır ve genel maksatlı bir ambarın inşası tasarlanmıştır. Hamidiye şubesine yeni ahırlar ve bir koğuş eklenmesi ve Aziziye şubesinde 8 adet tay ağılı kurulması da yine 1889 yılı inşaat planı dâhilinde yer almıştır.⁵⁵⁵ Uygulamalı Baytar Mektebi'nin haraya nakli ile tüm birimlerin bir arada toplandığı büyük bir yerleşkenin temini tasarlanmışsa da bu talep hükümetten onay alamamıştır. Bununla birlikte Miralay Vahit Bey'in müdürlüğü devresinde bahsi geçen projelerin büyük çoğunluğunun tamamlanmış olduğu görülmektedir. Şöyle ki; Tatarhöyük ve İhsaniye şubeleri inşa edilmiş, Aziziye şubesi yeni tay ağılları ile genişletilmiş, Mahmudiye'de inşasına başlanan ek yapılar tamamlanarak merkez şube güçlendirilmiştir.⁵⁵⁶ Çiftlik ayrıca, yapımına 1889 tarihinde başlanan İzmit-Eskişehir-Ankara demiryolu hattının 1892'de tamamlanmasıyla merkezle olan bağlantısını da güçlendirmiştir. Alpu'ya kadar gelen demiryolu, çiftlikte üretilen tayların bu tarihten sonra İstanbul'a sevkiyatında büyük kolaylık sağlamıştır. Çiftlik merkezine aynı yıl çekilen telgraf hattıyla işletmenin başkentle olan

⁵⁵³ Köksal, *agm.*, s.342; Abidin, *age.*, s.219.

⁵⁵⁴ **BOA.Y.MTV.** 39/105.

⁵⁵⁵ **BOA.Y.MTV.** 39/105, Köksal *agm.*, s.356.

⁵⁵⁶ Köksal, *agm.*, s.346.

iletişim olanağı arttırılmıştır. Ancak karayolunun ikmali daha sonraki döneme kalmıştır.⁵⁵⁷ Köksal, yapılan takviyelerle birlikte bu devrede modern bir niteliğe kavuşturulmuş olan işletmeyi “bir prestij işletme” olarak tanımlamaktadır.⁵⁵⁸

3.1.1.6.3. Aksaklıkların Giderilmesi ve Haranın Geliştirilmesi

Çifteler’de hara haline dönüştürülmesi kararının alınmasından sonra ortaya konan her icraatın titizlikle denetlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Belirlenen aksaklıklarınsa idarecilerin ve personelin bilgi ile deneyim eksikliğinden kaynaklanan aksaklıklar olarak değerlendirildiği ve çoğunlukla idari bir takım düzenlemelerle giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Örneğin, yeni Hara Nazırı Muzaffer Paşa 28 Haziran 1889 tarihli bir dilekçesi ile Seraskerlik’ten remont bölüğünün gereken vasıfları taşımayan birkaç baytarının değiştirilmelerini talep etmiştir.⁵⁵⁹

Personelin ve idarecilerin bilgi ile deneyim eksikliğinden kaynaklanan aksaklıklar Serasker Rıza Paşa’nın Çifteler’de başlatılan dönüşüm sürecini takip etmek üzere 1890 yılında gerçekleştirdiği teftiş gezisinde de dikkat çekmiştir. Haranın idaresinde muntazam bir usulün saptanamamış olduğunu gören Paşa, müdür ve serbaytarın değiştirilmesini gerekli bulmuştur. Müdürlük makamı için Almanya’da eğitimini tamamlamış Süvari Kaymakamı Mustafa Hilmi ve Cebbar Beyleri önermiştir. Yine Rıza Paşa’nın önerileri doğrultusunda serbaytar tayin edilecek kişinin de yabancı bir uzman olmasına karar verilmiş ve bu konuda Londra, Paris ve Belin Sefaretleri ile görüşmeler başlatılmıştır. Bizzat Serasker Paşa tarafından yapılması istenen bu üst kademedeki idari değişiklikte 1890 yılı mahsulü olarak alaylara dağıtılmak üzere merkeze gönderilen tayların istenen vasıfta olmamasının payı büyüktür.⁵⁶⁰

Haraya dönüşüm sürecinde idari düzenlemeler kadar önemli bir konuyu da Çifteler’e Batılı uzmanların getirilmesi çabası teşkil etmiştir. Bu yöndeki tespit edilebilen ilk girişim 1889 yılına aittir ve yine Muzaffer Paşa imzasını taşımaktadır. Bu tarihte Paşa’nın önerisiyle İsviçre, Belçika, Almanya gibi yetiştiricilik alanında gelişmişliğiyle tanınan ülkelerden uzman getirilmesi gündeme gelmiştir. Çiftlikteki askerî ve sivil personele çağdaş teknikler konusunda temel becerilerin kazandırılmasını öngören bu tasarının ilginç yönü söz konusu kişilerin aileleriyle birlikte getirilmesinin ve Çifteler’de daimi surette ikametlerinin istenmesidir.

⁵⁵⁷ Köksal, *agm.*, s.343, 347. Çetin, 1903-1905 tarihlerini kapsayan H.1321 tarihli Hüdavendigâr vilayeti salnamesinde Bozüyük-Çukurhisar-Eskişehir-Çifteler arasındaki 107.07 kilometrelik yola 1903 yılında 64.750 kilometrelik yeni şosenin, 1905’te ise ‘tesviye-i türâbiyye’ adıyla 11.900 kilometrelik toprak düzenlemenin ilave edildiğini göstermektedir. Emrah Çetin, “*Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Hüdâvendigâr Vilayetindeki Karayolu Yapım Çalışmaları*”, **Turkish Studies**, V.8(7), Ankara, Summer 2013, s.76-78.

⁵⁵⁸ Köksal, *agm.*, s.356.

⁵⁵⁹ **BOA.Y.MTV.** 39/105.

⁵⁶⁰ Köksal, *agm.*, s.351. Köksal, bu iki girişimin neticeleri konusunda bilgi vermemektedir.

İşletmeyi yerleşik çiftçi için aynı zamanda bir çeşit uygulama okulu haline dönüştürecek olan bu tasarıdan, yöredeki tarım faaliyetlerinin gelişiminde de fayda sağlaması beklenmiştir.⁵⁶¹ Bu çerçevede aynı yıl Almanya'dan getirilecek uzmanlar ve aileleri için Teşvikiye köyünün kurulmuş olduğu bilinmektedir.⁵⁶²

Çiftlik personelinin bilgilendirilmesine yönelik bir diğer girişim ise 1894 yılına aittir. Bu kez II. Abdülhamit'in bir iradesiyle Çifteler'de Batılı bir uzmanın istihdamına karar verilmiştir. Bu emir üzerine öngörülen şartları sağlayacak uygun bir şahıs aranmaya başlanmıştır.⁵⁶³ Orman Maadin ve Ziraat Nezareti eliyle yürütülen görüşmeler sonucu biri Fransız ve diğeri Macar iki aday belirlenmiştir. Ancak Seraskerliğin itirazı nedeniyle hangi adayla sözleşme imzalanacağı konusunda bir uzlaşmaya varılamamıştır. Zira Ziraat Nezareti, sunduğu sözleşme şartları dolayısıyla Macaristan-Babulna Devlet Harası aygır kısmı müdürü olan A.Gradi'nin çiftlikte istihdamını daha uygun bulmuş, Seraskerlikse çiftliğin çoğunlukla yıllık halindeki hayvanlarının ehilleştirilmesi için pratik bilgisi daha kuvvetli Rus bir uzmanda karar kılmıştır.⁵⁶⁴

Uygulamalara Batılı bir uzmanın nezaret etmesi yönündeki bu ikinci girişimin akıbeti bilinmemektedir. Bununla birlikte, büyük masrafla temin edilen damızlıklar ve önemli bir kısmı uygulamaya konmuş olan inşa projelerinin tek başına ıslah ve üretimi etkinliklerini hedeflenen düzeye çıkarmaya yeterli olmayacağı yönünde bir kanaatin uyanmasının önemli bir gelişme olduğunu söylemek gerekir. Uygulamalar yalnız idari tedbirlerle desteklenmeye çalışılmamış, modern ıslah ve üretim teknikleri ile de bütünleştirilmesine gayret gösterilmiştir.

Muzaffer Paşa'nın 1889 tarihli raporu, yaşanan aksaklıklara rağmen çiftlikte kısa sürede icra edilmiş olan ıslahatın başarılı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Bu nedenle sürece katkısı olan askerî ve sivil personelin teşvikine çalışılmıştır. Örneğin 20 Ocak 1892 tarihli bir iradeye binaen çiftliğin haritasının çıkarılmasında emeği geçen Remont Alayı Binbaşısı Reşid ile Erkan-ı Harbiye Dairesi'nden Mülazım Ali Rıza Efendi'lere iftihar madalyası verilmiştir.⁵⁶⁵ 1894 yılında padişaha arz olunmak üzere inşa olunan yeni binaların ve damızlıklarla tayların fotoğrafını çeken Sultansuyu Harası fotoğrafçısı Mülazım Osman Efendi sanayi madalyasıyla ödüllendirilmiştir.⁵⁶⁶ 1896 yılında ise Muzaffer Paşa, aralarında Çiftlik Müdürü ve Süvari

⁵⁶¹ Köksal, *agm.*, s.350. 1889 yılında Almanya'dan getirilecek uzmanlar ve aileleri için Teşvikiye köyünün kurulmuş olduğu bilinmekte ise de incelenen arşiv kayıtlarında ve 1889-1891 yıllarını kapsayan vilayet salnamelerinde bu girişimin nasıl sonuçlandığına dair bir bilgiye ulaşılmamıştır.

⁵⁶² Bkz. "Çiftlik Arazisine Göçmen Yerleştirilmesi" başlıklı bölüm.

⁵⁶³ **BOA.BEO.** 478/35835.

⁵⁶⁴ **BOA.BEO.** 639/47888, **BOA.BEO.** 647/48494, **BOA.Y.A.HUS.** 337/13.

⁵⁶⁵ **BOA.İ.DH.** 1261/99038.

⁵⁶⁶ **BOA.Y.MTV.** 96/114. Osman Efendi biri çiftlikte istihdam olunan subay ve erleri, diğeri çiftlik binalarını ve çiftlikten bazı kareleri, sonuncusu ise Çifteler'in damızlık kadrolarını gösterir üç adet albüm hazırlamıştır. Bunlar 15 Mart 1895 tarihinde II. Abdülhamit'in beğenisine sunulmuştur. **BOA.Y.MTV.** 116/46.

Remont Alayı kumandanı Baytar Kaymakamı Mustafa Bey, Süvari Remont Alayı I. Bölük Yüzbaşısı Osman Efendi ve Süvari Remont Alayı III. Bölük Yüzbaşısı İbrahim Efendi'nin de bulunduğu altı subay için rütbe terfisi talebinde bulunmuştur.⁵⁶⁷

3.1.1.7. Çifteler'de İslah ve Üretim Faaliyetleri

3.1.1.7.1. Üretim

Çifteler, Osmanlı ordusunun at ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuş bir işletmedir. Bu üstün hedef çiftliğe tayin edilen idarecilerin çoğunlukla süvari ve baytar subaylarından oluşmasından da anlaşılmaktadır.⁵⁶⁸ Ancak çiftlik gerek ıslah, gerekse üretim alanında kendinden beklenen verimi sağlayamamıştır.

Osmanlı atlarının uzun yıllar boyunca maruz kaldığı ihmal sonucu yaşadığı niteliksel yozlaşma, hem Çifteler'i hem de diğer askerî çiftlikleri ıslah ve üretim görevini bir arada yürütmeye çalışan kurumlar haline getirmiştir. Biri ekonomik kaygılarla diğeri ise bilimsel amaçlar doğrultusunda hareket edilen birbirinden bağımsız bu iki alandaki çalışmaların tek bir çatı altında bütünleştirilmeye çalışılması, uzmanlara göre⁵⁶⁹ işletmenin verimini düşüren faktörlerin başında yer almıştır.

Temelde ekonomik amaçlarla icra edilen üretim etkinliklerinin ana hedefini alayların hayvan eksikliklerinin tamamlanması oluşturmuştur.⁵⁷⁰ Aral⁵⁷¹ bu nedenle çiftlikte doğan tayların 2 yaşından itibaren talim ve terbiye altına alınmaya başladığını, 4 yaşını dolduranlarınsa topçu veya süvari alaylarına sevk edilmek üzere merkeze (İstanbul'a) gönderildiklerini ifade etmektedir. Buna göre Çifteler'den her sene ordu içi en az 150 adet iğdiş hayvan gönderilmesi esas alınmış, mahsulün az olduğu yıllarda ise eksik yurt dışından satın alınma yolu ile tamamlanmıştır.

Çiftlikteki üretim faaliyetinin satın alınan muhtelif kandaki damızlıklarla takviye edildiğini teyit eden Abidin⁵⁷², buna karşılık Çifteler'de yılda ortalama ancak 50-60 kadar tayın yetiştirilebildiğini, bu hayvanların da damızlıktan ziyade bineğe uygun olduğunu

⁵⁶⁷ BOA.Y.MTV. 123/20.

⁵⁶⁸ Abidin, 1832'den itibaren çiftliğe atanan asker kökenli bu müdürlerin ismini şöyle zikr etmektedir; Topçu Binbaşı Emrullah Bey, Baytar Kolağası Mustafa Bey (1852-?), Süvari Miralayı Tokatlı Ahmet Bey, Miralay Ömer Bey, Sultan Abdülaziz zamanında İstabl-ı Âmire müdürlüğü yapmış olan Baytar Ahmet Paşa (1865-1867), Baytar Osman Paşa (1867-1871), Binbaşı Laz Ahmet Bey; (1874), Alay Emni Ahmet Efendi (1874), Baytar Binbaşı Hacı Fehmi Bey (1875-1880), Süvari Kaymakamı Hamza Bey (1880-1884), Baytar Miralayı Vahit Bey (1884-1890), Piyade Kaymakamı Hurşit Bey, (1891-1894), Baytar Miralay İbrahim Bey (1898-1900), Baytar Kaymakamı Ali Bey, (1903-1906), Baytar Miralayı Mustafa Bey; (1906-1911). Abidin, *age.*, s.218.

⁵⁶⁹ Abidin, *age.*, s.222, 223.

⁵⁷⁰ Abidin, *age.*, s.223.

⁵⁷¹ Aral, *age.*, s.41, 42.

⁵⁷² Abidin, *age.*, s.218.

kaydetmektedir. Buna göre koşum hayvanı çok az olan çiftliğin yıllık üretim kapasitesi bazı seneler 30-35 tayı aşmaz. Tahsis edilen yaklaşık 2.000.000 dönümlük arazi, ortalama 17.000 liralık yıllık ödenek, çiftlikte konuşlanmış 500 mevcutlu bir remont alayı ile aygır mevcudu göz önüne alındığında, bu oldukça düşük bir orandır.⁵⁷³

Köksal⁵⁷⁴, normal hara şartlarında % 60-70 oranında olması gereken tay üretiminin Çifteler’de ortalama % 25 oranındaki seyrini, Askerî Çiftlikât Nazırı Muzaffer Paşa’nın 1889 tarihli teftiş raporuna binaen standart bir ahır ve beslenme düzeninin yoksunluğu, bazı kısrak gruplarının yarı vahşi bir biçimde meraya salınması, kış aylarında yeter derecede beslenmeyen kısrakların çiftleşme döneminde gebe kalamamaları, damızlık kısrakların çiftlikte muhtelif işlerde koşum ve yük hayvanı olarak kullanılması vb. unsurlara bağlamaktadır. Aynı raporda⁵⁷⁵ Muzaffer Paşa coğrafyanın kendine mahsus olumsuzluklarının etkisine de vurgu yapmıştır. Diğer önemli bir etkense hara için tedarik olunan kısrakların damızlığa elverişli olmamasıdır. Bu duruma Macaristan’dan topçu alayları için satın alınan hayvanların bir kısmının damızlık kadrolarının eksikliği nedeniyle çiftlikte döl hizmetinde kullanımının neden olduğu tahmin edilmektedir. Avrupa’da damızlık seçiminin bilimsel kaideler doğrultusunda yapıldığına işaret eden Muzaffer Paşa, Çifteler’de nitelikli hayvan istihdam edilebilmesi için benzer bir uygulamanın takibini gerekli bulmuştur.⁵⁷⁶

Çiftliğin üretim kapasitesine dair nicel bazı veriler incelendiğinde, Çifteler’in askerî çiftliklerin orduya hayvan temin etmek üzere yeniden teşkilatlandırılmasının kararlaştırıldığı 1863 yılına kadar bu maksatla üretim yapan başlıca devlet işletmesi olduğu görülmektedir. Örneğin çiftlik müdürü Miralay Ahmet Bey tarafından hazırlanan bir raporda⁵⁷⁷, 1862 yılında Çifteler’den alaylara 130 kadar katana tayın gönderildiği, 1863 yılı sonunda ise yine Çifteler menşeli 100’den fazla tayın orduda istihdam olunmak üzere hazır bir hale getirilebileceği ifade edilmektedir. Geliştirilebilir nicelikte bir üretim potansiyeline işaret eden bu veriler Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından alınan kararda etkili olmuş ve böylece askerî çiftliklerin Çifteler’in üretim yapısından örnekle arttırılması istenmiştir. Öte yandan Askerî Şura özellikle süvari askerî için önemli bir kaynak teşkil eden Çifteler’deki üretimin de arttırılmasını zorunlu bulmuştur. Bu doğrultudaki en önemli kararlardan birisini de 22 Haziran 1863 tarihli bir irade⁵⁷⁸ ile onaylanan “çiftliğin damızlık kadrolarının İstabl-ı Âmire’nin yaş haddinden tasfiye edilen aygırlarıyla

⁵⁷³ Abidin, *age.*, s.222.

⁵⁷⁴ Köksal, *agm.*, s.350.

⁵⁷⁵ **BOA.Y.MTV.** 39/105.

⁵⁷⁶ **BOA.Y.MTV.** 39/105.

⁵⁷⁷ **BOA.İ.DH.** 508/34620. Miralay Ahmet Bey’in ilgili raporunda beyan ettiği yüz adet tay, alaylarda istihdam olunmak üzere 1863 yılı sonlarında Çifteler’den İstanbul’a gönderilmiştir. **BOA.A.MKT.MHM.** 282/6.

⁵⁷⁸ **BOA.İ.DH.** 508/34620.

güçlendirilmesi” kararı oluşturmuştur. Askerî Şura’nın bu kararı çiftlikteki üretimin devamlılığının sağlanması yönündeki ciddi bir adımdır. Ancak Çifteler’in üretim kapasitesinde, askerî çiftliklerin haralara dönüştürülmesinin kararlaştırıldığı 1887 yılına kadar önemli bir artış kaydedilmemiştir. Zira arşiv kayıtları⁵⁷⁹ 1889’da süvari alaylarında kullanılmak üzere Çifteler’den ancak 47 tayın İstanbul’a nakledildiğine işaret etmektedir. Yerli cinsten olan bu mevcuda aynı yıl sonunda sevkiyatı tamamlanan 27 tay da eklendiğinde, 1889 yılı üretim miktarının 1862 yılı mevcudunun bile altında olduğu görülmektedir.⁵⁸⁰ Çiftliğin üretim kapasitesi, haraya dönüştürülmesinden sonra da bu çizgiyi korumuştur. Alaylara yapılan sevkiyatta belirgin bir artış gözlenmemiştir. Örneğin 1898 yılında İstanbul’a değerleri ortalama 162.000 kuruş olan 6’sı aygır 11’i iğdiş toplam 17 adet Macar cinsi tay ile, 7’si aygır 76’sı iğdiş olmak üzere 83 adet yerli cins tay gönderilmiştir.⁵⁸¹ 1901’de ise ordu için Çifteler’den ancak 99 adet tay hazırlanabilmiştir.⁵⁸²

Hara üretimi olup askerî hizmette istihdam olunmak üzere merkeze gönderilen taylar, başkentte başta Taksim’de bulunan Topçu Kışlası olmak üzere çoğunlukla askerî kışlalardaki tavlalarda barındırılmışlardır. İstanbul-Eskişehir arası nakillerde ise genellikle İstanbul-Mudanya deniz yolu ve Mudanya-Eskişehir karayolu güzergâh olarak kullanılmıştır.⁵⁸³ Merkezle Mudanya arası deniz nakilleri için de Tersane-i Amire’nin nakliye vapurları ile Şirket-i Hayriye’nin araba vapurları seçeneklerinden biri tercih edilmiştir.⁵⁸⁴

3.1.1.7.2. İslah

Çifteler’deki ıslah faaliyetleri, üretim alanında olduğu üzere sarf edilen emeğe ve yapılan büyük çaplı maddi yatırıma karşın beklentiyi karşılayacak düzeye ulaşmamıştır. Tüm çabalara rağmen yerli hayvanları ıslah edecek nitelikli bir nesil yetiştirilememiştir. Kaynaklar⁵⁸⁵, bunda temel etkenin muayyen bir programın takip edilememesi olduğunu bildirmektedir. Zira başlarda ıslah faaliyetinde seleksiyon⁵⁸⁶ usulü uygulanırken sonraları bu usulden vazgeçilip melezleme⁵⁸⁷ yoluna gidilmiştir. Ne var ki bu yöntemin tatbikinde de istikrarlı bir hat takip

⁵⁷⁹ Köksal, *agm.*, s.351, **BOA.Y.MTV.** 37/55.

⁵⁸⁰ **BOA.Y.PRK.HH.** 21/50.

⁵⁸¹ **BOA.Y.PRK.EŞA.** 30/22.

⁵⁸² **BOA.Y.PRK.ZB.** 31/127.

⁵⁸³ **BOA.Y.PRK.HH.** 21/50, **BOA.Y.MTV.** 28/86.

⁵⁸⁴ **BOA.Y.MTV.** 28/86.

⁵⁸⁵ Abidin, *age.*, s.223, 224.

⁵⁸⁶ Seleksiyon yöntemi sözlükte sürüde üstün verim yeteneğine sahip olan fertlerin seçilip damızlık olarak kullanılması ve düşük verimlilere üreme imkanı verilmemesi olarak tanımlanmaktadır. **Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü**, s.1513. Bu terimin karşılığı olarak dönemin kayıtlarında ‘ıstifâ’ ifadesi kullanılmıştır. Mülkiye Baytar Mektebi muallimlerinden Civani Efendi, ıstifâyı “*damızlık hayvanların her ikisini aynı ırk veya kabileden seçmek*” olarak tanımlamaktadır. Civani, **Teksîr ve Islâh-ı Hayvanât**, Matbaa-i Hukukiye, İstanbul, 1329, s.318,319.

⁵⁸⁷ Melezleme yöntemi sözlükte farklı iki veya daha fazla ırka ait hayvanlar arasında yapılan birleştirme, çaprazlama olarak tanımlanmaktadır. **Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü**, s.1096. Bu terimin karşılığı olarak

edilmemiştir. 1884 yılına kadar harada yerli ve Arap kanından hayvanların melezlemesi yapıldığı halde, bu tarihten sonra muhitin ve zirai şartların elverişsizliğine bakılmaksızın büyük cüsseli topçeker hayvanlarının yetiştirilmesine girişilmiştir. Ağır koşum hayvanı (topçeker hayvanı) yetiştiriciliğinde ise belirli bir ırkın seçilmemesi ve muhtelif ırlardan damızlıklar getirtilip yeterli bilimsel deneyime sahip olunmadan yeni türler elde edilmeye çalışılması nedeniyle başarı sağlanamamıştır.⁵⁸⁸

Çiftliğe farklı tarihlerde getirtilen yerli ve yabancı damızlıklar hakkında döneme ait arşiv kayıtlarıyla birlikte muhtelif kaynaktan bilgi edinmek mümkündür. Ancak elde edilen veriler düzenli bir istatistik sunmamaktadır. Yazıcı⁵⁸⁹, çiftliğin at cinsi mevcudunun askerî çiftliklerin kurulması kararı alındığı 1863 yılında 621 kısrağ, 43 aygır ve 356'sı erkek 393'ü dişi toplam 749 adet taydan oluştuğunu göstermektedir. 1868 yılında, yani Baytar Osman Paşa'nın müdüriyeti döneminde çiftlik idaresi döl hizmetinde kullanılamayacak hayvanların tasfiyesine ve kadronun satın alınacak kısrağ ve aygırlarla geliştirilmesine karar vermiştir. Bu çerçevede ilk etapta 200 kısrağ ve 15 aygırın satın alınması kararlaştırılmıştır. Hükümet, damızlık niteliğini kaybetmiş hayvanların satılarak yerlerinin dış alımlarla doldurulmasını esas alan bu tasarımı uygun bulmuşsa da ancak 100 aygır ve 15 kısrağın ithalini onaylamıştır.⁵⁹⁰ Buna rağmen çiftlik idaresi girişimlerini sürdürmüştür. Çifteler'in damızlık kadroları farklı dönemlerde yapılan dış alımlarla birlikte güçlendirilmiştir.

1884 yılında süvari reisi Mehmet Paşa ve baytar mirlivası Osman Paşa'nın çabalarıyla Macaristan'dan 130 kısrağ ve 2 aygır, 1887'de ise yine Macaristan'dan (Babulna Harası'ndan) 6 aygır ve Rusya'dan 70 kısrağ satın alınmıştır.⁵⁹¹ İthal edilen bu kabile önce İstanbul'da Ayazağa ve Alibeyköy'de ahır haline dönüştürülen binalara yerleştirilmişlerdir. Yeni doğanlarla birlikte sayının artması zamanla ahırların genişletilmesini gerektirmiş, bu talep Seraskerlik vasıtasıyla saraya iletilmiştir. Çifteler'in haraya dönüştürülmesinin kararlaştırılmasının ardından söz konusu hayvanların buraya sevklerine ve damızlıkta istihdamlarına karar verilmiştir. Macar damızlıkların Çifteler'de istihdamı 21 Kasım 1887 tarihli irade ile onaylanmıştır. İradede bunların izinsiz mübadele veya satışlarının önlenmesi için gerekli olan tedbirlere de yer verilmiştir. Buna göre söz konusu hayvanların her birine hususi birer numara verilecek, miri damga ile damgalanıp yaş, cins ve donları ile şahsi

dönemin kayıtlarında 'tesâlüb' ifadesi kullanılmıştır. Civani, tesâlübü "*bir ırkı diğer bir ırk ile ıslah etmek*" olarak tanımlamakta, bu yöntemde damızlıkların muhtelif ırttan seçildiğini ifade etmektedir. Civani, **age.**, s.330.

⁵⁸⁸ Abidin, **age.**, s.223, 224.

⁵⁸⁹ Atila Yazıcı, **XIX. Yüzyılda Eskişehir'in Ekonomik Durumu**, Anadolu Üniv. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1997, s.53; Köksal, **agm.**, s.348.

⁵⁹⁰ Yazıcı, **agt.**, s.54.

⁵⁹¹ Abidin, **age.**, s.224.

bilgilerini gösterir kayıtlar düzenlenecek, birer fotoğrafları alınacak ve bunların mahsulü olup alaylara sevk edilen hayvanların hangi alaylara (süvari, topçu vb.) gönderildiklerini gösteren düzenli istatistikler tutulacaktır. Ayrıca bu uygulamanın haraya dönüştürülmesi tasarlanan diğer çiftliklerde de cari olması esas alınmıştır.⁵⁹²

Çifteler'in aygır kadrosu yurt dışından satın alınan damızlıklarla birlikte 1888 yılında 35'e yükselmiştir. Ancak bunların sadece 17'si damızlığa elverişlidir.⁵⁹³ 600'e yakın kısrağının sıfat işlemleri için yeterli olmayan bu sayı, çiftlik idaresinin üzerinde önemle durduğu bir konu olmuş ve mevcudun artırılması için 15 aygır temini kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte hara bütçesinden aygır satın alınması için ödenek ayrılmadığından işletme, eksiğin İstabl-ı Âmire damızlıklarıyla takviyesini talep etmiştir. Hara Nazırı Muzaffer Paşa tarafından Yıldız Sarayı'na aktarılan bu talebin olumlu karşılandığı görülmektedir. Fakat ilgili iradede İstabl-ı Âmire'den buraya aygır sevki yerine işletmenin kendisinin alım yapması bildirilmiştir.⁵⁹⁴

Hara idaresi aynı yıl kısrağ sayısının artırılması için de girişimlerde bulunmuştur. İşletme yöneticilerinin ıslah ve üretim faaliyetlerinin devamı için gerekli bulduğu kısrağ miktarı 200'dür. Ancak aygır temininde olduğu gibi kısrağ satın alınmasında da hara bütçesinden gerekli ödenek çıkarılamamıştır. Bunun üzerine masrafın Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından karşılanması talep olunmuştur. Meclis-i Vükelâ tarafından onaylandığı görülen bu talep doğrultusunda Çifteler'e öncelikle 50 kısrağın alınması, kalan 150 kısrağ bedelinin de Ticaret ve Nafia Nezareti'nin 1889 yılı bütçesinden karşılanması öngörülmüştür.⁵⁹⁵

Satın alınan kısrağ ve aygırlarla birlikte haranın 1889 yılı at mevcudu 1060'a yükselmiştir. 1892 yılı mevcudu ise Fransız, Macar, Alman ve İngiliz cinsinden 23, Arap cinsinden 5 ve yerli cinsten 29 adet olmak üzere 57 aygır; 2 Arap, 240 Macar, 44 Alman ve 324 yerli olmak üzere 610 kısrağ ve 875 muhtelif cins erkek ve dişi taydan mürekkep olarak toplam 1542 adettir.⁵⁹⁶

1891 yılında Muzaffer Paşa tarafından Seraskerliğe sunulan bir pusulada ise Çifteler'de 28 ithal ve 22 yerli aygırın bulunduğu, buna karşılık 346 ithal ve 392 yerli kısrağın olduğu gösterilmektedir. Ancak yerli aygırların 21'inin ve ithal aygırların 5'inin döl verimleri düştüğünden damızlık kadrosundan tasfiye edilmişlerdir. Böylece mevcudu 24'e inen aygır

⁵⁹² BOA.Y.MTV. 28/86.

⁵⁹³ BOA.Y.MTV. 31/32.

⁵⁹⁴ BOA.Y.MTV. 32/31. Çiftlik idaresine Arap damızlıkları tedarik edilmesi ve bunlara ait masrafın da Suriye, Bağdat, Halep ve Van vilayetleri gelirlerinden karşılanması bildirilmiştir. İradenin Maliye Nezareti'ne tebliğ tarihi 14 Nisan 1888'dir.

⁵⁹⁵ BOA.MV. 32/30.

⁵⁹⁶ Köksal, *agm.*, s.348. Köksal, 1889 yılı mevcudunun ne kadarının aygır ne kadarının tay ve kısrağ olduğunu belirtmemiştir.

kadrosu, 738 kısrağın sifata işlemleri için yeterli görülmeyle bir kez daha İstabl-ı Âmire'den aygır talebinde bulunulmuştur.⁵⁹⁷

Çifteler'in aygır kadrosu 1893 yılında Bağdat'tan satın alınan Arap cinsi 9 aygırın buraya sevkıyla bir kez daha takviye edilmiştir.⁵⁹⁸ 1895'te Zor Sancağı mutasarrıflığından İstabl-ı Âmire'ye gönderilen 2 kısrağa 4 yaşında bir aygırın Çifteler'de istihdamına karar verildiğinden, aygır sayısında bir kez daha artış olmuştur.⁵⁹⁹ 1898'de Fransa'dan 6 Anglonorman aygırını ithal edilmiştir. Kaynaklar⁶⁰⁰, haranın damızlık kadrosunun 1899'da bu kez Bağdat menşeli 40 Arap aygırını ile takviye edildiğini göstermektedir. 1900'de Babulna Harası'ndan 20 Macar kısrağı Çifteler'e gelmiştir.⁶⁰¹ 1901 yılında ise çiftlikten gönderilen 4 Arap kısrağına karşılık Macaristan Mezohegyes Harası'ndan 4 adet kısrağı getirtilmiştir.⁶⁰² 1906 yılında Macaristan ve Rusya'dan 38 kısrağı satın alınarak Çifteler'e sevk olunmuş, Seraskerlik aynı yıl yine bu ülkelerden satın alınan 66 kısrağın Çifteler'de istihdamı için izin talebinde bulunulmuştur.⁶⁰³

İthal edilen damızlıklarla birlikte Çifteler'in aygır varlığı 1908 yılına gelindiğinde 30'u Arap, 2'si Anglonorman, kalanı ise yarımkarı Macar, Rus ve yerli olmak üzere 80'e ulaşmıştır.⁶⁰⁴ Sevk ve nakillerinden önce damızlıkların "*arz-ı atebe-i ulyâ kılınmaları*", yani padişahın onay ve beğenisine sunulmaları istendiğinden bu süreçte İstanbul'da Davutpaşa, Rami ve Münzevi gibi askerî kışlalarda veya tadil edilerek ahır haline getirilen bazı binalarda muhafaza edilmişlerdir.⁶⁰⁵ Örneğin 1884 tarihinde Macaristan'dan ithal edilen damızlıklar

⁵⁹⁷ Bu çerçevede yaşı geçkin olmakla birlikte damızlıkta istihdam edilebilecek 20 adet aygırın Çifteler Harası'na gönderilmesi istenmiştir. **BOA.Y.PRK.HH.** 23/65.

⁵⁹⁸ 29 Mart 1893 tarihli söz konusu arşiv kaydı, Bağdat'tan 10 aygırın talep edildiğini göstermektedir. **BOA.Y.MTV.** 76/94. Ancak 27 Nisan 1893 tarihli başka bir belgeden bu talebe karşılık Çifteler'e sevk olunan hayvan miktarının 9 adet olduğu öğrenilmektedir. **BOA.Y.MTV.** 77/32.

⁵⁹⁹ **BOA.BEO.** 658/49318. Söz konusu iki kısrağı; 8 yaşında, yağız donda bir Küheyletül-acuz ile 6 yaşında bir Seklavi'dir. Aygırın ise bakla kırığı donda ve Kübeyşan ile Maneki kabilelerinden olduğu ifade edilmektedir. Bu hayvanların Çifteler'e sevk edilmesine dair irade, Sadaret'in 5 Mayıs 1895 tarihli tezkeresi ile Zor mutasarrıflığına tebliğ olunmuştur. **BOA.BEO.** 617/46229.

⁶⁰⁰ Aral, Bağdat'a gönderilen satın alma heyetinin başında Çiftlikât-ı Askeriye Nazırı Muzaffer Paşa'nın oğlu Fuat Bey'in bulunduğunu ve haranın damızlık kadrosuna ithal edilen muhtelif yaşlardaki bu taylar arasından kıymetli aygırlar yetişmiş olduğunu ifade etmektedir. Aral, **age.**, s.42.

⁶⁰¹ Abidin, **age.**, s.224. Aynı yıl Çifteler, Sultansuyu ve Çukurova Haraları için Bağdat Veziriye Harası'ndan İstanbul'a seçeremeleri (nesilname) ile birlikte toplam 22 adet damızlık aygır getirtilmiştir. Ancak bu hayvanlardan kaçının Çifteler'e gönderildiği belirlenememiştir. **BOA.Y.MTV.** 192/21.

⁶⁰² **BOA.Y.MTV.** 220/146.

⁶⁰³ **BOA.Y.MTV.** 293/19.

⁶⁰⁴ Aral, bunların 10'unun Hamidiye, 10'unun Aziziye ve geri kalan 60'ının da Mahmudiye tavlalarında olduğuna işaret etmektedir. II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde Hassa Ahırından gönderilen 40 safkan Arap kısrağı ve 2 safkan Arap aygırıyla damızlık sayısı biraz daha takviye olunmuştur. Çifteler'in yurt dışından getirtilenlerle birlikte özellikle Suriye ve Irak yöresinden temin edilen damızlıkları arasında tanınmış aygırlar yetişmiştir. Aral bunları Dehmani Şamil, Kado, Manegii, Manegi, Seklavi, Ahu, Tatran, Ahmer, Musul, Necif, Abbas, Güheylan, Celfan, Muzaffer, Cevher ve Tosiş olarak zikretmektedir. Aral, **age.**, s.41, 42.

⁶⁰⁵ **BOA. Y.MTV.** 293/19.

Çifteler'e sevklerinden önce Ayazağa ve sonra Alibeyköy'de ahır şeklinde düzenlenen binalarda barındırılmışlardır.⁶⁰⁶

Çifteler'de ithal damızlıkların döl verimlerinden faydalanılarak Macar, Rus, Arap, Anglonorman ırkları ile yerli hayvanların aşımı yapılmıştır. Elde edilen melezler arasından güzel numuneler çıkmış olmasına karşın, muayyen vasıflara sahip bir ırk yaratılamamıştır. Bunda, damızlık seçiminde önemli bir etkisi olan çevresel faktörlerin göz ardı edilmesinin de rolü vardır. Örneğin, koşum hayvanı üretimi gayesiyle kullanılan Macar safkanları doğal ortamlarından uzakta asli niteliklerini kaybetmişlerdir.⁶⁰⁷ Fransa'dan satın alınan Anglonormanların da önemli bir kısmı iklime intibak edemediklerinden telef olmuş, bir kısmı ise kornaj⁶⁰⁸ hastalığına yakalandıklarından damızlıktan ihraç edilmişlerdir.⁶⁰⁹ Bununla birlikte Çifteler'in ıslah alanındaki başarısızlığı daha çok, yeni türler üretmek için zootekni kaideleri göz önünde bulundurulmaksızın yapılan rastgele melezlemelere atfedilmektedir. Söz konusu programsız üretim hattı sonucu ortada saf ve muayyen bir ırk kalmamış ve asıl gayeden uzaklaşmıştır.⁶¹⁰

3.1.1.8. II. Meşrutiyet'in İlanından Sonraki Devrede Çifteler Çiftliği

II. Meşrutiyet'in ilanından 1912 yılına kadar olan süreci yetiştiricilik faaliyetleri açısından bir 'gerileme dönemi' olarak nitelemek ve bu çerçevede incelemek yerinde olacaktır. Zira II. Meşrutiyet döneminin hemen başında haralar lağvedilmiş, arazileri Maliye Nezareti'ne devredilerek kıymetli damızlıkları elden çıkarılmıştır. Böylece, maddi olanaksızlıklara karşın at yetiştiriciliği alanında 1863-1908 yılları arasında elde edilen birikim kısa bir sürede tasfiye edilmiştir. Üretim ve ıslah faaliyetlerinin durma noktasına geldiği bu tarihlerde Çifteler de diğer çiftlikler gibi Maliye Nezareti tarafından idare edilen çiftliklerden biri olmuştur.⁶¹¹

Çiftliğin Maliye Nezareti'ne devrinden hemen sonra Harbiye Nezareti askeriyeye iadesi ve II. Meşrutiyet öncesi dönemde olduğu üzere hara olarak örgütlendirilmesi için bir mücadele süreci başlatmıştır. Harbiye Nezareti'nin bu yöndeki girişimlerinin devam ettiği 1909-1913 yılları arasında Çifteler'in idare ve tasarrufuna yönelik üç önemli gelişmenin gündeme geldiği

⁶⁰⁶ BOA.Y.MTV. 28/86.

⁶⁰⁷ Abidin, *age.*, s.224; Köksal, *agm.*, s.349,350.

⁶⁰⁸ Kornaj; (İng. larengeal hemipleji) Kısmi gırtlak felci. **Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü**, s.952.

⁶⁰⁹ Aral, *age.*, s.41.

⁶¹⁰ Abidin, *age.*, s.223; Köksal, *agm.*, s.350.

⁶¹¹ Aral'a göre Maliye'ye devrinden sonra Çifteler'de yalnız hara merkezi olan ve aynı zamanda süvari alayının ikametgâhı Mahmudiye'de Harbiye Nezareti idaresinde bir tay deposu ve bir de aygır deposu bırakılmıştır. Aral, *age.*, s.41. Batu, söz konusu deponun Mahmudiye, Hamidiye, Çifteler, Ertuğrul ve Mandıra mevkiilerini içine aldığı ifade etmekte ise de bu mümkün görünmemektedir. Çünkü Batu'nun işaret ettiği bu durum, remont depolarının kurulması sonrasında gerçekleşen bir gelişmedir. Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.12.

görülmektedir. Bunlardan birisi vakıf arazisi olduğu gerekçesiyle Evkaf Nezareti'nin Çifteler'in idaresini alma girişimidir. Bir diğeri Hüdavendigâr vilayetinden gelen ve çiftlik topraklarının üzerinde yerleşik köylüye satılmasını öngören taleptir. Sonuncusu ise çiftliğin hazinenin Ziraat Bankası'na olan borcu karşılığında Banka idaresine geçirilmesi tasarısıdır.

3.1.1.8.1. Çifteler Çiftliği'nin İdare ve Tasarrufu Konusunda Harbiye ve Evkaf Nezaretleri Arasında Yaşanan Uyuşmazlık

Çifteler Çiftliği'nin idaresi uzun süre Evkaf ve Harbiye Nezaretleri arasında bir mücadele konusu olmuştur. Bu mücadelenin temel nedeni, Evkaf Nezareti'nin çiftliğin vakıf toprağı olduğu yönündeki iddiasıdır. Nezaret Çiftlikat-ı Hümâyûn'un Maliye'ye devrinden kısa bir müddet sonra bu iddiasını gündeme taşımış ve Çifteler'in vakıf idaresine devredilmesini talep etmiştir.⁶¹² İddianın dayanağını ise II. Mahmut'un 15 Ağustos 1835 (20 Rebiyyülahir 1251) tarihine ait olan ve 'Kütahya sancağı Eskişehir kazasına bağlı Çifteler Çiftliği'ni vakıf toprağına dönüştürdüğünü gösteren' bir fermanı oluşturmuştur. Nezaret, birer suretleri Dîvân-ı Hümâyûn kalemünde ve Eskişehir Şer'iyye Mahkemesi sicillerinde kayıtlı bulunan bu fermana binaen Çifteler'in "icâre-i vâhide"⁶¹³ usulü ile, yani kısa dönemli kira akdine bağlanan vakıf gelirlerinden biri olduğunu savunmuştur. Yine bu sava göre Çifteler bir müddet sonra kira bedeli karşılığında süvari alaylarına hayvan yetiştirilmesi için Harbiye Nezareti'nin tasarrufuna bırakılmış, daha sonra da -büyük ihtimalle II. Abdülhamit döneminden itibaren- Hazine-i Hâssa⁶¹⁴ tarafından idare edilmeye başlanmıştır. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra da Hazine-i Hâssa'ya ait emlakın büyük bir kısmıyla birlikte sehven Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir.⁶¹⁵

Evkaf Nezareti'nin Çifteler'in iadesi konusunda muhtelif tarihlerde Sadaret'e ulaşan tezkereleri⁶¹⁶ nedeniyle vakfiyet iddiası konusunda öncelikle Maliye Nezareti'nin görüşüne başvurulmuştur. Dikkat çekici olan nokta Maliye Nezareti'nin çiftliğin Hazine-i Hassa'dan devralınmadığı yönündeki beyanlarıdır. Buna göre çiftlik, ıslah ve üretim faaliyetleri devam

⁶¹² **BOA.BEO.** 3571/267818, **BOA.BEO.** 3579/268411, **BOA.BEO.** 3619/271398.

⁶¹³ İcâre-i vâhide; vakıf hukukunda çatılı ve çatısız vakıf akarlarının ay ve yıl gibi belli bir süre tayin edilerek mütevellîsi tarafından kiralanması demektir. Akmet Akgündüz, "İcâre-i vâhide" maddesi, **İA.**, TDV, C.21, 2000, s.388. İcâre-i vâhide usulünün normal bir kira akdi ile işletilen vakıflara atfen kullanmasına binaen Çifteler'in de kısa müddet ile kiraya verildiğini düşünmek mümkündür. Ahmet Akgündüz, **İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı, Özel Hukuk -I**, C.2, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s.76, 79.

⁶¹⁴ Bilindiği üzere Hazine-i Hassa, Osmanlı padişahlarının şahsi gelir giderlerini idare eden teşkilata verilen isimdir. 1847 tarihinde Ceyb-i Hümâyûn Hazinesi'nin yerini almıştır. Tanzimat'la birlikte Maliye Hazinesi'ne geçen *emlak-ı hümâyûn* diye de tabir edilen saltanatın şahsi malları, II. Abdülhamit devrinde Hassa Hazinesi'ne iade edilmiştir. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra ise emlak-ı hümâyûnun büyük kısmı tekrar Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. **Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul, 2000, s.293.

⁶¹⁵ **BOA. BEO.** 3750/281209.

⁶¹⁶ Bunlar 20 Şubat 1909, 3 Haziran 1909 ve 16 Haziran 1909 tarihleri ile Evkaf-ı Hümâyûn Nezareti'nden Sadaret'e takdim olunan tezkerelerdir. **BOA. BEO.** 3750/281209.

ettirilmek şartıyla askeriye Maliye idaresine geçirilmiştir. Bu açıklama Harbiye Nezareti'nin iddialarını destekler niteliktedir. Ancak Maliye Nezareti tarafından çiftliğin askeriye devralınmış olduğuna işaret edilmesi, Çifteler'in ne şekilde ordu idaresine geçmiş olduğunun tespiti zorunlu kılmıştır. Bu nedenle Defter-i Hâkânî (Defterhane) ve Harbiye Nezareti'nin arşiv kayıtlarına başvurulmuştur. Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e ulaşan yanıtta, çiftliğin II. Mahmut tarafından orduya bağışlandığının ve o zamandan beri sınırları değişmeksizin askeriye idare ve tasarrufunda bulunduğu bildirildiği görülmektedir. Defter-i Hâkânî Nezareti ise Çifteler'in yörede Hasan Çiftliği adı ile anılmakta olduğuna, Kumarcı Abdullah'ın II. Mahmut devrinde bertaraf edilmesi sonrasında miri araziye dâhil edildiğine işaret etmiştir.⁶¹⁷ Kayıtlar arasındaki bu uyumsuzluk ve Evkaf Nezareti'nin iddiasına dayanak olan 1251 tarihli fermanla çiftlik hududunun belli olmaması nedeniyle Maliye Nezareti Defter-i Hâkânî Nezareti'nden bu kez ayrıntılı bir inceleme istemiştir. Yapılan inceleme sonucunda Çifteler'in II. Mahmut'un 18 Ekim 1824 (24 Safer 1240) tarihli başka bir fermanına binaen vakfa dönüştürüldüğü görülmüştür.⁶¹⁸

Defter-i Hâkânî Nezareti'nin işaret ettiği 1824 tarihli fermana Köksal⁶¹⁹ da çalışmasında yer vermektedir. Buna göre Çifteler, Eskişehir kazasındaki Gökçekısık, Hamit sancağındaki Göndereli ve Kütahya civarındaki Parmakviran Çiftlikleri ile birlikte III. Selim döneminde eşlerinden biri olan Zibifer Sultan'a mülk olarak verilen bir mirî müessesedir. Fakat Zibifer Sultan'ın ölümüyle birlikte diğer çiftlikler gibi boş (mahlûl) kalmıştır. II. Mahmut söz konusu fermanıyla sahipsiz kalan bu çiftlikleri tekrar evkafa bağışlamış ve böylece vakıf kayıtları tazelenmiştir. Ferman, Evkaf Nezareti'nin çiftliğin idaresi konusundaki hak iddiasını güçlendirir niteliktedir. Üstelik bu belge, çiftliğin çok daha ileriki bir tarihte (1835-1836 yıllarında), süvari subayları için hayvan yetiştirilmek maksadı ve iltizam bedeli her sene Evkaf Hazinesi'ne ödenmek şartıyla askeriye tasarrufuna bırakıldığını gösteren başka bir arşiv kaydıyla⁶²⁰ desteklenmiştir. Bunun üzerine Sadaret iddiaları değerlendirmek ve anlaşmazlıkları çözüme ulaştırmak için Çifteler Çiftliği'nin aidiyeti sorununu Şurayı Devlet'e havale etmiştir. Ancak Şurayı Devlet nezaretlerin iddialarına dair sundukları belgeleri çiftliğin idaresi hakkında

⁶¹⁷ Defter-i Hâkânî Nezareti'nden Maliye'ye ulaşan 15 Şubat 1910 tarihli tezkere. **BOA. BEO.** 3750/281209.

⁶¹⁸ Maliye Nezaret'nin istediği soruşturmaya binaen Defter-i Hakani Nezareti'nden alınan cevapta Çifteler'in "...emsâli misüllü a'şâr-ı şer'iyyesini sene be-sene cânib-i mirîye edâ olunmak ve Vakf-ı Celil-i Mülûkâneye ilhâk olunmak üzere şeref-sâdir olan 24 Şubat 1240 târihli emr-i âlişân mücebince bâ-kalem-i tevkî'i müceddeden sebt-i defter olunmuş olduğu..." kaydedilmektedir. **BOA. BEO.** 3750/281209.

⁶¹⁹ Köksal, *agm.*, s.339.

⁶²⁰ Defter-i Hâkânî Nezareti'ne Bab-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi'nden gönderilen 1251 tarihli söz konusu arşiv kaydında *çiftliğin süvari subayları için hayvan yetiştirilmek üzere ve her sene iltizam bedeli Evkaf Nezareti'ne ödenmek şartıyla Mansure Hazinesi tasarrufuna bırakıldığı* ifade edilmektedir. **BOA.BEO.** 3750/281209, **BOA.ŞD.** 453/8. Söz konusu belge, Çifteler'in vakıf statüsünde olup at yetiştiriciliği için ordu idaresine bırakıldığı iddiasını güçlendirir niteliktedir.

bir hüküm vermeye yeterli bulmamıştır.⁶²¹ Aidiyet sorunu, idari kanaldan çözülemeyecek bir mesele olarak görülerek emsali tasarruf davaları gibi mahkeme yoluyla çözümüne gidilmesi kararlaştırılmıştır. Bu nedenle Evkaf Nezareti'ne ilgili mahkemeye başvurarak dava açması gerektiği bildirilmiştir. Sorunun çözümüne ilişkin Şurayı Devlet Maliye Dairesi'nde icra edilen bu ilk oturumun ardından Harbiye Nezareti'nin çiftliğin II. Mahmut tarafından askeriyeeye bağışlandığı yönündeki davasını desteklemek üzere yeni bir iddiayla Sadaret'e başvurduğu görülmektedir. Buna göre Çifteler'de yapılan yetiştiricilik faaliyetlerine önemli bir kaynak teşkil etmesi nedeniyle Akköprü Koru-yı Hümâyûnu'na bağlı olan Koşmak ve Hamam köyleri de II. Mahmut döneminde çiftliğe devredilmiştir. Harbiye Nezareti, bu iddiayla çiftliğin ordu için at yetiştiriciliği maksadıyla askeriye idaresine bırakıldığı yönündeki davasını desteklemeye çalışmıştır.⁶²²

Şurayı Devlet'in mahkeme kanalı ile çözüm arayışına gidilmesi yönündeki kararına rağmen gerek Harbiye Nezareti'nin Sadaret'e sunduğu yeni belgeler gerekse konunun taşıdığı önem, iddiaların bir kez daha incelenmek üzere bu kez Şurayı Devlet Heyet-i Umumiyesi'ne havalesine neden olmuştur.⁶²³ Bu çerçevede öncelikle Evkaf Nezareti'nden söz konusu çiftliği vakfedenin kim olduğu ve meşrûtü-lehi⁶²⁴, yani yararlanma hakkına sahip birileri olup olmadığı konularına açıklık getirilmesi istenmiştir. Evkaf Nezareti ise çiftliğin her türlü arazisi (mera, çayır ve tarlaları) ile vakıflarına ilhak edilmiş olduğunu, gelirinin de hayır kurumlarına tahsis olunduğunu bildirerek ilgili vakıfname örneğini göndermiştir.⁶²⁵

Evkaf Nezareti'nin gönderdiği yeni belgelere rağmen Heyet-i Umumiye Çifteler Çiftliği'nin miri araziden olup yörede Hasan Çiftliği adı ile anılmakta olduğu yönündeki mahalli kayıtların araştırılmasını istemiştir. Bunun için Harbiye ve Evkaf Nezaretleri'nin uzman memurlarından oluşan bir heyet oluşturulmuştur.⁶²⁶ Ancak anlaşıldığı kadarıyla oluşturulan heyet Çifteler'in aidiyeti sorununa kesin bir çözüm getirememiştir. Zira nezaretler

⁶²¹ Maliye Nezareti'nin Şurayı Devlet'e havale olunan 16 Nisan 1910 tarihli tezkeresi Mülkiye Dairesi'nde görüşülmüştür. **BOA. ŞD.** 453/8.

⁶²² Ancak yapılan soruşturma sonucunda köylerin Hazine-i Hassa'dan askeriyeeye 20 Ekim 1887 yılında devredildikleri anlaşılmıştır. **BOA. ŞD.** 453/8, **BOA. BEO.** 3773/282902.

⁶²³ Mülkiye Dairesi'nin 12 Mayıs 1910 tarihli mazbatası, Harbiye (23 Haziran 1910) ve Maliye (18 Temmuz 1910) Nezaretleri'nin cevabî tezkereleri ile birleştirilerek Şurayı Devlet Heyet-i Umumiyesi'ne havale olunmuştur. **BOA. ŞD.** 453/8.

⁶²⁴ Meşrûtün leh; Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü'nde vâkıf tarafından vakfın menfaati kendisine şart olunan cihet olarak tanımlanmaktadır. <http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30>

⁶²⁵ **BOA. ŞD.** 453/8.

⁶²⁶ Şurayı Devlet Heyet-i Umumiyesi kararı 3 Ocak 1912 tarihinde ilgili nezaretlere bildirilmiştir. Heyetin 25 Aralık 1911 tarihli mazbatasından, Evkaf Nezareti'nin ilgili mahkemeye başvurmak suretiyle dava açması gerektiği yönündeki Mülkiye Dairesi'nin bir önceki kararının salt çoğunluk sağlanamaması nedeniyle onaylanmadığı anlaşılmaktadır. **BOA.ŞD.** 453/8, **BOA.BEO.** 3890/291678.

arasındaki anlaşmazlık mahkemeye taşınmıştır.⁶²⁷ Öte yandan Harbiye Nezareti'nin istikrarlı bir tutum sonucu ilerleyen süreçte Çifteler'den bir kısım arazinin kendi hesabına devrini sağladığı bilinmektedir.

3.1.1.8.2. Çiftliğin Ziraat Bankasına Devri Konusu

Çifteler'in diğer askerî çiftliklerle birlikte Maliye Nezareti idaresine geçmesini takiben, tasarruf ve idaresi konusunda meydana gelen bir diğer gelişme de çiftliğin kiralanması girişimidir. 1909 yılı ortalarında alınan bir Şurayı Devlet kararından⁶²⁸ anlaşıldığı kadarıyla Maliye Nezareti hazineye bağlı ve âtil durumdaki bu geniş araziden zamanla kira usulüyle gelir temin etme yoluna gitmiştir. Bu çerçevede 1909 yılında biri yerli sermayeye ait diğeri ise yabancı kökenli olmak üzere iki şirketin talepleri değerlendirilmeye alınmıştır. Ancak bu sıralarda Ticaret ve Nafia Nezareti de çiftliğin diğer askerî çiftliklerle birlikte Ziraat Bankası idaresine verilmesi talebindedir. Çünkü Maliye Nezareti devlet giderlerinin karşılanmasında sıkıntıya düştüğünden çeşitli tarihlerde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı Ziraat Bankası veznesine başvurarak avans almıştır. Alınan bu borcun miktarı 1909 yılına gelindiğinde 4.500.000 Osmanlı altınına ulaşmıştır. Dolayısıyla, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından gündeme getirilen talep de başta Çifteler olmak üzere Çukurova, Sultansuyu ve El-Hamra çiftliklerinin Ziraat Bankası idaresine geçirilmesiyle, söz konusu borcunun hazineyi nakit sıkıntısına düşürmeden karşılanmasını öngörmüştür. Ayrıca Banka ziraatin geliştirilmesini desteklemek maksadıyla kurulmuş bir işletme olduğundan, âtil haldeki çiftlik topraklarının bu vesileyle gerektiği gibi değerlendirilme imkanına sahip olacağı hesaplanmıştır.

Çiftliğin idaresi ve tasarrufu konusundaki taleplerin bu şekilde çeşitlenmesi üzerine konu Şurayı Devlet'e havale olunmuştur. Şurayı Devlet'in 16 Kasım 1909 tarihli karar mazbatasından anlaşıldığı kadarıyla, bu tarihlerde çiftliğin kira yoluyla tasarrufuna yönelik iki başvuru mevcuttur. Bunlardan birincisi yabancı bir şirketi temsilen Şöymer adlı bir şahıs tarafından yapılmıştır. Şöymer, şirketi adına çiftliğin elli sene müddet ve kâr ile idaresi Osmanlı hükümeti ile müşterek yürütülmek üzere tasarrufu talebindedir.⁶²⁹ Diğer teklif ise yerli

⁶²⁷ Söz konusu bilgiye, "Hüdavendigar İdare Meclisi'nin Çifteler Çiftliği Arazisine Yönelik Kararları" başlıklı bölümde yer verilen arşiv kayıtlarından dolayı olarak ulaşılmaktadır. Buna göre Maliye Nezareti Vilayet İdare Meclisi kararlarını uygulanamaz bulurken buna gerekçe olarak Evkaf ve Harbiye Nezaretleri arasında devam eden mahkeme sürecini gerekçe göstermiştir.

⁶²⁸ BOA.ŞD. 545/9.

⁶²⁹ Şöymer'in teklifi, Çifteler'in üzerinde yetiştiricilik faaliyetleri yapılması şartıyla tasarrufunu esas almaktadır. Bununla birlikte söz konusu teklif kapsamında işletmenin ıslahı konusu da göz önünde bulundurulmuştur. Bu çerçevede elde edilecek kârın % 4'ünün çiftliğin gelişimine sarf edileceği beyan edilmiştir. Çiftliğin gelişimine ayrılacak bu ödenekle toprak ıslahı, gerekli inşaatın yapılması, yeni usul ziraat teknik ve aletleri kullanılması için yurt dışından uzman memur getirilmesi vb. faaliyetlerin icrası öngörülmüştür. BOA.ŞD. 545/9.

sermayeye ait olup Abdurrahman Zeynelabidin Efendi ve ortaklarından gelmiştir.⁶³⁰ Abdurrahman Efendi'nin teklifi çiftliğin yıllık % 4 faiz, otuz sene vade ve çiftlikte muhacir iskan edilerek yeni köyler açılması koşuluyla kiralanmasını esas almıştır.⁶³¹ Şurayı Devlet, biri çiftlikte modern ziraatin yaygınlaştırılmasını sağlayacak, diğeri ise özel girişim fikrini besleyecek bu teklifleri kayda değer bulmuşsa da çiftliğin hazinenin borcuna mahsuben Ziraat Bankası'na devrinin daha uygun olacağına karar vermiştir. Şöymer'in teklifi devlete ait işletmelerin kira suretiyle de olsa yabancı bir sermayenin idaresine bırakılması memleketin iktisadi ve siyasi menfaatlerine ters düşeceği gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Abdurrahman Efendi'nin şirketi ise küçük ölçekte ve sermayesinin yeterliliği şüpheli bir işletme olarak değerlendirilmiştir.⁶³²

Çifteler'in Ziraat Bankası'na devri kararı Meclis-i Vükelâ'nın 13 Şubat 1910 tarihli oturumunda onaydan geçerek Maliye Nezareti'ne gerekli işlemlerin başlatılması bildirilmiştir.⁶³³ Ancak bu kararın uygulamaya konduğuna yönelik herhangi bir arşiv kaydına rastlanmamıştır. Aksine, Çifteler Çiftliği 1913 yılına gelindiğinde halen Maliye Nezareti idare ve tasarrufunda görünmektedir. Dolayısıyla bu girişimin çiftliğin tasarruf veya idaresi konusundaki sonuçsuz kalmış teşebbüslerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

3.1.1.8.3. Hüdavendigâr İdare Meclisi'nin Çifteler Çiftliği Arazisine Yönelik Kararları

Maliye Nezareti'ne devrinden sonra Çifteler'i konu alan bir diğer gündem maddesini de işletmenin bağlı bulunduğu mülkî birim olan Hüdavendigâr vilayetinde yerel yönetim tarafından alınan kararlar oluşturmuştur.

Hüdavendigâr Vilayet İdare Meclisi 1910 yılı sonlarında Çifteler arazisinin idare ve tasarrufunu ilgilendiren geniş kapsamlı bazı kararlar almıştır. Alınan kararlar, çiftlikte âtlı durumda bulunan donanımın değerlendirilerek köylünün faydasına sunulması ve çiftçinin üretim kapasitesinin artırılması gibi yöre halkının menfaatiyle doğrudan alakalı kararlardır. Söz konusu kararların en önemlisi, çiftlik arazisinin 300.000 dönümünü kapsayan ve yaklaşık 25.000 nüfuslu 28 köyden oluşan kısmının, burada yerleşik ve bilfiil ziraatla uğraşan köylüye satılmasıdır. Çiftçinin ödeme gücüne göre peşin veya taksitle satışı yapılacak bu arazinin dışında kalan topraklarda ise muhacir yerleştirilerek bir kaza veya nahiye oluşturulması tasarlanmıştır. Buna göre kalan cüzi bir alanda da Çiftçi Amele Mektebi ve uygulama harasıyla

⁶³⁰ Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'ne ulaşan arzuhallerinin Abdurrahman Zeynelabidin ve rüfekâsı imzası ile gönderilmiş olduğu ifade edilmektedir. **BOA. ŞD. 545/9.**

⁶³¹ **BOA.ŞD. 545/9.**

⁶³² **BOA.ŞD. 545/9.**

⁶³³ 12 Eylül 1909 tarihli Sadaret tezkeresi ile ilgili nezaretlere bildirilmiştir. **BOA. ŞD. 545/9, BOA.MV. 137/21.**

birlikte bir Baytar Mektebi kurulacaktır.⁶³⁴ Proje Meclis-i Mebusan'da onaylanmış ve bu çerçevede yöreye müfettiş gönderilerek yerleşik çiftçinin tarım arazisi olarak kullandıkları toprak miktarı belirlenmiştir. Ancak Maliye Nezareti, çiftliğin idaresi konusunda Evkaf ile Harbiye Nezaretleri arasındaki mahkeme sürecinin henüz tamamlanmamış olmasını gerekçe göstererek bu girişime yanaşmamıştır. Bu nedenle Meclis-i Mebusan'da kabulüne karşın Hüdavendigâr İdare Meclisi'nin kararları uygulamaya konulmamıştır.⁶³⁵ Öte yandan kısa süre sonra Harbiye Nezareti'nin taleplerine binaen Çifteler'in bir kısım arazisinde remont tay deposu kurulması karara bağlanınca, Maliye Nezareti Defterdarlığa çiftliğin hayvan varlığı ve zirai donanımının buraya devri için gerekli işlemleri başlatmasını bildirmiştir.⁶³⁶

Vilayet Meclisi kararları aleyhine yaşanan bu gelişme ve özellikle çiftliğin tarım aletlerinin Maliye Nezareti'nin emriyle Harbiye idaresine bırakılması, yerel yönetimin tepkiyle karşıladığı bir uygulama olmuştur. Hüdavendigâr valiliği, İdare-i Hususiye-i Vilayat Nizamnamesi'ne işaretlerle bu kanunun vilayet meclislerine bölge halkının ihtiyaçlarıyla ilgili kararların alınmasında yetki verdiğini ifade etmiş⁶³⁷ ve bu gerekçeyle Maliye Nezareti'nin uygun bulmadığı meclis kararlarının usulen bir kez de Şurayı Devlet'te görüşülmesini istemiştir. Böylece konu Şurayı Devlet'e havale olunmuştur. Ancak Şurayı Devlet yerel meclisin aldığı kararları vilayetin gelişimine yönelik bir imar ya da ıslah projesi olarak değerlendirmemiştir. Aksine konu çiftlik arazisinin taksim ve tasarrufuyla ilgili bulunmuştur. Öte yandan bu tarihlerde Çifteler Çiftliği'nin idarî açıdan bağlı bulunduğu birim netleşmeyip Harbiye ve Evkaf Nezaretleri arasındaki mahkeme süreci de devam ettiğinden, sonuçta çiftlik arazisinin herhangi bir tarafın lehine tasarruf hakkı ile bağlanamayacağına karar verilmiştir.⁶³⁸

⁶³⁴ Vilayet İdare Meclisi, 1.700.000 dönüm dolaylarında gösterdiği Çifteler arazisinin 300.000 dönümlük kısmının yerleşik köylüye dağıtılmasına, Aziziye arazisinde 300 hanelik 4 adet köy kurulup bunlara muhacir iskanına, 20.000 dönümlük kısımda da Çiftçi, Amele Mektebi ve uygulama harasıyla birlikte bir Baytar Mektebi'nin kurulmasına karar vermiştir. Buna göre kalan arazide de yine muhacir iskan olunacaktır. Alınan kararlar Dâhiliye Nezareti'nin 17 Aralık 1910 tarihli tezkeresiyle Sadaret'e bildirilmiştir. **BOA.DH.İD.** 2/18. Vilayet Meclisi kararlarının Maliye Nezareti'ne bildirilmesi ve görüş istenmesi hakkında ayrıca bkz. **BOA.BEO.** 3859/289408, **BOA.BEO.** 3880/290975. Vilayet Meclisi'nin çiftlik arazisinde bulunan köylerin birleştirilerek bir nahiye veya kaza oluşturulması yönündeki kararı daha önce (1893 yılında) Muzaffer Paşa tarafından da dile getirilmiştir. Ancak bu talep o zaman Meclis-i Vükelânın onayından geçememiştir. Meclis, söz konusu köylerden tahsil edilecek vergiler konusunda kargaşa yaşanacağı gerekçesiyle bu talebi uygun bulmamıştır. **BOA.MV.** 74/129.

⁶³⁵ Ertuğrul, Kütahya ve Karahisar-ı Sahib sancakları mebusları, Meclis-i Mebusan tarafından onaylandığı halde uygulamaya konmayan Vilayet İdare Meclisi kararlarının bir an önce hayata geçirilmesi için Meclis Başkanlığı'na müşterek bir önerge sunmuşlardır. **BOA.BEO.** 3890/291678.

⁶³⁶ **BOA.BEO.** 3890/291678, **BOA.BEO.** 4040/302995.

⁶³⁷ Hüdavendigâr vilayetinden gelen itirazın gerekçesini, *ilgili nezaretlerce kabul edilmedikleri hallerde idare meclisleri kararlarının bir kere de Şurayı Devlet'te görüşülmesi gerektiğini* esas alan İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu'nun ilgili hükümleri oluşturmaktadır. Söz konusu hükümler hakkında bkz. Tek-Ünal, (*madde 68*), *agm.*, s.88. Valilik bu gerekçeyle konunun Şurayı Devlet'e havalesini talep etmiştir. **BOA.DH.İD.** 2/18.

⁶³⁸ **BOA.BEO.** 4040/302995, **BOA.DH.İD.** 2/18.

Yaşanan bu gelişmeye karşın kaynaklar⁶³⁹, yine aynı yıl (1911) alınan diğer bir Şurayı Devlet kararıyla çiftlik arazisinin bir kısmının yerleşik çiftçiye dağıtılmasının onaylandığını bildirmektedir.

3.1.1.9. Aziziye Çiftliği'nin Çifteler'den Ayrılması ve Aziziye Harası'nın Kurulması

Hatırlanacağı üzere 1912 yılında askerî çiftlikler arazisinin önemli bir kısmının, üzerlerinde yeniden yetiştiricilik faaliyetleri yapılması için Harbiye ve Ziraat Nezaretlerine devredilmesi kararlaştırılmıştı. Çifteler de söz konusu çiftliklerin başında yer almaktaydı. Uzun bir mücadele sürecinin ardından alınan bu kararı takiben (1913 yılı başlarında) Çifteler Çiftliği'nden Harbiye ve Ziraat Nezaretleri adına ayrılacak arazi oranlarının belirlendiği görülmektedir. Maliye Nezareti idaresinde kalacak arazininse muhacir iskaniyle ziraata açılması uygun bulunmuştur. Tahsis olunacak arazi miktarlarının böylece nihai bir karara ulaşması üzerine, remont deposu için öngörülen 5150 dönüm arazi Harbiye Nezareti'ne devredilmiştir. Ziraat Nezareti'ne devredilecek 2000 dönümlük arazinin seçim ve devir teslim işlemleri için de 1913 yılının Mart/ Nisan aylarında Maliye Nezareti Emlak müfettişlerinden oluşan bir heyet yöreye yollanmıştır. Ancak söz konusu heyet keşif esnasında muhacir iskan edilecek yerlerden biri olarak Maliye Nezareti idaresinde bırakılmak istenen Aziziye topraklarının akarsuları, çayır ve meraları ile ziraattan çok hayvancılık için uygun olduğunu belirlemiştir. Durum, heyet müfettişlerinden Yakup Efendi tarafından raporlanarak merkeze bildirilmiştir.⁶⁴⁰

Emlak komisyonunun keşif çalışmalarını yürüttüğü tarihlerde ise Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin Çifteler'de yürütmeyi planladığı yetiştiricilik etkinliklerine dair önemli değişiklikler olmuştur. Nezaret ıslah faaliyetlerini depolar usulüyle yürütmeye tasarladığı halde, yerli üreticinin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak Çifteler'de kendi hesabına ayrılan arazide bir numune hara açılmasına karar vermiştir. İlk etapta yüz kısarak barındıracak nitelikte olacak bu hara, tasarıya göre ilerleyen yıllarda sığır ve davar cinslerini de ıslah ve üretim faaliyetlerine dâhil edecektir. Bu nedenle binaları vb. teçhizatıyla tam kapasiteli modern bir işletme olması hesaplanmıştır. Ancak bu çapta bir projenin hayat geçirilmesi şüphesiz her şeyden önce geniş bir arazinin varlığına bağlıdır. Meclis-i Vükelâ'nın Ziraat Nezareti adına damızlık deposu için karara bağladığı 2000 dönümlük arazi ise Nezaret'in değişen planları için yetersiz kalmıştır. Ziraat Nezareti bu durum üzerine hara projesine gereken arazi için bir çözüm arayışına girmiştir. 1913 yılı ortalarında Aziziye arazisinin hayvancılık faaliyetleri için daha elverişli olduğunun emlak müfettişleri tarafından tescil edilmesiyle birlikte Ziraat Nezareti'nin

⁶³⁹ Köksal, *agm.*, s.360. Söz konusu karar çiftliğin bir kısım arazisine de muhacir iskanını esas almaktadır.

⁶⁴⁰ BOA.BEO. 4172/312845, BOA.BEO. 4205/315343.

toprak sorunu çözüme ulaşmış ve haranın kuruluşu için gerekli olan zemin hazırlanmıştır. Zira hükümet, Ziraat Nezareti'nin talebi üzerine Aziziye Çiftliği'ni tüm arazi ve hayvan varlığı ile birlikte ve zirai donanımı da içinde olduğu halde kurulacak hara için tahsis etmiştir.⁶⁴¹

3.1.1.9.1. Ziraat Nezareti Adına Teslim Alınan Binalar

Çifteler Harası'nın bir bölümü olan Aziziye, merkez Mahmudiye'den iki buçuk saat mesafede, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m. Yükseklikte, meyilli bir yüzey üzerinde inşa olunmuş bir çiftliktir. Ankara demiryolu hattı üzerinde bulunan ve Alpu tren istasyonuna oldukça yakın olan toprakları, Çifteler'in diğer kısımlarına kıyasla izole bir haldedir. Toprak varlığı, Sarısu'nun güzergâhına denk gelen çayırılık ve ekilebilir durumdaki ziraat alanlarıyla birlikte 27.000 dönüm kadardır. Bu arazinin bir kısmını taşlık ve çıplak topraklar oluşturmuştur.⁶⁴²

Aziziye'nin Ziraat Nezareti idaresinde kurulacak haraya kaynak teşkil eden bina ve hayvan varlığı hakkında, Nezaret'in resmi yayın organı olan Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası'ndan ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Derginin 1915 yılında yayınlanan bir sayısında yer alan ve Umur-ı Baytariye Müdürü Ali Rıza Bey tarafından hazırlanan bir raporda⁶⁴³ ifade edildiğine göre Aziziye'nin çiftlik binaları 1902-1903 yıllarında inşa edilmiştir. Kare şeklinde tasarlanan merkez yerleşkenin ön kısmında memur dairesi, hademe koğuşları ile hangarlar bulunmaktadır. Sağ ve sol kısımlara ise iki yüz elli hayvanı barındırmaya yetecek altı adet ahır, zahire ambarı, arabalık ve eczane gibi temel bazı bölümler yerleştirilmiştir. Hastane olarak inşa edilen yirmi hayvanlık bir ahırla, memur ailelerinin kalması için düzenlenmiş misafirhaneler de yine merkez kışla dâhilinde yer almaktadır.

Merkez kışla haricindeki binaları ise ana yerleşkenin güneydoğusunda kalan ve Ali Bey adıyla anılan ağıl ve yine merkez kışlanın güneyinde bulunan Hamidiye Köprü ismindeki diğer ağıl oluşturmuştur. Kozan Höyüğü olarak bilinen bir ağılın daha var olduğu ifade edilmekte ise de bunun hangi mevkide bulunduğu saptanamamıştır. Ayrıca çiftlikte hayvanların su ihtiyacını karşılamak üzere farklı mevkilerde dört adet çeşme vardır.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ Çiftlikte bulunan harman makinesi vb. tarım gereçleri, hara ve depo hayvanlarının ihtiyacı olan otu temin etmek ve bedeli buraya ayrılan tahsisattan düşülmek şartıyla Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne devredilmişlerdir. **BOA.BEO.** 4205/315343, **BOA. BEO.** 4211/315766.

⁶⁴² "Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 6. Sene, 31 Ağustos 1331, Aded 52-54, s.173. Rapora göre arazinin 5000 dönümü çayırılık, 10.000 dönümü de tarım arazisidir.

⁶⁴³ "Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu", s.174, 175.

⁶⁴⁴ "Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu", s.175.

Çiftlik topraklarının haraya tahsis edilmesi üzerine, 23 Nisan 1914 tarihli bir tebligatla Harbiye Nezareti'ne devir teslim işlemlerini yapması bildirilmiştir.⁶⁴⁵ Bu emirle birlikte Ziraat Nezareti idaresine devredildiği sırada Aziziye Çiftliği'nde İâşe-i Mevaşi Komisyonu'ndan bazı subay ve erlerin ikamet ettiği bilinmektedir. Teslim alındığı sıralarda çiftlik binaları yaklaşık on yıllık olduğundan tamirat gerektirecek dikkat çekici bir hasar tespit edilememiştir. Yalnız merkez yerleşkedeki ahırlarda büyük çaplı olmayan bazı onarımlar gerekli görülmüştür.⁶⁴⁶

3.1.1.9.2. Teslim Alınan Hayvan Varlığı

Ticaret ve Ziraat Mecmuası'nın 1915 tarihli raporu, kurulacak hara için Aziziye Çiftliği'nden teslim alınan at mevcudu hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla çiftlikte Ziraat Nezareti idaresine geçirildiği tarihlere kadar takip edilen üretim yöntemi "serbest hara" usulüdür. Bu nedenle çiftlik hayvanları sürülere ayrılarak Mahmudiye, Hamidiye, Mandıra, Ertuğrul ve Eminekini'nin çayır ve meralarında çoğunlukla yıllık halinde bulundurulmuştur. Yalnız aygırlar tavlalarda muhafaza edilmişlerdir. Bunlar biri 15, ikisi 14 yaşında üç safkan Arap; 14 yaşında bir Macar; 17 yaşında bir Anglonorman; 14, 13, 12, 10 ve 9 yaşlarında beş yerli yarımkan; 15, 11, 7 yaşlarında birer ve 13 ile 10 yaşlarında ikişer Macar yarımkan; 13, 12 ve 10 yaşlarında üç Fransız-Macar ve bir de Rus-Macar olmak üzere toplam yirmi bir adettir.⁶⁴⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere çiftliğin tavlalarda barındırılan aygır varlığı homojen bir yapıda olmayıp yerli ve yabancı kökenli hayvanlarla bunların melezlerinden oluşmuştur. Söz konusu aygırlar nitelik yönünden Hüdavendigâr vilayeti dâhilindeki en iyi hayvanlar olduklarından civar köylerdeki ve ihtiyaç halinde Eskişehir, Karahisar, Kütahya sancak ve kazalarındaki hayvanların ıslahı için de kullanılmışlardır.⁶⁴⁸

Kurulacak hara için Aziziye Çiftliği'nden teslim alınan kısırak mevcudu ve bunun niteliğine ilişkin veriler Tablo 3.1.'de gösterilmiştir.

⁶⁴⁵ BOA.BEO. 4309/323147.

⁶⁴⁶ "Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu", s.173-175.

⁶⁴⁷ "Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu", s.176. Aral, devralınan aygır sayısını teyit etmekle birlikte kısırak sayısının 54, tay sayısının 30 olduğunu ifade etmektedir. Bu aygırlardan 5'i safkan Arap olup isimleri Şekip, Latif, Kır Küheylan, Şeyda ve Şakir'dir. Bundan sonra Ziraat Nezareti satın aldığı Burak, Zafer, Doru Küheylan, Necdi, Muzaffer, Necip, Ceylan, Doru Dehman, Maneki, Hakim Mebruk, Dandi, Memluk, Gazal, Cevher, Yıldız, Fırat, Ferhat, Türkmen, Çerkes, Al Küheylan ve Sefa isimlerindeki 21 aygırla haranın aygır kadrosunu güçlendirmiştir. Bunlardan Doru Dehman, Al Küheylan yerli ve Macar yarımkanı, Ceylan Anglo-Arap, geri kalanı safkan Arap'tır. Aral, **age.**, s.43. Harbiye Nezareti Süvari Dairesi tarafından kaleme alınan bir tezkerede ise remont deposunun aygır miktarı 26, kısırak miktarı 149 olarak gösterilmektedir. Tay miktarı ise 1327, 1328 ve 1329 senelerinde doğan 124 dişi ve 110 erkek olmak üzere toplam 234'tür. Ancak bunlardan yalnız damızlığa elverişli olanların hara kadrolarına eklenmesi kararlaştırılmıştır. BOA.BEO. 4284/321276.

⁶⁴⁸ "Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu", s.176.

Tablo 3.1. Ziraat Nezareti Adına Aziziye Çiftliği'nden Teslim Alınan Kısırak Varlığı (1913-1914)

YAŞ	CİNS (Adet)															
	Arap	Rus	Yerli Yarımkan	Yerli	Macar Yarımkan	Fransız-Yerli	Rus-Macar	Yerli Yarımkan-Macar	Rus-Yerli-Macar Yarımkan	Macar-Yerli	Fransız-Rus	Fransız-Macar	Fransız-Rus Yarımkan	Rus Yarımkan	Rus Yarımkan-Macar	Yerli-Macar
1																
2																
3																
4																
5		1							1							
6			1	1	2		4				1			2		1
7											1					1
8	1			6	4		1	1								
9				3	2	1	2			1		1			1	
10				1	1	1	2						1			
11				5	2	1	1							1		
12				3						1						
13	1	1			1					4						
14			2													
15			1													
16		1	1													
17		1														
18					1											
19			1													
Bilinmeyen		4														
Toplam	2	8	6	19	13	3	10	1	1	6	2	1	1	3	1	2

Kaynak: "Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu", Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası.

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Ziraat Nezareti adına teslim alındığı tarihlerde çiftlikte mevcut taylı kısıraklar; 8 ve 13 yaşlarında *iki* Arap; 5, 13, 16 ve 17 yaşlarında *sekiz* Rus; 6, 15, 16 ve 19 yaşlarında birer ve 14 yaşında iki adet olmak üzere toplam *altı* yerli; 9 ve 12 yaşlarında üç, 11 yaşında beş, 8 yaşında altı, 6 ile 10 yaşlarında birer adet olmak üzere toplam *on sekiz* yerli yarımkan; 9, 10, 13 ve 18 yaşlarında birer, 6 ve 11 yaşlarında ikişer, 8 yaşında ise dört adet olmak üzere toplam *on üç* Macar yarımkan; 9, 10 ve 11 yaşlarında *üç* Fransız-yerli; 9 ve 10 yaşlarında ikişer, 11 ve 8 yaşlarında birer ve 6 yaşında dört adet olmak üzere toplam *on* Rus-Macar; 8 yaşında *bir* yarımkan yerli-Macar; 5 yaşında *bir* Rus-Macar-yerli yarımkan, dördü 13 ve birer adet de 9 ve 12 yaşlarında olmak üzere toplam *altı* Macar-yerli; 6 ve 7 yaşlarında *iki* Fransız-Rus; 9 yaşında *bir* Fransız-Macar; 10 yaşında *bir* Fransız-Rus yarımkan; 6 yaşında iki

ve 11 yaşında bir adet olmak üzere toplam *üç* Rus yarımkan; 9 yaşında *bir* Rus-Macar yarımkan, 7 ve 6 yaşlarında *iki* adet yerli-Macar olmak üzere toplam *seksen beş* adettir.

Çiftlikte mevcut genç taylar da yaşlarına göre üç gruba ayrılmışlardır. Bunlardan 1911 (H.1327) doğumlu olanlar sürüde görülen ruam hastalığı nedeniyle hara kadrosuna dâhil edilmemişler, yapılan ayırım işleminden hariç tutulmuşlardır.⁶⁴⁹

1912 (H.1328) yılı doğumlu taylar arasından *üç* Macar, *altı* yerli yarımkan, *bir* Rus, *bir* Fransız-yerli, *bir* Rus yarımkan, *bir* Macar yarımkan olmak üzere toplam *on üç* erkek ve *üç* Macar, *iki* Macar yarımkan, *bir* yerli, *on* Rus, *dört* Arap; *altı* yerli yarımkan, *bir* Macar-yerli, *üç* Rus-Macar, *bir* Rus yarımkan, *bir* Rus-Macar yarımkan olmak üzere toplam *otuz iki* dişi, kurulacak hara için ayrılmıştır.⁶⁵⁰

1913 (H.1329) yılı doğumlu olanlar ise çok küçük olmaları nedeniyle bir yıl daha remont deposu idaresinde bırakılmışlardır. Bu süre zarfında ordu çatısı altında bakım ve terbiyesi yapılacak olan söz konusu hayvanların seçim işlemleri bir sonraki bahara (1915 yılına) ertelenmiştir.⁶⁵¹

Aziziye Çiftliği'nin Ziraat Nezareti idaresine geçirildiği tarihlerde at cinsi dışında kalan hayvan mevcudunu ise beş bin kadar koyun ve bini aşkın sığır oluşturmuştur.⁶⁵²

Ziraat Nezareti'nin devir teslim işlemlerini yapmak üzere görevlendirdiği ve bu dönemde Nezaretin Umur-ı Baytariye Şubesi Müdürlüğünü yürütmekte olan Alir Rıza (Uğur)'un aktardığı kadarıyla Aziziye Harası, Çifteler'den ayrılan Aziziye Çiftliği'nin arazi, bina ve hayvan varlığıyla birlikte 1915 yılı başlarında kurulmuştur.⁶⁵³ Kurulmasındaki temel gayeyi, özel teşebbüsün gelişme olanağına sahip olmadığı Osmanlı ülkesinde at ıslahı ve üretimiyle meşgul olan model niteliğindeki özel haraların bulunmaması teşkil etmiştir. Bu nedenle Nezaret, yetiştiricinin istifadesine sunulan vilayet damızlık depolarına nitelikli hayvan temin edecek ve dolayısıyla ıslah ve üretim etkinliklerinde rehber olacak bir işletmenin varlığını zorunlu bulmuştur.⁶⁵⁴

Avrupalı çağdaş örneklerinin damızlık materyali açısından sahip oldukları çok kıymeli kadrolarıyla kıyaslanamayacak nitelikte olsa da Aziziye, Çifteler'in mirası olan 85 taylı kısrağ,

⁶⁴⁹ Bu sürüye ait bir Macar yarımkan ve bir Rus yarımkan kısrağ başka bir sürü arasında bulunup hastalanmamış olmaları dolayısıyla hara kadrosuna dâhil edilmişlerdir. “*Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu*”, s.177,178.

⁶⁵⁰ “*Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu*”, s.178.

⁶⁵¹ “*Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu*”, s.178.

⁶⁵² “*Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu*”, s.173.

⁶⁵³ “*Islâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rızâ Bey'in Raporu*”, s.514.

⁶⁵⁴ “*Islâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rızâ Bey'in Raporu*”, s.477, 478, 506-508.

34 genç kısarak, 21 aygır ile 13 genç aygırdan oluşan damızlık varlığıyla hizmet vermeye başlamış, kadrosu buraya ayrılan bütçenin elverdiği ölçüde zamanla güçlendirilmiştir.⁶⁵⁵

Çifteler'den devralınanlar ve sonradan satın alınan hayvanlarla birlikte Aziziye Harası'nda iki yönde ıslah çalışması yürütülmüştür; "binek" ve "koşum hayvanı" yetiştirilmesi. Binek şubesinde Arap aygırları ile muhtelif kandaki yarımkan kısaraklar kullanılmıştır. Koşum hayvanı yetiştirilmesinde ise ilk yıllarda muhtelif ırktan yarımkanlar istihdam olunmuştur. Bu durum hem ziraatte hem de orduda ağır hizmetlerde kullanıma elverişli iri cüssede, yüksek numuneler elde edilmesini sağlamıştır. Ancak takip edilen söz konusu üretim ve ıslah hattı vücut proporsiyonu ve zarafeti ortadan kaldırdığından, bir müddet sonra haradaki yetiştiricilik faaliyetlerine Arap yarımkanları ile devam edilmeye başlanmıştır.⁶⁵⁶

Aziziye Harası'nın toprakları ilerleyen yıllarda genişletilmiştir. Bu yönde tespit edilebilen en önemli gelişme haraya yakın bir mesafede bulunan Eminekini ve Ada mevkilerinin Meclis-i Vükelâ kararı ile 1916 yılında buraya ilhakıdır.⁶⁵⁷ Ticaret ve Ziraat Nezareti aynı yıl ayrıca Sarıkavaklı Mustafa Ağa olarak bilinen bir kişi tarafından hazineden kiralanmak sureti ile tasarruf edilen bir meranın işletmeye eklenmesi girişiminde bulunmuştur.⁶⁵⁸

3.1.2. Sultansuyu Çiftliği

3.1.2.1. Çiftliğin Kuruluşu ve Gelişimi

Malatya vilayetinin 22 km. batısında, eski ismi Arga olan Akçadağ kazası sınırları dâhilinde kurulan Sultansuyu Çiftliği, güney ve güney-doğu yönünden Bey Dağları ile çevrelenmiş yaklaşık 125.000 dekarlık geniş bir arazi üzerine inşa olunmuştur.⁶⁵⁹ Çiftliğin kuruluşuna dair bilgiler net değildir. Bununla birlikte, tasarrufuna ilişkin eski kayıtlar Sultansuyu'nun 1847'de Mamuretülaziz (Elazığ) Valisi Mustafa Sabri Paşa, Defterdar Nazif Bey ve bunların oğulları ile Tütün Gümrüğü memuru Malatyalı Hacı Ahmet Efendi tarafından hazineden ihale edilmiş olduğunu göstermektedir. Ancak arazinin bayındır bir hale getirilmesi şartıyla verilen bu tasarruf hakkı suistimal edildiğinden, çiftlik kısa bir müddet sonra bu şahıslardan geri alınmıştır. Batu⁶⁶⁰, uzun süre hazine idaresinde kalan Sultansuyu Çiftliği'nin 1864 yılında burada konuşlandırılan askerî birliğin idaresine devredildiğini bildirmektedir.

⁶⁵⁵ "Islâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdîr-i Umûmîsi Ali Rızâ Bey'in Raporu", s.514. Avrupa'da ıslah ve üretim faaliyetlerinin gelişimi ve yabancı haralar teşkilatı (Almanya, Fransa, Macaristan, Bulgaristan ve Romanya örnekleri) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *agr.*, 479-506.

⁶⁵⁶ Aral, *age.*, s.46,47.

⁶⁵⁷ Eminekin'nde müştemilatı ile beraber askerî bir kışla mevcut olduğundan arazinin devri konusunda öncelikle Harbiye Nezareti'nin onayı istenmiştir. Nezaretin olumlu görüşü üzerine Eminekini ve Ada mevkilerinin Çifteler'e devri Meclis-i Vükelâ kararı ile onaylanmıştır. **BOA.BEO.** 4412/330866, **BOA.MV.** 201/99.

⁶⁵⁸ **BOA.BEO.** 4407/330516. Bu girişimin sonucu hakkında bir bilgi elde edilememiştir.

⁶⁵⁹ Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.17.

⁶⁶⁰ Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.17.

Askerî çiftliklerin teşkilatlandırılmasını esas alan 1863 tarihli iradeyi takiben gerçekleşen bu uygulamanın ardından çiftliğin üç kışlasından en eskisi olan Aziziye Kışlası'nın temeli atılmıştır.⁶⁶¹ Ordu idaresine geçmesiyle birlikte çiftlik arazisinde ayrıca geniş çaplı bir imar çalışması başlatılmıştır. İki aşamadan oluştuğu görülen bu imar projesi çerçevesinde ilk etapta Aziziye kışlasının da içinde bulunduğu ve Sultansuyu Deresi'nin sol(batı) yakasında kalan arazinin tarıma açılmasına girişilmiştir. Bu nedenle Sultansuyu Deresi'nden arklar vasıtasıyla su taşınarak toprak tarıma elverişli bir hale getirilmiştir. Arazinin şenlendirilmesi için de Akçadağ yöresinden getirilen çiftçi aileler buraya yerleştirilmiştir.⁶⁶²

Sultansuyu Çiftliği'nin imar ve iskanı yönündeki uygulamalar, çiftliğin II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan devrede bir mamuriyet dönemi yaşamasına vesile olmuştur. IV. Ordu bölgesi dâhilindeki çiftlik bu sayede mensup kıtalar için adeta bir ambar hizmeti görmüştür. Çiftlik arazisinden elde edilen pirinç, yapağı, hububat gibi ürünlerin Erzurum ve Erzincan'a kadar sevk edildiği olmuştur. Aral⁶⁶³, arazinin bu potansiyeline binaen bir müddet sonra Sultansuyu Deresi'nin sağ(doğu) yakasında kalan arazinin de imarına karar verildiği bilgisini vermektedir. Fakat söz konusu ikinci tertip imar projesi, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra çiftliğin Maliye Nezareti'ne devredilmesi nedeniyle yarım kalmıştır.

1887 yılında askerî çiftliklerin haralara dönüştürülmesinin kararlaştırılması üzerine, çiftlik Sultansuyu Çiftlik-i Hümâyûnu adıyla Çiftlikât-ı Hümâyûn Nezareti'ne bağlanmış ve nazırlığına Miralay Rahmi Bey tayin edilmiştir. Rahmi Bey'in yaklaşık on beş yıl süren nezareti döneminde yörede asayiş büyük ölçüde sağlanmış ve bu durum çiftliğin gelişiminde önemli rol oynamıştır.⁶⁶⁴

Miralay Rahmi Bey'in ardından II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreçte Sultansuyu Çiftliği'nin müdürlüğüne sırayla Binbaşı Hacı Hafız Bey, Süvari Binbaşısı Çerkez Osman Bey ve Baytar Binbaşısı Mahmut Nedim Bey tayin edilmişlerdir. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden devrede ise Harputlu Faik Hoca ve Baytar Selim Bey çiftliğin idaresini üstlenmişlerdir.⁶⁶⁵

⁶⁶¹ Aziziye Kışlası, Sultansuyu Çiftliği'nin merkez yerleşkesidir. Çiftliğin haraya dönüştürülmesinin ardından hara merkezi olmuş ve bu konumunu Cumhuriyet dönemine kadar korumuştur. Aral, **age.**, s.36; Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.18.

⁶⁶² Aral, Aziziye Kışlası'nın bulunduğu sol yakada Sultansuyu Deresi üzerine inşa edilen Suçatı Bendi ve İvra Kanalı vasıtasıyla dere suyunun yaklaşık 40-50 km. kadar taşındığını ve civar araziye sulayarak tarım faaliyetlerine olanak tanıdığını ifade etmektedir. Sultansuyu Deresi'nin sağ yakasında da benzer bir imar projesi ile Sürgü Kanalı'nın inşası başlatılmıştır. Bu kanalla Çerkesyazısı denilen geniş sahanın sulanması hedeflenmiştir. Ancak çiftliğin Maliye'ye devredilmesi nedeniyle inşaatın son 1.5 km.lik kısmı tamamlanamamıştır. Aral, **age.**, s.36.

⁶⁶³ Aral, **age.**, s.37.

⁶⁶⁴ Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.18.

⁶⁶⁵ Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.19.

3.1.2.2. Çiftliğin Fiziki Yapısı

Çiftlik işletmesi Aziziye, Hamidiye ve Ebemendek kışlalarıyla bunların ahır, samanlık vb. eklentilerinden oluşmuştur. Aynı zamanda çiftliğin en büyük yapısı olan Aziziye Kışlası, ilk inşa edilen binadır. Zirai açıdan diğerlerine kıyasla daha verimli topraklar üzerinde kurulmuştur. İncelenen dönemde yaklaşık 5000 dönüm tarım arazisi, 400 hayvan barındırma potansiyeline sahip ahırları ve geniş meraları mevcuttur.

Sultansuyu'nun ikinci büyük yapısı olan Hamidiye Kışlası Akçadağ ilçe merkezindedir. 220 hayvan kapasiteli tavlaları, memurların daimi ikameti için bina, hamam vb. eklentileriyle çiftliğin en muntazam yapısıdır. Kışla, ismini aldığı tahmin edilen Hamidiye Köyü'nde inşa olunan 50 hayvanlık aygır deposu ile de takviye edilmiştir. Bununla birlikte, ilçe merkezinde bulunması ve civarında köy evlerinin yer alması, söz konusu kışlada yürütülen yetiştiricilik faaliyetlerine olumsuz bir etki yapmıştır.⁶⁶⁶

Çiftliğin üçüncü kışlası olan Ebemendek hakkındaki bilgiler ise oldukça kısıtlıdır. Bunun diğer ikisine kıyasla daha küçük olup arazi varlığının oldukça sınırlı olduğu bilinmektedir. Sultansuyu'nun Maliye Nezareti'ne devredildiği sırada söz konusu kışla bina ve yapı itibarıyla tahrip olmuş vaziyettedir.⁶⁶⁷

1887 yılında askerî çiftliklerin haraya dönüştürülmesine karar verilmesiyle birlikte Çifteler yanında Sultansuyu Çiftliği'nin de fiziki yönden takviye ve ıslahı gündeme gelmiştir. Zira Sultansuyu, haralar kararının Çifteler'den sonraki ikinci uygulama alanıdır. Buranın haraya tahvili kararı 1890 yılında Muzaffer Paşa nezaretinde hayata geçirilmiştir.⁶⁶⁸ Bu çerçevede ilk olarak çiftliğin ihtiyacı olan donanım belirlenmiş ve hara gelirleriyle birtakım araç gerecin satın alınmasına gidilmiştir.⁶⁶⁹ Çiftliğin bu tarihlerde 6 Arap, 2 Macar ve 7 yerli cins aygır ile 53 Macar, 93 yerli kısraktan ve bunların mahsulü olan 150 kadar taydan ibaret bir hayvan varlığının olduğu bilinmektedir.⁶⁷⁰

⁶⁶⁶ Aral, **age.**, s.37.

⁶⁶⁷ Aral, **age.**, s.37.

⁶⁶⁸ Aynı zamanda Teftiş-i Askerî Komisyonu üyesi olan Muzaffer Paşa'nın iş yükü, Sultansuyu Çiftliği'nin de haraya dönüştürülmesi kararı üzerine hayli artmıştır. Bu nedenle Seraskerlik 1894 yılında hara nazırlığı görevinin çalışma temposu daha düşük olan ve Çifteler'de bizzat bulunabilecek, Sultansuyu'nu da belli aralıklarla teftiş edebilecek birisine devredilmesini talep etmiştir. **BOA.Y.MTV.** 89/150.

⁶⁶⁹ **BOA.Y.MTV.** 47/86. 1890 yılında başlatılan dönüşüm projesi ardından 1895 yılında çiftliğin fiziki yapısını, burada istihdam edilen askeri-sivil personeli ve damızlık kadrolarını gösteren fotoğraflardan oluşan üç albüm Yıldız Sarayı'na takdim olunmuştur. **BOA.Y.MTV.** 116/46

⁶⁷⁰ Yaşar, **agt.**, s.25. 1896 yılında Muzaffer Paşa, yapılan ıslahatı teftiş etmek üzere Sultansuyu'na gitme talebinde bulunmuştur. **BOA.Y.MTV.** 140/51. Paşa'nın çiftlikteki izlenimlerine dair -Çifteler örneğinde olduğu üzere- ayrıntılı bir rapor tutmuş olması tahmin edilmekle birlikte bu yönde bir kayda ulaşılamamıştır.

3.1.2.3. II. Meşrutiyet Sonrası Dönemde Sultansuyu Çiftliği

Sultansuyu Çiftliği, 1909 yılında benzerleri gibi lağvedilmiş ve arazi ile emlakı hazineye devredilmiştir.⁶⁷¹ Çiftliğin damızlıkları da bu karar doğrultusunda Harputlu Faik Hoca'nın müdürlüğü döneminde elden çıkarılmıştır.⁶⁷² Haraların hükümet tarafından idaresinin uygun olmayacağı kanaatinde olan Maliye Nezareti, kısa süre sonra Sultansuyu'nun, Çukurova Çiftliği ile birlikte kiraya verilmesini gündeme getirmiştir.⁶⁷³ Bu nedenle Faik Hoca'dan sonra çiftlik müdürlüğüne getirilen Selim Bey döneminden itibaren çiftlik arazisi yerleşik köylülere kiralanmaya başlamıştır.⁶⁷⁴

Sultansuyu, 1912-1913 yıllarında askerî çiftlik arazilerine yönelik alınan kararlardan birinci dereceden etkilenen bir çiftlik olmuştur. Bu çerçevede çiftlik arazisinin bir kısmında Harbiye Nezareti idaresinde bir remont deposu, diğer bir kısmında ise Orman Maadin ve Ziraat Nezareti idaresinde damızlık deposu tesisi kararlaştırılmıştır. Söz konusu depolar için tahsis olunan arazinin 1913 yılında son şeklini alması üzerine⁶⁷⁵, Çifteler'de olduğu gibi Sultansuyu'ndan da 5000 küsür dönüm arazi Harbiye idaresine geçirilmiştir. Bu arazinin Aziziye, Ebemendek ve Hamidiye kışlaları civarıyla Ebemendek suyu havzasındaki arazi olduğu bilinmektedir.⁶⁷⁶ 1913 yılı başlarında Orman Maadin ve Ziraat Nezareti arazi devir işlemlerini gerçekleştirmesi için Maliye Nezareti'nden uzman talep etmiştir.⁶⁷⁷

3.1.3. Çukurova Çiftliği (Anavarza Çiftlik-i Hümâyûnu)

Çukurova Çiftliği, Osmanlı Devleti'nin Anavarza Çiftlik-i Hümâyûnu adıyla 1892-1894 yıllarında Anavarza Ovası üzerindeki iskan edilmemiş (hâlî ve gayr-i mevrû) topraklarında kurulan yetiştiricilik kurumudur. Çiftliğin kuruluş sürecine bakıldığında, Adana yöresindeki boş arazilerin Islahat Fermanı'nın yabancılara getirdiği mülkiyet hakkı doğrultusunda 1860'lardan itibaren Ermeni kökenli kişilerce istimlak edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu girişim zamanla büyük bir ivme kazanmıştır. Devlet arazilerinin gayri müslim tebaa lehine bu şekilde elden çıkması nedeniyle 1880-1885 yılları arasında Adana valiliği yapmış olan Abidin Paşa döneminden itibaren yöredeki Ermeni yayılması karşısında sistemli bir mücadeleye girişilmiştir. Bu çerçevede bir taraftan arazi satın alımı için yerli eşraf teşvik edilirken, 1890'ların başından itibaren de Anavarza sahillerindeki otlaklar asker tahsisıyla bizzat hükümet tarafından koruma altına alınmıştır. 1892 yılında ise bu topraklarda at yetiştiriciliği için ahırlar

⁶⁷¹ Aral, *age.*, s.37.

⁶⁷² Batu, *Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları*, s.19.

⁶⁷³ BOA. BEO. 3940/295445.

⁶⁷⁴ Batu, *Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları*, s.19.

⁶⁷⁵ Bkz. "Tahsis Olunan Arazinin Genişletilmesi" başlıklı bölüm.

⁶⁷⁶ BOA.DH.İD. 176/82.

⁶⁷⁷ BOA.BEO. 4172/312845.

inşa edilmeye başlanmıştır. Yörede miri bir çiftliğin kuruluşuna işaret eden bu gelişmeyi takiben II. Abdülhamit'in 1894 tarihli bir iradesiyle Anavarza Kalesi civarından Yüreğir Ovası'na kadar olan arazi çiftliğe dâhil edilmiştir. Söz konusu arazi Savrun, Sunbas, Ceyhan Irmakları kıyılarındaki boş ve bataklık araziden başlayarak Yüreğir Ovası'na kadar uzanan ve Yumurtalık ile Karakaş kazalarını da içine alan oldukça geniş toprakları işaret etmektedir.⁶⁷⁸ Bu bilgilere bakarak Çukurova Çiftliği'nin 1892 ile 1894 yılları arasında tesis edilmiş olduğunu söylemek mümkündür. Çukurova, muhtelif kaynakta Mercimek Çiftliği olarak da anılmıştır. Zira işletme üç ana kısımdan meydana gelmektedir. Bunların en önemlisi Mercimek köyü ile civarında kurulan söz konusu yerleşkedir. Diğer iki kısım ise Kozan taraflarındaki Sarıçam ile Yüreğir Ovası'nda bulunan Adalı ve Bebeli köyleridir. Yapılan arazi devrileriyle birlikte çiftliğin sınırları 1905 yılında 1.104.000 dönüme ulaşmıştır.⁶⁷⁹

Çukurova at yetiştiriciliği maksadıyla ordu idaresine geçirilen çiftliklerden biri olması nedeniyle burada icra edilen faaliyetler II. Meşrutiyet'in ilanına kadar temelde at üretim ve ıslahına münhasır olmuştur. Çiftlik müdürleri de bu nedenle askerî baytar sınıfından seçilip atanmışlardır.⁶⁸⁰ 1887 yılında askerî çiftliklerin haralar şeklinde örgütlenmesi kararlaştırılınca Çukurova Çiftliği, Çifteler ve Sultansuyu'nu takiben kararın diğer bir uygulama alanı olmuştur.⁶⁸¹

Çiftliğin 1908 öncesinde yaklaşık 200 civarında olan kısırak mevcudunu, Sultansuyu ve Çifteler Çiftliklerinden gönderilen kısıraklarla Sivas taraflarından satın alınan Uzunyayla atları meydana getirmiştir.⁶⁸² Çiftliğin aygır kadrosunu ise Arap ve yerli atlarla Çifteler'den buraya nakledilen Macar hayvanları oluşturmuştur. İşletmeye gelir temin etmek üzere çiftlik arazisinde sınırlı oranda büyük ve küçükbaş hayvancılık da yapılmıştır.⁶⁸³

Çukurova Çiftliği, II. Meşrutiyet'in ilanını takiben benzerleri gibi lağvedilmiş, arazisi hazineye aktarılarak damızlıkları tasfiye edilmiştir. Bu sürecin hemen başında (1908 yılında) çiftliğin idaresine Sükyas Efendi isminde bir gayrimüslim müdür tayin edildiği görülmektedir. Sükyas Efendi'nin müdüriyeti dönemi, Çukurova'nın tarihsel gelişiminde zirai faaliyetlerin at yetiştiriciliğinin önüne geçtiği bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Bu yıllarda buharlı

⁶⁷⁸ Kaplan, **agt.**, s.140, 141.

⁶⁷⁹ Kaplan, **agt.**, s.141. Batu, çiftlik arazisinin Handeresi Sarıçam mıntkası, Yılankale mevkişi, Adalı ve Bedeli arazilerinin ilhakıyla genişletilmiş olduğunu teyit etmektedir. Buna göre dâhil edilen topraklarla birlikte arazi toplamı 1.104.6061 dönüme ulaşan Çukurova Çiftliği'nin merkezi 1900 yılına kadar Hamidiye (Ceyhan) olmuştur. Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.25.

⁶⁸⁰ Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.26.

⁶⁸¹ **BOA.DH.MKT.** 1175/39.

⁶⁸² Batu, Elhamra Çiftliği'nin 1906-1907 yıllarında lağvedilerek damızlık kısıraklarının buraya aktarıldığını ifade etmekte ise de arşiv kayıtları bu savı desteklememektedir. Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.26.

⁶⁸³ Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.26.

makineler satın alımıyla işletme adeta bir ziraat çiftliği gibi idare olunmuştur. Ancak çiftliği modern bir tarım işletmesine çevirmeye yönelik bu girişimden başarı elde edilememiştir. Çukurova, kısa sürede zarar eden bir kurum haline gelmiştir.⁶⁸⁴

Çukurova Çiftliği 1911 yılında Osmanlı Devleti'nin aldığı borca karşılık Fransız Şirketler grubuna kiralanmıştır.⁶⁸⁵

3.1.4. Elhamra Çiftliği

Elhamra Çiftliği, Suriye coğrafyasının yetiştiricilik potansiyeline binaen Halep vilayetinde Adana ve Halep Fevkalade Kumandanı Ali Muhsin Paşa'nın gayretleriyle kurulmuş olan yetiştiricilik kurumudur.⁶⁸⁶ Çiftliğin kuruluşunu ele alan arşiv kayıtları⁶⁸⁷, II. Abdülhamit'in 1902 yılında üzerinde yetiştiricilik faaliyetleri icra edilmesi için Elhamra çayırları ve civarındaki arazinin askeriye idaresine geçirilmesini emrettiğini göstermektedir. Herhangi bir sınır anlaşmazlığına neden olmasın diye ilgili iradede ayrıca askeriye adına istimlak olunan arazinin bir haritasının çıkarılması istenmiştir. 29 Nisan 1902 tarihli söz konusu iradede, çiftliğin ıslah ve üretim etkinlikleri için ilk kaynağını teşkil edecek damızlık materyali de belirlemiştir. Bu çerçevede yerel yönetimin şehir halkını rahatsız eden bazı aşiretlerle eşkıya çetelerinden el koymak suretiyle temin ettiği ve cüzi fiyatlarla sattığı hayvanların elden çıkarılmayarak çiftliğin damızlık kadrolarına eklenmesi karara bağlanmıştır.⁶⁸⁸

Elhamra Çiftliği, 1902 tarihli iradeyi takiben bölgenin üretim potansiyelinin de etkisiyle önemli bir yetiştiricilik merkezi haline gelmiştir. Ancak çiftliğin gelişimi, kuruluşunda büyük emeği geçen Muhsin Paşa'nın çok geçmeden vefat etmesiyle birlikte bir dönüm noktasına ulaşmıştır. Zira Paşa'nın ölümüyle birlikte yaşanan idari boşluk, çiftlikteki ıslah ve üretim faaliyetlerini durma noktasına getirmiş ve işletme yöneticileri bunun önüne geçebilmek için çare aramaya başlamışlardır. Çiftlikte kısa bir zaman diliminde kaydedilen ilerlemenin kendi haline terk edilemeyecek kadar değerli olduğu kanaatinde olan çiftlik idaresi, bu nedenle 1904 yılı başlarında çiftliğin diğer askerî çiftliklere eklenmesi talebinde bulunmuştur. Elhamra, Serasker Rıza Paşa tarafından aynı yılın Nisan ayında Yıldız Sarayı'na aktarılan bu talep doğrultusunda Askerî Çiftlikat Nezareti'ne bağlanmıştır.⁶⁸⁹

⁶⁸⁴ Kaplan, **agt.**, s.141; Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.26; Yaşar, **agt.**, s.27.

⁶⁸⁵ Kaplan, **agt.**, s.141. Batu, I. Dünya Savaşı yıllarında söz konusu şirketin yöreyi tamamıyla terk ettiğini bildirmektedir. Batu, **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, s.26.

⁶⁸⁶ Abidin çiftliğin kuruluş tarihini 1905-1906 yılları olarak göstermektedir. Abidin, **age.**, s.29. Ancak bu, dönemin resmi yazışmaları tarafından desteklenmeyen bir savdır.

⁶⁸⁷ **BOA.İ.HUS.** 96/72.

⁶⁸⁸ **BOA.İ.HUS.** 96/72.

⁶⁸⁹ **BOA.Y.MTV.** 259/79.

Elhamra Çiftliği 1907 yılında bulunduğu yörenin yetiştiricilik potansiyeline binaen benzerleri gibi haraya tahvil edilmek istenmiştir. Haraya dönüşüm kararının en önemli uzantısını da çiftliğin arazi yönünden geliştirilmesi yönündeki girişim oluşturmuştur. Seraskerlik bu çerçevede 1907 yılı Mayıs'ında Hama Sancağı dâhilindeki Rahibe ve Suinirahibe mezzaralarının Elhamra'ya ilhakını talep etmiştir.⁶⁹⁰

Elhamra Çiftliği 1912'de remont depolarının kurulmasının kararlaştırılması ardından remont deposuna dönüştürülmüştür. Arşiv kayıtları⁶⁹¹ bunun ancak 1914 yılında mümkün olabildiğini göstermektedir. Şöyle ki; Çukurova Çiftliği'nin bir şubesi olan Adalı'daki tay deposu iklimin elverişsizliği nedeniyle lağvedilince, boşa çıkan damızlık kadrosu Elhamra'ya gönderilmiştir. Ayrıca çiftliğin fiziki yönden takviyesi kararlaştırılmıştır.

Elhamra'nın incelenen dönemdeki fiziki durumu ve at varlığını gösteren bilgiler oldukça sınırlıdır. Abidin⁶⁹², bunun Hama Caddesi üzerinde kurulduğunu ve demiryolu hattına yakın bir mesafede olduğunu kaydetmektedir. Ne var ki bu dönemde karayolu ağı yeterince gelişmediğinden çiftliğin kısa mesafedeki demiryolu ile bağlantısı sağlanamamıştır. Dolayısıyla Elhamra, bu imkandan istifade edemeyen bir kurum olmuştur. Yaz sıcaklığının +40 C⁰ üstünde seyrettiği sıcak bir iklim bölgesinde konuşlanmış olan çiftlik, buna karşılık yetiştiricilik faaliyetlerinin devamı için gerekli doğal su kaynakları ve çayırıları barındırmıştır. Askerî bir kışlanın yer aldığı çiftliğin kuruluş yıllarındaki at mevcudu 200 Arap cinsi kısrak ile 10-12 kadar aygır olarak gösterilmektedir. Bölgenin yetiştiricilik potansiyeli düşünüldüğünde oldukça düşük bir orana işaret eden bu kadro, belli aralıklarla Çifteler'den söz konusu işletmeye sevk edilen hayvanlarla güçlendirilmeye çalışılmıştır.

3.1.5. Veziriye Çiftliği

Veziriye Çiftliği, Bağdat'ın üç buçuk saat mesafe uzağında, Horasan Kazası topraklarında kurulmuştur. Horasan Diyale Nehri yakınlarında bulunduğundan, bugün olduğu üzere XIX. yüzyıl Irak'ının da son derece verimli arazilerini ihtiva eden bir bölgesidir. Veziriye Çiftliği, bu kazaya bağlı Halis Nahiyesi dâhilindedir. Horasan'ın kuzey ve batı yönünde uzanan nahiye toprakları, incelenen tarihlerde Diyale Nehri'nden ayrılan Halis cetveli vasıtasıyla sulanır vaziyettedir. Halis Cetveli, Mafrak'a kadar tek bir hat şeklinde uzanır. Mafrak'ta ise doğu ve batı olarak iki kola ayrılır. Doğu kolunun baştan ortaya kadar olan kısmı 'Müşiriye', son bölümü de 'Veziriye' adını alır. Diyale suları çiftlik arazisine kendi ismiyle anılan bu cetvel tarafından

⁶⁹⁰ **BOA.DH.MKT.** 1175/39. Verimli çayırlara sahip söz konusu mezzaraların bu tarihlerde idari yönden Suriye vilayetine bağlı oldukları ve bazı seyyar aşiretlerce hazineден kiralanan suretiyle tasarruf edildikleri anlaşılmaktadır.

⁶⁹¹ **BOA.DH.İ.U.M.** 54/2.

⁶⁹² Abidin, *age.*, s.29, 30.

taşınmıştır.⁶⁹³ Bu imkana karşılık çiftlik orman örtüsünden ve kendine mahsus meralardan yoksundur. XX. yüzyıl başlarına kadar Veziriye'nin söz konusu fiziki yapısında büyük bir değişim görülmez. Bu nedenle çiftlik hayvanları çoğunlukla Bakuba, Horasan ve Lokmaniye çayırlarından istifade etmişlerdir. Veziriye 400 hayvanı barındıracak tavlalara sahiptir.⁶⁹⁴ Bu tavlalarda bulunan damızlık materyalini ise yörenin üretim yapısına binaen Arap atı oluşturmuştur. Çiftlik özellikle damızlık yönünden yerel yöneticiler ve eşraftan önemli ölçüde destek görmüştür.⁶⁹⁵ Arap atının başlıca yetiştiricilik bölgelerinden biri olan Irak'ın merkezinde konuşlanmış olan Veziriye, bu niteliği dolayısıyla incelenen dönemde diğer askerî çiftlikler için de önemli bir kaynak olmuştur. Çiftliğin güçlü damızlık kadrosundan Çifteler, Çukurova ve Sultansuyu Çiftliklerine çok sayıda hayvan sevk edilmiştir.⁶⁹⁶

Veziriye Çiftliği, 1901 yılında askeriye adına yapılan emlak ilhakıyla arazi yönünden önemli ölçüde genişlemiştir. Bu çerçevede çiftliğe Horasan kazasına bağlı Osmaniye arazisinin ilave olduğu bilinmektedir.⁶⁹⁷ Ancak çiftliğin gelişimi II. Meşrutiyet'in ilanını takiben alınan kararla son bulmuş, Veziriye diğer askerî çiftliklerle birlikte Maliye Nezareti idaresine geçirilmiştir. Maliye Nezareti'nin -Çukurova örneğinde olduğu üzere- bir ziraat işletmesi olarak örgütlendirilmesine çalıştığı çiftlik⁶⁹⁸, 1913 yılında bir kere daha idari ve yapısal düzenlemelere tabi tutulmuştur. Zira bu tarihlerde askerî çiftlikler arazisinin ne şekilde idare ve tasarruf edileceği kesin bir karara bağlanmış ve Veziriye remont deposu kurulacak çiftliklerden biri olarak şekillenmiştir. Ancak bu kararın çiftliğin bulunduğu mevkinin yetiştiricilik faaliyetleri açısından elverişli olmadığı gerekçesiyle kısa sürede tadil edildiği görülmektedir. Yeni düzenlemeyle birlikte Veziriye Çiftliği lağvedilerek mevcut malzeme ve hayvanlarının Harbine remont deposuna nakledilmiştir.⁶⁹⁹

3.2. Saraya Ait Bazı Önemli Yetiştiricilik Kurumları

Osmanlı ordusunun geleneksel düzeni, askerinin at ihtiyacının karşılanmasında ve alaylara nitelikli at tedarikinde hayati rol oynar bir yapı arz eder. Ancak atçılık kültürünü besler nitelikteki bu düzen, III. Selim ve II. Mahmut reformları ile birlikte büyük bir değişime

⁶⁹³ Cengiz Eroğlu - Orhan Özdil - Murat Babuçoğlu, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat**, ORSAM, Ankara, 2012, s.100.

⁶⁹⁴ Abidin, *age.*, s.37, 38.

⁶⁹⁵ Örneğin 1900 yılında Meclis idare azasından Mahmud Paşa tarafından çiftliğe 2 adet cins kısrağın armağan edilmiştir. **BOA.DH.MKT.** 2358/117.

⁶⁹⁶ Örneğin 1899 yılında Veziriye'den Sultansuyu, Çukurova ve Çifteler Çiftliklerine 22 adet Arap aygırı gönderilmiştir. **BOA.Y.MTV.** 192/21.

⁶⁹⁷ Osmaniye arazisinin çiftliğe dâhil edilmesi konusunda bkz. **BOA.DH.MKT.** 2404/53, **BOA.DH.MKT.** 2416/8, **BOA.DH.MKT.** 2469/45.

⁶⁹⁸ **BOA.BEO.** 3559/266921, **BOA.DH.MKT.** 2810/34.

⁶⁹⁹ Abidin, *age.*, s.38.

uğramıştır.⁷⁰⁰ Önce yeniçeri ocağının lağvı ve 1831 yılında çağdaş usullere göre örgütlenilmesinin olanaksız bir hale geldiğine karar verilen timar sisteminin tamamen sonlandırılması⁷⁰¹, Türk atçılığının tarihsel gelişiminde bir dönüm noktası olmuştur. Zira yeni kurulan ordunun at ihtiyacının karşılanması, tasfiye edilenlerin yerine askerin at ihtiyacını karşılayacak kurumların ikamesini gerektirmiştir. Bu yoldaki ilk adım da III. Selim döneminde at yetiştiriciliği yapılması için saraya bağlı bazı yetiştiricilik çiftliklerinin kurulmasıdır.⁷⁰² Göksu, Kandilli, Hekimbaşı ve Çavuşbaşı isimleriyle zikredilen⁷⁰³ bu çiftliklerin III. Selim ve II. Mahmut reformlarıyla birlikte yeniden teşkilatlandırılan ordunun at ihtiyacını karşılamak için kurulmuş ilk miri yetiştiricilik kurumları olduğu görülmektedir.

Sayıları zamanla artan bu işletmeler, devlete ait tüm diğer miri çiftliklerle birlikte Hazine-i Hassa tarafından idare olunmuşlar ve gelişimlerini bu çatı altında sürdürmüşlerdir. Tanzimat'ın ilanı akabinde 14 Nisan 1840 tarihli bir kararla padişaha ait her türlü gelir kaynağı Maliye Hazinesi'ne aktarılırken, yetiştiricilik çiftliklerinin çoğu da buraya devredilmiştir.⁷⁰⁴ Bununla birlikte emlak-ı hümâyûna ait mezra, kışlak, çayır, tarla, bağ, bahçe, dükkan vb. diğer gayri menkullerle birlikte Maliye Hazinesi'ne devredilen söz konusu çiftliklerin idaresi uzun yıllar boyunca bunlara ait kayıtların tutulduğu İstabl-ı Âmire tarafından yürütülmeye devam etmiştir.⁷⁰⁵

II. Abdülhamit'in tahta çıkması ise emlak-ı hümâyûn içerisinde önemli bir yer tutan miri çiftlikler açısından yeni bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Çünkü yetiştiricilik çiftliklerinin de içinde yer aldığı miri çiftlikler bu dönemde Maliye idaresindeki saray emlakının tamamına yakın kısmıyla birlikte yeniden Hazine-i Hassa idaresine geçmiştir. 1876-1908 yılları ayrıca Osmanlı toprakları dâhilindeki pek çok arazinin emlak-ı hümâyûna eklendiği bir süreç olduğundan, bu tarihlerde saraya ait miri çiftliklerin sayısında da büyük artış gözlemlenmiştir.⁷⁰⁶

Terzi⁷⁰⁷, Hazine-i Hassa'nın en olgun halini aldığı bu dönemdeki istimlak politikasının gelişimi hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Buna göre II. Abdülhamit'in saray emlakını genişletme yönündeki teşebbüsleri sadece emlak-ı hümâyûndan elde edilen gelirlerin

⁷⁰⁰ Köksal, *agm.*, s.335.

⁷⁰¹ Sina Akşin, "*Siyasal Tarih (1789-1908)*", **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Edit. Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul, 2009, s.113.

⁷⁰² Köksal, *agm.*, s.336, 337.

⁷⁰³ Köksal, *agm.*, s.336.

⁷⁰⁴ Terzi devir işleminden Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşayış ve İzzeddin Çiftlikleri'nin hariç tutulduğunu bildirmektedir. Arzu T. Terzi, **Hazine-i Hassa Nezareti**, TTK. Yay., Ankara, 2000, s.81. Bunlardan Kandilli ve Ayazağa Çiftlikleri, at yetiştiriciliği yapılan miri çiftliklerdir.

⁷⁰⁵ Terzi, *age.*, s.81, 82.

⁷⁰⁶ Terzi, *age.*, s.90, 91.

⁷⁰⁷ Terzi, *age.*, s.93.

arttırılması amacına dayanmamaktadır. Arka planda siyasi ve idari bir takım maksatlar da gözetilmiştir. Şöyle ki; savaşlar, isyanlar ve dış baskıların etkisiyle parçalanmanın eşiğine gelen imparatorlukta bir mülkün veya devlet menfaatini yakından ilgilendiren bir imtiyazın emlak-ı hümâyûna eklenmesi, aynı zamanda bu önemli gelir grubunun güvence altına alınmış olması anlamına gelmektedir. Çünkü mülkiyet hakkıyla bağlanan emlak yabancıların veya yerli bir takım güç odaklarının (derebey ve zorbaların) ihtiraslarından korunma olanağına sahip olmuştur. Terzi⁷⁰⁸, Yanya vilayeti ve Berat sancağı dâhilindeki çok sayıdaki çiftliğin satın alınmasının bu politikanın en bariz örneklerinden olduğunu kaydetmektedir. Bu sava binaen II. Abdülhamit döneminde satın alınan birçok miri çiftliğin diğer emlak ile birlikte sarayın himayesi altına girdiğini söylemek mümkündür. Ne var ki Hazine-i Hassa idaresi, teşkilatın satın alınan emlakla doğru orantılı bir biçimde hacimsel genişlemesi sonucu zamanla masraflarını karşılayamaz bir vaziyete gelmiştir. Özellikle II. Abdülhamit'in bahsi geçen mülkleştirme politikası sonucu istimlak edilen arazilerin imarına yapılan yapılan harcamalar, Hazine-i Hassa Nezareti'nin bütçe açığının XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde kapanamaz bir hal almasına neden olmuştur.⁷⁰⁹

II. Meşrutîye'in ilanını takiben ciddi bir sıkışıklık içindeki Maliye Hazinesi'nin borçlarının kapatılması gündeme geldiğinde, hükümet söz konusu bütçe açığı nedeniyle Hazine-i Hassa idaresini de bu plana dâhil etmek durumunda kalmıştır. Bu çerçevede Osmanlı Bankası'ndan yapılacak istikraza Hazine-i Hassa idaresindeki emlak-ı hümâyûnunun bir kısmının karşılık gösterilmesine karar verilmiştir. Alınacak borçla da hem Hazine-i Hassa hem de Maliye Hazinesi bütçelerinin denkleştirilmesi hedeflemiştir. Hazine-i Hassa idaresindeki emlak-ı hümâyûnun önemli bir kısmının Maliye Hazinesi idaresine geçmesi anlamına gelen bu tasarı Hazine-i Hassa Nazırı Ohannes Paşa tarafından II. Abdülhamit'in bilgisine sunulmuş, 9 Eylül 1908 tarihli bir iradeyle de onaylanmıştır. Söz konusu iradeyle birlikte emlak-ı hümâyûnun 400.000 liradan fazla gelire sahip ve önemli bir kısmını miri çiftliklerin oluşturduğu arazi ile emlakı, II. Meşrutîyet'in ilanı ertesinde Maliye Hazinesi'ne terk edilmiştir.⁷¹⁰ II. Abdülhamit'in 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmesinin ardından O'nun döneminde emlak-ı seniyyeye dâhil edilen emlakla arazinin tamamı Maliye Hazinesi idaresine geçirilmiştir. III. Selim döneminden itibaren at yetiştiriciliği yapılan Hekimbaşı ve Çavuşbaşı gibi saray çiftliklerinin bunlar arasında yer aldığı görülmektedir. Askerî çiftlikler de söz konusu işletmelerle ortak bir kaderi paylaşmışlardır. Buna karşılık saray teşkilatı kapsamındaki Mihalıç

⁷⁰⁸ Terzi, **age.**, s.93.

⁷⁰⁹ Terzi, **age.**, s.139, 140.

⁷¹⁰ Terzi, **age.**, s.140, 141.

Çiftliği ile Kağıthane çayırları bu devir işleminden hariç tutulmuşlardır. Bunların idaresi, II. Meşrutiyet öncesinde olduğu üzere Hazine-i Hassa yönetiminde kalmıştır.⁷¹¹

Saraya ait yetiştiricilik kurumları başlıbaşına bir tez konusu oluşturması dolayısıyla söz konusu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Bununla birlikte, ordu için yapılan üretimdeki yerlerine binaen bahsi geçen iki önemli üretim kaynağına; Mihaliç Çiftliği ve Kağıthane çayırları üzerinde kurulmuş Haraya, ele alınan çalışmada yer verilmesi gerekli görülmüştür.

3.2.1. Mihaliç Çiftliği

Osmanlı Devleti'nin at yetiştiriciliği maksadıyla kurulmuş çiftliklerinden önemli bir tanesi de Mihaliç Çiftlik-i Hümâyûnu'dur. Çiftlik, günümüzde Karacabey Harası adı altında 1984 yılından itibaren bağlı bulunduğu Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü bünyesinde ıslah ve üretim etkinliklerini sürdürmektedir.⁷¹²

Mihaliç Çiftliği'nin tarihi Osmanlı Devleti'nin kuruluş devresine kadar uzanmaktadır. Mihaloğullarının Nilüfer Hatun'un düğün hediyesi olarak Orhangazi'ye hediye ettikleri küçük bir çiftlik, Mihaliç'in ilk çekirdeğini teşkil etmiştir. Çiftlik arazisi ilerleyen yıllarda etraftaki bir kısım arazinin eklenmesiyle genişlemiştir.⁷¹³ Yaşar⁷¹⁴ çiftliğin kuruluş amacını sarayın et, süt, yağ vb. hayvani gıda ihtiyacını karşılamak yanında hanedan için binek atı yetiştirmek olarak göstermektedir. Ancak Mihaliç, Çifteler, Sultansuyu, Çukurova gibi diğer çiftliklerden ayrı olarak saraya bağlı bir işletme olarak kalmış, askerî çiftliklere dâhil edilmemiştir. 1885 yılına ait bir arşiv kaydında⁷¹⁵ çiftliğin 113 kısra ve 42 adet tay mevcudunun olduğu gösterilmektedir. Belirtilen miktar aynı tarihlerde devletin en büyük atçılık işletmesi olan Çifteler'in kısra ve tay mevcudu ile kıyaslandığında hayli düşük bir oranı işaret eder. Buna rağmen Mihaliç incelenen dönemde orduya nitelikli hayvan temininde Osmanlı Devleti'nin askerî çiftlikler yanındaki önemli bir diğer yetiştiricilik kaynağını oluşturmuştur.

Mihaliç'ta 1800'lerden itibaren Anadolu topraklarında yaygın olmayan koşum hayvanlarının yetiştirilmesine çalışılmış ve bu maksatla Avrupa'dan cüsseli aygırlar getirilmiştir. Takip edilen yeni üretim hattında kısa sürede önemli aşama kaydedilmiş, hatta ithal aygırlardan yetişen melezlerden 80 liraya kadar satılan iyi numuneler çıkmıştır. Ancak

⁷¹¹ Terzi, *age.*, s.150-152.

⁷¹² <http://www.tigem.gov.tr/isletmeler/Isletmeler/KARACABEY>

⁷¹³ Aral, *age.*, s.137. Çiftliğin I. Murat döneminde Yarıhsar Tekfuru Köse Mihal tarafından çeyiz olarak Osmanlılarına verilen kısmı 'Orta Çiftlik' olarak anılmıştır. Yaşar, Mihaliç Çiftliği arazisinin I. Murat zamanında Gerdeme; I. Mahmut döneminde Kayseri, Kabağağaç; Abdülaziz döneminde Çörekli ve Haremağılı; II. Abdülhamit döneminde ise Gönü, Çeribaşı ve Melde Çiftliklerinin eklenmesiyle genişletildiğini kaydetmektedir. Yaşar, *agt.*, s.20,21.

⁷¹⁴ Yaşar, *agt.*, s.21.

⁷¹⁵ BOA.Y.MTV. 17/47.

çiftlik zamanla zarar eden bir işletme haline dönüşmüştür. Damızlık materyali de ciddi bir yozlaşmanın konusu olmuştur. Bunda çağın çok gerisinde kalan üretim tekniklerinin büyük bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹⁶ Zira arşiv kaynakları⁷¹⁷, Mihaliç'ta yapılan üretimin uzun yıllar boyunca "serbest hara"⁷¹⁸ usulüne dayandırıldığına işaret etmektedir. Yani yetiştiricilik faaliyetlerinin esasını çayır ve meralarda yarı vahşi halde (yılık) bulunan at sürüleri oluşturmuştur. Ancak bu tip üretimin çeşitli sakıncaları söz konusudur. Örneğin bu usulde hayvanlar başıboş halde olduklarından beslenmelerini kontrol altına alma olanağı yoktur. Oysa bu durum gerek kırsalın gerekse aygırın döl verimi açısından büyük önem taşımaktadır. Diğer taraftan yılık halindeki sürülerde sıfat işlemi serbest bir halde yürüdüğünden, muayyen bir aşım zamanından söz etmek mümkün değildir. Yani çiftleşme işleminin ne zaman olacağını hayvanın kızgınlık zamanı tayin eder. Fakat bu, çok zaman mahsulün mevsimsiz dünyaya gelmesine (örneğin kış ortasında) ve kısa zamanda telef olmasına neden olur. Yöntemin dezavantajlarına vahşi hayvanların saldırıları ve hava koşulları nedeniyle yaşanan telefleri de eklemek mümkündür. Bu nedenle yabancı sürülere dayanan ve bir çatı altında yürütülmeyen bu tip ıslah yöntemi Avrupa'da XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde çoktan terk edilmiştir. Yerini çitle kuşatılmış modern ahırları ve tavlaları bulunan muhafazalı kurumlar almıştır.⁷¹⁹

Üretimin 1890'lara dek serbest hara usulüyle yürütüldüğü Mihaliç Çiftliği, yetiştiricilik kurumlarının modernizasyonunu sağlayan gelişmeler çerçevesinde diğer askerî çiftliklerle birlikte ele alınan ve güçlendirilmesine çalışılan işletmelerden biri olmuştur. Çiftliğin Batı'daki örneklerden yola çıkılarak yeniden teşkilatlandırılması için 1895 yılında Ziraat Nezareti Umur-ı Baytariye Müdüriyeti tarafından bir layiha⁷²⁰ kaleme alınmıştır.

Layihadan çiftliğin bu tarihlerdeki üretim yapısı hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Buradan anlaşıldığı kadarıyla söz konusu tarihte çiftliğin yönetimi İbrahim Halil Efendi adında binbaşı rütbesinde bir baytarın sorumluluğundadır. Ancak üretim modern zootekni kaidelerinden çok uzak, ilkel bir yapıdadır. Nitekim çiftliğin bu tarihlerdeki yılık mevcudunu gösteren 400 kırsalın 50'si bir sene zarfında ruam⁷²¹ salgını nedeniyle telef

⁷¹⁶ BOA.Y.MTV. 297/115, BOA.HH.d. 11328.

⁷¹⁷ BOA.HH.d. 11328.

⁷¹⁸ Saad, haraları üç çeşit göstermektedir. Birincisinde hayvanlar doğada tabii bir haldedir. Saad bunu vahşi haralar veya hergele (ehilleştirilmemiş hayvan) haraları olarak niteler ki, bu serbest hara usulünü işaret etmektedir. Buna göre haraların ikincisi ehli haralar, üçüncüsü de etrafi çevrili park haralarıdır. Saad, "*Cins-i Feres ve Islahı (Mabad)*", *Ziraat ve Sımaat Tercüme-i Fünûn Odaları Mecmuası*, 1. Sene, 15 Cemaziyyevvel 1302, S.2, s.70.

⁷¹⁹ BOA.HH.d. 11328.

⁷²⁰ BOA.HH.d. 11328.

⁷²¹ Ruam; Sözlükte başta tek tınaklılar (at, eşek vb.) olmak üzere hayvanlarda görülen ölümcül bir bakteriyel enfeksiyon olarak gösterilmektedir. Mankafa veya sakağı olarak da anılan bu hastalığın halk dilindeki yaygın söylemi 'sıraca'dır. *Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü*, s.1484.

olmuştur. Ruam salgınının önüne geçilebilmek için hastalıklı hayvanların sürüden ayrılmasına çalışılmışsa da bu mümkün olmamıştır. Bunlardan doğan tay miktarı yalnız 57 adettir. Çiftliğin bu sıralardaki aygır kadrosunu ise 2 Alman cinsi ile bir de Percheron cinsinden ithal damızlıklar oluşturmaktadır.⁷²² Alman aygırların her ikisi de 15 yaşını aşkındır. Percheron aygır ise ağır koşum hayvanı olup çiftlikteki kısrakların döllenmesi için uygun nitelikte değildir. Gerek Alman gerekse Percheron cinsi aygırların sıfat döneminde üç buçuk ay kadar yıldıyla birlikte serbest halde meraya bırakıldığı, diğer zamanlarda kapalı bir ortamda bulunduruldukları görülmektedir. İncelenen layiha, belirtilen tarihte çiftlikte tavlalarda barındırılmakta olan bir miktar kısrağ daha olduğunu göstermekte ise de bunun mevcudu belirtilmemiştir. Ziraat Nezareti tavlalarda bulunan ve ehli haldeki kısrağlar için Suriye kökenli aygırların getirtilmesini gerekli görmüş, hergele haldeki kısrağlar için de Çukurova cinsi aygırların tedariki istenmiştir.⁷²³

Gerek hazırlanan layihanın etkisi, gerekse çiftlik idaresinden gelen talepler sonucu Mihaliç Çiftliği'nin damızlık kadrolarının güçlendirilmesi için 1905'te Almanya'dan 400 lira değerinde 2 aygır getirtilmiştir. Ancak arşiv kayıtları⁷²⁴, söz konusu aygırların çiftliğe gönderilmeyip İstabl-ı Âmire'de alıkonulduğuna işaret etmektedir. Bu nedenle Hazine-i Hassa Nazırı söz konusu aygırların Mihaliç'a sevklerini veya yerlerine uygun nitelikte aygır gönderilmesini talep etmiştir. Aygır talebi 1907 yılında bir kez daha gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Alman kökenli ırkların melezi olan cüsseli kısrağlar için 2 adet Macar aygırı, daha küçük irtifadaki yıldı kısrağları için de Arap cinsi aygırlar sipariş olunmuştur. Ancak bunlar II. Abdülhamit'in bir iradesi ile yine İstabl-ı Âmire'ye sevk olunmuşlardır.⁷²⁵ Yaşanan gelişme üzerine çiftlik işletmesi 1907 yılı ortalarında aygır talebini yinelemiştir.⁷²⁶

Çiftlik idaresinin art arda gelen talepleri üzerine Mihaliç'ın damızlık kadrosu 1908'den itibaren takviye olanağı bulmuştur. Bu çerçevede aynı yıl işletme müdürü Emin Bey tarafından çiftliğe 4 Arap aygırı getirtilmiştir. Ayrıca büyük bir sevkıyla İstabl-ı Âmire'den buraya 333 hayvan gönderilmiştir.⁷²⁷ Bunların cinsiyete göre dağılımları Tablo 3.2.' de gösterilmektedir.

⁷²² Arıtürk, burada icra edilen ve halkın primitif (basit) yetiştiriciliğinden çok da farklı olmayan üretimin göz ardı edilerek ağır koşum hayvanı yetiştirilmesine karar verildiğini ifade etmektedir. Percheron aygırı da bu kararın bir sonucu olarak 1881 yılında Mihaliç'a getirtilmiştir. Emin Arıtürk, "*Karacabey Yarımkan Arap Atlarının Beden Ölçüleri ve Formları Üstünde Araştırmalar*", **Ankara Üniv. Veteriner Fak. Der.**, C.4, S.3/4, Ankara, 1957, s.145.

⁷²³ **BOA.HH.d.** 11328.

⁷²⁴ **BOA.Y.MTV.** 273/35. 1906 ve 1907 tarihli başka iki kayda bakılacak olursa, çiftlik idaresi 1901 yılında Almanya'nın Hanover ırkından veya cüsseli olmak kaydıyla Arap ırkından 4 adet aygır talep etmiştir. Bahsi geçen 2 aygır da, bu talebe binaen alınmışlardır. **BOA.Y.MTV.** 283/91.

⁷²⁵ **BOA.Y.MTV.** 297/115.

⁷²⁶ **BOA.Y.MTV.** 298/75.

⁷²⁷ **BOA.Y.MTV.** 313/48.

Tablo 3.2. Mihaliç Çiftliği'ne 1908 Yılında İstabl-ı Âmire'den Gönderilen At Miktarı ve Niteliği

Yaşı Geçkin At ve Aygır (Adet)	Yaşı Geçkin Kısırak ve Beygir (Adet)		Genç At (Adet)	Genç Kısırak ve Beygir (Adet)		Bir ve İki Yaşlarında Tay (Adet)		Sütten Kesilmemiş Tay (Adet)	
	Dişi	Erkek		Dişi	Erkek	Dişi	Erkek	Dişi	Erkek
23	94	63	3	35	4	42	11	24	34

Kaynak: BOA.Y.MTV. 313/48

Mihaliç'in damızlık materyali 1920'li yıllarda 150'yi aşmıştır. Ancak bu, homojen bir yapıda olmayıp karışık ırklardan meydana geldiğinden, Cumhuriyet'in ilanına kadar Mihaliç'ta muayyen vasıflar sergileyen bir ırk temini mümkün olamamıştır.⁷²⁸

3.2.2. Kağıthane Harası

Osmanlı Devleti'nin son dönem yetiştiricilik kurumlarından bir tanesini de Kağıthane Harası oluşturmaktadır. Hara, adından da anlaşılacağı üzere kurulduğu bölgeye izafetle Kağıthane adıyla anılmıştır. İşletmenin burada kurulmasına Kağıthane'nin tarihsel süreçteki gelişimi önemli ölçüde yön vermiştir. Zira Kağıthane bölgesi İstanbul'un fethinden sonra hem büyük bir mesire yeri olmuş, hem de hayvancılık yönünden ihtiva ettiği potansiyelle Osmanlı sarayının ve İstanbul şehrinin iaşesinde başvurulan daimi bir kaynağı oluşturmuştur. Kağıthane deresinin her iki yakasında geniş bir alana yayılan çayır ve meralar, şehre ve saray çevresine uzun yıllar taze gıda olanağı sağlamıştır. Bu nedenle zamanla buralarda askerî kışlalar konuşlandırılmıştır.⁷²⁹

Haliç'ten başlayarak vadi içlerine doğru uzanan Kağıthane mesiresinin doğal güzelliği, 1520 yılında tahta çıkan I. Süleyman'ı (Kanuni) çok etkilemiştir. Bu nedenle Kağıthane arazisi XVI. yüzyılın ortalarına doğru sarayın Hassa Bahçeleri'ne (Hasbahçe) dâhil edilmiştir. Saray ahırlarının buraya kaydırılmasını beraberinde getiren bu gelişmeyi takiben⁷³⁰ bölgede sıkı bir denetim hakim olmuştur. Kağıthane civarındaki miri çayırlara bitişik çayırların kimlere ait olduğu belirlenmiş ve buralarda aslı bilinmeyen kişilerin barındırılmasına izin verilmemiştir.⁷³¹

⁷²⁸ Aral, *age.*, s.139. Arıtürk, *agm.*, s.145. Ancak, Arıtürk Arap aygırların 1908 yılında getirildiğini ifade etmektedir.

⁷²⁹ **Kağıthane Rehberi**, Mart Matbaacılık, İstanbul, Mayıs 2008, s.27-30.

⁷³⁰ **Osmanlı Belgelerinde Kağıthane**, Kağıthane Belediyesi Kültür Yay. No.22, Edit. Hüseyin Irmak, Mart Matbaacılık, İstanbul, 2007, s.26, 34, 35. Ayrıca bkz. **Kağıthane Rehberi**, s.30.

⁷³¹ **Osmanlı Belgelerinde Kağıthane** adlı eserden (naklen) (Eserde gösterilen arşiv kodu A.DVN.MHM.d. 3/907'dir.)

Bu vesileyle sarayın koruması altına giren Kağıthane çayırlarında hanedan mensupları ile birlikte devlet büyüklerine ait hayvanlar birarada otlatılmıştır. Kaynaklarda⁷³² bunun için *Kağıthane, Alibeyköyü, Veli Efendi ve Çırpıcı Çayırları, Büyük ve Küçükçekmece göllerinden Kestane köy sahiline kadar uzanan bölgeler ile Boğaziçinde Büyükdere, Beykoz Çayırı, Sultaniye, Çubuklu, Kadıköy'de Uzunçayır ve Yoğurtçu Çayırları'nın* da dâhil olduğu oldukça geniş bir alanın ayrıldığı ifade edilmektedir. Kağıthane Harası da işte bu zengin altyapı üzerine inşa edilmiştir. Ancak Osmanlı padişahına ve ailesine ait çiftliklerle bunların hayvan varlığını konu alan çalışmaların azlığı nedeniyle saraya ait bu işletmenin kuruluş ve gelişimi de aydınlatılmamış bir konu olarak kalmıştır.

Haranın kuruluş tarihi ve devraldığı hayvan ve emlak mirası gibi konular akademik camiada halen belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte Kağıthane Belediye Başkanlığı'nın bir yayınında rastlanan XIX. yüzyıl sonlarına ait bir haritadan⁷³³, işletmenin kurulduğu mevki hakkında saptamalarda bulunmak mümkündür. Harita, haranın Kağıthane Deresi'nin hemen yamacında (güney yakasında), Çağlayan Köşkü ve Atış Poligonu arasında bulunduğunu göstermektedir. Buna bakarak işletmenin Başbakanlığa bağlı yeni Osmanlı Arşiv Binası yakınlarında olduğu söylenebilir. Haritanın yer aldığı eserde ayrıca "İmparatorluk Harası" olarak tabir edilen bu işletmenin tek katlı dikdörtgen ahırları, yuvarlak manejerleri, at yalakları, iki katlı ve L şeklinde inşa edilmiş İstabl-ı Has ile birlikte küçük ama düzenli bir yerleşke olduğu ifade edilmektedir.⁷³⁴

Haranın kuruluş sürecine dair saptanabilen az sayıdaki belgeden birisi, 1880 yılına ait bir arşiv kayıdır. Burada haranın arazi, bina ve toprak varlığının önemli kısmını devraldığı tahmin edilen Kağıthane Çiftlik-i Hümayûnu hakkında önemli bilgilere yer verilmektedir. İçeriğindeki bir cetvel, 1880 yılı Mart-Nisan aylarında çiftlikte doğan taylorla bunların eşkal bilgilerini göstermektedir. Söz konusu cetvelden anlaşıldığı kadarıyla belirtilen tarihlerde çiftlikte kullanılan ıslah unsuru Arap ırkıdır. Bu unsurun Kağıthane Harası'nın ıslah ve üretim hattının belirlenmesinde önemli bir etken olduğunu düşünmek olasıdır.⁷³⁵ Çünkü Hara'nın çalışma prensipleri bir talimatname ile düzenlenirken, yapılacak üretimin bu materyale dayandırılması esas alınmıştır. 1892 yılında kaleme alındığı görülen *kırk bir* maddelik talimatnamenin⁷³⁶ *birinci* maddesinde; Hara'nın Arap cinsi yetiştiriciliği için kurulduğu açıkça ifade edilmektedir.

⁷³² **Osmanlı Belgelerinde Kağıthane** adlı eserden (naklen), s.35.

⁷³³ XIX. Yüzyıl Sonuna Ait Kağıthane Vadisini Gösteren Harita, **Osmanlı Belgelerinde Kağıthane**, s.54.

⁷³⁴ **Osmanlı Belgelerinde Kağıthane**, s.46.

⁷³⁵ **BOA.Y.PRK.KOM.** 2/54. Aynı yıla ait bir arşiv kaydı, Kağıthane Çiftliği'nde icra elen ıslah ve üretim faaliyetlerini desteklemek üzere II. Abdülhamit'in Avrupa'dan uzman getirtilmesini emrettiğini göstermektedir. **BOA.Y.MTV.** 4/63.

⁷³⁶ **BOA.Y.PRK.SGE.** 4/69. "Kağıdhâne Hâra-i Hümayûnu İçin Ta'limât" hakkında bkz. EK 2- BELGELER 3.1.

Buna göre Kağıthane, Arap cinsinin ıslah ve üretimini yapacak ve elde ettiği safkan mahsuller diğer vilayetlerde açılacak özel haraların damızlık yönünden desteklenmesinde kullanılacaktır. İşletmenin ikinci bir şubesinin de yabancı-Arap melezleme çalışmaları yaparak Arap ırkına uygun bir kombinasyon yaratma görevini üstlenecek “Melez Şubesi” olması istenmiştir (*madde 2*). İlgili maddede bu şubenin oluşturulmasına bir diğer neden olarak *At sergileri için yabancı safkanların ırk karakterlerinin muhafaza edilmesini sağlamak* maksadı beyan edilmektedir.⁷³⁷ Talimatname, ıslah çalışmalarının her iki şubede de seleksiyon yöntemiyle yürütülmesini temel almıştır (*madde 6*). Haranın asıl açılış gayesi yerli ırkların ıslahında kullanılacak safkan Arap damızlıklarını temin etmek olduğundan, burada istihdam edilecek Arap aygırlara büyük değer atfedilmiş ve İstabl-ı Âmirenin en kıymetli hayvanlarından seçilmesi öngörülmüştür (*madde 4*).

Söz konusu talimatname Kağıthane Harası'nın bu tarihlerdeki hayvan varlığı hakkında da önemli veriler sunmaktadır.⁷³⁸ *Otuz üçüncü* maddeden anlaşıldığına göre haranın 1893 yılındaki at mevcudu 500'ü aşkındır. Buna İstabl-ı Âmire kadrosundan ayrılan aygır miktarı 30 kadardır. Hara'nın bu aygırlar haricindeki at varlığının en kıymetlilerini; 69 Arap kısrağı, 46 safkan erkek tay, 57 safkan dişi tay, 2 İngiliz kısrağı, 26 Macar ve 9 Rus atı oluşturmuştur. Talimatname, haranın meskenleri hakkında da önemli bilgiler içermektedir. *Otuz dört, otuz altı, otuz yedi ve otuz sekizinci* maddelerden anlaşıldığına göre aygır ve kısrakların ayrı tavlalarda bulundurulması, kısrakların sayısının hayvanların kısır olmaları veya gebelikleri vb. durumlarına göre belirlenmesi, tay tavlalarının da yaş gruplarına göre düzenlenmesi esas alınmıştır.⁷³⁹

1893 yılına ait bir arşiv belgesi⁷⁴⁰, talimatnamenin uygulamaya konmasının ardından haranın Safkan Arap Şubesi'nin yeniden düzenlendiğini göstermektedir. Ancak ikinci şube olan Melez Şubesi'nde herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Üstelik hara tavlaları özellikle 1893 doğumlu tayların mevcudu arttırmasıyla birlikte yetersiz kalmıştır. Bu nedenle Mirahur Paşa

⁷³⁷ *Üçüncü* maddede haranın *cins-i evvel ve cins-i sani* olmak üzere iki şubeden oluşacağı, birinci şube hayvanlarının Çağlayan tavlalarına, ikinci şube hayvanlarının ise İmrahor tavlalarına bağlı olacakları ifade edilmektedir. Şu halde *ikinci* maddedeki bilgilere bakarak bunların Arap şubesi ile Arap-yabancı melez şubeleri olacağı, Arap şubesi hayvanlarının Çağlayan tavlalarına bağlı olacağı, diğerlerinin de İmrahor'a bağlanacağı anlaşılmaktadır. **BOA.Y.PRK.SGE.** 4/69. Bununla birlikte İstanbul Üniv. Nadir Eserler Kütüphanesi fotoğraf albümü koleksiyonu içerisinde rastlanılan birkaç fotoğraf karesi, Haranın Ayazağa ismiyle bir üçüncü şubesinin de var olduğunu göstermektedir. Bu şube muhtemelen Ayazağa çiftliğinin hayvan, bina ve arazi mirası üzerine kurulmuştur. Kaynak: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. **90942/2; 90942/23; 90942/25**. Fotoğraflar için bkz. EK 1-RESİMLER, Resim 12, 13, 14.

⁷³⁸ Söz konusu hayvan varlığının -yada en azından bir kısmının- Kağıthane Çiftliği'nden devralındığı tahmin edilmektedir.

⁷³⁹ **BOA.Y.PRK.SGE.** 4/69. Bahsi geçen talimat kapsamında olmamakla birlikte incelenen arşiv dosyasında Kağıthane harasının gece ve gündüz hizmet programının da belirlendiği görülmektedir. Yazlık ve kışlık olmak üzere iki şekilde yürütülecek faaliyetler için ayrı ayrı cetveller düzenlenmiştir.

⁷⁴⁰ **BOA.Y.PRK.HH.** 74/85.

Yıldız Saray'ına müracaatla 40 hayvanlık yeni bir tavlının inşası talebinde bulunmuştur. Talep 9 Nisan 1893 tarihli bir iradeyle onaylanmıştır.⁷⁴¹

Yaklaşık on yıl yukarıda gösterilen esaslar üzerine çalışan hara, yeni düzenlemeler yapılması için devletin en büyük askerî yetiştiricilik kurumu olan Çifteler ile birlikte 1900'lerin başında bir kez daha İstabl-ı Âmire Müdüriyeti'nin gündemine alınmıştır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu kez ıslahat yapılması emri saraydan gelmiştir.⁷⁴² Zira hayvanlara (bilhassa at ve kuşlara) olan merakı bilinen⁷⁴³ dönemin padişah II. Abdülhamit, her iki kurumda da yapılan çalışmaları yetersiz bulmuş ve üretim kapasitelerinin arttırılmasını istemiştir. Bu nedenle 1903 yılında İstabl-ı Âmire Müdüriyeti'ne Çifteler ve Kağıthane Haraları için bir reform programı hazırlaması bildirilmiştir.⁷⁴⁴

Kısa sürede hazırlanarak 1903 yılı ortalarında padişahın onayına sunulduğu görülen ıslah layihısından⁷⁴⁵, Kağıthane ve Çifteler'in arazi, beslenme, barınma, damızlık seçimi, takip edilen ıslah ve üretim metodları gibi yetiştiricilik uygulamalarının seyrini doğrudan etkileyen temel bazı faktörler yönünden ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede her iki kurumdaki eksiklerle bunların giderilmesi için gerekli tedbirler belirlenmiştir. Uygulamalarda muayyen bir takım kurallar çerçevesinde hareket edilmesini öngören bu tedbirlerin en önemlisini de barınak düzeni konusu oluşturmuştur. Layihada yer verilen barınak düzeni şöyledir;

- 1.Cins aygırlara mahsus tavlalar,
- 2.Hamile kısraklara mahsus tavlalar,
- 3.Kısrır kısraklara mahsus tavlalar,
- 4.Taylı kısraklara mahsus tavlalar,⁷⁴⁶
- 5.Altı-on sekiz yıllık dişi ve erkek taylara mahsus tavlalar,
- 6.On sekiz-yirmi dört aylık erkek taylara mahsus tavlalar,
- 7.On sekiz-yirmi dört aylık dişi taylara mahsus tavlalar,
- 8.Üç Yaşındaki erkek taylara mahsus tavlalar,

⁷⁴¹ BOA.Y.MTV. 76/79.

⁷⁴² BOA.Y.PRK.HH. 34/85, BOA.Y.PRK.HH. 74/85.

⁷⁴³ Feza Günergun, "Türkiye'de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş", **I. Uluslararası Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri**, Edit. Abdullah Özen, Elazığ, 2006, s.196, 198.

⁷⁴⁴ BOA.Y.PRK.HH. 34/85, BOA.Y.PRK.HH. 74/85.

⁷⁴⁵ BOA.Y.PRK.HH. 34/85, BOA.Y.PRK.HH. 74/85.

⁷⁴⁶ Osmanlı Belgelerinde Kağıthane adlı eserde yer verilen 1892 tarihli bir irade suretinden kısrak tavlalarının Mirahor Köşkü yakınlarında bulunduğu ve buraya Nalband Deresi'nden bir su yolu vasıtasıyla su taşındığı görülmektedir. s.215 (Eserde gösterilen irade kodu BOA.İ.DH. 9261'dir.)

9.Üç Yaşındaki dişi taylara mahsus tavlalar,

10.Dört Yaşındaki erkek taylara ve iğdişlere mahsus tavlalar,

11.Dört Yaşındaki dişi taylara mahsus tavlalar,

12.Salgın hastalık durumunda gerekli karantina tedbirlerinin alınabilmesi için bulaşıcı hastalıklara mahsus ayrı bir bölümü olan en az iki kısımlık bir hastane, eczane ve merada hayvanların yaz sıcağından muhafazası için gölgelik bir alan.⁷⁴⁷

On iki kısımdan oluştuğu görülen barınak düzeni her iki kurumda da mesken yönünden uyulması gereken asgari standartları göstermektedir. Layiha içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla Çifteler’de, -devletin kurulan ilk resmi harası olması hasebiyle- bu standartlar büyük çoğunlukla sağlanmıştır. Şu halde yukarıda işaret edilen bölümlerin Çifteler’in belirtilen tarihlerdeki ahır-tavla düzeni hakkında genel bir fikir verdiğini söylemek mümkündür. Ancak Kağıthane Harası Çifteler’e kıyasla daha geç açılmış bir kurum olması dolayısıyla layihanın kaleme alındığı sıralarda fiziki yönden bazı eksikleri tespit edilmiştir. Örneğin erkek taylara ait tavlaların alanı yetersiz bulunmuş, ayrıca erkek ve dişi tay meralarının birbirinden bir çit yardımıyla ayrılması istenmiştir.⁷⁴⁸ Temel yapı birimlerine dair önemli bir eksikliğe işaret etmeyen bu gibi küçük çaplı kusurlar, araştırmacıya Kağıthane Harası’nın ahır-tavla vb. bina düzeninin de Çifteler’de olduğu üzere yukarıda işaret edilen standartları hemen hemen sağladığını düşündürmektedir. Haranın belirtilen tarihlerdeki en önemli eksiğini ise damızlık kadroları teşkil etmiştir. Zira hara temelde Arap cinsi yetiştiriciliği için kurulduğu halde damızlık materyalini daha çok karışık kandaki hayvanlar oluşturmuştur.⁷⁴⁹

İşaret edilen eksiklerine karşın Kağıthane Harası’nın II. Abdülhamit tarafından büyük değer verilen bir işletme olduğunu söylemek mümkündür. Zira diplomasinin gücüne inanan ve diğer devletlerle olan ilişkilerinde bunu etkin bir biçimde kullanan Osmanlı padişahı, dış siyasette kendi lehine oluşturmaya çalıştığı kamuoyu için burayı sıklıkla bir kaynak olarak kullanmıştır. Abdülhamit diplomasisinin önemli bir yönünü meydana getiren hediyelerin⁷⁵⁰ bir kısmını da, bu haradan yabancı devlet yöneticilerine ve ailelerine gönderilen kıymetli atlar oluşturmuştur. Kağıthane Harası’ndan at gönderilen ülkelerin başında, II. Wilhelm’in tahta geçmesinden sonra Osmanlı Devleti ile olan yakın münasebeti bir ittifaka dönüşen Almanya

⁷⁴⁷ BOA.Y.PRK.HH. 34/85, BOA.Y.PRK.HH. 74/85.

⁷⁴⁸ BOA.Y.PRK.HH. 34/85, BOA.Y.PRK.HH. 74/85.

⁷⁴⁹ BOA.Y.PRK.HH. 34/85, BOA.Y.PRK.HH. 74/85.

⁷⁵⁰ Uğur Özcan, “II. Abdülhamid’in Diplomasisinde Yüksek Topuklar: Karadağ Prensesi Milena ve Sultan Abdülhamid”, OTAM, S.32, Ankara, 2012, s.115.

gelmiştir.⁷⁵¹ Alman İmparatoru'na 1900 yılında Harun adında⁷⁵²; 1895 yılında ise Çelik, Sür'at, Metin ve Cerid isimlerinde safkan Arap tayları hediye edilmiştir.⁷⁵³

⁷⁵¹ Ali Gözeller, **Osmanlı Alman Yakınlaşmasının Basına Yansıması: Sabah Gazetesi Örneği (1889-1895)**, Marmara Üniv. TAE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005, s.10.

⁷⁵² İlgili arşiv kaydında Harun ismindeki bu ata (erkek) ait şecerename (soy kütüğü) yer almaktadır. Söz konusu belgede Harun'un; doru donda, 1.52 cm. irtifağında bir Arap atı olduğu görülmektedir. Anası; Kağıthane Harası'nın Leyle adındaki 84 numaralı kısrağıdır. Baba adı Şahin olup haranın 12 numaralı aygırıdır. Harun'un haradan ayrılma tarihi 27 Ekim 1900'dür. **BOA.Y.PRK.HH.** 32/27.

⁷⁵³ Çelik adındaki taya (erkek) ait soy kütüğünde, hayvanın al donda, 1.45 cm. irtifağında ve harada doğma bir safkan Arap olduğu kayıtlıdır. Anası; haranın 406 numaralı Haybe adlı kısrağıdır. Babası ise Şahin adındaki 309 numaralı aygırıdır. Sür'at ismindeki taya (erkek) ait soy kütüğünde, hayvanın doru donda 1.46 cm. irtifağında bir safkan olduğu kayıtlıdır. Anası; haranın 1232 numaralı Necid kökenli Übeyyan cinsi kısrağıdır. Adı Metanet'dir. Babası; haranın 1462 numaralı Necid kökenli Seklavi cinsi aygırıdır. Adı Riyah'tır. Metin adındaki taya (erkek) ait soy kütüğünde, hayvanın koyu demirkır donunda, 1.44 cm. irtifağında bir safkan Arap olduğu kayıtlıdır. Anası; haranın 1241 numaralı Necid kökenli Hedban cinsi kısrağıdır. Adı Basra'dır. Babası; haranın 1460 numaralı Necid kökenli Seklavi cinsi aygırıdır. Adı Aşiret'dir. Cerid adındaki taya (erkek) ait soy kütüğünde ise hayvanın koyu kır donda, 1.41 cm. irtifağında bir safkan Arap olduğu kayıtlıdır. Anası; haranın 1240 numaralı Necid kökenli Übeyyan cinsi kısrağıdır. Adı Fahr'dir. Babası; haranın 1461 numaralı Necid kökenli Cedran cinsi aygırıdır. Adı Nahl'dir. Hediye edilen tayların haradan ayrılma tarihleri 10 Kasım 1895'tir. **BOA.Y.PRK.BŞK.** 44/4.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÜRETİM ve İHRACAT

4.1. Osmanlı Topraklarında Yetiştirilen At Irkları ve Coğrafi Dağılımı (1850-1918)

XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde dünya üzerinde mevcut at ırklarının büyük bir çeşitlilik arz ettiği görülmektedir. Günümüz modern ırklarına kaynak teşkil eden bu çeşitliliğin ortaya çıkışında, muhtelif at ırkının belirgin bazı vasıflarının yüzyıllar boyunca kendilerine uygun hizmetlerde istihdam edilmek üzere geliştirilmesinin payı büyüktür. Bunun bir sonucu olarak yeryüzünde mevcut birçok at ırkı yaptıkları hizmete, yetiştikleri bölgelere veya cüsselerine göre farklı şekillerde gruplandırılmışlardır.⁷⁵⁴ Söz konusu çeşitlilik içerisinde Türk atları, Arap ve Türkmen ırkları ile birlikte şark atı diye nitelenen sıcakkanlı at grubu içerisinde değerlendirilmektedir. Türk atlarının, aynı grubun mensubu olan Türkmen ve Arap atları ile birlikte eski devirlerde Batı'nın soğukkanlı atlarının ıslahında ve bazı vasıflarının geliştirilmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Böylece ortaçağ şövalyelerinin kullandıkları ağır ve kaba yapıdaki atların yanında süvari bineğine daha elverişli seri ve çevik yeni ırklar ortaya çıkmıştır.⁷⁵⁵ Ancak, Türk atları zamanla muayyen ırk vasıflarını yitirmişler ve Anadolu'nun damızlık at materyali ciddi bir yozlaşmanın konusu haline gelmiştir.⁷⁵⁶

Anadolu atlarının ırk karakterini yitirmesinde, bölgenin eski çağlardan itibaren dünya ticaret yolları üzerinde önemli bir kavşak olmasının önemli bir etkisi vardır. Coğrafyanın ekonomik, siyasi, etnik, ve sosyo-kültürel hareketliliği nedeniyle Anadolu atları tarihsel süreçte birçok at ırkının tesirine maruz kalmıştır.⁷⁵⁷ Bunun bir sonucu olarak ırk vasfını kaybeden Anadolu neslini zamanla ancak birbiri içine geçmiş gruplara ve genel müşterek bazı karakterlerine bakarak belirgin bazı tiplere ayırmak mümkün hale gelmiştir.⁷⁵⁸

XIX. yüzyıl ortasından başlayarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan süreç, Türk atlarının niteliksel yönden maruz kaldığı bu değişimin en bariz şekilde yaşandığı zaman dilimidir. Bununla birlikte uzmanlar⁷⁵⁹ XX. yüzyıl başlarında dahi diğerlerinden belirgin vasıfları ile ayrılan ve *yerli tip* diye ifade edilen Anadolu'nun kadim at ırkının kendine mahsus

⁷⁵⁴ Batu, **Türkler ve At**, s.32. At ırkları yaptıkları hizmete göre binek atları, araba atları ve koşum atları, yetiştikleri bölgelere göre ise şark ve garp atları olarak gruplandırılmışlardır.

⁷⁵⁵ Batu, **Türkler ve At**, s.32.

⁷⁵⁶ Emin Arıttürk, **Türkiye Atçılığının Bugünkü Durumu, Meseleleri ve Yerli Atlarımızın Morfolojik Vasıfları Üstünde Araştırmalar**, Yeni Desen Matbbası, Ankara, 1956, s.8. Arıttürk, bu yozlaşmadan Arap ırkının hariç tutulması gerektiğini kaydetmektedir.

⁷⁵⁷ Batu, **Türkler ve At**, s.34.

⁷⁵⁸ Arıttürk, **age.**, s.33.

⁷⁵⁹ Batu, **Türkler ve At**, s.35, 36.

morfolojik ⁷⁶⁰ niteliklerinin belli ölçüde muhafaza edilmiş olduğunu göstermektedir. Anadolu'nun küçük cüssede, toplu bir beden yapısına sahip ve irtifa yönünden daha alçak olan bu tip dışındaki at varlığı ise daha çok, sınırlı sayıdaki mevcutları ile mahalli nitelikteki at topluluklarından oluşmuştur. Bunlar içerisinde yalnız Uzunyayla ve Çukurova atlarının gerek Anadolu'nun belirtilen yıllardaki at mevcudu içerisindeki oranları, gerekse aynı süreçte ıslah ve üretim faaliyetlerine olan etkileri nedeniyle özel bir yeri vardır.

Uzunyayla atları, Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda Kafkasya'dan göç eden Çerkez gruplarca Anadolu'ya intikal ettirilen ve Çerkez muhacirlerin çoğunlukla iskân edildikleri Uzunyayla'nın ismine izafetle Uzunyayla nesli olarak anılan at grubudur. Bunlar, bineğe son derece müsait beden yapılarıyla incelenen dönemde icra edilen yetiştiricilik faaliyetleri için önemli bir kaynak oluşturmuşlardır.⁷⁶¹ Çukurova'nın ismine izafetle Çukurova atları olarak anılan at grubunu ise Adana bölgesinin yerli atları ile Arap atı arasında yapılan melezlemeler sonucu elde edilen yarımkan hayvanlar meydana getirmiştir. Dış görünüm itibarıyla Arap atlarına benzeyen Çukurova atları, Uzunyayla atları gibi uzun yıllar Osmanlı ordusunun süvari alaylarında tercihen istihdam edilmişlerdir.⁷⁶²

Anadolu'nun XIX. yüzyıldaki at varlığına en çok etki eden unsur ise başlıca yetiştiricilik bölgesi Suriye ve Irak toprakları olan "Arap ırkı" şekillendirmiştir. Arap atının hem Anadolu'nun XIX. yüzyıl başlarındaki yetiştiricilik profilinin oluşmasında, hem de takip eden yıllardaki ıslah-üretim etkinliklerinde belirleyici bir rolü olmuştur. Bu nedenle söz konusu çalışmada Arap atı ayrı bir başlık halinde ele alınmıştır.

Anadolu Yarımadası'yla Rumeli'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısından I.Dünya Savaşı'na kadar olan süreçteki at mevcudu ve üretim yapısı hakkında muhtelif kaynaktan bilgi edinebilmek mümkündür. Ancak elde edilen verilerin çoğu XX. başlarına ait düzensiz istatistiklere dayanmaktadır. Daha önceki devirlere ait bilgiler ise oldukça sınırlıdır. Bunun temel nedeni, devletin at varlığının belirlenmesine yönelik bir sayımın ancak XX. yüzyılın başında yapılmış olmasıdır. Bununla birlikte Anadolu'da Cumhuriyet dönemine kadar iklim, coğrafya ve toprak özellikleri göz ardı edilerek yetiştiricilik yapıldığı bilinen bir gerçektir.

⁷⁶⁰ Morfoloji; Canlıların şekil ve dış yapıları ile ilgilenen bilim dalıdır. <http://www.tdk.gov.tr>

⁷⁶¹ Kaynaklarda Uzunyayla ırkının Anadolu'ya intikali konusunda farklı tarihlere işaret edildiği görülmektedir. Batu, neslin 1873-1874 sonrasında Anadolu'ya göç eden Çerkezlerce getirildiğini ifade etmekte; Güleç, 1854 sonrası gelen Kafkas grupları tarafından getirilen atların bu nesle kaynak teşkil ettiğini göstermektedir. Abidin ise ırkın Anadolu'ya intikal tarihini 1278 (1862-1863) olarak vermektedir. Batu, **Türkler ve At**, s.38, 39; Ertuğrul Güleç, **Uzunyayla Atı**, Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yay., Ankara, 1998, s.15; Abidin, **age.**, s.66. Bu verilere bakarak Uzunyayla atlarının Anadolu'ya Kırım Savaşı'nı takiben göç eden Çerkez gruplarca taşındığını söylemek mümkündür. Bu nakliyat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası yaşanan büyük göç hareketine dek muhtelif tarihteki göç dalgaları ile desteklenmiştir.

⁷⁶² Abidin, **age.**, s.65.

İrkların oluşumunda önemli etkisi olan söz konusu fiziki faktörler gözetsilmeksizin yapılan üretim etkinlikleri, Cumhuriyet dönemine kadar Anadolu'da zirai bölgelerin kendine has karakterlerinin gerektirdiği at tiplerinin yetiştirilmemesi sonucunu doğurmuştur.⁷⁶³ Benzer durum Rumeli bölgesi için de geçerlidir. Balkan Yarımadası'yla özdeş Rumeli atının mevcudunun vaktiyle 70.000'i bulunduğunu gösteren literatür⁷⁶⁴ mevcutsa da uzun yıllar Osmanlı süvari alayları için önemli bir kaynak oluşturmuş olan Anadolu-Arap karışımı bu melez ırkın XI-XX. yy.lardaki mevcudu hakkında bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır.

Anadolu ve Rumeli vilayetlerinin 1842-1918 yıllarını kapsayan ve ele alınan çalışmanın inceleme aralığını oluşturan süreçteki üretim yapısı ve kapasitesine ilişkin verilere aşağıda yer verilmiştir;

4.1.1. Konya Vilayeti

Kaynaklar⁷⁶⁵, Toros Dağları ile Anti-Toroslar arasında kalan geniş bir yayla niteliğindeki bu vilayet dâhilinde 1912 yılında 4.500.000'u aşkın evcil hayvan bulunduğunu ve bunun 170.000 kadarını at cinsinin meydana getirdiğini göstermektedir. Suriye ve Irak taraflarından temin edilmiş Arap atları ile yerli ırkların melezi olan bölge atları, Anadolu at gruplarının ortalama 1.45-1.55 cm. yüksekliğindeki büyük numunesini meydana getirmiştir.⁷⁶⁶

4.1.2. Adana Vilayeti

Orta kısmını geniş Çukurova düzlüklerinin kapladığı ve büyük bölümü Seyhan ve Ceyhan ırmakları vasıtasıyla sulanan Adana vilayetinin I. Dünya Savaşı öncesindeki evcil hayvan mevcudu 4.500.000 dolaylarındadır. Bunun 78.000 kadarını at cinsi oluşturmuştur. Büyük çoğunluğunu Çukurova nesli olarak tabir edilen ve Asya ırkına mensup hayvanların meydana getirdiği bu mevcut içerisinde yerli tip ile safkan Arap aygırları arasında yapılmış melezlemelerin ürünü olan yerli-Arap karışımı yarımkanlar da yer almıştır.⁷⁶⁷

⁷⁶³ Arıtürk, **age.**, s.10-13.

⁷⁶⁴ Güleç, **Uzunyayla Atı**, s.175.

⁷⁶⁵ Abidin, **age.**, s.64.

⁷⁶⁶ "Konya Vilayetinin Ahvâl-i Umûmiye-i Baytariyyesi", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.783, Ticaret ve Ziraat Mecmuasının 1914 tarihli başka bir sayısında, bu mevcudun 124.000 kadarını aygırların, 56.000 kadarını da kısrakların teşkil ettiği gösterilmektedir. "Konya Vilayetinin Ahvâl-i Umûmiye-i Hayvâniyesi", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 5. Sene, 30 Haziran 1330, Aded 39-40, s.249.

⁷⁶⁷ Abidin, **age.**, s.64, "Adana Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.810.

4.1.3. Kastamonu ve Trabzon Vilayetleri

Kastamonu ve Trabzon vilayetleri, incelenen dönemde Osmanlı Devleti'nin yetiştiricilik faaliyetleri ve kültürünün az geliştiği, at mevcudu yönünden son derece fakir iki vilayetini oluşturmuştur. Bunun temel gerekçesi arazilerinin 'gayrı mazbut' olarak nitelendirilen engebeli ve elverişsiz yapısıdır.

Toprakları doğuya gidildikçe deniz seviyesinden daha da yükselen Trabzon'da arazi yapısı ve ulaşım olanaklarının çok sınırlı olması dolayısıyla nakliyyede daha çok katır kullanımı tercih edilmiştir. Vilayetin az sayıdaki at mevcudunu ortalama 1.40 cm. yüksekliğindeki ufak yapıda hayvanlar meydana getirmiştir. Damızlık vasıfta hayvan sayısı azdır.⁷⁶⁸

Mera ve akarsuları bol olan Kastamonu vilayetinde ise iklimin elverişli yapısına rağmen at mevcudu küçük cüssedeki numunelerden oluşmuştur. Vilayet, arazinin engebeli yapısı nedeniyle özellikle 93 Harbi sonrasında gelişmeye başlayan ıslah faaliyetlerinden de etkin biçimde faydalanamamıştır. Kastamonu ve yöresinin nitelik yönünden iyi numunelerini Sinop, Tosya, Boyabat taraflarında Gürcüler elinde bulunan hayvanlarla, Ankara sınırındaki Hacı Hamza köyünde eşraf elinde bulunan hayvanlar meydana getirmiştir.⁷⁶⁹ Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından yayınlanan bir istatistikte⁷⁷⁰ vilayetin I. Dünya Savaşı yıllarındaki (1916 senesi) at mevcudu 18.372 adet gösterilmektedir.

4.1.4. Erzurum Vilayeti

Erzurum bölgesindeki yerli halkın günümüzde olduğu üzere yakın geçmişte de başlıca geçim kaynağı hayvancılık faaliyetleri olmuştur. Çayır, mera ve yaylaları hayvancılık için son derece elverişli olan vilayetin XX. yüzyıl başlarındaki evcil hayvan mevcudu 2.500.000 kadardır. Bunun önemli bir kısmı ise at cinsindedir. Bunlar daha çok, küçük numune olarak nitelendirilen ortalama 1.38-1.40 cm. yüksekliğindeki atlardan meydana gelmiştir. Belirtilen mevcut içerisinde Hınıs Kazası'ndan menşei alan ve Hınıs'ın Kolu Kısası diye tabir edilen mahalli tip meşhur olup vilayetin her tarafında yaygın haldedir.⁷⁷¹

⁷⁶⁸ "Trabzon Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyyesinin Islah ve Teksîri ve Emrâz-ı Sâriyeden Vikâyesi", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 5. Sene, 30 Haziran 1330, Aded 39-40, s.234. Abidin, XX. yüzyıl başlarında Trabzon'da km² başına ortalama 25 hayvanın düştüğünü göstermektedir. Arazinin engebeli yapısına karşın meraların bolluğu dolayısıyla at yetiştiriciliği daha ziyade Doğu Karadeniz'de Ordu, Gümüşhane ve Bayburt taraflarında yapılmıştır. Ancak çok sınırlıdır. Bu bölgede katır kullanımı daha yaygın olmuştur. Abidin, **age.**, s.69.

⁷⁶⁹ Abidin, **age.**, s.68.

⁷⁷⁰ "Kastamonu Baytar Müfettişi Süleyman Necati Efendi Tarafından İtâ Kılınan Rapor", **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 7. Sene, 31 Teşrinievvel 1333, Aded 76-80, s.146.

⁷⁷¹ Abidin, **age.**, s.69,70; Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Memâlik-i Osmâniye Cep Atlası**, Kütübhanesi-i İslam ve Askerî, İstanbul, 1323, s.156.

Vilayetin 1877,1878 yılları at mevcuduna ilişkin tespit edilebilen nicel veriler Tablo 4.1’de gösterilmiştir;

Tablo 4.1. Erzurum Vilayeti’nin 1877, 1878 Yıllarındaki At Mevcudu

Sancak Adı	İğdiş (Adet)	Dişi (Adet)	Erkek (Adet)
Erzincan	-	6350	1250
Çıldır	600	6070	4000
Kars	500	1500	10110
Beyazıt	6000	9000	4000
Erzurum	2000	14650	8921
Genel Toplam	9100	37.570	28.281

Kaynak: EVS.1294, Def’a 8, s.141.

4.1.5. Sivas Vilayeti

Anadolu Yarımadası’nın ortasında yer alan Sivas vilayeti, İç Anadolu’nun yüksek bir platosu konumundadır. Kızılırmak’ın muhtelif kolları ile sulanan verimli toprakları vilayetin at yetiştiriciliği bakımından arz ettiği tarihsel değerlerin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bununla birlikte incelenen dönemde yetiştiricilik geleneğinin vilayetin hemen her tarafında aynı ölçüde gelişmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Karadeniz’e yakın olan Tokat ve Amasya sancakları, Sivas’ın bu yönden fakir olan bölgelerini temsil etmiştir. Karahisar-ı Şarkî’de (Şebinkarahisar) ise arazinin engebeli yapısı nedeniyle attan ziyade katır yetiştiriciliği ön plana çıkmıştır. Vilayete XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında yetiştiricilikteki şöhretini vakfeden kesimini ise Aziziye sancağı ve burada yapılan üretim faaliyetleri oluşturmuştur.⁷⁷² Ancak Sivas’ın Aziziye taraflarındaki at mevcudu Anadolu’nun yerli bir numunesini işaret etmez. Buna Rusya’nın Kafkaslarda Çerkez halka karşı uyguladığı yıldırma politikası sonucu 1864-1865 yıllarında Anadolu topraklarına göç eden Çerkez nüfusun beraberinde getirdiği nesil kaynak teşkil etmiştir. Söz konusu nesil, Sivas taraflarına sevk edilen Çerkezlerin önemli bir kısmının iskân edildiği ormanlık Uzunyayla bölgesinin ismine izafetle sonradan Uzunyayla ırkı diye anılmaya başlamıştır. Uzunyayla atlarının varlık gösterdiği mıntika belirgin bir sınır çizerek doğuda Kayseri ve güneyde Adana sınırına kadar uzanır.⁷⁷³

⁷⁷² Abidin, *age.*, s.65, 66; Sv.VS.1325, Def’a 17, s.189.

⁷⁷³ Abidin, *age.*, s.66; Selma Yel-Ahmet Gündüz, “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri”, *Turkish Studies*, V.3(4), Summer 2008, s.962. Abidin, Uzunyayla ırkının

1895 yılına ait bir arşiv kaydından⁷⁷⁴ anlaşıldığına göre ırkın yöredeki mevcudu XIX. yüzyıl sonlarına gelindiğinde 15.000'i aşkındır. XX. yüzyılın ilk çeyreği tamamlandığında ise Uzunyayla ırkı Sivas'ın 50.000 dolaylarında olduğu gösterilen at varlığı içerisinde 30.000 civarındaki mevcudu ile vilayet toplamının yarısından fazlasını meydana getirmiştir.⁷⁷⁵

4.1.6. Bitlis, Diyarbakır, Van ve Mamuretülaziz Vilayetleri

Mülki taksimat itibarıyla Osmanlı Devleti'nin ikinci sınıf vilayetlerinden biri olan Bitlis, XIX. yüzyıl sonlarında merkez sancakla birlikte Muş, Siirt ve Genç sancaklarından müteşekkildir.⁷⁷⁶ Arazisi çoğunlukla verimli, ova ve yaylalarında mera ve çayırılık alanı boldur. Muş, Ahlat, Garzan, Varto, Siirt taraflarında at yetiştiriciliği yaygın olarak yapılmıştır. Bu yörelerin at mevcudunu iyi nitelikteki hayvanlar meydana getirmiştir. Yalnız Genç sancağında arazinin engebeli yapısı nedeniyle at yetiştiriciliği gelişmemiştir. Muş taraflarında Arap ırkının Seklavi ve Maneki gibi önemli kabilelerine mensup ve irtifağı yüksekçe hayvanlar, bazı Kürt aşiretleri elinde ise Karabağ cinsinden hayvanlar bulunmuştur.⁷⁷⁷ 1892 yılına ait vilayet salnamesinde⁷⁷⁸ gösterildiği kadarıyla Bitlis'in bu tarihteki at mevcudu 2979'u erkek ve 6756'sı dişi olmak üzere 10.000'e yakındır.

Eski çağlardan itibaren Akdeniz-Mezopotamya-İran yol hattı üzerinde önemli bir merkez olan Diyarbakır yöresi, incelenen dönemde at mevcudu ve niteliği bakımından Bitlis vilayeti ile paralel bir nitelik arz etmektedir. Vilayet dâhilinde yetiştiricilik için uygun koşullar sergileyen pek çok mera mevcut olup bilhassa Mardin ve Cizre taraflarındakiler XX. yüzyıl başlarında oldukça meşhurdur. Vilayetin söz konusu dönemdeki at varlığı ortalama 41.000 dolaylarındadır.⁷⁷⁹

Van ve Hakkari sancaklarından meydana gelen Van vilayetinde XX. yüzyıl başlarında yıllık ortalama 50.000 raddesinde at yetiştirildiği ifade edilmektedir. Çayırılık alanın bol ve yonca üretiminin yaygın olduğu bölgenin buna binaen gelişkin bir yapıda olduğu

kökeninin Kafkasya Karabaş ırkına dayandığını göstermektedir. Buna göre Uzunyayla hayvanları Sivas'ın yerli hayvanlarına kıyasla daha cüsseli olup uzun hatlara sahiptirler. Yükseklikleri ortalama 1.42-1.53 cm.'dir. Abidin, *age.*, s.66.

⁷⁷⁴ **BOA.BEO.** 652/48896. Bu kayda göre sadece Patrik ismindeki tanınmış bir Çerkez muhacirin 1864'ten itibaren Kafkasya'dan temin ettiği hayvan sayısı 15.000 kadardır.

⁷⁷⁵ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.158, 159.

⁷⁷⁶ **Bt.VS.**1310, Def'a 1, s.133.

⁷⁷⁷ Abidin, *age.*, s.71.

⁷⁷⁸ **Bt.VS.**1310, Def'a 1, s.167. Belirtilen rakama tay mevcudunun dâhil edilmediği anlaşılmaktadır. 1892 salnamesindeki bu bilgiler 1898 yılı salnamesinde tekrarlanmaktadır. **Bt.VS.**1316, Def'a 2, s.147.

⁷⁷⁹ **DVS.**1319, Def'a 18, Zeyl s.11. 1903 ve 1905 yılı salnamelerinde bu bilgiler tekrarlanmaktadır. **DVS.**1321, Def'a 19, s.169; **DVS.**1323, Def'a 20, s.169. İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", **Ankara Üniv. DTCF Tarih Araştırmaları Der.**, C.18, S.29, Ankara, 1996, s.217; Abidin, *age.*, s.71; Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.218.

söylenilecek olan yetiştiricilik faaliyetleri bilhassa Van, Mahmudiye, Bargiri ve Erciş'te toplanmıştır.⁷⁸⁰

Mamuretülaziz vilayetinin at mevcudu ve niteliğine ilişkin bilgiler de Van vilayetinin olduğu üzere oldukça sınırlıdır. Dersim sancağı dağlık olduğundan yetiştiricilik faaliyetlerinin daha çok Harput ve Malatya taraflarında toplanmış olduğu bilinmektedir.⁷⁸¹ Kaynaklar⁷⁸², XIX. yüzyıl sonlarında bu vilayet dâhilinde yıllık ortalama 10.000 kadar at yetiştirildiğini göstermektedir. Bölgenin at mevcudunu Anadolu'nun ufak cüssedeki yerli numunesi meydana getirmiştir. Sultansuyu Çiftliği gerek yöre hayvanlarının ıslahı gerekse yurt yetiştiriciliğinin geliştirilmesi amacıyla bu bölgede kurulmuştur.⁷⁸³

4.1.7. Hüdavendigâr Vilayeti

Bursa merkez sancağı ile birlikte Ertuğrul, Kütahya, Karahisar ve Karesi sancaklarından meydana gelen Anadolu'nun bu geniş vilayeti, eski dönemlerden itibaren at yetiştiriciliği konusunda önemli bir yere sahip olmuştur.⁷⁸⁴ Arazisinin ziraata olan elverişliliği, ticari potansiyeli ve merkeze yakınlığı gibi etkenler dolayısıyla hayvan yetiştiriciliğinin yaygın olduğu vilayetin XX. yüzyıl başlarındaki evcil hayvan mevcudunun 1.000.000 dolayında olduğu bilinmektedir. Eskişehir yakınlarında bulunan Çifteler Çiftliği, uzun dönem Osmanlı Devleti'nin at yetiştiriciliği ve ıslahına yönelik takip ettiği politikaların başlıca dayanak merkezlerinden birini meydana getirmiştir. Vilayete ait muhtelif tarihli salnameden⁷⁸⁵ yörenin XX. yüzyıl başlarındaki at mevcudu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür.

Hüdavendigâr vilayetinin 1903-1904 yılları at mevcuduna ait tespit edilebilen nicel veriler Tablo 4.2.'de gösterilmiştir;⁷⁸⁶

Tablo 4.2. Hüdavendigâr Vilayetinin 1903, 1904 Yıllarındaki At Mevcudu

Sancak Adı	1903 Yılı At Mevcudu	1904 Yılı At Mevcudu
Bursa	16.868	16.771
Karesi	20.312	21.101
Ertuğrul	11.807	10.754

⁷⁸⁰ Abidin, *age.*, s.70; Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.214; “*Van Vilayeti Islâh ve Teksîr-i Hayvanât*” (Baytar Müfettişliğinin Raporu), *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.807.

⁷⁸¹ Abidin, *age.*, s.72.

⁷⁸² Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.207.

⁷⁸³ Abidin, *age.*, s.73.

⁷⁸⁴ *Hd.VS.*1324, Def'a 33, s.198-200; *Hd.VS.*1325, Def'a 34, s.134, 135.

⁷⁸⁵ *Hd.VS.*1321, Def'a 30, s.228; *Hd.VS.*1322, Def'a 31, s.312.

⁷⁸⁶ Abidin, *age.*, s.67.

Sancak Adı	1903 Yılı At Mevcudu	1904 Yılı At Mevcudu
Kütahya	15.655	15.311
Karahisar	11.700	11.773
Genel toplam	76.342	75.710

Kaynak: Hd.VS.1321, s.228; Def'a 30; Hd.VS.1322 Def'a 31, s.312.

4.1.8. Aydın ve Edirne Vilayetleri ile Dersaadet (İstanbul)

Aydın vilayeti, XIX. yüzyıl sonlarına kadar hayvancılık alanında özellikle nakliye tipi hayvan yetiştiriciliğinde ön plana çıkmıştır. Katır, eşek ve sığır yanında develer, bu amaçla istihdamı tercih edilen cinsler olmuşlardır. At cinsi ise ancak 1890'lı yıllarda nakliye işlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁸⁷ Vilayet salnamelerinde bu savı destekleyici nitelikte veriler mevcuttur. Örneğin 1893 tarihli vilayet salnamesinde⁷⁸⁸ yalnız İzmir şehrinde nakliye kullanılan 500 kadar iki tekerlekli beygir arabası olduğu ifade edilmektedir. Aydın'ın XIX. yüzyıl sonlarında 2.500.000'u aşan evcil hayvan mevcudu içerisinde at cinsinin miktarı 1891 tarihli bir istatistikte⁷⁸⁹ 16.000 dolaylarında gösterilmektedir.

Edirne vilayetinin at mevcudunu Anadolu'nun küçük numune olarak nitelenen yerli hayvanları meydana getirmiştir. Bölgedeki yetiştiricilik faaliyetleri çoğunlukla Meriç havzasında yoğunlaşmıştır.⁷⁹⁰ Vilayetin at varlığına dair ulaşılabilen en eski kayıt 1870 yılına aittir. Vilayet salnamesinde⁷⁹¹ yer alan bu kayıta erkek mevcudu 4600, dişi mevcudu 38.000 olarak gösterilmektedir. Ancak, I. Balkan Savaşı sonrası yaşanan Bulgar istilası sonucu yöredeki yetiştiricilik faaliyetleri sekteye uğramış ve at sayısı ciddi oranda azalmıştır. Vilayetin XX. yüzyıl başlarındaki at miktarı 23.000 dolaylarındadır.⁷⁹²

İstanbul'un at varlığı ve niteliği hakkında ise net bir bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Uzmanlar⁷⁹³ bunun temel gerekçesini payitahta her bölgeden ve her ırktan at gelmesine bağlamaktadır. Köy yerleşiminin yaygın olduğu kesimlerde küçük cüssedeki hayvanlar boldur. Buna karşılık şehirde ve bilhassa meraklıların elinde iyi nitelikte hayvanlara sık rastlanmıştır. İstanbul incelenen dönemde at ticaretinde de önemli bir merkez olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın

⁷⁸⁷ AVS.1308, Def'a 13/2, s.734; Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.185.

⁷⁸⁸ AVS.1311, Def'a 14, s.142.

⁷⁸⁹ Vesait-i Nakliye İstatistiğinden alınan verilere göre İzmir, Saruhan, Aydın bölgesi toplamı 12.388 adet ve Menteşe ile Denizli bölgesi toplamı 3803 adettir. AVS.1308, Def'a 13/2, s.520-523. Ayrıca bkz. Abidin, *age.*, s.73.

⁷⁹⁰ Abidin, *age.*, s.74.

⁷⁹¹ Ed.VS.1287, Def'a 1, s.162; Ed.VS.1289, Def'a 3, s.189.

⁷⁹² Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *age.*, s.37, 38.

⁷⁹³ Abidin, *age.*, s.74.

hemen öncesine ait bir istatistik⁷⁹⁴, Fatih At Pazarı'nda 4600, Üsküdar Pazarı'nda ise 1300 atın satıldığını göstermektedir. XX. yüzyıl başlarında İstanbul'da tramvay idaresinde, sürücüler elinde ve at arabalarında istihdam edilen koşum, binek ve yük beygirlerinin sayısı 40.000'i geçmektedir.⁷⁹⁵

4.1.9. Rumeli Vilayetleri (Yanya, Manastır, İşkodra, Kosova ve Selanik)

Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarında yer alan bu beş vilayetin incelenen dönemdeki at varlığı çoğunlukla nakliye beygirlerinden meydana gelmektedir. Özellikle Selanik İstanbul'dan sonraki en büyük ticaret merkezi olduğundan, Rumeli'de nakliye beygirinin bol bulunduğu bir yer olmuştur. Vilayette geniş çayır ve meralarla birlikte her sene çiftçi tarafından toprağı dinlendirmek maksadıyla nadasa bırakılan ziraat alanlarının miktarı 6.000.000 dönümü aşkındır. Bu arazi hayvan otlatılmasına tahsis olunmuştur. Burada otlatılan 4.000.000'dan fazla çift, damızlık ve nakliye türünden hayvan arasında at cinsinin mevcudu XIX. yüzyıl sonunda 80.000 dolaylarındadır.⁷⁹⁶ Kosova vilayetinde Üsküp sancağı toprakları, Yanya'da ise Mozke ovası yetiştiriciliğin yaygın olduğu bölgelerdir.⁷⁹⁷ Yayla ve meraların bol bulunduğu Manastır'da XX. yüzyıl başlarındaki beygir mevcudu 30.000 kadardır.⁷⁹⁸

4.2. Arap Atı

Arap atı, sıcakkanlı at grubunun en meşhuru olup aynı zamanda yeryüzünde mevcut ırkların en eskilerindendir. Beğenilen vasıfları dolayısıyla birçok at ırkının kusurlarının ıslahında veya niteliklerinin iyileştirilmesinde kullanılmıştır.⁷⁹⁹

Diğer sıcak kanlı at ırklarında olduğu üzere ılıman ve sıcak iklimin hakim olduğu bölgelerde yetişen Arap atının⁸⁰⁰ XIX. yüzyılda başlıca üretim bölgeleri Suriye ve Irak topraklarıdır.⁸⁰¹ İlgili vilayet salnamelerinde⁸⁰² "*Ruy-ı zeminde en a'lâ cins esblerin memâlik-i*

⁷⁹⁴ Abidin, **age.**, s.74. Ancak Abidin bu istatistik için bir kaynak göstermemiştir.

⁷⁹⁵ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **age.**, s.23.

⁷⁹⁶ **Sl.VS.1307**, Def'a 10, s.70, 72, 73. Selanik vilayetinin at mevcuduna ilişkin ulaşılabilen en eski tarihli kayıt H.1288 (1871) tarihli vilayet salnamesinde yer almaktadır. Buna göre vilayette 8798 tay, 19.152 kısarak ve 2460 aygır bulunmaktadır. **Sl.VS.1288**, Def'a 2, s.94, 95. H.1293 (1876) yılı salnamesinde tay, kısarak ve aygır sayısı ayrıntılı olarak gösterilmeyip toplam sayı verilmiştir. Buna göre vilayetin 1876 yılındaki at mevcudu 18.483'tür. **Sl.VS.1293**, Def'a 6, s.76. 1299 salnamesinde bu bilgi tekrarlanmaktadır. **Sl.VS.1299**, Def'a 8, s.173. Ayrıca bkz. Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **age.**, s.42.

⁷⁹⁷ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **age.**, s.60; **Ks.VS.1318**, Def'a 8, s.534.

⁷⁹⁸ Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **age.**, s.52. H.1305 (1888) yılı vilayet salnamesinde bu sayı 10.000 olarak gösterilmektedir. **Mn.VS.1305**, Def'a 1, s.439.

⁷⁹⁹ Aral, **age.**, s.99; Grenier, **Usûl-i Islâh-ı Teksîr-i Hayvanât**, Çev. Resulzâde Hüseyin Hüsnî, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, 1300, s.67; Rafet Arpacık, **At Yetiştiriciliği**, Şahin Matbaası, Ankara, 1994, s.13; Abidin, **age.**, s.81. Arpacık, sıcak kanlı at ırklarını daha hafif ve ince beden yapısına sahip olan ve daha ziyade binek, spor ve hafif çekim için kullanılan hayvanlar olarak göstermektedir. Arpacık, **age.**, s.12.

⁸⁰⁰ Arpacık, **age.**, s.12

⁸⁰¹ Batu, **Türkler ve At**, s.53.

⁸⁰² **By.VS.1311**, Def'a 1, s.361.

mahrûsa-i şâhâne dâhilinde yetiştikleri ve zaten Arap atlarının menşe'i memâlik-i Osmâniye olduğu derkadır..." ifadesiyle dile getirildiği üzere söz konusu topraklar, XIX. yüzyılda Osmanlı hakimiyeti altındadır. Osmanlı Devleti'nin Arap ırkının en güzel numunelerinin yetiştiği bu topraklardaki egemenliği, Türk tarihinde ve Türk literatüründe Arap atının önemli bir yer edinmesini sağlamıştır.⁸⁰³

Arap atının Türk tarihinde özel bir yer edinmesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XX. yüzyılın ilk çeyreği boyunca devam eden sürece askeri, ticari ve zootekni açısından sağladığı katkı belirleyici niteliktedir. Bu süreçte Arap atı, Osmanlı ordusunun bel kemiğini meydana getiren süvari alaylarında en yaygın kullanılan ırk olmuştur. Süvari alayları için Anadolu'nun yerli ırklarından temin edilen hayvanların ıslahında da Arap damızlıkları kullanılan esas unsuru meydana getirmişlerdir.

Suriye ve Irak'ın yetiştiricilik potansiyeli, üretimdeki değeri yanında ırkın aynı zamanda büyük çaplı bir ticaretin konusu olmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasındaki topraklarının büyük kısmını şekillendiren Irak ve Suriye yöresinden sadece Hindistan'a yapılan Arap atı sevkiyatı yıllık ortalama 2000-3000 dolaylarındadır.⁸⁰⁴ Kaçak sevkiyat ise resmi kayıtlara geçen bu sayının çok üstünde seyretmiştir. Bu nedenle Osmanlı hükümetinin 1850'lerden sonra takip ettiği ihraç politikalarının şekillenmesinde de Arap atı önemli bir yer edinmiştir.

Türk tarihinde askeri, ticari, ekonomik ve zootekni yönünden bu derece büyük bir etki yaratan Arap atının karakteristik vasıflarının ortaya çıkışında, ırkın esas yetiştiricisi olan bedevi kabilelerin takip ettikleri üretim yöntemleriyle neslin devamlığı konusunda sergiledikleri muhafazakar tutum belirleyicidir.

Bedevi kabileleri, Batılı uzmanlarca tanındığı ve muhtelif vesilelerle ana yurdundan çıkarılarak farklı coğrafyalarda yetiştirilmeye başlandığı 1700'lü yıllara kadar Arap atının tek yetiştiricisi olmuşlardır. Arap atı ile bedevi arasındaki bu tarihsel ilişki, coğrafyanın kendine mahsus mizacı ile birlikte ırkın karakteristik vasıflarının şekillenmesinde ana rolü üstlenmiştir.⁸⁰⁵

Çölün çetin yaşam koşullarında ve diğer kabilelerle olan nüfuz mücadelelerinde bedevi kabileleri Arap atını yaratıcılarının kendilerine bir lütfu olarak görmüşlerdir. Bu nedenle neslin korunmasında son derece katı standartlar geliştirerek asırlar boyunca bu standartlara sadık

⁸⁰³ Batu, **Türkler ve At.**, s.52.

⁸⁰⁴ MVS.1325, Def'a 4, s.106.

⁸⁰⁵ <http://alkhamsa.net/education/education/al-khamsa-arabians.html> (1975 yılında kâr amacı gütmeyen bir organizasyon olarak ortaya çıkan ve Kuzey Amerika'da mevcut khamsa soyundan Arap atlarının neslinin korunmasını hedefleyen Al Khamsa Inc.'nin resmi internet sayfasıdır.)

kalmışlardır. Bedevilerin kontrolündeki üreme şeklinde, tek tipte hayvanlar elde edilmesinden çok çöl hayatının zorluklarına tahammülü olan hayvanların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu nedenle güzellik belli sınırlar dâhilinde takdir edilmekle birlikte üretimde daha çok fonksiyonelliğe önem verilmiştir. Takip edilen söz konusu üretim hattının doğal bir sonucu olarak bedevinin sahip olduğu hayvandan temel beklentisi hız, dayanıklılık ve itaat olmuştur.

Bedevi kabileleri her bir Arap atının nitelenmesinde ve kökeninin tespitinde gelişkin bir sözlü sistem kullanmışlardır. Bu sistemin ortaya çıkışında bedevinin asalet ve soya verdiği değer etkisi büyüktür. Bununla birlikte bir atın tarifinde kullanılan Batı kökenli “asil” veya “safkan” gibi kavramların bedevi nazarında Batı’daki kullanımına benzer bir karşılığı yoktur. Zira bedevi gözünde Arap atı zaten asil ve safkan olan anlamına gelir. Diğer bir deyişle, bedevi için asil olmayan Arap veya kısmen asil olan Arap diye tariflendirilecek bir Arap atından söz edilemez. Asil olmayan Arap, kısa ve basitçe *Arap olmayandır*. Bunlar hangi cinsle melezlenmiş olursa olsun genel bir tabirle *kadiş* diye anılmışlardır. Kadiş, safkan bir Arap’ın kanına yabancı bir kanın karışması sonucu elde edilen melez mahsulü temsil etmiştir.⁸⁰⁶ Bazı Batı kökenli öğretilerin savunduğu yabancı bir kanın safkan bir hayvandaki tahrif edici etkisinin beş nesil sonra genetik olarak etkisiz hale geleceği yönündeki sava karşılık Arap bedevileri, yabancı bir kanın safiyete olan olumsuz etkisinin en az yirmi nesil geçmedikçe telafi edilemeyeceğine inanmışlardır. Söz konusu *geri dönüşümsüzlük ilkesi*, Batılı ekol ile bedevi yetiştiriciliği arasındaki temel kavramsal farklardan birisini oluşturmuştur. Bunun devamı niteliğinde olmak üzere yabancı kan hatlarının nakli ile yerli ırkların mevcut niteliklerinin geliştirilebileceği yönündeki Batılı yaklaşıma karşılık, bedevi kabileleri safkan bir atın insan

⁸⁰⁶ <http://alkhamsa.net/education/education/the-bedouin-horse/asil.html>, Al Khamsa Inc. Yayınlarından **Al Khamsa Arabians III**, adlı eserden (naklen). Bedevi kabilelerin Arap ırkından olan ve Arap ırkından olmayan at gruplarına ilişkin bu tasnifi, XX. yüzyıla gelindiğinde yerli ve yabancı muhtelif uzman tarafından fark edilmiş ve dönemin eserlerine yansıtılmıştır. Bunun sonucu olarak XX. yüzyılın başlarında yazılmış eserlerde Arap Yarımadası ve civar bölgelerde mevcut at ırkları ortak bir kanaatle safkan, yarımkkan ve adi cinsten olmak üzere temelde üç grupta toplanmıştır. Örneğin Abidin, bedevi kabilelerin Arap cinsinden olanları *Arabî* veya *beledî* olarak nitelendirdiklerini, kadiş diye anılan grubun yarımkkanları teşkil ettiğini ifade etmektedir. Buna göre beledî ile kadiş dışında kalan ve Arap atı ile hiçbir ilgisi olmayan hayvanlar da *şimalî* diye adlandırılmışlardır. Abidin, **age.**, s.26. Grenier de benzer bir şekilde Arap ırkını safkan (*küheylanî*), yarımkkan ve adi cinsten olanlar olmak üzere üç grupta toplamaktadır. Fakat Grenier’e göre kadiş diye tabir edilenler adi ırktandır ve Avrupa’ya nakledilen Arap atlarının büyük çoğunluğunu bunlar oluşturmuştur. Grenier, **age.**, s.70,71. İstavri ise Arap atlarının asaletini bedevilerin yaptığı üzere kan derecelerine binaen şekillendirmiştir. Ana-baba Arap olan atları asil kabul eden İstavri, bunların bedevilerce *hor* diye tabir edildiklerini; baba Arap, ana muhtelif ırktansa *hecin*; ana Arap, baba muhtelif ırktansa *meghry* diye isimlendirilip yarımkkan kabul edildiklerini bildirmektedir. İstavri (Bandırma muayene-i hayvanat memuru, tabip), İstavri, “*Arap Atı*”, **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1.Sene, 15 Kanunuevvel 1324, No. 8, s.232. Buna karşılık modern kaynaklarda kadiş tabirinin yabancı bir ırktan olan atlar veya yabancı bir ırkla melezlenmiş Arap atları için bedeviler tarafından kullanılan argo bir tabir olduğu, bedevilerin bu tür hayvanları nitelemek için daha çok *hecin* tabirini kullandıkları gösterilmektedir. <http://alkhamsa.net/education/education/the-bedouin-horse/asil.html>, **Al Khamsa Arabians III** adlı eserden (naklen).

müdahalesi ile elde edilemeyeceğine inanmışlardır. Bu nedenle yetiştiricilikteki rollerini “neslin muhafazası” olarak tanımlamışlardır.

Asaletin tespiti hayvanın hangi ailelere mensup olduğunun bilinmesini gerektirdiğinden, çöl Arapları nezdinde asalet kadar önemli bir diğer konu yetiştirdikleri atın soyu olmuştur. Bu çerçevede Küheylan, Seklavi, Übeyyan, Dahman gibi ailelere mensubiyeti, bedevi kabileleri için bir hayvanın soyunun takibinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bedevi kabileler, aslı ve nesli belli olmayan hayvanları asil grubun bir üyesi olarak kabul etmemişlerdir. Badiye ahalisinin neslin belirlenmesi için geliştirdikleri sözlü sistemde alt kabile anlayışı bulunmadığından soyu yetiştiricilik yapan bedevi kabilelerin ismi ile birlikte anmışlardır. Soyun bağlandığı yer anlamına gelen ve *marabat* diye tabir edilen bu sistemdeki ikinci önemli unsur da hayvanı yetiştiren bedevi kabilesidir. Böylece soy ve marabat bir ata asil kimliğini kazandıran iki ana faktör olmuştur. Örneğin, Maneki Hadravi diye nitelenen bir Arap atından bahsedildiğinde hemen her bedevi kabilesi bunun Arap atının Maneki ailesinden olduğunu ve Hadravi kabilesi tarafından yetiştirildiğini bilmiştir. Soy ve marabata verilen değer bedevi kabilelerine kökeni konusunda geniş çaplı bir uzlaşma olan asil hayvanlara sahip olma olanağı tanımıştır. Çölün çetin yaşam koşulları nedeniyle kabileler arasındaki bilgi akışının tam olarak sağlanamadığı durumlarda ise asaleti konusunda şüpheye düşülen hayvanların döl hizmetinden faydalanılmamıştır.⁸⁰⁷

Bedevi kabilelerin neslin korunması amacıyla takip ettikleri söz konusu yetiştiricilik şekli, Arap atının fiziksel ve manevi açılarından karakteristik bazı özellikler sergilemesinde temel etken olmuştur. Arap atının bu vasıflarına klasik ve modern pek çok kaynakta ayrıntılarıyla yer verildiği görülmektedir. Örneğin Batu⁸⁰⁸, safkan bir Arap'ta ilk bakışta dikkati çeken niteliğin hayvanın beden yapısındaki kusursuz harmoni ve buna eklenen asalet olduğunu ifade etmektedir. Grenier⁸⁰⁹ ise Arap atının şark beygirlerinin övgüye mazhar olmuş tüm vasıflarını, diğerlerine nazaran daha fazla kendinde topladığına işaret etmektedir. Grenier'e göre bu vasıflar Arap atının dünya at ırklarının büyük çoğunluğunun ıslahına vasıta olmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin vaktiyle dünyanın en iyi Arap atlarının yetiştigi topraklardaki uzun süreli hakimiyeti, ırkın ve buna şöhret kazandıran vasıfların Osmanlı literatüründe de geniş ölçüde yansıma bulmasını sağlamıştır. Örneğin eski bir Türk eserinde⁸¹⁰ Arap atının karakteristik vasıfları şu şekilde dile getirilmektedir; “*Arap kavlince atın a'lâsı oldur ki; başı kuru ola, kalem kulaklı ola, burun delikleri büyük ola, boynu uzun ola, yani dal boyunlu, karnı*

⁸⁰⁷ <http://alkhamsa.org/education/the-bedouin-horse/asil>

⁸⁰⁸ Batu, **Türkler ve At**, s.53.

⁸⁰⁹ Grenier, **age.**, s.67.

⁸¹⁰ Emrullah Efendi'nin **Muhîtü'l-Maarif** adlı eserinden (naklen), Batu, **Türkler ve At**, s.52.

ziyade geniş ola, ceylan gözlü olup yavuz bakışlı ola ve yürüdükte iki adımı beyni altı zürâ' ola."

Arap atının yerli ve yabancı muhtelif kaynaktan ayrıntılı olarak gösterilen manevi ve fiziksel vasıflarını şöyle özetlemek mümkündür; safkan bir Arap'ta baş küçük ve güzeldir. Şekil itibarıyla dört köşe ve alna (cepheye) doğru genişçedir. Profil⁸¹¹ düz veya dalgalı olup burun üzerinde hafif bir çukurluk gösterir.⁸¹² Boyun uzun, bacaklar ince, kalçalar kuvvetli, omuzlar uzun ve adaleli, sırt ve bel düz-kısa, karın yuvarlak, cidago⁸¹³ alçak, sağrı⁸¹⁴ ufkî (horizontal) ve yuvarlak, kuyruk yüksekten bağlantılı ve hortum-varidir.⁸¹⁵ Büyük ve parlak, kır dondakilerde adeta sürmeli gözler, açık burun delikleri, küçük, dik ve hareketli kulaklar da hayvanın ilk bakışta seçilen diğer belirgin harici özelliklerindedir. Yele ipeğimsi, vücudu örten kıllar ince, yumuşaktır. Deri, altındaki kemik ve damarlar seçilecek kadar ince, adeta saydam haldedir. Kuvvet, çeviklik, kanaat, metanet, sabır ve tahammül; fiziki vasıfları yanında Arap atlarının yetiştiricilik ve ıslah için tercih edilen bir ırk olmasında etkili olan güçlü manevi vasıflar olarak bilinmektedir. Arap atının beğeni konusu olan bu manevi niteliklerinin gelişmesinde bedevi elinde sürdürdüğü çöl yaşamının belirgin bir etkisi olmuştur. Arap atlarının boy ortalamaları 1.38-1.55 cm. aralığında olup bu irtifa makbul niteliğin altındadır. Cidagonun alçaklığı neslin başlıca kusuru sayılmıştır.⁸¹⁶

Karakteristik nitelikteki fiziki ve manevi vasıflarına karşın Arap neslinin tek tipte, yeknesak şahıslardan meydana gelmiş homojen bir ırk olmadığı çoğunlukla kabul edilen bir görüştür. Bu görüşe göre Arap atı gerek etnik nitelikleri gerekse fizyolojik vasıfları itibarıyla muhtelif kabilelerden oluşmuştur. Söz konusu kabileler bir bölgeye mahsus olmamışlar ve XIX. yüzyılda yetiştiriciliğin ana merkezi olan Irak, Suriye ve Arabistan coğrafyalarında bağdaşık bir dağılım göstermişlerdir. Arap hayvanları arasındaki bu nesepsel çeşitlilikte muhtelif bedevi

⁸¹¹ Profil; Başın arkasından başlayıp burna kadar devam eden üst ve ön kısma denir. Aral, **age.**, s.65.

⁸¹² Batu, **Türkler ve At**, s.53; Grenier, hayvanın zekasını alnın genişliğine bağlamaktadır. Grenier, **age.**, s.67.

⁸¹³ Cidago yüksekliği; omuzbaşından yere kadar olan mesafeyi ifade etmektedir. <http://www.tdk.gov.tr>

⁸¹⁴ Sağrı; Memeli hayvanlarda bel ile kuyruk arasındaki dolgun, yuvarlakça bölümdür. <http://www.tdk.gov.tr>

⁸¹⁵ Yorgi Pesalti, "*Hayvanât-ı Ehliye; Arap Beygirleri*", **Felahat**, 1.Sene, 15 Temmuz 1329, No.9, s.136; Batu, **Türkler ve At**, s.55; Grenier, **age.**, s.68. Grenier, başın boyunla bağlantısının yüksekten olmasının hayvanın havayı kolaylıkla yarıp geçmesini ve rahat soluklanmasını sağladığını ve Arap atlarının bu nedenle 'havaya uçan hayvanlar' olarak anıldığını ifade etmektedir.

⁸¹⁶ **Beygirin Islâh ve Teksiri**, s.24; Batu, **age.**, s.55, 57; Pesalti, *agm.*, s.137; Grenier, **age.**, s.74; Abidin, **age.**, s.24; Saad, "*Cins-i Feres ve Islahı*", **Ziraat ve Smaat Tercüme-i Fünûn Odaları Mecmuası**, 1.Sene, 1 Cemaziyel Evvel 1302, S.1, s.45. İstavri Arap atlarının genel niteliklerini sıralarken dört uzvun; alın, göğüs, sağrı ve yanların (etrâf) geniş, dört uzvun; boyun, karın, üst dudak ve kalçaların uzun ve dört uzvun; böğür, bukağılık (bilek kısmı), kulak ve kuyruğun kısa olması gerektiğini kaydetmektedir. İstavri, *agm.*, s.231, 232. Ancak söz konusu nitelikler konusunda uzmanlar arasında standart bir görüş olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İstavri'nin bu ifadelerine karşılık Batu Arapların asil atlarda üç kısmın; kuyruk kemiği, sırt ve bileklerin kısa olmasını, üç kısmın; kulak, alt çene ve boyunun uzun olmasını, üç kısmın; alın, göğüs boşluğu ve sağrının geniş olmasını istediklerini ifade etmektedir. Batu, **Türkler ve At**, s.56.

kabilelerin kendilerine mahsus gelenekleri ile iklim şartları belirleyici olmuştur.⁸¹⁷ Bu suretle çeşitlenmiş olan Arap kabilelerinin Küheylan kabilesinden köken aldıkları kanısı yaygındır. Buna göre Seklavi, Hamdani, Maneki, Hedban vb. diğer meşhur Arap kabilelerin ortaya çıkışında özellikle Arap atının karakteristik vasıflarını üzerinde barındıran Küheylan-Acuz'un önemli bir etkisi vardır.

Bazı yetiştiricilik uzmanları⁸¹⁸ söz konusu kabileler için muayyen ortak vasıflar tayin etmişlerdir. Bunlar, *Küheylan kabilesinin* dayanıklılık ve kuvveti ile ön plana çıktığı ve erkeklik karakteri sergilediğine⁸¹⁹; *Seklavi kabilesinin* beden harmonisi ve güzelliği ile ön plana çıktığı ve dişilik karakteri sergilediğine⁸²⁰; *Maneki kabilesinin* sürat ve cüssesi ile dikkat çektiğine⁸²¹; *Hamdani kabilesinin* cüssenin büyüklüğü ve dayanıklılığı ile ön plana çıktığı ve uzun mesafeli yarışlar için gereken sürat ve dirence sahip olduğuna⁸²²; *Übeyyan kabilesinin* Araplar tarafından bilhassa damızlık için tercih edilmiş olduğuna⁸²³ ve *Hedban kabilesinin* yüksek irtifalı ile dikkat çektiğine kanaat getirmişlerdir.⁸²⁴

Arap atının bu gibi gruplamalara tabi tutulması modern kaynaklarda eleştiri konusu olmuştur.⁸²⁵ Kökeni XX. yüzyılın başlarına uzanan modern sava göre Arap atları arasında muayyen bazı tiplerden değil ancak asil grupların varlığından söz etmek mümkündür. Örneğin Aral ve Batu⁸²⁶, bedevilerin asalet fanatizmlerinin ve kırsağı esas alan yetiştiricilik

⁸¹⁷ Abidin, *age.*, s.26, 27.

⁸¹⁸ Selahattin Batu-Nurettin Aral, *Arabistan'da Atçılığın Bugünkü Durumu*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yay., Ankara, 1936, s.20.

⁸¹⁹ Aral, *age.*, s.102; Batu-Aral, *age.*, s.20; Aral, *age.*, s.120; Arpacık, *age.*, s.13.

⁸²⁰ Aral, *age.*, s.102; Batu-Aral, *age.*, s.20; Arpacık, *age.*, s.13. Abidin, ortalama 1.48-1.57 cm. irtifağında gösterdiği Seklavi kabilesinin Arabistan'da en yaygın kabile olduğunu ve hızlı gelişimi ile diğer kabileler arasında ön plana çıktığını ifade etmektedir. Ancak Seklaviler dayanıklı olmadıklarından daha çok kısa yarışlar için tercih edilmişlerdir. Abidin, *age.*, s.28.

⁸²¹ Arpacık, *age.*, s.13; Batu-Aral, *age.*, s.21,

⁸²² Aral, *age.*, s.102; Abidin, *age.*, s.27, 28.

⁸²³ Aral, *age.*, s.102.

⁸²⁴ Abidin, *age.*, s.28.

⁸²⁵ <http://alkhamsa.net/education/education/the-bedouin-horse/asil.html>

⁸²⁶ Bedevi kabileler, kırsağa dayalı bir üretim sistemini takip etmişlerdir. Bu nedenle XIX. yüzyılda Arap atının temel yetiştiricilik bölgelerindeki mevcut kırsak sayısının %95 gibi büyük bir oranı bedevilerin bineğine mahsus olmuştur. Yetiştiricilikte kırsağı ön plana alan bedevi kabileler binek için erkekleri nadir olarak tercih etmişler, erkek tayları çoğunlukla bir yaşlarını tamamlamadan elden çıkarmışlardır. Eski devirlerden itibaren takip edilen bu yöntemle her daim iyi cins kırsak elde edilmesi hedeflenmiştir. Elden çıkarılan erkek taylar hayvan tüccarları vasıtasıyla satıldıklarından, incelenen dönemde irkin temel yetiştiricilik bölgeleri olan Suriye ve Irak'ta istenen vasıflara sahip damızlık aygır oranı ancak %1-3 oranında olmuştur. “*Suriye Vilayeti Hayvanâtının Islah ve Teksiri* (Humus sıhhiye baytarının raporu)”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3.Sene, 31 Ağustos 1328, Aded 22, s.907, 908. Ancak bedevi kabilelerin kırsağa atfettikleri söz konusu değer, *kırsak bir tarladır, ne ekilirse o biçilir* düsturundan hareketle körü körüne bağlanılan bir yetiştiricilik metodu olmamıştır. Bunda rasyonel gerçekliğe dayalı iki önemli faktör etkilidir. Birincisi kırsaktan elde edilmesi hedeflenen kârdır. Zira kırsak doğurgan olduğu için badiye ahali tarafından *şecere-i müsmire* olarak görülmüştür. İstavri, *agm.*, s.232. İkincisi ise çöl hayatının bedeviye dayattığı yaşam koşullarıdır. Son derece meşakkatli olan bu koşullar dâhilinde kırsak aygıra kıyasla mahrumiyete daha dayanıklı, sevk ve idaresi daha kolay, barınması daha zahmetsiz ve çatışmalarda zaptı daha kolay olduğundan (örneğin kişnemeyip sahibini ele vermediğinden) bedevi kabilelerce tercihen kullanılmıştır. Abidin, *age.*, s.39; Grenier, *age.*, s.74. Başka bir kaynağa göre ise bedevi kabilelerin kırsağın asaletine atfettikleri

geleneklerinin Arap atının standart tiplere ayrıştırılmasına olanak tanımayacağını göstermektedirler. Zira bedeviler soyları dışının mensup olduğu aileye göre belirlemişlerdir. Söz konusu geleneğin bir sonucu olarak -erkek yada dişi- yeni doğan taylar, baba hangi kabileden olursa olsun anne kısrağın mensup olduğu kabileden kabul edilerek onun ismiyle anılmışlardır. Dolayısıyla soyun belirlenmesinde farklı bir kabileye mensup olabilen babanın kan yolu ile intikal ettirdiği muhtelif vasıflar göz ardı edilmiş ve kabileler arasında bir melezleme niteliği taşıyan birleşmelere rağmen, yeni doğan taylar safkan kabul edilmiştir. Aral ve Batu'ya göre, bedevilerin eski dönemlerden itibaren takip ettikleri bu geleneğe binaen Arap atlarını muayyen vasıflarla birbirinden ayırmak mümkün değildir. Buna karşılık Arap atının temel yetiştiricilik bölgeleri olan Irak ve Suriye'de asil at gruplarının varlığından söz etmek olasıdır.⁸²⁷ Çünkü bedevi kabileler yetiştirmede kullanacakları damızlıkların seçiminde -gerek aygır gerekse kısrağ- asaleti temel almışlar, tipe önem vermeyerek beden yapısındaki ufak tefek fiziksel kusurlara göz yummuşlardır. Çöl Araplarının asaletle verdikleri fanatiklik raddesindeki bu değer, güzellik yönünden ender numunelerin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır.⁸²⁸ Ancak asalet fanatizmi aynı zamanda aranan vasıflardaki safkan Arap atlarının aşiretler arasında dahi sınırlı sayıda yetişmesine neden olmuştur. Nitekim Burckhardt'a göre asil Arap atları arasında cüsse, kemik yapısı, mizaç, güzellik ve hareket kabiliyeti yönünden birinci sınıf hayvan sayısı, koca bir kabile içinde ancak 5-6 kadardır. Hatta, Suriye Çölü'nün tamamında bu sayı 200'ü geçmez.⁸²⁹ Bu durum yurt dışına sevki yapılan Arap hayvanlarının büyük bir kısmının kadiş diye tabir olunan adi veya yarımkan grubundaki hayvanlardan oluştuğu tezini güçlendirmektedir.

4.2.1. Arap Atının Kökeni

Arap atının kökeni ve Arabistan coğrafyasına nerden, nasıl geldiği konusu, hakkında pek çok fikir yürütülmekle birlikte belirsizliğini günümüze kadar korumuştur.

Akademik camiada Arap ırkının kökeni hakkında son yıllara kadar muhtelif görüşler öne sürülmüş olmakla birlikte ortak bir yargıya varılamamıştır. Uzmanlar arasında ırkın asil vatanı

değer aygır seçiminde de benzer bir hat takip etmelerini sağlamıştır. Bedevi kabileleri çoğunlukla sanıldığı üzere iyi nitelikte bir aygırın öneminden bihaber olmamışlar, asli vasıflarını korumak için cins kısraklarını seçereli ve hatta mizaçlarına uygun aygırlara çektirmeye büyük itina göstermişlerdir. Bunun için kısraklarını bazen yirmi konak kadar uzak mesafelerdeki şöhretli damızlıklara ulaştırmaktan kaçınmamışlardır. *Suriye'de Usûl-i Teksîr-i Nesl-i Feres*", **Ceride-i Baytariye ve Ziraiye**, 1.Sene, 1 Kanunuevvel 1315, No.3, s.48.

⁸²⁷ Batu-Aral, *age.*, s.21, 22.

⁸²⁸ Batu-Aral, *age.*, s.22, 23.

⁸²⁹ John Lewis Burckhardt, **Notes On The Bedouins And Wahabys (Collected During His Travels In The East)**, H.Colburn, and R.Bentley, Vol.2, 1831, s.57, 58. Pesalti ve Grenier de Burckhardt'ın bu görüşünü desteklemişlerdir. Pesalti, *agm.*, s.136, 137; Grenier, *age.*, s.70. Abidin ise sadece Avrupa'ya yapılan ihracatta değil, Hindistan'a yapılan ihracatta da sevk mevcudunun önemli bir kısmının bu tipteki hayvanlardan oluştuğunu göstermektedir. Abidin, *age.*, s.37.

konusunda beliren görüş ayrılıkları temelde birbirinden uzak ve özgün iki farklı coğrafya üzerinde yoğunlaşmaktadır; Arabistan ve Orta Asya.

İrkin kökeni konusunda Arabistan'a atıfta bulunan hizipte bir kısım uzman ve zoolog, kuzey Suriye düzlüklerinden Necid'e kadar uzanan sahanın Arap atının asıl vatanı olduğunu savunmuşlardır. Diğerleri ise eski bir Arap geleneğinde yankılanan '*Antik ve otantik olan her şeyde Yemen izi vardır.*' sözünü teyit eder nitelikte Yemen ve Hadramut'un verimli vadilerine işaret etmişlerdir.⁸³⁰

Orta Asya'yı temel alan görüşe gelince, bu ırkın ilk defa Orta Asya steplerinde Ari kavimler tarafından evcilleştirildiği kabul edilen Tarpan atından menşeyini aldığı iddiasına dayanmaktadır. Söz konusu görüşe göre Tarpan atı MÖ. 2000'li yıllarda yine Ari kavimlerce Ön Asya ve Mısır'a getirilmiş ve bu sayede bedevi kabilelerce tanınmıştır. Diğer bir deyişle bedevi kabileler Arap atını mazisi birkaç bin yıl öncesine dayanan Orta Asya'nın bu özgün proto-tipinden geliştirmişlerdir.⁸³¹ Arabistan ve çevresi de böylece MÖ. 2000'li yıllardan itibaren XX. yüzyıla kadar Arap atının temel yetiştiricilik bölgesi olmuştur. Morfolojik verilerin de desteklediği bu görüş son yıllarda yaygın olarak desteklenen savdır.

Arap atının tarihsel süreçteki yetiştiricilik coğrafyası XVIII. yy.a kadar Arap Yarımadası ve çevresiyle sınırlı belirgin bir çerçeve çizmiş ve bu çerçevenin dışına taşmamıştır. Bunun nedeni Batılı uzmanlarca tanınmaya başlandığı 1700'lü yıllara kadar, Arap atının tek yetiştiricisinin bedevi kabileleri olmasıdır. Başka bir açıdan bakılacak olursa bedevi kabilelerinin de yetiştirdiği tek ırk Arap ırkı olmuş ve bu nedenle Arap atının yetiştiricilik bölgeleri bedevi aşiret ve kabilelerin Arabistan ve civarındaki göç ve nüfuz alanları ile sınırlı kalmıştır.

Bedevi aşiret ve kabileleri 1600'lü yıllardan itibaren Arap Yarımadası'ndan civar bölgelere yönelen sürekli bir hareketlilik sergilemişlerdir. Bu keyfi bir göç olmamış, soylarının devamlılığı için uygun iklim ve coğrafya koşulları bulma kaygısı bu harekete belli bir amaç ve çerçeve çizmiştir. Arabistan'ın iki büyük aşireti olan Anze ve Şammarların XVII. yüzyıl başlarında gerçekleşen kuzey yönündeki göçleri Arap aşiret ve kabileleri arasındaki hakimiyet alanlarının kaba hatlarıyla ortaya çıkmasını sağlamıştır. Arap aşiretlerinin nüfuz bölgelerine

⁸³⁰ <http://alkhamsa.net/education/education/the-bedouin-horse/asil.html>, İrkin kökeni konusunda Necid bölgesine atıfta bulunan savın kökeni Carl Raswan'a dayanır. Ancak Batu ve Aral Raswan'ın bu görüşünü belgelere dayanmadığı gerekçesiyle eleştirmekte ve Raswan'ın kişisel biri yorumu olarak göstermektedirler. Batu-Aral, *age.*, (naklen) s.15.

⁸³¹ <http://alkhamsa.net/education/education/the-bedouin-horse/asil.html>

ilişkin günümüzde de önemli ölçüde varlığını koruyan esas taksimatın şekillenmesi ise XIX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür.⁸³²

XIX. yüzyıla ait yerli ve yabancı muhtelif kaynaktaki⁸³³ öne çıkan Arabistan'ın Arap cinsinin mevcudiyeti açısından zengin bir coğrafya olmadığı yönündeki savın temel gerekçesini de büyük olasılıkla Anze ve Şammarların kuzey yönündeki bu göçleri teşkil etmektedir. Çünkü bunlar Arap atı yetiştiriciliğinin esas kaynağı olan büyük bedevi aşiretleridir. Tarihsel yaşam alanlarındaki değişiklik, Arap ırkının yetiştiricilikteki ağırlık noktasının eş zamanlı biçimde kaymasına neden olmuştur. Zira aslen Arap Yarımadası kökenli olan söz konusu kabileler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Irak ve Suriye'de yerleşik görünmektedirler. Bunların aynı zaman diliminde Arap Yarımadası'ndaki varlıklarıyla üretim faaliyetlerine ilişkinse herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Bu durum, Arap ırkının yetiştiriciliği açısından Arabistan'a atfedilen tarihsel değerini tetkikini ve Arap Yarımadası ile Suriye ve Irak topraklarının XIX. yüzyıldaki üretim potansiyellerinin ayrı ayrı belirlenmesini zorunlu bir hale getirmiştir.

4.2.2. Arap Atının Temel Yetiştiricilik Bölgeleri

4.2.2.1. Arap Yarımadası (Arabistan)

Arabistan tabiri aslında, coğrafi açıdan yalnız Arap Yarımadası için kullanılabilir bir terimdir.⁸³⁴ Bununla birlikte XIX. ve XX. yüzyıl kaynaklarında çoğunlukla Suriye ve Irak topraklarının da içine eklendiği geniş bir sahaya ve burada yapılmakta olan yetiştiricilik faaliyetlerine atfen kullanılmıştır.

Arabistan teriminin coğrafi yönden karşılığı olan Arap Yarımadası ise doğuda Basra Körfezi ve Umman Denizi, güneyde Hint Okyanusu, batıda Kızıldeniz ile sınırlı olan kara parçasını işaret etmektedir. Arapların Ceziretü'l-Arap olarak andıkları yarımada, üç yönden doğal sınırlarla çevrili olup tek kara sınırını kuzey yönünden bağlantılı olduğu Asya kıtası oluşturmuştur. Ancak Arap Yarımadası'nın kuzey sınırı konusunda ortak bir kanaatin olmaması, Arabistan'ın tarihsel coğrafyasının Suriye istikametinde Halep ve Irak istikametinde Fırat Nehri'ne kadar genişletilmesi sonucunu doğurmuştur.⁸³⁵ Bu durum, Arap atının temel

⁸³² <http://alkhamsa.net/education/education/the-bedouin-horse/asil.html> (C.Raswan'ın "Tribal Areas and Migration Lines of the North Arabian Bedouins" başlıklı makalesinden naklen). Sami, Anzelerin Arap Yarımadası'ndan kuzeye doğru olan göçlerine ilişkin görüşü teyit etmektedir. Kamusu'l-Alam'da Anzelerin kökeninin Arap Yarımadası'nın orta kesiminde bulunan Yemame bölgesi olduğu gösterilmektedir. Buna göre Anzeler kuzeye doğru göç ederek zamanla Necid bölgesinde etkin hale gelmişlerdir. Şemseddin Sami, **Kamusu'l-Alam**, C.5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889, s.3224.

⁸³³ Burckhardt, *age.*, s.50. Pesalti ve Craven eserlerinde Burckhardt'ın bu görüşünü nakletmişlerdir. Pesalti, *agm.*, s. 137; Craven, **The Sporting Review**, Published by Rogerson and Tuxford, London, 1870, s.260.

⁸³⁴ Abidin, *age.*, s.29.

⁸³⁵ Goeje, Fırat'ın doğu yakasında kalan ve Arap aşiretlerince meskun olan Mezopotamya Ovası'nın coğrafyacılar tarafından ortak bir kanaatle Arabistan sınırının dışında tutulmuş olduğunu ifade etmektedir. M.J. De Goeje, "Arabistan" maddesi, **İA.**, MEB., C.1, Eskişehir, 1997, s.472, 473.

yetiştiricilik bölgelerinin taksimatında Arap Yarımadası topraklarının ana unsuru oluşturduğu ve yetiştiriciliğin bu merkezden etrafa dağıldığı yönünde bir yanılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Örneğin Abidin⁸³⁶ Arap atının yetiştiricilik coğrafyasının temel ögesini Arabistan coğrafyası olarak kabul etmiş, Suriye ve Irak'ı da bu coğrafyaya dâhil ederek ele almıştır. İstavri⁸³⁷ Arabistan'ın coğrafi yönden hududunu hayli geniş tutmuş, Irak ve Suriye yanında Mısır, Tunus, Cezayir ve Fas'ı da Arabistan topraklarına dâhil etmiştir. Bu suretle Asya ve Afrika'nın İslam memleketlerini Arap atının XIX. yüzyıldaki temel yetiştiricilik bölgeleri olarak göstermiştir. Arap atının *Toros dağ silsilesinin güneyinde bulunan topraklarda* yetiştiğine işaret eden Pesalti⁸³⁸, Suriye ve Irak bölgelerine yetiştiricilik yönünden özel bir önem atfetmekle birlikte bu bölgeleri Abidin ve İstavri gibi Arabistan toprakları kapsamında kabul etmiştir. Grenier⁸³⁹ ise seyyar aşiretlerin meskeni olan Fırat Nehri'nin geniş havzasını neslin esas yetiştiricilik bölgesi olarak göstererek Irak coğrafyasında bilhassa Yukarı Mezopotamya topraklarına vurgu yapmış, ancak burayı diğerleri gibi Arabistan toprakları dâhilinde kabul etmiştir. Böylece yetiştiriciliğin XIX-XX. yüzyıl aralığındaki ana merkezleri olan Suriye ve Irak bölgeleri, Arap Yarımadası yanında veya bundan sonra ikinci derecede öneme sahip bölgeler olarak algılanmışlardır. Kavram kargaşasının neden olduğu bu yanılığın, varlığını günümüze dek korumuştur. Halbu ki Arabistan'ın coğrafi yönden karşılığı olan Arap Yarımadası toprakları, incelenen dönemde Arap atı yetiştiriciliği açısından çoğunlukla fakir bir görüntü sergilemektedir.⁸⁴⁰ Bununla birlikte yarımadanın muhtelif sebepten ötürü civar bölgelerle Irak ile Suriye'deki yetiştiricilik faaliyetlerinin şekillenmesinde önemli bir etkisi olmuştur. Arap Yarımadası'nın komşu coğrafyaların yetiştiricilik faaliyetlerine yaptığı söz konusu etkinin anlaşılabilmesi için, bölgenin XIX. yüzyılın ilk ve ikinci yarısındaki yetiştiricilik yapısının analizi gereklidir.

Eski tarihlerden itibaren uzmanlarca muhtelif şekillerde taksim edilmiş olan Arap Yarımadası'nın⁸⁴¹, XIX-XX. yüzyıllarda Arap atı yetiştiriciliğindeki ağırlığı yönünden üç temel

⁸³⁶ Abidin, eserinin tamamında ırkın XIX. yüzyıldaki temel yetiştiricilik bölgelerine atfen Arabistan tabirini kullandığı halde bu tabirin coğrafi açıdan yalnız Arap Yarımadası için kullanılabilir bir terim olduğunu ifade etmektedir. Abidin, *age.*, s.29.

⁸³⁷ İstavri, *agm.*, s.230.

⁸³⁸ Pesalti, *agm.*, s.136.

⁸³⁹ Grenier, *age.*, s.68.

⁸⁴⁰ Burckhardt, *age.*, s.50. Arabistan'ın at mevcudu yönünden çok zengin bir coğrafi bölge olduğu görüşü yaygın olmakla birlikte Burckhardt'a göre dayanaksız ve hatalı bir bakış açıdır. 1830'lu yıllarda Arabistan coğrafyasında incelemelerde bulunmuş olan Burckhardt, Arabistan'da atın sadece verimli topraklarda, geniş meraların olduğu bölgelerde bulunmuş olduğunu, çorak bölgelerde ise atçılık geleneğinin gelişmediğini göstermektedir. Buna göre Arabistan'ın at mevcudu 1830'lu yıllarda Asya kıtasının aynı büyüklükteki bir diğer toprak parçasının çok altındadır. Burckhardt'ın işaret ettiği bu durum aslında Arap Yarımadası'nın tek başına yetiştiricilik faaliyetleri açısından arz ettiği fakir yapıdan kaynaklanmaktadır.

⁸⁴¹ Kudret Büyükoçşkun, "Arabistan" maddesi, *İA.*, TDV., C.3, 1991, s.248.

bölgeye ayrıldığı görülmektedir. Doğuda “Hicaz” ve “Yemen” ile batı tarafında Irak’a doğru uzanan “Necid”.

Coğrafi yönden ayrışık bir yapı arz eden yarımada'nın Hicaz ve Yemen'in yer aldığı doğu sahillerinde kuzey-güney yönünde uzanan Serat Dağları, Kızıldeniz'e bakan kıyı şeridini dağlık ve ovalık olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Dağlarla deniz arasına sıkışan ve kimi yerde genişliği 100 km.'ye kadar varan kısım *tihame* adıyla anılmaktadır. Sözlükte kötü koku, aşırı sıcaklık, durgun rüzgar vb. anlamlara gelen *tihame* yarımada'nın alçak kıyı şeridini oluşturmaktadır. Hicaz ve Yemen'in önemli bir kısmının yer aldığı bu düzlüğün, kuzeyde Akabe Körfezi'nden yarımada'nın güney ucunda Aden Körfezi'ne kadar kesintisiz bir biçimde uzandığı görülmektedir.⁸⁴² Havanın sıcak ve ağır olduğu *tihamede* (gerek Yemen gerekse Hicaz *tihamesinde*) iklim koşullarının elverişsizliği nedeniyle yetiştiricilik yaygın bir geçim kaynağı olmamıştır.⁸⁴³ Hicaz'dan Yemen'e doğru uzanan dağlık kesimde ise niceliksel yönden çok olmamakla birlikte 1830'lu yıllarda iyi cins Arap atlarının bulunduğu bilinmektedir. Ancak bunlar bölgenin kendi mahsulleri olmayıp Vahabiler döneminde Necid taraflarından satın alınmış hayvanlardır.⁸⁴⁴ Kuzeyden gelen bu grup haricinde, Arap Yarımadası'nın Akabe Körfezi'nden güneyde Yemen'e ve Yemen'in doğusunda Hadramut'a kadar olan topraklarını kapsayan geniş kısmında XIX. yüzyılın başlarındaki at mevcudu ancak 6000 kadardır.⁸⁴⁵ Şehirlerde de durum bundan farklı olmayıp Hicaz ve Yemen'in yerleşik halkı arasında yetiştiricilik geleneği şekillenmemiştir. Yemen'in iklimi hayvan yetiştiriciliği açısından uygun koşullar sergilemediği gibi doğuya doğru uzanıldığında, Umman taraflarında bu kez yüksek sıcaklık yetiştiricilik faaliyetlerinin gelişimine müsaade etmemiştir.⁸⁴⁶ Kuzeyde Mekke ve Medine arasında kalan topraklarda da durum Hicaz ve Yemen'den farklı değildir. Nitekim Burckhardt⁸⁴⁷, XIX. yüzyılın başlarında Mekke ve Medine arasında kalan *tihame* topraklarında 200 kadar atın dahi bulunamayacağına işaret etmektedir.

⁸⁴² Elnure Azizova, “*Tihame*” maddesi, **İA.**, TDV., C.41, 2012, s.153; Abidin, **age.**, s.31. *Tihame* arazisi üç kısımdır. Birinci kısım (yani kuzey bölgesi) Serat Dağları'nın Hicaz tarafına açılır ki buna Hicaz *tihamesi* denir. İkinci kısım Asire'e çıkan orta kısım olup Asir *tihamesi* diye adlandırılır. Üçüncü kısım ise güneydeki Yemen *tihamesi*dir. Ali Cevad, **Memalik-i Osmaniyenin Tarih ve Coğrafya Lügati**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1313, s.265. *Tihame* arazisinin toprağı kuru ve kumluk, havası sıcaktır. Her ne kadar Yemen dağlarından birçok nehir *tihame* düzlüklerine iniyorsa da hemen hepsi *tihamenin* kızgın kumlarında kuruyup bir takım kötü kokulu durgun sular oluştururlar. Sami, **Kamusu'l-Alam**, C.3, s.1710.

⁸⁴³ Abidin, gerek Hicaz gerekse Yemen *tihamesinde* yetiştiricilik faaliyetlerinin belirgin bir varlığı ve etkisinin olmadığını ve neslin *tihamede* asli vasıflarını kaybettiğini (irtifağın küçüldüğünü) kaydetmektedir. Abidin, **age.**, s.32, 33.

⁸⁴⁴ Burckhardt, **age.**, s.51.

⁸⁴⁵ Burckhardt, **age.**, s.51.

⁸⁴⁶ Burckhardt, Yemen'de iklimin hayvan gelişimi için uygun olmadığını ve bu nedenle muhtelif at hastalıklarının sık görüldüğünü ifade etmektedir. Buna göre Umman'ın at mevcudu ise yüksek sıcaklık dolayısıyla Yemen'den dahi azdır. Burckhardt, **age.**, s.52, 53.

⁸⁴⁷ Burckhardt, **age.**, s.53, 54.

XIX. yüzyılın başlarında Arap Yarımadasının yetiştiricilik yönünden farklı bir niteliği olan tek bölgesini “Necid” meydana getirmiştir. Necid, modern kaynaklarda⁸⁴⁸ tarihsel süreçte ‘*Khamsa*’nın en iyi küheylanlarını yetiştiren bölgelerden biri olarak gösterilmektedir.⁸⁴⁹ Bununla birlikte Necid yöresinin asil kan kaynağını temin eden bedeviler, Vahabiler döneminde Suud hanedanının baskısıyla ellerindeki kıymetli damızlıkları tasfiye etmişlerdir.⁸⁵⁰ Çünkü Suud hanedanı kısarak sahibi olan bedeviye çatışmalarda bağlı bulunduğu kabile şeyhi ile beraber hareket etme yükümlülüğü getirmiştir. Bu yükümlülüğü yerine getirmeyenlerin hayvanlarına -itaatsizlikleri gerekçe gösterilerek- el konulmuştur. Dönemin ünlü yetiştiricilik uzmanlarından olan Burckhardt’dan⁸⁵¹ edinilen bu bilgiye göre bedeviler sırf bu nedenle *atsız olmayı alternatif bir yaşam biçimi olarak kabullenmişler* ve sahip oldukları hayvanları elden çıkarmışlardır. Böylece Necid’deki at miktarı yıldan yıla azalmış ve XIX. yüzyılın ikinci yarısına girerken bölgedeki yetiştiricilik geleneği önemli ölçüde gerilemiştir.

Burckhardt⁸⁵² Necid hayvanlarının kısa sürede elden çıkarılmasının Arap Yarımadası’nın diğer yörelerinde önemli bir etki yaratmış olduğunu göstermektedir. Örneğin Necid yöresi (bilhassa Cebel-i Şammar tarafları) atlarının önemli bir kısmı Yemen ve Hicaz’a götürülmüştür. Bunun bir sonucu olarak 1800’lerin başlarında Mekke şerifi son derece kıymetli bir damızlık kadrosuna sahip olmuştur.

⁸⁴⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Al_Khamsa

⁸⁴⁹ Al Khamsa, Arap ırkının safkan diye tabir edilen ve bedeviler tarafından yetiştirilen asil kan hatlarına sahip at grubudur. Terim olarak ‘The five’, yani *beş* anlamına gelen Al Khamsa’nın aynı zamanda Arap ırkının kaynağı olan beş özel kısarak ve bunların soyunu ifade eden mitolojik bir kökeni vardır. Buna göre söz konusu kısaraklar İslam Peygamberinin O’na sadakatle bağlı olan en sevdiği kısaraklarıdır. Al Khamsa adı verilen bu beş kısarak Arap atının beş ana kan hattını oluşturmuş ve diğerleri bunlardan türemiştir. Çoğu uzmana göre Küheylan, Seklavi, Übeyyan, Hamdani ve Hedban familyaları söz konusu ana kan hatlarını temsil etmektedir. http://en.wikipedia.org/wiki/Al_Khamsa

⁸⁵⁰ Bilindiği üzere Necid bölgesi 1700’lü yıllardan itibaren Suudi ailesinin nüfuz bölgesi olmuştur. Suudiler 1744’ten sonra Vahabi hareketinin koruyuculuğunu yapmak suretiyle yöredeki hakimiyetlerini genişletmeye çalışmışlardır. Vahabiliğin hamiliğini üstlenmekle dini bir motivasyon kazanan Suudi hareketi Arap Yarımadası’nda kısa sürede güçlenmiş, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Mekke ve Medine şehirleri Vahabi kuvvetlerince ele geçirilmiştir. Osmanlı hükümeti Vahabiliğin siyasi temsileliliğini yürüten Suudi ailesine karşı Mısır valisi Mehmet Ali Paşa’yı görevlendirmiştir. M.Ali Paşa’nın oğlu Tosun Paşa komutasındaki Osmanlı güçleri ilk etapta Mekke ve Medine’yi ele geçirmişlerdir. 1818’de dönemin Suudi lideri Abdullah bin Suud, ailesi ile birlikte esir alınarak İstanbul’a gönderilmiştir. Bunun üzerine Mısır kuvvetleri Basra’ya kadar olan bölgede Osmanlı hakimiyetini yeniden tesis etmişlerdir. Veysel Ayhan, “*Geçmişten Geleceğe Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri*”, **Ortadoğu Analiz**, ORSAM, C.2, S.23, Kasım 2010, s.26-28. Burckhardt, Hicaz’ın başlıca askerî gücünü deve süvarileri ile yaya askerlerin teşkil ettiğini, bu nedenle Vahabiler’in Mısır kuvvetlerine karşı direnişlerinde 25.000 dolaylarındaki askerinin ancak 500’ünü süvarilerin oluşturduğunu kaydetmektedir. Bunların atları ise Necid yöresinden ve Suudi hanedanı üyesi Faysal’ın kuvvetlerinden tedarik edilmiştir. Burckhardt, **age.**, s.54. Sami, Vahabi kuvvetlerinin Necid yöresinden gönderilen Anze süvarileri ile desteklendiğini teyit etmekte ise de buradan sevk edilen süvari sayısını bin iki yüz olarak göstermektedir. Sami, **Kamusu’l-Alam**, C.5, s.3224.

⁸⁵¹ Burckhardt, **age.**, s.55.

⁸⁵² Burckhardt bu tarihlerde zengin Müslüman hanımları için eşleri adına Mekke şerifine at hediye etmenin moda haline gelmiş olduğunu bildirmektedir. Burckhardt, **age.**, s.55.

Necid hayvanlarının elden çıkarılması Arap Yarımadası'na komşu iki coğrafyada; Irak ve bilhassa Suriye'de en büyük etkiyi yaratmıştır. Kaynaklar⁸⁵³, Irak ve Suriye'nin bu tarihlerden sonra yetiştiricilikte ön plana çıkmış olduklarına dair dikkat çekici veriler sunmaktadır. Necid neslinin tasfiyesinin Irak'ta gözlemlenen belirgin etkisi yetiştiricilikten ziyade ticari anlamda olmuş, buradan sevk edilen hayvanların büyük bir kısmı Basra Körfezi yoluyla Hindistan'a nakledilmişlerdir. Necid atlarının Suriye'ye nakliyse büyük bir dönüşüm sürecinin başlangıcını oluşturmuştur. Suriye, yörede toplanan meşhur kabilelerin etkisiyle zaman içerisinde Irak yanında başlıca asil kan kaynağı haline gelmiştir.⁸⁵⁴

Arap atı yetiştiriciliğinin ağırlığında meydana gelen ve XIX. yüzyılın ilk yarısına ait bu değişimin saptanması, söz konusu çalışmanın araştırma süresini kapsayan yıllardaki verilere ışık tutacak niteliktedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçteki temel yetiştiricilik merkezleri ve yetiştiricilik potansiyelleri hakkındaki verilerse şöyledir;

4.2.2.1.1. Hicaz

Arap Yarımadası'nın coğrafi koşulları nedeniyle müstakil bir bölgesi niteliğinde olan Hicaz, yarımadanın birbirinden tamamen farklı iklim ve coğrafya koşullarının hakim olduğu Necid ile tihame arasında bir nevi sınır teşkil ederek güneyde Yemen'e doğru uzanır.⁸⁵⁵ Hicaz'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısında Arap atı yetiştiriciliği konusunda arz ettiği değere ilişkin bilgiler oldukça sınırlıdır. Salnamelerde⁸⁵⁶ vilayetin hemen her yerinde at bulunduğu bildirilmekte ise de bunların nitelikleri ve nicelikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Öte yandan Hicaz'ın yerleşimin esas mevkisi konumundaki yüksek kesiminde, arazinin taşlık olması nedeniyle yetiştiricilik için elverişli koşullar yaratan buğday, arpa ve yulaf üretiminin sınırlı olduğu bilinen bir gerçektir. Buna bakarak dağlık alanın 1850 sonrasında da at varlığı yönünden XIX. yüzyılın ilk yarısındaki fakir yapısını koruduğunu tahmin etmek mümkündür. Vilayetin alçak kesimini oluşturan Hicaz tihamesinde ise küçük irtifadaki atlar bulunmuştur. Hicaz'ın sınırlı sayıdaki asil numunelerini eşraf elindeki hayvanlar meydana

⁸⁵³ Batu, Necid'in Vahabiler döneminde önemli bir yetiştiricilik merkezi olduğunu ve söz konusu faaliyetleri Anzeler'in gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Buna göre Vahabiler döneminden sonra yetiştiriciliğin ağırlık merkezi Necid'den Badiyetüşşam ile Irak çöllerine kaymıştır. Batu, **Türkler ve At**, s.53. Ancak Batu, Necid'in yetiştiricilikteki yerinin gerilemesinde Burckhardt'ın vurgu yaptığı Vahabi etkisinden bahsetmez.

⁸⁵⁴ Burckhardt, **age.**, s.55, 56.

⁸⁵⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, '*Hicaz*' maddesi, **İA.**, TDV., C.17, 1998, s.432, 433; Abidin, **age.**, s.32. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sonrasında Osmanlı yönetimine geçen Hicaz, 1860'lara kadar Mekke, Medine ve Cidde ile bunlara bağlı kaza ve nahiyelerden oluşan bir eyalet statüsündedir. Hicaz eyaleti 1864 Vilayet nizamnamesi ile birlikte sancak, kaza, nahije şeklinde yeniden teşkilatlandırılarak bir vilayete dönüştürülmüştür. Bu teşkilatlanma ile Mekke vilayet merkezi olmuş, eski eyalet merkezi Cidde ile Medine ise birer sancak haline getirilmiştir. Zekeriyâ Kurşun, "*Hicaz*" maddesi, **İA.**, TDV., C.17, 1998, s.437, 438.

⁸⁵⁶ **Hc.VS.1305**, Def'a 3, s.110; **Hc.VS.1306**, Def'a 4, s.142.

getirmiştir.⁸⁵⁷ Burckhardt'ın Necid atlarının tasfiyesi hakkında vermiş olduğu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, bunun önemli bir kısmını Necid'den yöreye sevk edilen hayvanların meydana getirdiği düşünülebilir.

4.2.2.1.2. Yemen Vilayeti

Yemen vilayeti, Arap Yarımadası'nın Kızıldeniz'le Aden Körfezi'ni ayıran Babü'l-Mendeb Boğazı'na doğru uzanan burnunda yer alan topraklardır. İdari taksimatta San'a, Hudeyde, Asir ve Ta'iz sancaklarından müteşekkil olan vilayet⁸⁵⁸, coğrafi açıdansa *dağlık* (cebel) ve *ovalık* (tihome) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Ovalık kısmı oluşturan ve Arap tihamesinin buradaki uzantısı konumundaki Yemen tihamesi, yazın + 60 C⁰ dereceye kadar çıkan sıcaklığı nedeniyle yetiştiricilik için uygun nitelikler arz etmez. Bu nedenle XIX. yüzyılın başında olduğu üzere ikinci yarısından itibaren de at yetiştiriciliği açısından fakir bir bölge olmuştur. Burada yetiştiricilik yapıldığına ilişkin bir veriye rastlanmamaktadır.⁸⁵⁹

Yemen'in yüksek kesiminde ise dağlar, Umman Denizi ve Kızıldeniz etkisiyle oluşan yağmur bulutlarını çektiğinden ılıman bir iklim hakim olmuştur. Toprağın bitelgesini arttıran bu durum, *cebel* bölgesi olarak da nitelenen dağlık alanın verimli mera ve çayırlar yönünden zengin bir manzara sergilemesini sağlamıştır.⁸⁶⁰ Bununla birlikte Yemen vilayeti -gerek dağlık mntıkada gerekse Yemen tihamesinde- XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Arap atı yetiştiriciliği yönünden göze çarpan bir varlık gösterememiştir. Nitekim Abidin⁸⁶¹, Yemen'in at mevcudunun genel olarak makbul vasıflar taşımayan ufak cüssedeki hayvanlardan ibaret olduğunu, asil numunelerin çoğunlukla dışarıdan getirtildiği bilgisini vermektedir. Vilayet salnamelerinde⁸⁶² yer alan kayıtlar da bu savı destekler niteliktedir. Şöyle ki; Yemen'de at yetiştiriciliği ancak 1880'lerden itibaren yerli halk ve askeri-mülki idareciler arasında rağbet

⁸⁵⁷ Abidin, *age.*, s.32. Sami, Hicaz'ın zirai potansiyelinin bölgesel ihtiyacı ancak karşılayabildiği yönündeki bilgileri teyit etmesine rağmen yörenin cins at yetiştiriciliği yönünden meşhur olduğunu iddia etmektedir. Sami, **Kamusu'l-Alam**, C.3, s.1929, 1930.

⁸⁵⁸ Necdet Sakaoğlu, **20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası**, Denizbank Yay., İstanbul, 2007, s.295, 296. Bostan, Yemen'in söz konusu idari teşkilatlanmasının 1872 tarihli bir düzenleme sonrasında ortaya çıktığını kaydetmektedir. Yemen'in bundan sonraki idari yapılanmasında büyük bir değişim olmamıştır. İdris Bostan, "Yemen" maddesi, **İA.**, TDV., C.43, 2013, s.411.

⁸⁵⁹ Abidin, *age.*, s.32-34.

⁸⁶⁰ Abidin, *age.*, s.32, 33; Sakaoğlu, *age.*, s.295.

⁸⁶¹ Söz konusu hayvanların Burckhardt'ın ifade ettiği üzere Necid'den getirilen asil atların soyundan olduğunu tahmin etmek mümkündür. Abidin ise Yemen'in *beledi* denen yerli hayvanlarına önemli ölçüde Turan (Moğol ırkı) kanı karışmış olduğuna işaret etmektedir. Abidin, *age.*, s.34. Bu iddia, Yemen atlarının bedevi kabileleri nazarında safkan niteliği taşımadığı savını destekler niteliktedir.

⁸⁶² Vilayet salnameleri, yetiştiriciliğin San'a sancağında 1880'lerde geliştiğini göstermektedir. Bu tarihlerden itibaren atçılık gerek yerli halk gerekse askeri-mülki idareciler arasında büyük bir rağbetin konusu olmuş ve böylece yörenin at cinsinden olan hayvan varlığı kısa zamanda 1000'i aşmıştır. Söz konusu hayvanların *Küheyletü'l-asl* cinsinden oldukları yönündeki kayıtlara bakılacak olursa önemli bir kısmının safkan olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bununla birlikte yine salname kayıtlarına göre, Yemen'in seriliği ve güzelliği ile dikkat çeken Arap cinsi, Irak'ın cüsseli numunelerinin gerisinde kalmıştır. **YVS**.1304, Def'a 3, s.212; **YVS**.1305, Def'a 4, s.41; **YVS**.1306, Def'a 5, s.58; **YVS**.1313, Def'a 9, s.353.

görmeye başlamıştır. Bölgenin at mevcudu da bu tarihlerden itibaren artış göstermiştir. Şu halde Yemen’de safkan Arap atı yetiştiriciliğinin gelişkin olduğuna yönelik yaygın görüşün, XX. yüzyıl sonlarına kadar tarihsel verilerin desteklediği bir sav olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Yemen’in incelenen tarihlerdeki sınırlı asil kan kaynaklarını ise San’a sancağı ve Asir sancağına bağlı Gamid kazası teşkil etmiştir.⁸⁶³

4.2.2.1.3. Necid Sancağı

Necid, Osmanlı mülki-idari taksimatında Basra vilayeti dâhilinde yer almaktadır. Basra’nın Arap atı yetiştiriciliği bakımından istisnai bir bölgesini oluşturur. Ancak bağlı bulunduğu mülki-idari birimin farklılığına karşın Necid sancağı söz konusu çalışmada coğrafi açıdan varlık gösterdiği Arap Yarımadası kapsamında ele alınmıştır. Bunun temel nedeni, XIX. yüzyılda Arap atının başlıca yetiştiricilik bölgeleri olarak gösterilen Arap Yarımadası ile Suriye-Irak yörelerinin yetiştiricilikteki ağırlıklarının tespiti ve bölgesel değerlerinin kıyaslanabilmesi gayesidir.

Üç tarafı çöllerle kaplı olan, deniz seviyesinden ortalama 1000-1200 m. yükseklikte müstakil bir plato niteliğindeki Necid bölgesi⁸⁶⁴, klasik kaynaklarda⁸⁶⁵ alçak kısımları Irak ve Suriye yöresine, yüksek kısımları ise tihame ve Yemen’e bakan Orta Arabistan’daki yüksek ve geniş arazi olarak gösterilmektedir. Hicaz ve Irak toprakları arasında kalan bu platonun kuzeydoğu istikametinde yer alan geniş ve yeşil vadiler, Necid’in ziraat ve hayvancılık yapılan kısmını meydana getirmişlerdir.⁸⁶⁶

En eski göçebe Arap aşiretlerin yerleşim bölgesi olan Necid ve civarı kimi araştırmacılara⁸⁶⁷ göre aynı zamanda Arap atının ortaya çıkış yeridir. Bu görüş son yıllarda pek çok uzmana göre geçerliğini yitirmişse de Necid bölgesinin eski dönemlerden itibaren ırkın başlıca üretim bölgelerinden biri olduğu konusunda ortak bir kanaat hakimdir. Yöre, yetiştiricilikteki bu konumunu XIX. yüzyıl başlarına kadar korumuştur.⁸⁶⁸ Ancak Necid’in

⁸⁶³ Abidin, *age.*, s.34; *YVS*.1306, Def’a 5, s.58. Sakaoğlu, safkan Arap atı yetiştiriciliğinin Yemenlilerin geleneksel tutkusu olduğunu ifade etmekle birlikte bunun Yemen vilayetinin hangi bölgelerinde yaygın olduğu hakkında bilgi vermemektedir. Sakaoğlu, *age.*, s.297. Goeje ise Sana’nın güneyinde bulunan Zimar ile kuzeydeki Cavf’ın atlarının meşhur olduğunu kaydetmektedir. Goeje, *agm.*, s.474, 479.

⁸⁶⁴ Abidin, *age.*, s.34, 35.

⁸⁶⁵ Zekeriya Kurşun, “Necid” maddesi (naklen), *İA.*, TDV., C.32, 2006, s.491.

⁸⁶⁶ Kurşun, *agm.* s.491.

⁸⁶⁷ Batu-Aral, *age.*, s.15; Arpacık, *age.*, s.13.

⁸⁶⁸ Burckhardt, Necid’i 1830’lu yıllara dek *khamsa* atlarının en güzel numunelerinin yetiştiği bölgelerden biri olarak göstermektedir. Burckhardt, *age.*, s.53. Abidin’e göre Necid atları Arap cinsinin, ortalama 1.32-1.43 cm. irtifağındaki klasik numunesini oluşturmaktadır. Abidin, *age.*, s.35. Başka bir eserde Necid yöresinde yetişen atların Irak’ın diğer asil numunelerine kıyasla daha küçük irtifada oldukları teyit edilmekte, bununla birlikte oldukça metanetli hayvanlar olduklarına dikkat çekilmektedir. *Beygirin Islâh ve Teksîri*, s.28.

yetiştiricilikteki önemi Vahabiler döneminden itibaren belirgin surette azalmış ve üretim faaliyetlerinin ağırlığı Suriye-Irak taraflarına kaymıştır.⁸⁶⁹

4.2.2.2. Irak ve Suriye'nin Yetiştiricilik Potansiyelleri

Suriye ve Irak yöresi Arap atının en eski zamanlardan itibaren iki önemli yetiştiricilik ve ihraç merkezi olmuştur. Buraların Arap atı üretim ve ticaretindeki değeri XIX. yüzyılda daha da artmıştır.⁸⁷⁰ Söz konusu iki bölgeden Suriye'de yapılan üretimin kaynağını Badiyetüşşam diye tabir edilen Suriye Çölü'ndeki seyyar aşiretler meydana getirmiştir.⁸⁷¹ Irak'ın asil nitelikteki Arap numuneleri ise Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı verimli El-Cezire arazisindeki badiye ahali tarafından yetiştirilmiştir.⁸⁷² “Nim meskûn” diye tabir edilen yarı göçebe gruplara kıyasla tamamıyla seyyar halde bulunan ve ziraatla hiçbir alakası olmayan bu aşiretlerin başlıcaları Anze ve Şammarlardır.⁸⁷³

Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati'nda⁸⁷⁴ Anzeler Arap Yarımadası'nın Necid, Suriye'nin Zor yörelerinde ve Cezire ile Berrüşşam'da göçebe halde bulunan, kollarıyla birlikte sayıları 500.000 nüfusa ulaşan büyük bir aşiret olarak gösterilmektedir. Buna göre Şammarlar ile daimi bir rekabet halinde olan Anzelerin temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Başlıca nüfuz alanlarını yazın Irak ve Berrüşşam civarı teşkil eder. Kış mevsiminde ise Şam, Halep vb. şehir ve kasabalara yaklaşırlar. *Kamusu'l-Alam*'da⁸⁷⁵ Anzeler hakkındaki bu bilgiler teyit edilmekle birlikte bölgedeki en güçlü Arap aşiretlerinden biri olan Anzelerin Şammar aşiretinden sayıca az olduğu ifade edilmektedir. *Osmanlı Atları*⁸⁷⁶ adlı eserde ise Anze, göçebe halde olan anlamında gösterilmekte ve aşiretin soyu Tahir sülalesinden Anaz isimli şahsa bağlanmaktadır. Buna göre Anzeler müstakil bir kabile olmayıp Suriye çöllerinde, özellikle de Hama, Humus mıntkasında her biri 10-15 bin kısrağa sahip birden çok kabileden meydana gelmiş bir aşirettir.

Kaynaklar Şammarlar hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Örneğin Goeje'ye⁸⁷⁷ göre Şammarlar, Hz. Muhammed devrinden birkaç asır önce Necid'in kuzeyine göç eden Yemen'in büyük nüfuz sahibi kabilesi Taylar'ın bir koludur. Tay kabilesi zamanla, üstünlüğü ele alan bu kolun adı ile anılır olmuştur. Şammarlar XVII. yüzyıl sonlarında Anzeler tarafından Suriye Çölü'nden Mezopotamya'ya sürülmüşlerdir. 1310 (M.1892) tarihli Musul vilayet

⁸⁶⁹ Batu, *Türkler ve At*, s.53.

⁸⁷⁰ Batu, *Türkler ve At*, s.53; Batu-Aral, *age.*, s.17

⁸⁷¹ Batu-Aral, *age.*, s.17.

⁸⁷² *MVS*.1325, Def'a 4, s.106.

⁸⁷³ *Bağdat Sln.*, ORSAM, s.66, 159.

⁸⁷⁴ Cevad, *age.*, s.556, 557.

⁸⁷⁵ Sami, *Kamusu'l-Alam*, C.5, s. 3224.

⁸⁷⁶ Abidin, *age.*, s.30.

⁸⁷⁷ Goeje, *agm.*, s.481, 482.

salnamesinde⁸⁷⁸ Şammarların sayısı takribi bir rakamla 14.000 çadır karşılığı ortalama 84.000 nüfus olarak gösterilmektedir. Buna göre aralarındaki rekabet dolayısıyla Anzeler, Şammar nüfuz bölgesi olan Fırat Nehri'nin batı yakasına (Mezopotamya bölgesine) nadiren geçmişlerdir. Şammar ve Anze aşiretleri hakkında muhtelif kaynaktan yer alan bu bilgiler, söz konusu aşiretlerin İslam Öncesi dönemde Arap Yarımadası'ndan göç ettikleri tezini doğrular niteliktedir. Önceleri Necid yöresine yerleşen bu aşiretler göç hareketlerini devam ettirmişler ve ilerleyen süreçte Irak'la Suriye coğrafyasına yayılmışlardır. Önemli bir yetiştiricilik potansiyeline sahip bu iki aşiretin birbirleri üzerindeki nüfuzları hakkında net bir bilgi edinilememekte ise de aralarındaki hakimiyet mücadelesinin bir sonucu olarak zamanla Irak bölgesinin Şammarların, Suriye Çöllerinin ise Anzelerin nüfuz alanı haline geldiğini söylemek mümkündür. Öte yandan söz konusu aşiretlerden özellikle Anzelere mensup önemli nispetteki bir nüfus da Necid'de kalmıştır. Anzelerin burada kalan kolları, Necid yöresinin yetiştiricilikteki tarihsel öneminin ortaya çıkışında belirgin bir etki yaratmıştır. Nitekim muhtelif kaynaktan⁸⁷⁹ gösterildiği üzere Necid, Vahabiler dönemine kadar başlıca asil kan kaynaklarından biri olmuştur.

4.2.2.2.1. Irak

Irak bölgesi, Ön Asya topraklarının büyük bir kısmını oluşturan ve İran, Arap Yarımadası, Şam Çölü ile Basra Körfezi arasında kalan geniş sahayı ifade etmektedir. XIX. yüzyıl sonlarında Bağdat, Basra ve Musul olmak üzere üç Osmanlı vilayetinin meydana getirdiği Irak⁸⁸⁰, Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı topraklarının zirai ürün çeşitliliği ve yeraltı kaynaklarının zenginliği dolayısıyla eski zamanlarda olduğu üzere stratejik bir önem arz eder vaziyettedir.⁸⁸¹

İdari açıdan üç vilayete bölünmüş olan Irak topraklarında, yetiştiriciliğin coğrafi dağılımı da buna paralel bir seyir arz etmiştir. Fırat ve Dicle nehirlerinin hayat verdiği Irak coğrafyasının bitelgesi en yüksek dolayısıyla yetiştiricilik açısından en elverişli kısmını, önemli bir bölümü Musul vilayeti dâhilinde bulunan El-Cezire toprakları meydana getirmiştir. Bu taksimatın diğer iki unsurunu ise ticari potansiyeli dolayısıyla Irak'ın en büyük pazarı kabul edilen Bağdat ile yörenin ihraç ürünlerinin başlıca iskelesi olan Basra oluşturmuştur.⁸⁸²

⁸⁷⁸ MVS.1310, Def'a 2, s.143, 144.

⁸⁷⁹ Batu, **Türkler ve At**, s.53; Burckhardt, **age.**, s.56.

⁸⁸⁰ Remzi Kılıç, **Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye**, İdeal Yay., İstanbul, 2011, s.48.

⁸⁸¹ **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.13.

⁸⁸² Turan Keskin, **Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)**, Marmara Üniv. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012, s.72; **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.14.

Irak'ın başlıca yetiştiricilik merkezi olan El-Cezire, Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı ve eski Yunan coğrafyacıların iki nehir arası anlamına gelen Mezopotamya diye tabir ettikleri toprakların kuzey (yukarı) kısmıdır.⁸⁸³ Fırat ve Dicle nehirlerinin Toros Dağları'ndan kaynak alarak güneyde Tikrit ve Anbar şehirlerinde birbirlerine yaklaştıkları yere kadar olan 'Yukarı Mezopotamya' toprakları, adeta bir ada görünümünde olduğu için Ortaçağ Arap coğrafyacıları tarafından çoğunlukla El-Cezire olarak anılmıştır. Bunun güneyinde kalan 'Aşağı Mezopotamya' toprakları ise Irak veya *Irak-ı Arab* olarak adlandırılmıştır. El-Cezire, İslam Öncesi dönemden başlayarak Arap Yarımadası'ndan yoğun olarak göç alan bir bölgedir. İslam döneminde artan ve sistematik bir hale gelen Arap kabilelerinin göçleri, El-Cezire'nin zamanla göçmen kabilelerin isimlerine atfen Diyar-ı Rabîa, Diyar-ı Mudâr ve Diyar-ı Bekr isimlerindeki tarihi bölgelere ayrışmasına neden olmuştur.⁸⁸⁴ Bu toprakların en büyük ve verimli kısmını ise Irak'ın doğusunda uzanan ve Musul vilayetinin önemli bir bölümünü oluşturan Diyar-ı Rabîa meydana getirir.⁸⁸⁵ Bağdat ve Basra vilayetleri ise Bereketli Hilal'in⁸⁸⁶ güneyinde kalan Irak-ı Arab topraklarında (Aşağı Mezopotamya'da) yer almışlardır.

4.2.2.2.1.1. Musul Vilayeti

Musul, Yukarı Mezopotamya'da Dicle Nehri'nin batı kıyısında kurulmuş bir yerleşim birimidir.⁸⁸⁷ El-Cezire'nin en bereketli kısmını meydana getiren Diyar-ı Rabîa'nın merkezinde bulunur.⁸⁸⁸

Eskiçağlardan itibaren kervan yolları üzerinde bulunan önemli ticaret merkezlerinden biri olan Musul,⁸⁸⁹ Osmanlı fethinden sonra kimi zaman Bağdat vilayetine, kimi zaman da Diyarbakır'a bağlı olarak yönetilmiştir. İdari taksimattaki yeri sık değişen Musul, 1878'den itibaren Osmanlı Irak'ının üç vilayetinden biri haline gelmiş ve bu konumunu uzun süre korumuştur.⁸⁹⁰

Tarihsel süreçte artan bir önem arz eden Musul, Arap atının yetiştiriciliği açısından yapılan coğrafi taksimatta da Irak bölgesinin en önemli mevkisini temsil eder. Vilayet

⁸⁸³ **Musul Sln.**, ORSAM, s.114; Adnan Çevik, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı", **Osmanlı Araştırmaları**, S.33, İstanbul, 2009, s.35.

⁸⁸⁴ Çevik, *agm.*, s.35, 37, 44, 46; Kılıç, *age.*, s.42, 43.

⁸⁸⁵ Çevik, *agm.*, s.49. Çevik'e göre Aşağı Mezopotamya Irak veya Sevad olarak adlandırılmıştır. *agm.*, s.35.

⁸⁸⁶ Bereketli Hilal (münbit hilâl), Basra Körfezi'nden başlayıp Toros eteklerine kadar uzanan ve Toroslar'dan itibaren güneye doğru bir yay çizerek Amanos Dağları vasıtasıyla Lübnan ve Filistin'e ulaşan topraklar; yani tarihi Mezopotamya topraklarıdır. Çevik, *agm.*, s.56.

⁸⁸⁷ **Musul Sln.**, ORSAM, s.13.

⁸⁸⁸ Kılıç, *age.*, s.42, 43.

⁸⁸⁹ Kılıç, *age.*, s.80, 81.

⁸⁹⁰ Kılıç, *age.*, s.81, 82. Eyalet statüsündeki Musul, Tanzimat dönemi yenilikleri ile birlikte 1851 yılında Bağdat'a bağlı bir sancak haline gelmiştir. 1878'den itibaren Şehrizor'u da içine alan bir vilayete dönüştürülmüştür. Ahmet Gündüz, "Musul" maddesi, **İA.**, TDV., C.31, 2006, s.366.

salnamelerinde⁸⁹¹ Irak'ın en güzel ve asil nitelikteki numunelerinin Musul topraklarında seyyar aşiretler tarafından yetiştirilen atlar olduğu ifade edilmektedir. Musul merkez sancağının önemli bir kısmını oluşturan El-Cezire toprakları, söz konusu aşiretlerin başlıca nüfuz bölgesi, dolayısıyla da Arap atının ana yetiştiricilik merkezi olmuştur.⁸⁹² Çoğunluğu Arap olan bu aşiretler başta Şammarlar olmak üzere Tay, Senbes, es-Sayih, el-Ubeyd gibi büyük aşiretlerle bunların muhtelif isimdeki kollarıdır.⁸⁹³ Bunlar arasında tamamen göçebe halde bulunan Şammarların yetiştiricilik ve binicilikteki yetenekleri ile yetiştirdikleri hayvanların güzelliği dikkat çekicidir.⁸⁹⁴

XIX. yüzyıl sonlarına doğru Cezire topraklarının batısında ve özellikle Sincar eteklerinde büyük nüfuz sahibi olduğu görülen Şammarlara ait hayvanlar,⁸⁹⁵ 1.42-1.55 cm.arasındaki irtifaları ile Arap atının büyük numunesini meydana getirmiştir. Fırat vadisinin yüksek ziraat kültürü, Şammar hayvanlarına cüsse ve irtifa kazandırmıştır. Bu nedenle XX. yüzyıl başlarındaki piyasa bedelleri oldukça yüksektir. Örneğin 1912 yılına ait bir kaynakta⁸⁹⁶, Musul kökenli bir damızlığın ortalama 70-100 lira, binek atının ise ortalama 20-50 lira değerinde olduğu gösterilmektedir. Buna göre Musul'da piyasa bedeli 200 Osmanlı lirasına kadar çıkan asil numuneler bulunmuştur.

Musul, yetiştiricilik potansiyeli dolayısıyla XIX-XX. yüzyıllarda Irak'tan yurt dışına yapılan at ihracatının da odak noktasını oluşturmuştur. Burada yetişen Arap neslinin başlıca müşterileri Hint ve İngiliz tacirleridir. Her iki tüccar grubu için de sevkiyatın ana hedefi Hindistan'dır. İngiliz tacirler, İngiltere'nin Hindistan'da bulunan süvari askerlerini Arap atı ile donatmak üzere sevkiyat yapmışlarken⁸⁹⁷ Hint tüccarların ana gayesi ise Bombay'da düzenlenen at yarışlarına hayvan tedariki olmuştur. İhracatın niceliğine ilişkin gerek vilayet salnamelerinde⁸⁹⁸ gerekse muhtelif diğer kaynakta⁸⁹⁹ verilen rakamlar, Musul'da özellikle

⁸⁹¹ MVS.1325, Def'a 4, s.206.

⁸⁹² Musul Sln., ORSAM, s.115.

⁸⁹³ MVS.1310, Def'a 2, s.144, 151; Musul Sln., ORSAM, s.127. Abidin bu aşiretlere Hemavendleri de dâhil etmektedir. Abidin, *age.*, s.71. Vilayet salnamelerinde yer alan kayıtlara göre Tay, Senbes, Es-Sayih, El-Ubeyd aşiretleri göçebe olmakla birlikte medeni tabiatlıdır. İhtiyaçlarını karşılayacak ölçüde tarımla meşgul olmuşlar, dolayısıyla toprağa kısmen de olsa bağlanmışlardır. Şammar ve Hemavendler ise bedevi hallerini uzun süre korumuşlardır. Hemavendler ilerleyen süreçte yerleşik hayata geçmişlerse de Şammarlar göçebe hayata devam etmişlerdir. Musul Sln., ORSAM, s.213. Musul vilayetinde Kerkük ve Salahiye tarafları da yetiştiricilik yönünden gelişkin bir yapıya sahip olmuştur. Salnamelerde Salahiye kazasında Kervi aşiretinin Arap neslinden olan at ve kısraklarının meşhur olduğu gösterilmektedir. Musul Sln. (naklen), ORSAM, s.171, 197. Ancak Süleymaniye, Erbil, Revandiz taraflarında Arap ırkından Türkmenlerin yetiştirdiği Acem atları ile Kürt aşiretler tarafından yetiştirilen atlar daha yaygın olmuştur. Abidin, *age.*, s.72.

⁸⁹⁴ MVS.1310, Def'a 2, s.143.

⁸⁹⁵ Musul Sln., ORSAM, s.66.

⁸⁹⁶ "Musul Vilayetinin Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi", Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.800.

⁸⁹⁷ İstavri, *agm.*, s.232.

⁸⁹⁸ MVS.1325, Def'a 4, s.106.

⁸⁹⁹ Musul Sln., ORSAM, s.127, 801; Abidin, *age.*, s.24; Batu-Aral, *age.*, s.13.

Cezire topraklarının Hindistan'a yapılan at ticaretinin esas kaynağı olduğunu açıkça göstermektedir. Bununla birlikte ihraç yoğunluğu zamanla Musul'un yetiştiricilik potansiyelini dahi ciddi ölçüde sarsmıştır. Asil numunelerin sayısı azaldığı gibi, niteliklerinde de büyük bir gerileme görülmüştür.

4.2.2.2.1.2. Bağdat Vilayeti

Irak-ı Arab'ın kuzeybatı kısmı ile Cezire'nin güneydoğusundaki topraklardan oluşan Bağdat vilayeti, doğuda İran, kuzeyde Musul, kuzeybatıda Zor sancağı ve güneydoğuda Basra ile çevrilidir.⁹⁰⁰

Osmanlı fethinin başlangıcından itibaren Irak yöresinin idare merkezi konumunda olan Bağdat'ta Arap atının başlıca üretim bölgesi Fırat'ın batı yakasında kalan topraklardır. Kuzeyde Dilim Kaza'sından başlayarak Mahmudiye'yi de içine alan Kerbela, Hindiye⁹⁰¹, Hille⁹⁰², Necef⁹⁰³, Divaniye⁹⁰⁴ ile batıda Şamiye Çölü'nü kapsayan geniş yay içinde kalan ve önemli bir kısmını Fırat Nehri'nin suladığı bu verimli topraklar, 1930'lu yıllara kadar Arap atının Bağdat vilayeti dâhilindeki başlıca yetiştiricilik alanları olmuştur.⁹⁰⁵ Söz konusu bölgelerin yetiştiricilikteki değeri ise seyyar aşiretlerin buralardaki nüfuzundan ve mevsimsel hareketliliğinden ileri gelmektedir. Bu geniş yay içerisindeki üretim faaliyetleri yetiştiricilikte ön plana çıkan aşiretlerin nüfuz alanlarına göre iki temel bölgeye ayrılmıştır. Bu çerçevede Dilim kazasından kuzeyde El-Cezire bölgesinde Sincar'a kadar uzanan toprakların Şammarların, bunun güneyinde ve batısında kalan topraklarınsa Anzelerin nüfuz alanını temsil ettiğini söylemek mümkündür.⁹⁰⁶ Musul taraflarında, özellikle de Cezire'de daha etkin olan Şammarlara nispetle Bağdat'ta daha geniş bir yayılıma sahip olan Anzeler, Kerbela'nın batısında kalan Şamiye Çölü'nün başlıca sakinleri olmuşlardır. Bunlar tarafından yetiştirilen hayvanlar Bağdat'ın at mevcudunun önemli kısmını meydana getirmiştir.⁹⁰⁷

Yetiştiricilikte önemli bir mevki sahibi olan Bağdat, Irak'ın merkezinde yer alması dolayısıyla aynı zamanda Irak'ın diğer bölgelerinden, hatta Suriye taraflarındaki bedevi

⁹⁰⁰ Kılıç, **age.**, s.53. Bağdat 1857'de yeni kurulan VI. Ordu'nun, daha sonraları ise XIII. Kolordu'nun merkezi olmuştur. Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat" maddesi, **İA.**, TDV, C.4, 1991, s.437.

⁹⁰¹ **Bd.VS.1325**, Def'a 21, s.283.

⁹⁰² **Bd.VS.1301**, Def'a 5, s.149; **Bd.VS.1309**, Def'a 8, s.249; **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.122.

⁹⁰³ **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.116.

⁹⁰⁴ **Bd.VS.1325**, Def'a 21, s.295; **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.119.

⁹⁰⁵ **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.106, 116, 119, 122, 125. Aral ve Batu, 1930'larda bu bölgelerin Arap atları arasında kıymet itibarıyla en iyi numuneleri barındıran bölgeler olduğunu teyit etmektedir. Aral-Batu, **age.**, s.11, 12.

⁹⁰⁶ **Bd.VS.1325**, Def'a 21, s.267.

⁹⁰⁷ İlgili vilayet salnamesinde Şamiye Çölü'nde Zekarit aşireti tarafından yetiştirilen hayvanlar arasında da güzel numuneler bulunduğu kaydedilmektedir. **Bd.VS.**, 1325, Def'a 21, s.276. 1299, 1301, 1309 salnamelerine göre Bağdat sancağı dâhilinde bulunan ve yarı meskun haldeki Dilim aşireti de safkan yetiştiriciliğinde incelenen dönemin önde gelen aşiretlerindedir. **Bd.VS.1299**, Def'a 2, s.81; **Bd.VS.1301**, Def'a 5, s.137; **Bd.VS.1309**, Def'a 8, s.207; **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.106.

aşiretlerinden tüccarlarca satın alınan atların başlıca toplanma yeri olarak şekillenmiştir. Buraya getirilen atların bir kısmı Bağdat'ta düzenlenmekte olan at yarışlarına iştirak ettirilmiş, büyük çoğunluğu ise yurt dışına ihraç olunmak üzere Basra'ya sevk edilmiştir. Bu nedenle Bağdat, yurt dışına yapılan ihracatın yoğunlaştığı 1850'lerden sonraki üretim ve sevkiyatta artan bir değer arz etmiştir.⁹⁰⁸

4.2.2.2.1.3. Basra Vilayeti

Osmanlı Devleti'nin güneydoğu sınırını oluşturan Basra, Mezopotamya'nın güneyinde, Irak-ı Arab topraklarında yer almaktadır. 1884 yılına kadar bazen sancak bazen de mutasarrıflık olarak idare edilmiştir. Bu tarihten itibaren idari taksimatta merkez sancakla birlikte Müntefik, Amara ve Necid sancaklarından müteşekkil bir vilayet olarak yer almıştır.⁹⁰⁹

Basra, Irak yöresinin açık denizlere açılan tek limanına sahiptir. Bu nedenle incelenen dönemde Irak'ın Arap atı ihracında stratejik bir önem taşımaktadır. Bununla birlikte Basra Körfezi'nden bilhassa Ağustos-Ekim aylarında yapılan ihracatın neden olduğu yoğunluk sayılmazsa, vilayet topraklarının at yetiştiriciliği bakımından özel bir değeri yoktur.⁹¹⁰ Yalnız Necid sancağı bu bakımdan ayrı bir yere sahiptir.⁹¹¹ Nakliyede nehirlerden faydalanılması nedeniyle at yetiştiriciliğinin çoğunlukla rağbet görmediği yörede, Necid haricinde Amare⁹¹² ve Müntefik sancaklarında da konar-göçer aşiretlerce Arap atı yetiştiriciliği yapıldığı bilinmektedir. Aralarından safkan numuneler de çıkmıştır. Ancak bunlar 'aşair-i gayri muharrere' niteliğinde olduklarından hayvan mevcutları hakkında net bir bilgi edinilememektedir.⁹¹³

4.2.2.2.2. Suriye

Suriye, tarihsel süreçte Fenike ve Filistin topraklarının dâhil olduğu, yerleşimi çok eski devirlere kadar uzanan topraklara verilen genel bir isimdir. Günümüzde bu topraklarda Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün devletleri yer almaktadır.⁹¹⁴

XVI. yüzyıl başlarında Osmanlı hakimiyetine giren bölge, başlangıçta Arap veya Şam Eyaleti adıyla tek bir idari birimin çatısı altında toplanmıştır. XIX. yüzyılda bu yapı gelişkin bir

⁹⁰⁸ Batu-Aral, *age.*, s.11, 17; **Bd.VS.**1300, Def'a 4, s.69, 70.

⁹⁰⁹ Kılıç, *age.*, s.69; **Bağdat Sln.**, ORSAM, s.12, 13. Basra, Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat'ın birleştiği noktadan yaklaşık 50 km. içeride, güneybatı yönünde yer alır. Abdülhâlik Bakır, "Basra" maddesi, **İA.**, TDV., C.5, 1992, s.108.

⁹¹⁰ Keskin, *agt.*, s.72; "Basra Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi", **Ticaret Ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 4. Sene, 31 Kanunuevvel 1329, Aded 33-34, s.750.

⁹¹¹ **Bsr.VS.**1318, Def'a 4, s.217; **Bsr.VS.**1320, Def'a 5, s.164; Cengiz Eroğlu - Orhan Özdil - Murat Babuçoğlu, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra**, ORSAM, Ankara, 2012, s.88, 101.

⁹¹² **Bsr.VS.**1311, Def'a 3, s.103; **Bsr.VS.**1318, Def'a 4, s.214; **Bsr.VS.**1320, Def'a 5, s.161.

⁹¹³ "Basra Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi", s.750.

⁹¹⁴ Kılıç, *age.*, s.97.

hal almış ve Suriye yöresi Suriye, Halep, Beyrut olmak üzere üç vilayet ile Cebel-i Lübnan ve Kuds-i Şerif mutasarrıflıklarına taksim edilerek yönetilmiştir.⁹¹⁵

Arap atının yetiştiricilik çizelgesi açısından Suriye topraklarının önemi, Vahabi hakimiyeti döneminde Necid'den tasfiye edilen atların büyük bir kısmının buraya sevki ile artmıştır. Böylece Suriye bölgesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlıca asil kan kaynaklarından biri haline gelmiştir.⁹¹⁶

4.2.2.2.1. Suriye (Şam) Vilayeti

Şam vilayeti olarak da adlandırılan Suriye vilayeti, XIX. yüzyılda Osmanlı Asyası'nın Halep'in güneyinden Hicaz'a kadar uzanan geniş arazisini işaret etmektedir. Asi ve Şeria nehirlerinin suladığı vilayet toprakları, batıda Lübnan Dağları dolayısıyla arızalı olan bölge haricinde genel olarak düzlük ve verimlidir. Bu nedenle Suriye eski devirlerden itibaren önemli bir yetiştiricilik alanı olmuştur. Vilayetin XIX. yüzyıl sonlarındaki evcil hayvan mevcudu 1.800.000 dolaylarında gösterilmektedir. Bu zengin potansiyel içerisinde özellikle at cinsi, bölgenin söz konusu döneme ilişkin yetiştiricilik ve ihraç faaliyetleri içerisinde ayrı bir yer edinmiştir.⁹¹⁷

Suriye'ye ait muhtelif tarihli salname incelendiğinde⁹¹⁸, XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XX. yüzyıl başlarına kadar uzanan süreçteki at varlığının vilayetin hemen her tarafında bulunan ve sıradan vasıflara sahip ve muhtelif kandaki at toplulukları ile *safkan Arap atları* olmak üzere iki grupta toplandığı görülmektedir. Suriye hayvanlarının önemli bir kısmını meydana getiren 1.42-1.52 cm. irtifağındaki ordiner (vasat) tipin büyük çoğunluğu Erzurum, Van ve Kars yörelerinden derlenmiştir. Bunlar Suriye'ye ticaret amaçlı getirilmişler ve süvari bineği için elverişli olan asil numunelere kıyasla çoğunlukla nakliye hayvanı (mekkari) olarak tercih edilmişlerdir.

Vilayetin yetiştiricilik yönünden asıl servetini meydana getiren hayvan varlığını ise meşhur kabilelere mensup safkan Arap atları oluşturmuştur. Bunların büyük çoğunluğu da Arap yetiştiricilik geleneğinin bir yansıması olarak kısıraklardır.⁹¹⁹ Suriye'de çeşitli tarihlerde ön plana çıkan ve bedevi kabilelerce makbul görülen ailelere ilişkin farklı kaynaklardan ayrıntılı bilgi elde edebilmek mümkündür. Örneğin vilayet salnamelerine⁹²⁰ göre XIX. yüzyıl

⁹¹⁵ Kılıç, *age.*, s.100, 101.

⁹¹⁶ Burckhardt, *age.*, s.56

⁹¹⁷ Abidin, *age.*, s.29.

⁹¹⁸ SVS.1298, Def'a 13, s.236; SVS.1300, Def'a 15, s.273; SVS.1302, Def'a 17, s.219. Vilayet salnamelerinde vasat tip olarak nitelendirilen ve çoğunlukla Anadolu kökenli olduğu görülen grubun genel vasıflarına ilişkin ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bunun için bkz. SVS.1298, Def'a 13, s.236.

⁹¹⁹ SVS.1298, Def'a 13, s.235.

⁹²⁰ SVS.1298, Def'a 13, s.235; SVS.1300, Def'a 15, s.272.

ortalarında ahali arasında beğeni gören ailelerin başında Küheyletül-Acuz, Seklavi, Maneki, Hadravi, Übeyyan-Şerrak, Ubeyyan-Ciris, Küheyletül-Ürküb, Übeyyetül-Hazer ve Seklavi-Cedranlar yer almıştır. Pesalti⁹²¹, XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde bu grubu Seklaviyyetül-Cedran, Ümmü-Ürküb, Eşşüveymetü's-Sabha, Küheyletül-Acuz Übeyyetü'ş-Şerralar'ın temsil ettiğini bildirmektedir.

Yetiştiricilikte ön plana çıkan bu nesepsel çeşitlilik, Batu ve Aral'ın Arabistan'da muayyen bir tipin olmadığı fakat farklı dönemlerde ön plana çıkmış meşhur ailelerin olduğu yönündeki görüşlerini teyit eder niteliktedir.⁹²² Nitekim Suriye vilayetinin XIX. yüzyılın ikinci yarısından XX. yüzyıl başlarına uzanan yetiştiricilik süreci irdelendiğinde, yetiştirici nazarında ön plana çıkan kabileler arasındaki bu farklılaşmaya karşın asil Arap atının kabul gören belirgin vasıflarına ilişkin algının korunduğu gözlemlenmektedir. Vilayet salnameleri⁹²³ de bu savı desteklemektedir. Suriye'nin farklı tarihlere ait yıllıklarından Arap atının karakteristik vasıfları konusunda ayrıntılı bilgi edinmek mümkündür. Dikkat çekici olan nokta, aile isimlerinin farklı olmasına karşın tasvir edilen vasıfların benzerliğidir.

Suriye'nin XIX. yüzyıldaki karakteristik numuneleri için temel kaynak, Badiyetüşşam diye tabir edilen Suriye Çölü'ndeki seyyar aşiretlerdir. Söz konusu yetiştirici aşiretlerin başında Anzeler yer almaktadır. Suriye çöllerinde, özellikle de Hama, Humus mıntıkasında varlık gösteren ve her bir kolu 10-15 bin kırsağa sahip birden çok kabilden meydana gelen Anzelerin yetiştirdiği hayvanlar, Suriye'nin incelenen dönemdeki başlıca asil kan mevcudunu meydana getirmişlerdir.⁹²⁴

⁹²¹ Pesalti, *agm*, s.137. Münim, I. Dünya Savaşı sonrasında bu gurubu Küheyletül-Cedran Küheyletül-Ürküb, Küheyletül-Acuz Ma'neki, Seklavi, Kübeyşan, Hamdani aileleri ile Necid neslinin temsil ettiğini kaydetmektedir. Münim, *age.*, s.28.

⁹²² Batu-Aral, *age.*, s.22, 23.

⁹²³ İlgili vilayet salnamelerinde Arap atının karakteristik vasıfları ayrıntılı olarak gösterilmektedir. Bunun için bkz. **SVS**.1298, Def'a 13, s.235; **SVS**.1300, Def'a 15, s.272; **SVS**.1302, Def'a 17, s.217, 218.

⁹²⁴ Abidin Anzelerin tek bir kabileden müteşekkil olmayıp Isbaa, Gimasa, El-cirah?, El-mürşid? gibi çok sayıda koldan oluşmuş büyük bir aşiret olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca Anze atlarının fiziki ve manevi vasıflarını ayrıntılı olarak tasvir etmektedir. Bilgi için bkz. Abidin, *age.*, s.29, 30. Burckhardt ise Anzelerin Hama ve Humus'tan başka Havran bölgesinde de yaygın olduklarına işaret etmektedir. Buna göre Necid yöresi atlarının tasfiyesi ile birlikte zamanla başlıca asil kan kaynağı haline gelmiş olan bu yöreler içerisinde Havran bilhassa bedevilerin kendi aralarında yapılan at takasında ön plana çıkmıştır. Bedevi kabilelerin bahar aylarında aracısız olarak at satın almak için toplandıkları Havran bölgesi önemli bir asil kan kaynağı olması yanında Suriye'nin en büyük safkan pazarını teşkil etmiştir. Burckhardt ayrıca Suriye'nin çoğunlukla Avrupa'ya ve ikinci olarak Hindistan'a yapılan at ticaretinde, sevkıyatı yapılmış olan hayvanların pek azının safkan niteliğinde olduğuna vurgu yapmıştır. Burckhardt'a göre bedevi kabileleri geçerli bir nedenleri yoksa yabancıya safkan satmayı düşünmemişlerdir. Bu nedenle Basra'ya khamsanın safkanları nadiren gitmiştir. Bunların büyük kısmı da safkan satımında muhafazakar bir tutum sergilemeyen Müntefik Aşireti hayvanlarıdır. Avrupalılar safkan Arap atı temin etmek için her ne kadar Suriye hayvanlarını tercih etmişlerse de özellikle İngilizlerin ıslah vb. nedenlerle memleketlerine götürdükleri atların pek azı safkan olup çoğu Suriye'nin Berberi veya Mısır kökenli hayvanlarından meydana gelmiştir. Burckhardt, *age.*, s.56, 57.

Bedevi yetiştiriciliği, Suriye'yi eski devirlerden itibaren önemli bir üretim merkezi yapmak yanında aynı zamanda Arap atının şarktaki en büyük pazarlarından biri haline getirmiştir. Necid ve Irak hayvanlarının başlıca sevk merkezi Hindistan iken Mısır, Anadolu, Avrupa ve hatta Amerika'ya gönderilen Arap atlarının büyük çoğunluğu Suriye'den ihraç edilmiştir.⁹²⁵ Bununla birlikte Suriye, Hindistan'a da dikkat çekici bir nicelikte at satışı yapmıştır. Tüccar vasıtasıyla Suriye'den toplanan tayların önemli bir kısmı Urfa'da yetiştirilip terbiye edildikten sonra Hindistan'a sevk olunmak üzere Bağdat'a nakledilmiştir.⁹²⁶ Gerek Hindistan'a gerekse Mısır'a yapılan sevkiyatın önemli bir nedeni ise buralarda düzenlenen at yarışlarıdır.⁹²⁷

Suriye'nin özellikle Süveyş Kanalı'nın açılmasını takip eden dönemde yoğunlaştığı anlaşılan at ihracatı, zamanla bölgedeki asil numunelerin sayısında ciddi bir düşüş yaratmıştır. İhraç yoğunluğunun bu etkisi XX. yüzyıl başlarında açıkça gözlemlenebilmektedir. Örneğin Ticaret ve Ziraat Nezareti aygır depolarının teşkili suretiyle yerli ırkların ıslahına ağırlık verdiğinde, Suriye kökenli aygırlar Nezaret'in ilk başvurduğu ıslah kaynaklarından biri olmuştur. Bununla birlikte bölge belirtilen tarihlerde merkezden gelen bu gibi talepleri karşılayamaz bir hale gelmiştir. Suriye hayvanlarının da ıslaha muhtaç bir durumda olması nedeniyle 1910, 1911 yıllarında Ankara, Adana, Konya aygır depolarına buradan ancak kısıtlı miktarda hayvan tedarik edilebilmiştir.⁹²⁸ Safkan neslin bozulmasından sadece çöl yetiştiriciliğinin kısmen korunabildiği anlaşılmaktadır. Bunda bedevi kabilelerin asalete verdikleri fanatiklik raddesindeki değerlerin önemi büyüktür. Yetiştirici kabilelerin başlıca nüfuz bölgeleri olan Meskene, Hama, Humus Kerek sancakları, vilayetin XX. yüzyıl başlarına kadarki üretiminde yerlerini muhafaza edebilen sayılı bölgeleridir.⁹²⁹

⁹²⁵ SVS.1297, Def'a 12, s.78; SVS.1299, Def'a 14, s.82; SVS.1300, Def'a 15, s.74; SVS.1309, Def'a 24, s.50; SVS.1311, Def'a 27, s.171; SVS.1315, Def'a 29, s.232.

⁹²⁶ Abidin, *age.*, s.24, 29.

⁹²⁷ Abidin, *age.*, s.80.

⁹²⁸ "Suriye Vilayetinin Ahvâl-i Umûmiye-i Hayvâniyesi" (Suriye Vilayeti Baytar Müfettişinin 25 Mart 1329 Tarihli Senelik Raporu), **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 4. Sene, 30 Haziran 1329, Aded 28, s.376.

⁹²⁹ At yarışlarına iştirak ettirilmek üzere Mısır ve Beyrut'a sevk edilen asil yarış numunelerinin toplanma yeri olan Meskene ve bu tip hayvanlar için başlıca terbiye ve idman merkezi olan Hama, 1930'lu yıllara dek bu önemli mevkilerini koruyabilmişlerdir. Batu-Aral, *age.*, s.7,8. Benzer bir durum Kerek ve Havran'da da söz konusudur. Kerek ve Havran bedevileri asalete büyük değer vermişler ve hayvanlarını asil aygırlara çekirmek için uzun mesafeler katetmekten çekinmemişlerdir. Bunun bir sonucu olarak söz konusu bölgelerde safkan kısrağ sayısı çok fazla olmuştur. Şam merkezinde ise durum tam tersidir. Döl alımında asalet konusuna badiye ahali kadar değer atfedilmemiş, bu nedenle nesil ihraç yoğunluğundan fazlasıyla etkilenmiştir "Suriye Vilayetinin Ahvâl-i Umûmiye-i Hayvâniyesi", s.376.

4.2.2.2.2. Beyrut Vilayeti

Halep'in güneyinde olup Akdeniz sahili boyunca uzanan Beyrut toprakları da Arap atının XIX. yüzyıldaki önemli yetiştiricilik bölgelerindedir.

Vilayet salnamelerinde⁹³⁰ Beyrut'un 1890'lı yıllardaki binek ve yük beygirlerinin toplamı 125.000 civarında gösterilmektedir. Bunun 5500 kadarını kısıraklar oluşturmuştur.⁹³¹ Bu tarihlerde meşhur olan aileler Küheyletül-Acuz, Seklavi, Maneki, Hadravi, Übeyyan-Şerrak, Übeyyan ebu-Ciris, Ümmü-Ürküp, Seklavi-Cedran, Seklavi-Boteri, Hilavi?, Hamdani ve İslambolatlardır. Adı geçen kabilelere ait asil numuneler özellikle Akka, Nablus, Trablusşam⁹³² ve Hayfa sancaklarında, seyyar haldeki aşiretler tarafından yetiştirilmiştir.

Beyrut'un asil numunelerinin Suriye geneli ile hemen aynı nitelikleri sergiledikleri görülmektedir.⁹³³ Ortalama irtifaları 1.40-1.58 cm. olup donları muhtelifdir. XIX. yüzyıl ortalarına kadar yörede yetiştiricilik merakı geleneksel vasfını korumuştur. Vilayetin hemen her tarafında at yetiştiriciliği yapıldığı gibi bilhassa nüfuzlu kimselerin elinde önemli nispette asil numunelere rastlanmıştır. Bununla birlikte üretim ve ıslah alanlarında yabancı ırkların (özellikle Macar hayvanlarının) tercih edilmesi yönündeki hükümet politikasının bir yansıması olarak 1900'lerin sonlarına doğru Beyrut yöresinde asil Arap atlarının sayısında hızlı bir düşüş yaşanmıştır. Bu tarihlerden itibaren vilayetin piyasa bedeli yüksek hayvanların çoğunu Avrupa kökenli atlar meydana getirmiştir. Az sayıdaki yerel safkanların çoğunun şeceresi mevcut olmadığından rayiç bedellerini kısmen yitirmişlerdir. Bu nedenle Beyrut'un Avrupa kökenli hayvanlar ile rekabet edecek nitelikteki asil numunelerini Bağdat ve Necid yöresinden getirilen safkanlar oluşturmuştur.⁹³⁴

4.2.2.2.3. Halep vilayeti

Suriye'nin kuzeyinde, Fırat ve Asi nehirleri arasında uzanan Halep, 1864 Nizamnamesi sonrası yapılan düzenlemeler sonrasında Osmanlı Devleti'nin merkez sancak Halep ile birlikte Urfa ve Maraş sancaklarının oluşturduğu Asya'daki geniş vilayetlerinden biri haline gelmiştir.⁹³⁵ Özellikle merkez sancağa bağlı Mare, Bâb, Münbiç, Rakka kazaları; Urfa

⁹³⁰ By.VS.1311, Def'a 1, s.362.

⁹³¹ By.VS.1311, Def'a 1, s.360.

⁹³² By.VS.1311, Def'a 1, s.361.

⁹³³ Bu özellikler yukarıda gösterilmiş olduğundan tekrar yazılmasına gerek görülmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. By.VS.1311, Def'a 1, s.362.

⁹³⁴ By.VS.1311, Def'a 1, s.362.

⁹³⁵ Cengiz Eroğlu - Murat Babuçoğlu - Mehmet Köçer, **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, ORSAM, Ankara, 2012, s.21, 37; Kılıç, **age.**, s.124. Bilindiği üzere Halep kuzey Suriye'nin en önemli şehridir. Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden yolların kavşak noktası olduğundan eskiçağlardan itibaren önemli bir ticarî merkez olmuştur. Tâlib Yâzîcî, "Halep" maddesi, **İA.**, TDV., C.15, 1997, s.239. Halep, Yavuz Sultan Selim döneminde Mercidabık Savaşı sonrasında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. XVIII. yüzyıla kadar eyalet

sancağında ise başta sancak merkezi olmak üzere Harran ve Suruç kazaları incelenen dönemde vilayetin Arap atı yetiştiriciliğindeki başlıca merkezlerini oluşturmuştur.⁹³⁶ Urfa’da Anzeler, Türkmen Culabı denilen yerde nüfuz sahibi olan Kays aşireti⁹³⁷, Mare kazasında Mevali, Hadidi ve Ebu-Halid aşiretleri de safkan yetiştiriciliğinde XX. yüzyıl başlarına uzanan sürecin diğer meşhur aşiret ve kabileleridir.⁹³⁸ Suruç kazasında ise yetiştirici aşiretlerden ziyade at kabilelerinin isimleri ön plana çıkmaktadır. Hamdani, Seklavi, Cedran, Maneki, Küheylan, Cilfe, Cietniler XIX. yüzyıl sonlarında gözde olan kabileler olmuşlardır. Kazada 1890’lı yıllarda bu kabilelere ait asil ve güzel numunelerin sayısı dikkat çekici bir niceliğe ulaşmıştır.⁹³⁹

At yetiştiriciliğinin ve buna dair köklü bir kültürün ön plana çıktığı vilayetin, bu alanda kullanılan eşyaların üretiminde de önemli bir merkez olduğunu ileri sürmek mümkündür. Nitekim vilayet salnamelerinde⁹⁴⁰ Maraş’ın güzel at takımlarının üretildiği bir merkez olduğuna ve Bab kazasında at ma’rekesi üretildiğine dair kayıtlara sıkça rastlanmaktadır. Safkan Arap atı yetiştiriciliğinde dikkat çekici bir vasfı olan Halep vilayeti, 1887 sonrasında belirginleşen ıslah alanındaki kurumsal düzenlemeler sonrasında da bu önemli yerini korumuştur. XX. yüzyıl başlarında Halep-Adana bölgesi fevkalade kumandan vekili Muhsin Paşa tarafından Halep’te Elhamra Harası tesis edilmiştir. Hara daha sonraki yıllarda askerî remont deposu olarak kullanılmıştır.⁹⁴¹

4.3. XIX. Yüzyılın İkinci Yarısından I.Dünya Savaşı’na Kadar Osmanlı Devletinin At İhracatı Politikaları

Osmanlı Devleti’nin at ihracı konusunda takip ettiği politikalar, temelde “Arap atının” ihracı üzerine şekillenmiştir. Zira Arap atı, 1842-1918 yıllarına ait resmi yazışmalara *ihracına sınırlama veya serbesti getirilen tek at ırkı* olarak yansımıştır. Diğer bir söylemle, bu dönemde ihracata dair alınan kararlarda başkaca hiçbir ırka açıkça işaret edilmemiştir. Devletin Arap atı

statüsünde yönetilen Halep, Tanzimat reformlarının bir uzantısı olarak 1864 Nizamnamesi sonrası yeniden teşkilatlandırılmıştır. 1866 yılında yapılan idari düzenlemelerle Halep; Urfa, Maraş, Kozan, Adana, Payas, Halep merkez ve Zor sancaklarından oluşan vilayetin merkezi olmuştur. Bruce Masters, “Halep” maddesi, **İA.**, TDV., C.15, 1997, s.244, 245. I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde Halep; İstanbul ve Kahire’den sonra Osmanlı Devleti’nin üçüncü büyük şehri durumundadır. Mahmûd Harîrânî, “Halep” maddesi, **İA.**, TDV., C.15, 1997, s.247.

⁹³⁶ **HVS.1307**, Def’a 18, s.69, 70; **HVS.1309**, Def’a 20, s.50; **Halep Sln.**, ORSAM, s.100, 137, 140.

⁹³⁷ Saad, “Cins-i Feres ve Islahı” (Mabad), s.68.

⁹³⁸ **HVS.1307**, Def’a 18, s.149; **HVS.1309**, Def’a 20, s.135; **HVS.1312**, Def’a 22, s.177, 261; **HVS.1315**, Def’a 25, s.164.

⁹³⁹ **HVS.1309**, Def’a 20, s.171.

⁹⁴⁰ **HVS.1309**, Def’a 20, s.150; **HVS.1312**, Def’a 22, s.266, 325; **HVS.1315**, Def’a 25, s.286. Ma’reke sözcüğü, Osmanlıca-Türkçe sözlükte savaş meydanı olarak gösterilmektedir. Devellioğlu, **age.**, s.2013. Buna bakarak at ma’rekesinin savaşta veya çatışmalarda kullanılan bir eşya olduğu tahmin edilmektedir.

⁹⁴¹ Abidin, **age.**, s.30.

dışındaki her türden at varlığı, arşiv kayıtlarına ancak askerî açıdan taşıdığı nitelikleri ile yani nakliye beygiri, süvari bineği veya koşum hayvanı olarak yansımıştır.

Arap atına incelenen dönemdeki at ticaretinde özel bir mevki kazandıran temel unsurlar ise ırkın yukarıda izah edilen fiziki ve manevi vasıfları ile Suriye-Irak bölgelerinin atçılık potansiyelidir. Suriye ve Irak yetiştiricilikteki bu özel konumları nedeniyle I. Dünya Savaşı'na kadar olan süreçte Osmanlı coğrafyasında at ihracatının en yoğun olduğu bölgeleri temsil etmişlerdir. Buradan ihracı yapılan hayvanların büyük çoğunluğu da Hindistan'a sevk olunmuştur.

Başta Hindistan'la yapılan ticaret olmak üzere Suriye ve Irak bölgesinden yapılan at sevkiyatı, Osmanlı Devleti'nin incelenen dönemde gerek bölgesel gerekse yurt çapında takip ettiği ihraç politikalarının şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir.

4.3.1. Hindistan Ticareti ve Basra

Basra, tarihsel süreçte stratejik değeri artan bir bölgedir. Vilayete bu derece önem kazandıran unsuru Basra Körfezi'nin ticaret potansiyeli oluşturur.⁹⁴² Körfez, Güney Asya'nın ticari malları ile Akdeniz havzasının ürünlerini buluşturan 'Arap Koridoru' olarak nitelenmektedir.⁹⁴³ İslam öncesi devirden itibaren Arap kabilelerinin Hindistan ile olan kervan ticaretlerinin başlıca güzergâhını bu yol teşkil etmiştir.⁹⁴⁴ XIX. yüzyılda Körfez'in önemi Hint yolunun önemi ile paralel olarak daha da artmış ve bölge İngiltere'nin başlıca nüfuz mücadele alanlarından biri haline gelmiştir.⁹⁴⁵

Basra Körfezi'nin XIX. yüzyılda kazandığı bu değer arka planına bakıldığında, Fırat ve Dicle nehirlerinin belirleyici bir rol oynadıkları görülmektedir. Zira söz konusu nehirler İngiltere'nin 1700'lü yılların sonlarından itibaren yoğunlaşan Hindistan'a kısa yoldan ulaşabilme çabaları çerçevesinde alternatif birer rota olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle buharlı vapur seferine uygun olup olmadıklarını anlamak için 1830'lu yıllarda üzerlerinde keşif çalışmaları başlatılmıştır.⁹⁴⁶ Yapılan keşif çalışmalarından olumlu sonuçlar elde eden İngilizler, 1840'lardan itibaren Fırat ve Dicle'de vapur nakliyatına başlamışlardır. Lync Şirketi'nin

⁹⁴² Muzaffer Kural, **On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun Basra Körfezi Politikası**, Ankara Üniv. SBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013, s.6.

⁹⁴³ Kural, **agt.**, s.114 (John Bagot Glubb'un **Britain and The Arabs** adlı eserinden naklen). Basra Körfezi, yüzölçümü 240 bin km²'ye varan bir iç deniz olarak tanımlanmaktadır. Irak kıyılarında Şattularap'ın ağzından başlayarak Hürmüz Boğazı'nın çıkışına kadar olan uzunluğu 975 km., eni ise 370 km.dir. Mustafa L. Bilge, "Basra" maddesi, **İA.**, TDV., C.5, 1992, s.114.

⁹⁴⁴ Kural, **agt.**, s.8.

⁹⁴⁵ Kural, **agt.**, s.6.

⁹⁴⁶ Kural, **agt.**, s.62, 107; Keskin, **agt.**, s.1. İngiltere için Fırat ve Dicle suyunun önemi 1869 sonrasında daha da artmıştır. Süveyş Kanalı'nın açılması ile birlikte İngiltere, İngiliz nüfuzunun baskın olduğu alternatif bir Hint yolu belirleme politikası üzerinde yoğunlaşmıştır. Söz konusu alternatif yol vasıtasıyla aynı zamanda Fırat havzasının ticari potansiyeli üzerinde hakimiyet sağlanması tasarlanmıştır. Keskin, **agt.**, s.34, 35.

kurulmasından sonra da (1861) Kraliyet'in Irak yöresindeki nehir işletmeciliği faaliyetleri resmi bir nitelik kazanmıştır.⁹⁴⁷ Bu gelişmeyi takiben Irak'ın kara içi suyolları iki yönlü ve sistematik bir nakliyatın konusu haline gelmiştir. Fırat ve Dicle üzerinde işleyen modern vapurların en önemli etkisi ise Yukarı Mezopotamya'nın dünya ticareti ile olan bağlantısının sağlanması olmuştur. Özellikle iki nehrin Kurna yakınlarında birleşmesi ile meydana gelen Şattülarap suyu, büyük tonajlı gemilerin Bağdat'a kadar ilerlemesine olanak tanıdığından Irak'ın iç bölgelerine ait mahsullerin dünya pazarlarına ulaştırılmasını mümkün kılmıştır.⁹⁴⁸ Bundan sonra Irak'ın tarımsal ve hayvani ürünler bazlı geleneksel ticaretinin yapısında köklü bir değişimin meydana geldiği görülmektedir. Ticaretin ağırlığı izleyen yıllarda Ortadoğu'dan Avrupa ve Hindistan yönüne kayarken⁹⁴⁹ manevra kabiliyeti yüksek ve ağır tonajlı buharlı gemilerin nakliyatta kullanılması da Irak ihracatının hacmini ciddi biçimde arttırmıştır.⁹⁵⁰

Irak ihracatında XIX. yüzyıl ortalarından itibaren gözlemlenen bu yapısal değişim içerisindeki başlıca ihraç kalemlerinden biri de dünya ticaretine açılan Yukarı Mezopotamya havzasının meşhur Arap atlarıdır. Zira aynı süreçte Arap atlarının yurt dışına yapılan sevkiyatında dikkat çekici bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu sevkiyatta Irak'ın açık denizlere ulaşan tek kapısı sayılan Basra Körfezi⁹⁵¹ ile Fırat ve Dicle suyolları temel unsurları meydana getirmişlerdir.

Fırat ve Dicle'nin antikçağdan itibaren Basra Körfezi'nden Diyarbakır'a kadar olan geniş coğrafyada yük sevkiyatını olanaklı kıldığı bilinen bir gerçektir. Bu nehirlerin nakliyatındaki kullanımları XIX. yüzyılın başlarına kadar sınırlı bir yük kapasitesine sahip kimi ilkel sal vb. vasıtalarla sürdürülmüştür. Söz konusu sevkiyat kapsamında insan ve ticari meta yanında hayvanlar da yer almıştır.⁹⁵² Ancak eldeki sınırlı sayıdaki veri, at sevkiyatının 1850 öncesindeki niceliğinin saptanmasına olanak tanımamaktadır. Bu noktada yalnız nehir taşımacılığının geleneksel düzeninin geniş çaplı bir sevkiyatı olanaklı kılmadığı söylenebilir. Arap atının ihracattaki yeri de buna bağlı olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla ve XX. yüzyıl başlarındaki

⁹⁴⁷ Keskin, *agt.*, s.40, 41.

⁹⁴⁸ Keskin, *agt.*, s.73. Buharlı gemilerin varlığından önce Bağdat-Basra arasındaki su yollarının kullanımı, geleneksel vasıtaların yük kapasitelerinin düşük olması nedeni ile sınırlı olmuştur. Örneğin Diyarbakır-Musul-Bağdat arasında işleyen 850-900 kg. yük kapasiteli kelekler ile Diyarbakır-Bağdat hattında yapılmakta olan nakliyatın yıllık hacmi ancak 650-700 ton arasında kalmıştır. Keskin, *agt.*, s.80, 81; Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi", *Turkish Studies*, V.8(7), Summer 2013, Ankara, s.300.

⁹⁴⁹ Keskin, *agt.*, s.23, 56, 82. Osmanlı Devleti suyolları vasıtasıyla Bağdat'a kadar ulaşan İngiliz nüfuzu ile rekabet edebilmek ve bölgedeki hakimiyetini güçlendirebilmek adına 1850'lerden itibaren nehir taşımacılığı konusunu önemli bir gündem maddesi saymıştır. Bununla birlikte Fırat ve Dicle üzerinde nehir taşımacılığı yapacak Osmanlı bandıralı buharlı vapurların düzenli olarak işler hale gelmesi, Mithat Paşa'nın Bağdat valiliği döneminde mümkün olabilmektedir. Keskin, *agt.*, s.41, 42; *Bağdat Sln.*, ORSAM, s.22, 264.

⁹⁵⁰ Keskin, *agt.*, s.82

⁹⁵¹ Keskin, *agt.*, s.29, 30, 73.

⁹⁵² Keskin, *agt.*, s.32, 73.

sevkiyatla kıyaslandığında oldukça kısıtlı olmuştur.⁹⁵³ Çünkü geleneksel nehir seferleri temelde akıntı yönünde ilerleyen ve ortalama bir ton taşıma kapasiteli kelek tipi ilkel araçlarla yapıldığından sevkiyat hacmi de belli bir düzeyde kalmıştır.⁹⁵⁴ Özellikle Musul ve yukarısında Dicle Nehri'nin akıntı hızı ve zemin yapısı dolayısıyla XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan vapur taşımacılığı döneminde bile kelek tipi araçlar temel nakil aracı olma vazifesini sürdürmüşlerdir.⁹⁵⁵ Buna karşılık Bağdat'tan başlayarak Basra'ya ve oradan Körfez'e kadar uzanan mesafedeki nehir nakliyatında buharlı vapurlar etkin olarak kullanılabilmişlerdir. Bu da belirtilen güzergâhtaki sevkiyatın hacminde radikal bir dönüşüm başlatmıştır. Arap atı ihracatı, yaşanan dönüşümün gözle görünür örneklerinden birini oluşturmaktadır.⁹⁵⁶

Arap atı ihracatının XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük bir yoğunluk kazandığı, dönemin kaynaklarında⁹⁵⁷ teyit edilen bir bilgidir. Söz konusu kaynakların büyük çoğunluğunda 1850 sonrasına ait ihraç rakamlarına da yer verilmiştir. Bu, yıllık ortalama 2000-3000 dolaylarındadır. Ancak belirtilen miktar resmi kayıtlara yansıyan rakamları işaret etmektedir. Gerçek sayı ise bunun çok üstünde olup net bir oran verilememektedir.⁹⁵⁸ Bununla birlikte XX. yüzyılın başlarında Irak'ın Hindistan'a ve hatta Uzakdoğu'ya (Çin) yaptığı ihracatta Arap atı satışının birinci sırada yer aldığı bilinmektedir.⁹⁵⁹ Sevkiyat miktarına ilişkin net bir nicel veri sunulamamasının temel nedenini bölgenin coğrafi koşulları nedeniyle kaçakçılığa son derece müsait olması ve kaçak ihracatın yörede özellikle seyyar aşiretler arasında yaygın olması teşkil etmektedir.⁹⁶⁰

⁹⁵³ Bu bilgiye bakarak Arap atının 1850'li yıllardan önce önemli bir ihraç unsuru olmadığı düşünülmemelidir. Zira kaynaklar, neslin XVIII. yüzyıl sonları ve XIX. yüzyıl başlarında da Irak'ın başlıca ihraç kalemleri arasında yer aldığını göstermektedir. Keskin, *agt.*, s.73. Burada ifade edilmek istenen, ihracatın oranındaki büyük değişimdir.

⁹⁵⁴ Keskin, 1850'lere kadar olan dönemde Bağdat-Basra sevkiyatında önemli bir yeri olan yelkenlilerin yük kapasitelerinin 60.000-4000 okka arasında olduğunu göstermektedir. Söz konusu araçlar XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemde de Düleyim kazasından ve Müseyyip mevkiinden itibaren Hille, Divaniye, Hindiye, Şamiye, Semave kazaları ve Basra'ya bağlı Müntefik sancağı arasında buharlı vapurlar yanında taşımacılığa devam etmişlerdir Keskin, *agt.*, s.33, 43, 44.

⁹⁵⁵ Keskin, *agt.*, s.27, 34, 80, 81.

⁹⁵⁶ Abidin, *age.*, s.36.

⁹⁵⁷ “Musul Vilayeti'nin Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi”, s.801; “Basra Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi”, s.750; “Musul Vilayetinde Islah-ı Cins-i Hayvanât ve Emrâz-ı Sâriye-i Hayvâniye”, *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası*, 5. Sene, 30 Nisan 1330, Aded.37, 38, s.82; Abidin, *age.*, s.24, 36; *MVS*.1308, Def'a 1, s.164; *MVS*.1310, Def'a 2, s.151; *MVS*.1325, Def'a 4, s.106; Keskin, *agt.*, s.91. Hayvan ihracına ilişkin politikaların ele alındığı bölümde bu bilginin arşiv belgeleri ile de desteklenmekte olduğu görülecektir.

⁹⁵⁸ Abidin, *age.*, s.72. Söz konusu veriler 1325 senesi Musul vilayet salnamesinde teyit edilmektedir. *MVS*.1325, Def'a 4, s.106. Ayrıca bkz. “Basra Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi”, s.750.

⁹⁵⁹ Keskin, 1903 yılında Arap atının 70.845 £'luk satışı ile Çin ve Hindistan'a yapılan sevkiyatta Basra Körfezi'nin en önemli ihraç kalemini teşkil ettiğini kaydetmektedir. Keskin, *agt.*, s.84.

⁹⁶⁰ *Bd.VS*.1300, Def'a 4, s.70.

Irak bölgesinde kaçak sevkiyatın ön plana çıkan iki noktasını Kuveyt ve Muhammara oluşturmuştur. Bunlardan ilki Basra vilayeti dâhilindedir. İkincisi ise İran sınırları içerisinde olup, sudan ulaşım yine Basra üzerinden sağlanmıştır.

Muhammara yolu ile yapılan kaçak sevkiyatı yöredeki seyyar aşiretlerin gerçekleştirdiği tahmin edilmektedir. Nitekim incelenen kaynaklar⁹⁶¹ Tay ve Şammar gibi başlıca yetiştiricilik kaynağı olan aşiretlerin Osmanlı-İran sınırında büyük bir hareketlilik sergilediğini ve bunların sınırdan giriş çıkışlarının her iki hükümet arasında uzun süre gerginlik konusu oluşturduğunu göstermektedir. 1850 öncesinde yaşanan bu gelişme çerçevesinde taraflar kendi lehlerine olarak aşiretlerin yasal bağlılıklarını temin etmeye çalışmışlardır. Ancak tamamen göçebe halde olan bu aşiretlerin vahşi tabiatları, herhangi bir devlet otoritesine bağlanmalarına olanak tanımamıştır. Dolayısıyla ileride de görüleceği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren takip edilen ihraç politikaları ve bu politikalar çerçevesinde icra hükmüne konan yasakların bahsi geçen aşiretler üzerindeki bağlayıcılığı da sınırlı düzeyde olmuştur. Böylece kaçakçılık bölgede alternatif bir kazanç şekline dönüşmüştür. Osmanlı hazinesi bundan büyük ölçüde zarar görürken, Muhammara hakimi ise uzun yıllar boyunca ciddi oranda nemalanma şansına sahip olmuştur. Seyyar aşiretlerce buraya getirilen hayvanlar, vapurlara yüklenerak büyük çoğunlukla Bombay'a sevk edilmişlerdir.⁹⁶²

Arap atının Irak yöresinden yürütülen kaçak sevkiyatının kilit noktalarından ikincisi Kuveyt'tir. Basra Körfezi'nin kuzeybatısında, Irak ile Arabistan toprakları arasında yer alan Kuveyt, coğrafi konumu dolayısıyla XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı-İngiliz nüfuz mücadelesinin odak noktalarından birini oluşturmuştur.⁹⁶³ 1869'da Süveyş Kanalı'nın deniz ulaşımına açılması ile birlikte Basra Körfezi'ndeki hakimiyet mücadelesi yoğunlaşmaya başladığında Kuveyt taraflar açısından stratejik bir önem kazanmıştır. Bu nedenle Osmanlı hükümeti bölgedeki nüfuzunun sağlamlaştırılması için büyük çaba sarfetmiştir. Sarf edilen bu çabanın sonucu olarak özellikle Mithat Paşa'nın valiliği döneminde (1869-1872) Kuveyt'te devlet otoritesi önemli ölçüde tesis edilmiştir.⁹⁶⁴

1898'de Bağdat Demiryolu projesinin gündeme gelmesinden sonra Kuveyt'in önemi daha da artmış, bölge İngiltere'nin Körfez'deki başlıca mücadele alanı haline gelmiştir. Akdeniz'e yakınlığı dolayısıyla Basra Körfezi'nde en çok Kuveyt ile ilgilenen İngiltere, Mithat Paşa döneminden itibaren Osmanlı hakimiyetinin açıkça hissedildiği yöredeki etkinliğini

⁹⁶¹ Kural, *agt.*, s.47, 48.

⁹⁶² Bağdat vilayet salnamesinde yer alan bu kayda göre Muhammara hakimi hayvan başına 2 lira nispetinde bir geçiş harcı ile kaçak ihracattan yıllık ortalama 4-5 bin lira kadar bir kâr temin etmiştir. **Bd.VS.1300**, Def'a 4, s.70. 1310 tarihli Musul vilayet salnamesinde bu bilgi teyit edilmektedir. **MVS.1310**, Def'a 2, s.151.

⁹⁶³ Kural, *agt.*, s.64.

⁹⁶⁴ Kızılkaya, *agm.*, s.296; Kural, *agt.*, s.73.

arttırabilmek için çetin bir mücadele süreci başlatmıştır. Takip edilen siyasetin en dikkat çekici yönünü de yerel aşiretlerin bağlılığının sağlanması oluşturmuştur. Muhtelif vesilelerle yöredeki güçlü aşiretleri kendi yanına çekmeyi başaran İngiltere zamanla Osmanlı Devleti aleyhine bölgedeki etkinliğini arttırmıştır.⁹⁶⁵

Yaşanan bu gelişmenin öne çıkan sonuçlarından biri, Kuveyt'in ilerleyen süreçte önemli bir kaçakçılık merkezine dönüşmesidir. Zira Basra'dan güneye inildikçe Osmanlı hakimiyetinin Kraliyet lehine azaldığı bölgede İngiltere himayesine güvenen İngiliz tebaası tüccarlar Bahreyn, Maskat ve Kuveyt üzerinden yaptıkları ticari seferlerde Osmanlı hükümetine ödemeleri gereken gümrük vergisini ödememişlerdir. Böylece kaçak sevkiyatın odak noktası haline gelen Kuveyt'ten yürütülen ticaretin önemli bir ihraç kalemini ise Arap atları oluşturmuştur.⁹⁶⁶ XIX. yüzyıl sonlarına doğru Kuveyt ile İran, Hindistan, ve Çin arasında gidip gelen 2000'in üzerinde yelkenli geminin var olduğu bilinmektedir.⁹⁶⁷ İngiltere, söz konusu güzergâhta işlettiği modern buharlı vapurlar ile Arap atlarının Hindistan'a naklinde başrolü üstlenmiştir. İngiliz tebaası tüccarlarca yürütülen sevkiyatın ana gayesini ise Kraliyet'in Hint süvarilerini Arap atları ile donatmaları maksadı teşkil etmiştir.⁹⁶⁸

4.3.2. İhraç Yasakları

Arap atının özellikle 1850 sonrasında başlıca yetiştiricilik bölgeleri olan Suriye ve Irak'tan yoğunlaşan ihracatı konusu, hemen aynı tarihlerden itibaren Osmanlı hükümetinin Suriye, Bağdat ve Halep vilayetleri ile olan resmi yazışmalarında önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Zira merkezi otorite ihraç yoğunluğunu asil Arap hayvanlarının sayısının ciddi oranda azalmasında temel etken olarak kabul etmiştir. Bu nedenle safkan ihracatında erken dönemden itibaren himayeci çizgilere sahip bir politika benimsenmiştir. Sadaret makamının söz konusu vilayetlerle olan yazışmalarında⁹⁶⁹ neslin bozulması, ihracat konusunda 1850'lere kadar icra edilmiş mahalli uygulamaların kifayetsizliğine atfedilmektedir. Yerel yönetimlerin icraatını yetersiz bulan hükümet, 1854 tarihli bir kararla Irak ve Suriye bölgesinden damızlık Arap atlarının yurt dışına çıkarılmasını yasaklamıştır. Geçici bir süre için uygulamaya konan

⁹⁶⁵ Kural, *agt.*, s.74-76.

⁹⁶⁶ Kural, *agt.*, s.86, 87, 133.

⁹⁶⁷ **Bsr.VS.1309**, Def'a 2, s.180.

⁹⁶⁸ İstavri, *agm.*, s.232.

⁹⁶⁹ Dönemin arşiv kayıtlarında günümüzde kullanılan bir terim olan 'safkan' ibaresi yer almadığından, bu nitelikteki atların ihracına getirilen ve zamanla daimi bir hal almış olan yasak kararlarının tespiti için belgelerde çoğunlukla 'cins Arap atları' veya 'damızlık niteliğindeki Arap' atları şeklindeki ibarelerden faydalanılarak bir tarihlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede 1854 tarihinde alınmış olan yasak kararı, Arap atlarının ihracına ilişkin tespit edilebilmiş en erken tarihli yasak kararı olmuştur. Söz konusu yasak kararı nedeniyle yetiştirici ve tüccarın mağdur olmasının önüne geçilebilmesi için yasağın ilanı tarihinden önce satış sözleşmesi yapılmış olan hayvanların satış işlemlerinin tamamlanabilmesi için tüccara üç aylık bir teminat süresi tanınmıştır. **BOA.A.MKT.UM. 165/48.**

bu ilk safkan yasağı zamanla neslin muhafazasında başlıca tedbir olmuş ve daimi bir nitelik kazanmıştır. Ancak mahiyeti XX. yüzyıl başlarına kadar korunan söz konusu uygulama yalnız damızlık niteliği taşıyan hayvanları konu almaktadır. Bu durum, belirtilen ölçütler haricinde kalan atların ihracı konusunda da ayrı bir takım düzenlemeler yapılmasını gerektirmiştir. Bu yöndeki yasal düzenlemelerde de başlıca yetiştiricilik bölgeleri olan Irak ve Suriye ile buradan yürütülmekte olan ticaret belirleyici olmuştur.

Safkan Arap atları dışında kalan at ihracatının seyri konusundaki ilk yasal düzenlemeler ise 93 Harbi sonrasında ortaya çıkmıştır. Bu yöndeki gelişmelerin en önemlisi, savaşın hemen akabinde alınan yasak kararıdır.⁹⁷⁰ Alınan kararlar her türden at ihracatı başlıca yetiştiricilik bölgeleri olan Suriye ve Irak da dâhil olmak üzere tüm Osmanlı vilayetlerinde yasaklanmıştır. Savaş nedeniyle Osmanlı ordularının hayvan varlığı yönünden büyük kayıplar yaşaması, bu kararın alınmasında başlıca etkindir. Kararın uygulamaya konması akabindeki bir iradeyle⁹⁷¹ de cezai uygulamalara netlik kazandırılmıştır. Çünkü alınan yasak kararı ihracatı men etmekle birlikte caydırıcı tedbirleri ve aksi durumlarda uygulanacak yaptırımları düzenlememiştir. Bu nedenle gümrükten geçirilen hayvanlar kefalete bağlanmak veya kıymetleri üzerinden depozito alınmak gibi yasal bir dayanaktan mahrum uygulamalarla teminat altına alınmaya çalışılmışlardır. Yaşanan bu durum, Rüşumat İdaresi'nin 1879 tarihli bir tezkeresiyle dile getirilmiş ve hükümetten gümrük uygulamalarını meşru bir zemine oturtması talep edilmiştir. Bunun üzerine 13 Haziran 1879 tarihli bir irade ile hayvan kaçakçılığı yapanların iki kat gümrük resmi ödemekle cezalandırılmalarına karar verilmiştir.⁹⁷²

Yasal çerçevesi böylece daha da netleşen ihraç yasağı, oldukça geniş kapsamlı bir uygulama olarak hayata geçirilmiştir. Hükümeti bu tarz bir uygulamaya sevk eden gelişme, 93 Harbi dolayısıyla yaşanan hayvan sıkıntısıdır. Bununla birlikte ihraç yasağı daimi bir devlet politikasının mahsulü olmamış, asıl gerekçesini yetiştiricilik konusunda takip edilecek politikaların netleştirilmesi teşkil etmiştir. Zira Osmanlı hükümeti savaşı takiben yetiştiricilik alanında bir yeniden yapılanma süreci başlatmıştır. Yurt çapında girişilen reform hareketinin ana hedefi de ordu hayvanlarının iç pazarlardan tedarik edebilmesidir. Bu, halk yetiştiriciliğinin

⁹⁷⁰ Bu karar, İdare-i Umumiye'nin kuruluş ve çalışma esaslarını belirleyen nizamnamenin *on dördüncü* maddesinde gösterilmektedir. Bkz. "İdare-i Umumiye'nin Kuruluşu" başlıklı bölüm.

⁹⁷¹ **BOA.İ.ŞD.** 46/2490.

⁹⁷² Rüşumat İdaresi tarafından talep edilen yasal yaptırımın belirlenmesi konusu Şurayı Devlet'e havale olunmuştur. Şurayı Devlet, Gümrük Kaçağı Nizamnamesi hükümlerine binaen iki kat gümrük cezası uygulamasını, yasak hükümlerinin korunmasında yeterli ve uygun bulunmuştur. Diğer yandan ilgili yasa maddesi '*kaçakçılık konusu olan eşyanın müsaderesini*' gerektirmekte ise de bu hükmün uygulanması, yetiştirici ahalinin zararına olacağı gerekçesi ile kabul edilmemiştir. Alınan kararların dikkat çekici bir diğer yönünü de gümrük cezası uygulamasından elde edilecek gelirin yarısının '*yasak hükümlerinin korunmasında kamu nezdinde bir gayret ve şevk yaratma gayesi ile*' kaçakçılık ihbarında bulunanlara ayrılması teşkil etmiştir. Söz konusu Şurayı Devlet kararı 3 Haziran 1879 tarihli irade ile onaylanmıştır. **BOA.İ.ŞD.** 46/2490.

üretim sürecine etkin biçimde dâhil edilmesi anlamını taşıyan bir tasarıdır. Halk yetiştiriciliğinin aktif bir hale getirilmesi ise öncelikle yerli ırkların ıslahında takip edilecek usul ve yöntemlerin ortaya çıkarılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle de özel yetiştiricilik faaliyetlerinin desteklenmesi konusundaki esaslar tespit edilene dek yurt dışına hayvan çıkarılması sakıncalı bulunmuştur. Ancak bilindiği üzere hayvan ve hayvansal ürünlerin ihracatından elde edilen gelir incelenen dönemde özellikle Irak ve Suriye yöresinde yerli halkın başlıca geçim kaynağını oluşturmaktadır. Bu somut gerçek nedeniyle hükümet, hemen her türden atın dışarıya sevkini men eden ve Osmanlı vilayetlerinin çoğunda uygulamaya konan söz konusu yasak kararını daimi bir uygulama olarak düşünmemiştir.

Kararın uygulamadan kaldırılması yönündeki ilk gelişmenin 1882 yılında Rüsumat Emaneti'nin girişimleriyle gündeme geldiği görülmektedir. Emanet, Irak ve Suriye'den gelen yoğun talep doğrultusunda at ihracatı konusundaki yasal düzenlemelerin yeniden gözden geçirilmesini istemiştir. Ancak Rüsumat Emaneti'nin bu isteği savaşın hayvan neslinde yarattığı kayıpların telafisi için ihtiyaç duyulan gerekli zaman diliminden çok önce gelen bir taleptir. Bu nedenle konunun Şurayı Devlet'te müzakeresi gerekli bulunmuştur. Şurayı Devlet ise ihracat konusunda vilayetlerin ihtiyaçları çerçevesinde hareket edilmesini uygun görmüştür. Öte yandan Şura'nın bu görüşüne binaen yerel yönetimlerle yürütülen yazışmalar, mahalli ihtiyacın hemen her bölgede farklılık arzettiğini göstermiştir. Bazı vilayetlerde savaş nedeniyle yaşanan telefler yüzünden ihracatın yasaklanması gerekli bulunurken, bazılarında da herhangi bir kısıtlamaya gidilmesi istenmemiştir. Bu nedenle de 11 Haziran 1882 tarihli nihai kararla, at ihracatı konusundaki uygulamalar vilayetlerin iradesine bırakılmıştır.⁹⁷³

Şurayı Devlet'in ticaret serbestisi kaidesinden hareketle aldığı bu karar, ilerleyen süreçte hem Suriye hem de Irak'ta ihracatın dikkat çekici bir niceliğe ulaşması sonucunu doğurmuştur. Başta askerî cephe olmak üzere yoğun bir şikâyetin konusu olan bu durum bölgesel ticaretin geliştirilmesini öngören hükümet politikalarının çerçevesinin ordu ihtiyaçlarının gözetilerek düzenlenmesini zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı hükümeti uzun bir müddet -remont teşkilatının olgunlaşmasına dek- ticaretin geliştirilmesi ilkesi ile ordu hayvanlarının temini sorunu arasında bir denge temin edememiştir. Askerî ihtiyacın giderilmesi sorunu, ihtiyaç dönemlerinde alınan geçici nitelikteki kararlar ile giderilmeye çalışılmıştır.

⁹⁷³ BOA.ŞD. 571/9. Şurayı Devlet'in bu kararından damızlık niteliğindeki Arap atları hariç tutulmuştur.

4.3.1.1. Suriye'den At İhracı ve İhraç Yasakları

Arap atının temel yetiştiricilik bölgelerinden olan Suriye, Irak'la birlikte aynı zamanda ırkın XIX. yüzyıldaki başlıca ihraç merkezidir. Bu nedenle bölgenin Osmanlı hükümetinin incelenen dönemdeki ihraç politikalarının şekillenmesinde ve at ihracına ilişkin yurt çapında uygulamaya konan kararların ortaya çıkışında belirleyici bir yeri vardır. Suriye'den yapılan at ihracatının temel konusunu, erken tarihlerden itibaren yasak kapsamına alınan safkan Arap atları ile bu ölçütün dışında kalan hayvanlar oluşturmaktadır. Alınan kararlar Suriye (Şam) vilayeti ile birlikte Suriye bölgesinin diğer önemli ihraç merkezleri olan Beyrut, Halep vilayetlerinde ve Kudüs sancağında eşzamanlı olarak uygulamaya konmuştur.

At ihracatı ile ilgili düzenlemelerin Suriye'deki seyri ile ilgili ilk gelişmelere bakıldığında, bölgenin damızlık niteliğindeki Arap atlarının muhafazasına ilişkin 1854 tarihli yasak kararının ikinci uygulama alanını teşkil ettiği görülmektedir.⁹⁷⁴ Neslin muhafazası için alınan bu geçici karar haricinde hükümet at ihracatı konusunda 1870'li yıllara kadar bu yörede herhangi bir kısıtlamaya gidilmesine gerek görmemiştir. Bu nedenle de yurt dışına yapılan sevkiyat artarak devam etmiştir. İhracattaki hızlı artış ilerleyen süreçte hükümeti bu bölgeden hayvan tedarikinde ciddi sıkıntılara sevk ettiğinden, dolayısıyla muhtelif tarihli yasak kararıyla Suriye'den yapılan at ticareti de sınırlanmaya başlamıştır.

İhracattaki yoğunluğun neden olduğu yasaklamaların ilkinin 1873 tarihli karar teşkil etmiştir. Bu çerçevede Suriye; Halep ve Bağdat vilayetleriyle birlikte Şurayı Devlet kararı sonucu at ihracatının yasaklandığı bölgelerin başında yer almıştır.⁹⁷⁵ Bununla birlikte bölgeden at ihracatının engellenmesine yönelik en geniş kapsamlı yasak kararını Suriye ile birlikte Osmanlı vilayetlerinin büyük çoğunluğunda uygulamaya konan 1879 tarihli men kararı oluşturmuştur. Suriye vilayeti ile olan yazışmaları gösteren arşiv kayıtları⁹⁷⁶, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın neden olduğu bu kararın uygulamaya sokulma sürecine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla savaşın hemen akabinde alınan yasak kararı Maliye Nezareti aracılığı ile vilayetlere tebliğ olunmuştur. Ancak daha sonra alınan bir Şurayı Devlet kararıyla söz konusu uygulamadan vazgeçilerek öncelikle vilayetlerin savaş sonrasında hayvan varlığı yönünden arz ettikleri durumun öğrenilmesi ve buna göre hareket edilmesi uygun bulunmuştur.⁹⁷⁷ Hayvan ihracına yönelik uygulamaların vilayet idare meclislerinin yapacakları incelemelere binaen belirlenmesini öngören bu karar çerçevesinde, Suriye İdare Meclisi bölgede geniş çaplı bir tetkikat başlatmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda yörede yalnız çift

⁹⁷⁴ BOA.A.MKT.UM. 165/48.

⁹⁷⁵ BOA.HR.TO. 495/37.

⁹⁷⁶ BOA.ŞD. 2272/39, BOA.ŞD. 2272/43.

⁹⁷⁷ 1879 tarihli bir Şurayı Devlet kararıdır. 9 Temmuz 1879'da vilayete tebliğ olunmuştur. BOA.ŞD. 2272/39.

hayvanı yönünden bir sıkıntı yaşanmakta olduğu görülmüştür. Fakat buna rağmen ihracata herhangi bir kısıtlama getirilmesine ihtiyaç duyulmamış, at ihracatına yönelik bir kısıtlama ise söz konusu bile edilmemiştir. Bu açıdan Suriye'yi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen akabinde dahi at mevcudu yönünden belirgin bir sıkıntı yaşamayan nadir yörelerden biri olarak değerlendirmek gerekir. Öte yandan Suriye Vilayet Meclisi'nin aldığı bu karara karşılık diğer vilayetlerin hayvan mevcudu yönünden yaşadığı sıkıntı, Osmanlı hükümetini at ihracında genel bir kısıtlama kararı almaya icbar etmiştir. Böylece 1879 tarihli men kararı, Suriye de dâhil olmak üzere Osmanlı vilayetlerinin büyük çoğunluğunda kısa sürede hayata geçirilmiştir.

1879 tarihli ihraç yasağı, Suriye yöresinde 1880 yılında ve üç sene müddetle yürürlükte kalmak üzere uygulamaya konmuştur. Vilayetle olan resmi yazışmalarda⁹⁷⁸ yasak kararının yerel yönetime '*deveden başka her türlü nakliye ve çift hayvanının ihracı yasaklanmıştır*' ibaresi ile tebliğ olunduğu görülmektedir. Söz konusu yasak, Suriye yöresine ilişkin alınmış yasak kararlarının çoğunda olduğu üzere birbiri ile bütünleşen bir tarihsel coğrafyayı paylaştığı Kudüs'le paralel bir seyir arz etmiştir. Zira incelenen tarihlerde Osmanlı toprakları dâhilinde bir bölgeden diğer bir bölgeye hayvan sevki serbest olduğundan Kudüs, Suriye atları için önemli bir kaçakçılık merkezi haline gelmiştir. Suriye'den tüccarca satın alınan hayvanlar herhangi bir iç gümrük uygulamasına takılmaksızın Kudüs'e geçirilip buradan da kolaylıkla yurt dışına kaçırılabilmişlerdir. Kudüs mutasarrıflığı, uygulanmakta olan yasağı hükümsüz hale getiren bu durumun önlenmesi için 1880 yılında sancağın yasak hükmü kapsamına alınmasını talep etmiştir.⁹⁷⁹

Suriye'den at ihracı, ticaret serbestisi kaidesinin uygulanmasına yönelik uygulamaların ilk adımı olan 11 Haziran 1882 tarihli Şurayı Devlet kararına binaen 1882 yılında serbest bırakılmıştır.⁹⁸⁰ Damızlık Arap atlarının haricindeki at ihracının arz ve talep kaideleri çerçevesinde sürdürülmesine dayanan bu kararın uygulamaya konmasından sonra, bölgeden yurt dışına yapılan sevkiyatın miktarında dikkat çekici bir artış gözlemlenmektedir. Bu durum özellikle askerî cephede büyük tepki yaratmıştır. Ordu cephesinde yoğunlaşan şikâyetlerin

⁹⁷⁸ Bilindiği üzere iç gümrük vergileri (kara gümrüğü) 28 Şubat 1874 tarihli nizamnameye binaen ticaretin geliştirilmesi ve yerli tüccarın şevk ve gayretinin sağlanması amacıyla lağvedilmiştir. Devletin bu tarihten sonra çoğunlukla savaş, deprem vb. gibi olağanüstü durumlarda tahsil yoluna gittiği bu vergi 1909-1910 mali yılına ait bütçe kanunuyla tamamen ortadan kalkmış ve bir daha yürürlüğe konulmamıştır. Yakup Karataş, "*Osmanlı Devleti'nin Son Dönem İç Gümrük Rejimi ve Bunun Taşradaki Yansımaları: Erzurum Örneği*", **History Studies**, V.4(2), July 2012, s.215. Dolayısıyla bahsi geçen dönem iç gümrük uygulamasının kalkmış olduğu bir dönem olup bu nedenle Suriye bölgesinin Arap atları kolaylıkla Kudüs'e çıkarılmışlar ve ihraç yasağı kapsamına dâhil edilmediği anlaşılan Kudüs'ten yurt dışına sevk edilmişlerdir.

⁹⁷⁹ **BOA.ŞD.** 2273/47. 93 Harbi sonrasında uygulanan ihraç yasağının mahiyeti 13 Aralık 1880 tarihli bir fermanla genişletilmiş ve yurt dışına yapılan sevkiyat yanında yur toprakları dâhilinde bir bölgeden başka bir bölgeye yapılan sevkiyat da yasaklanmıştır. Bu uygulama 1881 yılı Mart ayına dek yürürlükte kalmıştır. **BOA.A.MTZ.CL.** 1/11.

⁹⁸⁰ Söz konusu Şurayı Devlet kararı hakkında bkz. "İhraç Yasakları" başlıklı bölüm.

temelini ise Şam merkezli V. Ordu'nun hayvan sıkıntısı teşkil etmiştir. İlgili ordu kumandanlığından Seraskerliğe gönderilen yazılarda, yurt dışına yapılan sevkiyattaki artış nedeniyle zamanla V. Ordu bölgesinden asker için at tedarik edilemeyeceğine vurgu yapılarak ihracatın acilen yasaklanması talep edilmiştir. Özellikle İngilizlerin başı çektiği yabancı tüccar grupların ihraç faaliyetlerinin yoğunluğu, 1885 yılı ortalarına doğru V. Ordu'nun at ihtiyacı sorununun Meclis-i Vükelâ'ya havale olunmasına neden olmuştur. Ancak Vükelâ Meclisi askerî cephede 'aleyhte' olarak nitelendirilebilecek bir kararla yasak talebine red cevabı vermiştir. Meclisin karar mazbatasını incelendiğinde, bunun gerekçesini 1882 tarihli Şurayı Devlet kararının oluşturduğu görülmektedir. Meclis-i Vükela, 1882 kararının safkan ihracına ilişkin hükmünün neslin korunmasındaki temel tedbir olduğunu, bu tedbirle aynı zamanda ordu hayvanlarının temini sıkıntısının da çözümlenmesinin hedeflendiğini göstermiştir. Safkan Arap atları dışındaki at ticaretinde ise ticaret serbestisi esas alındığından V. Ordu Kumandanlığı'ndan gelen yasak talebi uygun bulunmamıştır.⁹⁸¹

Meclis-i Vükelâ'nın 1885 yılı ortalarında aldığı bu karara karşın askerî ihtiyacın temin edilememiş olması gerçeği, aynı yılın sonbaharında Suriye'den at ihracının bir kez daha ve geçici bir müddetle yasaklanması sonucunu doğurmuştur.⁹⁸²

1889 yılında Ziraat Nezareti (bu dönemki adıyla Ticaret ve Nafia Nezareti) yurt çapındaki ıslah ve üretim faaliyetlerinde takip edilecek yöntem ve esasları tespit edince⁹⁸³, ordu cephesinde tepki konusu olan ihraç yasağı da gereksiz bir tedbir olarak değerlendirilerek lağvedilmiştir.⁹⁸⁴ Dönemin hükümeti at ticaretini yetiştiricilik sektörünün geliştirilmesi gereken başlıca unsurlarından biri kabul etmiştir. Bu nedenle uygulama tüm Osmanlı vilayetlerini kapsamıştır. Ordunun temel sorunlarından biri olan hayvan tedariki konusunun çözümü ise Ziraat ve Harbiye Nezaretleri'ne havale olunmuştur. Hükümet, söz konusu Nezaretlerden bu sorunu daimi bir çözüme ulaştıracak tedbirleri müzakere ederek hayata geçirmelerini istemiştir. Ancak alınan kararlarla birlikte at ihracatının yurt genelinde serbest bırakılması, 1889 sonrası süreçte özellikle Suriye ve Irak bölgesinden dikkat çekici nicelikte bir ihracatın yaşanmasına neden olmuştur. Arap ırkı toplu sevkiyatlarla harice çıkarılmış ve kıymetli damızlıklar bu suretle tasfiye edilmiştir. Bu ise nesli ciddi bir yozlaşma konusu haline getirmiştir. Yaşanan bu gelişmeden çölün atçılık potansiyeli dahi önemli ölçüde etkilenmiştir.

⁹⁸¹ **BOA.MV.** 3/44. Karar tarihi 27 Nisan 1885'tir.

⁹⁸² Meclis-i Vükelâ'nın ilgili kararıyla Suriye yöresinden hayvan ihracatı bir sene müddetle yasaklanmıştır. **BOA.MV.** 5/48, **BOA.A.MKT.MHM.** 487/41. Söz konusu karar Seraskerliğin talebi üzerine V. Ordu'nun hayvan ihtiyacının temin edilebilmesi için alınmış bölgesel nitelikli bir karardır.

⁹⁸³ Kastedilen yöntem ve esaslar, Ziraat Nezareti bünyesinde oluşturulan Komisyon-ı Âlî tarafından hazırlanan ıslah ve üretim nizamnamesinde gösterilmiştir. Bkz. "1889 Tarihli Muhtıra ve Komisyon-ı Âlî'nin Oluşturulması" başlıklı bölüm.

⁹⁸⁴ **BOA.DH.MKT.** 1624/91.

Bununla birlikte 1889 uygulaması resmi kayıtlara yetiştiricilik alanında yaşanan gerilemeden çok V. ve VI. Ordu ihtiyaçlarının temininde yaşanan sıkıntı dolayısıyla yansımıştır. Özellikle askerî cepheden gelen tepkilerin yoğunlaşması sonucu Osmanlı hükümeti 1889 tarihinde alınan ve kısa süre yürürlükte kalan serbesti kararını geri çekmek durumunda kalmıştır. Böylece 1892 yılında Suriye ve yöresinden yapılan at ihracatı bir kez daha yasak kapsamına alınmıştır.⁹⁸⁵

İhraç yasağının yeniden yürürlüğe konmasının ardından Kudüs yolu ile yapılan kaçakçılık bir kez daha hükümetin Suriye bölgesine yönelik bir gündem maddesi olmuştur. 1894 yılına ait bir arşiv kaydından⁹⁸⁶ anlaşıldığına göre Suriye’de uygulanmakta olan ihraç yasağı, deniz yoluyla yapılan kaçakçılık kadar ön plana çıkmamakla birlikte önemli nicelikte hayvanın kara yolundan Mısır’a kaçırılmasına vesile olmuştur. Sık kullanılan bir alternatif olduğu anlaşılan kara nakillerinin ağırlık merkezini de Suriye, Halep-Beyrut-Mısır hattı oluşturmuştur. Suriye ve Halep çöllerinden temin edilen hayvanlar başta Kudüs olmak üzere Nablus ve Maan sancakları yoluyla Mısır’a kaçırılmışlardır. Merkezi hükümet söz konusu güzergâhta cereyan eden at kaçakçılığının önüne geçilebilmesi için kara sevkiyatını da yasak kapsamına almıştır. İlgili mülki-idari birimler bu konuda uyarılarak gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁹⁸⁷

Suriye, Beyrut, Halep vilayetleri ve Kudüs sancağından yapılan at ihracatı, ordu hayvanlarının temin edilemediği gerekçesiyle 1905 yılında altı ay müddetle bir kez daha yasaklanmıştır.⁹⁸⁸ Harbiye Nezareti’nin aynı sebeple gündeme getirdiği 1909 tarihli talebi ise 21 Ekim 1909 tarihli bir Şurayı Devlet kararına binaen reddedilmiştir. Nezaretin talebini *‘kısa müddet zarfında uygun fiyatla hayvan temin edebilmek’* amacıyla gündeme getirilen bir istek olarak değerlendiren Şurayı Devlet, yerel ticareti sekteye uğratabilecek bu gibi uygulamalara göz yumulmaması gerektiğine karar vermiştir.⁹⁸⁹ Söz konusu Şurayı Devlet kararı, gerek Suriye gerekse Irak yöresinden yapılan at ihracatının serbesti esas çerçevesinde devam ettirilmesi konusunda 1882 tarihli karardan sonra alınmış ve bu kararı destekler nitelikteki en önemli karar olmuştur. Bu karar, Osmanlı hükümeti tarafından 1909 sonrasında takip edilen ihraç politikalarının temel dayanağını teşkil etmiştir.

⁹⁸⁵ **BOA.BEO.** 46/3408.

⁹⁸⁶ **BOA.BEO.** 523/39203.

⁹⁸⁷ Kudüs’ün bu dönemde idari-mülki taksimatta Beyrut vilayetine bağlı sancak statüsünde olduğu görülmektedir. Bu nedenle söz konusu kaçak sevkiyata ilişkin veriler, Sadaret makamı ile Beyrut vilayeti arasında cereyan eden yazışmalardan tespit edilebilmiştir. **BOA.BEO.** 523/39203. Bu tarihlerde Suriye’den yapılan kaçak sevkiyat kapsamında Hint ticareti de önemli bir yer edinmiştir. Zira 1894 senesine ait başka bir arşiv kaydında bölgede görevli olan XXVI. Süvari Miralayı Said Bey tarafından Halep ve Suriye yöresinden yılda ortalama 8000 kadar tayın Hindistan’a kaçırıldıkları gösterilmektedir. **BOA.Y.MTV.** 99/28.

⁹⁸⁸ **BOA.BEO.** 2546/190915, **BOA.BEO.** 2511/188268. İhraç yasağı 1905 yılı Eylül ayına kadar yürürlükte kalmıştır. **BOA.BEO.** 2678/200839.

⁹⁸⁹ Talep Suriye’de mevcut satın alma komisyonunun gösterdiği ihtiyaç üzerine gündeme gelmiştir. **BOA.DH.MUİ.** 4-2/11, **BOA.DH.MKT.** 2868/9, **BOA.BEO.** 3652/273874, **BOA.DH.MUİ.** 28-1/8.

4.3.1.2. Irak'tan At İhracı ve İhraç Yasakları

Irak, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarından yapılan at ihracatının en yoğun olduğu bölgedir. Bu nedenle özellikle 1909 sonrasında takip edilen ihraç politikalarının ve uygulamaya konan yasak veya serbesti kararlarının şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir.

Kara içi su yollarının etkin bir surette kullanımı ile birlikte 1860'lı yıllardan itibaren önemli bir ihraç merkezi haline gelmesine karşılık, Irak yöresinden yapılan ihracatın yoğunluğuna yönelik merkeze ulaşan şikâyetler çoğunlukla XIX. yüzyıl sonlarında toplanmıştır. Bunda İngilizlerin bölgede önemli ölçüde nüfuz kazanmış olmasının ve bunun bir sonucu olarak artan kaçakçılığın önemli bir etkisi vardır. Körfezde büyük bir güç sahibi olan İngiltere, İngiliz tebaası tacirler vasıtasıyla yürütülen at ihracatının başlıca himayecisi olmuştur.⁹⁹⁰

At ihracatı XX. yüzyıla girerken özellikle Hindistan'a yapılan sevkiyat nedeniyle Irak'ın en önemli ihraç kalemini teşkil etmiştir.⁹⁹¹ Dolayısıyla, Osmanlı hükümeti ordu cephesinden gelen şikâyetlere karşın yöreden yapılan ihracatın sınırlandırılmasına veya alınacak geniş çaplı bir yasak kararlarına uzun müddet sıcak bakmamıştır. Örneğin 1892 yılında Fırka-i Islahiye Kumandanı Ömer Vehbi Paşa tarafından orduların hayvan eksiklerinin tamamlanabilmesi için Hindistan ihracatına kısıtlama getirilmesi istendiğinde, bu yolda bir padişah iradesi olmadığı gerekçesiyle talebi reddedilmiştir.⁹⁹² Hint ticaretinin yoğunluğu dolayısıyla merkeze ulaşan bir diğer bir yasak talebi ise 1909 yılında VI. Ordu Kumandanlığı'ndan gelmiştir. Çünkü bu tarihte ihracattaki artışa binaen VI. Ordu'nun süvari alaylarındaki hayvan eksikliği tamamlanamamıştır. Ancak Bağdat valiliği kanalıyla merkeze aktarılan bu talep de, yöresel ticaretin serbesti kaidesi çerçevesinde devam ettirilmesini öngören 21 Ekim 1909 tarihli Şurayı Devlet kararı gerekçe gösterilerek Meclis-i Vükelâ tarafından reddedilmiştir.⁹⁹³

Osmanlı hükümeti, Suriye yöresinde olduğu üzere Irak'ta da yerli halkın çoğunluğunun başlıca geçim kaynağını şekillendiren at ticaretinin arz talep kaideleri çerçevesinde devam ettirilmesini istemiştir. Bu nedenle Şurayı Devlet'in serbesti kaidelerini esas alan kararına önem verilerek muhafazasına çalışılmıştır. Ancak askerî ve stratejik açıdan değeri çok büyük olan süvari ve topçu alaylarında kullanılacak hayvanların temini sorunu, bu kararın uzun süre yürürlükte kalmasına olanak tanımamıştır. Çünkü bir müddetten beri hayata geçirilmesine

⁹⁹⁰ Kural, *agt.*, s.133

⁹⁹¹ Keskin, *agt.*, s.84.

⁹⁹² **BOA.DH.MKT.** 1973/70.

⁹⁹³ **BOA.BEO.** 3683/276159, **BOA.DH.MUİ.** 45-2/13. İlgili karar hakkında bkz. "Suriye'den At İhracı ve İhraç Yasakları" başlıklı bölüm.

çalışılan “ordu atlarının iç pazarlardan tedariki” politikasının bir uzantısı olarak 1910 yılında Harbiye Nezareti bünyesinde satın alma komisyonlarının oluşturulmasına gidilmiştir. Yeni düzenleme hatırlanacağı üzere alayların nizami tertibi olan hayvanların söz konusu komisyonlar vasıtasıyla yerli yetiştiriciden tedarikini öngörmektedir. Bu çerçevede 1.40 cm. ve daha yukarı irtifadaki atlar askerî ölçütlerde kabul edilmiş ve yurt dışına satışlarının yasaklanması istenmiştir. Harbiye Nezareti’nden gelen bu talep 19 Mart 1910 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla onaylanmıştır. Böylece at ihracı bir kez daha askerî nitelikli bir ihtiyaç doğrultusunda kısıtlamaya tabi tutulmuştur.⁹⁹⁴

Alınan yasak kararına rağmen hükümet yerel ticaret dengesinin korunması yönündeki mahalli taleplere de mümkün olduğunca yanıt vermeye çalışmıştır.⁹⁹⁵ Bu doğrultuda Irak’ın önde gelen üç vilayeti olan Basra, Bağdat ve Musul vilayetlerine bir ayrıcalık tanınarak 1.40 cm. kriterinin dışında kalan at ticareti burada serbest bırakılmıştır.⁹⁹⁶ Harbiye Nezareti’nin de muvafakati alınarak uygulamaya konan bu karara rağmen, 1.40 cm. yasağı Irak bölgesinde büyük tepkiye neden olmuştur. Örneğin yasak kararının tebliğinden kısa bir süre sonra Basra valiliğinden merkeze ulaşan bir tezkerede Basra yoluyla Hindistan’a yapılan at ihracatının yoğunluğuna işaretler, sahilin kaçakçılığa olan elverişliliği nedeniyle yasak kararının bu bölgede uygulanamayacağı dile getirilmektedir.⁹⁹⁷

İhraç yasağına yönelen bu gibi tepkiler nedeniyle hükümet kısa süre sonra ilgili valiliklerden kararın uygulamada kalıp kalmaması yönündeki görüşlerini bildirmelerini istemiştir.⁹⁹⁸ Basra ve Bağdat valiliklerinden merkeze ulaşan cevabi yazılar incelendiğinde, yasak kararının mahalli idarelerce onaylanmadığı açıkça görülmektedir. Yerel yönetimler bölgenin kendine has fiziki koşulları dolayısıyla ihraç yasağının Irak’ta uygulanamayacağı kanaatinde olmuş ve uygulamadan kaldırılmasını istemişlerdir.⁹⁹⁹ Üstelik Ağustos ayına gelindiğinde kararın ortaya çıkışının başlıca gerekçesi olan VI. Ordu’nun hayvan eksikleri de büyük ölçüde tamamlanmıştır. Bu durum Ordu Kumandanlığı tarafından ilgili valiliklere

⁹⁹⁴ BOA.DH.İD. 100/3.

⁹⁹⁵ Örneğin, Musul Mebusu Fazıl Bey kararın tadilini ve ölçü itibarıyla orduda kullanıma elverişli olmayan hayvanların ihracının serbest bırakılmasını talep etmiştir. BOA.BEO. 3761/282025.

⁹⁹⁶ Harbiye Nezareti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 21 Mayıs 1910 tarihli tezkerede, 1.40 cm. irtifağının altında kalan hayvanlarla askerî amaçla kullanıma elverişli olmayan atların ihracına kısıtlama getirilmesinin gerekli olmadığına işaret edilmektedir. BOA.DH.İD. 100/3. Öte yandan uygulamada herhangi bir tereddüt yaşanmaması için kısa süre sonra yasağın basın kanalı ile ilanına karar verilmiştir. BOA.BEO. 3750/281178.

⁹⁹⁷ BOA.DH.İD. 100/3, BOA.DH.MUİ. 103-2/3.

⁹⁹⁸ BOA.DH.İD. 100/3.

⁹⁹⁹ BOA.BEO. 3775/283074. Örneğin Basra Baytar Müfettişliği’nden merkeze ulaşan cevabi yazıda Hindistan’a yıllık 2000’in üzerinde at ihraç edildiği ifade edilerek, ihracatın yasaklanması nedeniyle söz konusu sevkiyatın bölgenin kaçakçılık için son derece müsait olan muhtelif sahilinden gayri resmi surette devam ettiği gösterilmektedir. BOA.BEO. 3795/284603.

bildirilmiştir.¹⁰⁰⁰ Buna rağmen Harbiye Nezareti yasak kararının muhafazasında ısrarcı bir tavır sergilemiştir. Nezaretin bu tutumu nedeniyle 1910 yılı sonunda hâlâ yürürlükte olduğu görülen ihraç yasağı en büyük tepkiyi ise yöre tüccarından görmüştür. Örneğin Musul bölgesinin tanınmış hayvan tüccarlarından Seyid Mecdi tarafından Sadaret'e gönderilen bir telgrafta, 1.40 cm. irtifağının altındaki hayvanlar için olan ticaret izninin Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin müracaatları neticesinde temin edilebildiği, ancak adı geçen vilayetlerin Hindistan yönünde yoğunlaşan ihracatındaki esas rağbetin 1.40 cm. ve üzerindeki hayvanlara olduğu ifade edilmektedir. Bahis konusu gelişme, yetiştirdikleri hayvanları satamayan üretici kesimin şevk ve gayretlerinin kırılmasına neden olmuştur. Seyid Mecdi, yöre tüccarı adına bölgede yaşanan bu durumu ifade ederek söz konusu yasak kararının geri çekilmesini talep etmiştir.¹⁰⁰¹ Ne var ki yasağa yönelen bu gibi eleştirilere karşın Harbiye Nezareti aleyhteki tutumunu korumuştur.

Yasağın korunması yönünde Harbiye Nezareti cephesinden sergilenen muhafazakar tavıra karşın mülki alandaki yetiştiricilik faaliyetlerinin başlıca organizatörü olan Ziraat Nezareti de ticaret serbesti kaidesinin takibi taraftarı olmuştur.¹⁰⁰² Nezaretin muhtelif tarihte Dâhiliye Nezareti'ne arz olunan tezkerelerinde¹⁰⁰³, Basra ve Suriye sahilleri gibi mutlak surette kontrol altında tutulması neredeyse olanaksız olan topraklarda bu kararı uygulamaya koymuş olmanın yaşanan kaçakçılık vakaları nedeniyle hazineyi büyük bir vergi kaybına uğratmaktan başka bir sonuç doğurmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte Ziraat Nezareti'nin yasağın lağvının gerekliliği yönündeki uyarılarının en önemli yönünü kararın ıslah ve üretim faaliyetleri açısından taşıdığı sakınca teşkil etmiştir. Arap ırkının Anadolu ve Rumeli hayvanlarının ıslah ve üretimi için damızlık olarak kullanılan esas unsur olduğunu vurgulayan Nezaret yetkilileri, yasak kararı dolayısıyla yetiştirici kesimin şevk ve gayretinin kırılmasının döl veriminden faydalanılan meşhur kabilelerin tükenme raddesine gelmesi sonucunu doğurduğunu ifade etmişlerdir. Bu nedenle neslin devamı için yasağın uygulamadan kaldırılması talep edilmiştir.

Yüz kırk santimetre ve daha yukarı irtifadaki atların ihracına getirilen yasaklama, Ziraat Nezareti ve yerel yönetimlerin girişimleri sonucu 19 Haziran 1911 tarihli Meclis-i Vükelâ kararı ile uygulamadan kaldırılmıştır. Bu kararla birlikte damızlık Arap atları haricindeki her türlü at ihracatı yurt genelinde serbest bırakılmıştır.¹⁰⁰⁴ Öte yandan yasak kararının feshine dair

¹⁰⁰⁰ **BOA.DH.MUI.** 3-5/13. Bağdat valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Ağustos 1910 tarihli telgrafta VI. Ordu süvari hayvanlarının tamamlanmış olduğu, tüccarın satmak üzere temin ettikleri hayvanların 1/6'sının satın alınması halinde topçu alaylarının eksiklerinin de tamamlanabileceği ifade edilmektedir.

¹⁰⁰¹ **BOA.DH.İD.** 100/3.

¹⁰⁰² Nezaretin bu dönemde ismi Orman Maadin ve Ziraat Nezareti'dir.

¹⁰⁰³ **BOA.DH.İD.** 100/3.

¹⁰⁰⁴ 1.40 cm. yasağının yürürlükten kaldırılması, Aydın valiliğinden merkeze ulaşan bir talep doğrultusunda gündeme gelmiştir. Dikkat çekici nokta vilayetin aslında yasak kapsamının genişletilmesini istemesidir. Zira

Dâhiliye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, ordu ihtiyacının temini konusunda ciddi bir sıkıntı yaşanması halinde durumun gerekçesiyle birlikte Sadaret makamına bildirilmesi istenmiştir. Bu vesile ile yasak hükmünün ihtiyaç anında askerî cepheden gelecek talepler doğrultusunda tekrar uygulamaya konması yönünde açık bir kapı bırakılmıştır.¹⁰⁰⁵ Böylece Harbiye Nezareti'nin herhangi bir savaş dolayısıyla ortaya çıkacak acil ihtiyacın teminini konusundaki kaygıları giderilmeye çalışılmıştır. Ancak serbesti uygulaması Harbiye Nezareti'nin büyük değer attettiği 1.40 cm. ve üzeri irtifadaki hayvanları da ihraç serbestisi kapsamına aldığından bu nedenle ordu cephesinde ciddi tepki yaratmıştır. Trablusgarp Savaşı öncesine denk gelen ve askerî satın alma komisyonları vasıtasıyla hayvan tedarikinin devam ettiği bir tarihte alınan bu karar üzerine Harbiye Nezareti hükümeti durumun fevkaladeliği konusunda uyarmıştır. Sadaret'e arz olunan çok sayıda tezkere ile uygulamanın savaş koşullarında yürürlükte kalmasının neden olacağı vahim sonuçlar gösterilmeye çalışılmıştır. Nezaret'in durumun aciliyeti konusundaki uyarıları sonucunda at ihracı çok geçmeden Meclis-i Vükelâ kararı ile bir kez daha yasaklanmıştır.¹⁰⁰⁶

Meclis-i Vükelâ'nın 3 Ağustos 1911 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne tebliğ edilmiş olduğu görülen yasak kararı, Harbiye Nezareti'nin uygun görüşü ile daha önce uygulandığı üzere 1.40 cm. ve daha yukarı irtifada bulunan hayvanları konu edinmiştir. Öte yandan bu karar 1910 yılında yapılan ilk uygulamasında olduğu üzere yasak kapsamına hangi yaşlardaki atların dâhil olacağını ve ihracatın önemli bir kısmını teşkil eden tay sevkiyatına ilişkin esasları net bir şekilde ortaya koymamıştır. Bu nedenle de tereddüde yol açmıştır. Hükümet yerel yönetimleri muallakta bırakan bu ayrıntıların netleştirilmesi için aynı yıl ortalarında konuyu bir kez daha gündemine almak durumunda kalmıştır. İhraç yasağının mahiyeti Meclis-i Vükela'nın 14 Ağustos 1911 tarihli bir oturumunda görüşülmüş ve açık, anlaşılır esaslara bağlanmıştır. Bu çerçevede 4 yaş ve üstü atlar ile 4 yaşına eriştiklerinde bu yüksekliğe ulaşacakları baytar muayenesi sonucu tespit edilen tayların ihraç yasağı kapsamında yer almaları

Aydın İdare Meclisi bölge halkının ihtiyacı olan ziraat hayvanları ile askerî taburların ihtiyacı olan nakliye hayvanlarının temin edilebilmesi için vilayetten hayvan ihracının üç sene müddetle yasaklanması kararı almıştır. Söz konusu karar ve buna ilişkin onay talebi Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 20 Nisan 1911 tarihli tezkereyle merkeze aktarılmıştır. Ancak hükümet bu talebi *'merkezi otorite tarafından alınmış bu yönde bir karar olmaksızın yerel idarenin aldığı kararın tek başına icrai bir hükmünün olamayacağı'* gerekçesiyle reddetmiştir. Şurayı Devlet'te alınan bu karar çerçevesinde (25 Mayıs 1911) yeni bir ihraç yasağı uygun bulmadığı gibi ayrıca ticaret serbestisi kaidesini esas alan 20 Ekim 1909 tarihli bir önceki Şurayı Devlet kararına binaen 1.40 cm. yasağının da kaldırılmasını gerekli görülmüştür. **BOA.BEO.** 3907/292969. Bu, Meclis-i Vükela'nın 19 Haziran 1911 tarihli oturumunda onaylanmıştır. **BOA.MV.** 153/48. Ticaret serbestisi kararı, Sadaret'in Dâhiliye Nezareti'ne tebliğ olunan 21 Haziran 1911 tarihli emri ile başta Aydın valiliği olmak üzere gerekli mülki-idari birimlere bildirilmiştir. **BOA.DH.İD.** 100/3.

¹⁰⁰⁵ **BOA.DH.İD.** 100/3.

¹⁰⁰⁶ **BOA.DH.İD.** 100/3, **BOA.BEO.** 3924/294252.

kararlaştırılmıştır.¹⁰⁰⁷ Böylece 1.40 cm. yasağı, içerik yönünden de takviye edilmiş bir halde ikinci kez yurt genelinde uygulamaya konulmuştur.

Haziran ayında tebliğ edilen serbestinin ardından iki ay kadar kısa bir süre sonra at ihracının yeniden men edilmesinin, Irak bölgesinde özellikle tüccar ve yetiştirici kesim arasında sarsıcı bir etkisi olmuştur. Bunlar Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine çektikleri çok sayıda telgrafla mağduriyetlerini ifade etmeye çalışmışlardır. Çünkü ticaret serbestisinin ilanıyla birlikte bölge tüccarının büyük çoğunluğu Hindistan'a ihraç olunmak üzere önemli miktarda at tedarik etmiştir. Yetiştiriciden toplanan at miktarının, ihraç mevsimi olan Temmuz-Ağustos aylarına gelindiğinde birkaç bini bulduğu görülmektedir. Ancak yasak kararı nedeniyle yurt dışına çıkarılamayan bu hayvanlar tüccarın elinde kalmıştır. Zira bu nicelikteki atın bölgede istihdam edileceği başka bir daimi kaynak bulunamamıştır. Yaşanan durum, at ticareti başlıca geçim kaynağını teşkil eden çok sayıda tüccarı iflasın eşiğine getirmiştir.¹⁰⁰⁸

Irak'ın ihraç iskelesi konumundaki Basra'dan merkeze gönderilen telgraflarda ise uygulamanın kaçakçılığa davet çıkarmak yönündeki diğer bir önemli sakıncasına dikkat çekilmiştir. Zira daha önceki yıllarda yapılmış benzer nitelikteki uygulamalarda, yasak kararını fırsat bilen yabancı tüccar grupları düşük fiyatlarla bölgeden çok sayıda hayvan temin etmiş ve bunları Kuveyt ve Muhammara yoluyla kaçak surette yurt dışına çıkarmışlardır. Bu durumsa hem hazineyi büyük bir gelir kaybına uğratmış, hem de İdare-i Nehriye gibi Dicle ve Şattularap suyolunda nakliye işletmesinde bulunan Osmanlı vapur şirketlerine ciddi oranda maddi zarar vermiştir.¹⁰⁰⁹ Bu nedenle Basra valiliği, bölgenin olası bir savaş anında bağlı bulunduğu ordu

¹⁰⁰⁷ BOA.MV. 155/44.

¹⁰⁰⁸ Aniden alınan yasak kararı nedeniyle bölgede bulunan gümrük idarelerinin hayvan sevkiyatına izin vermemeleri, karardan haberdar olmadıkları anlaşılan tüccarın yoğun tepkisine neden olmuştur. Nitekim kararın hayata geçirilmesinin hemen ardından bölgeden merkeze çekilen telgraflarda çoğunlukla bu uygulamanın nereye dayandığının sorulduğu görülmektedir. Dikkat çekici örneklerinden ikisi; Musul Mebusları Fazıl ve Davut Yusufani Efendiler tarafından Dâhiliye Nezareti'ne ve Sadaret'e çekilen 2 Ağustos 1911, 18 Eylül 1911 tarihli telgraflardır. Her iki vesikada da yasak kararının önceden bir uyarıda bulunulmaksızın ilan edilmiş olduğu belirtilmiş ve büyük çoğunluğu bankalardan kredi çekmek sureti ile işlem yapmış olan tüccarın mağduriyetleri gösterilmeye çalışılmıştır. BOA.BEO. 3927/294515, BOA.BEO. 3946/295920. Uygulama sadece Irak'ta değil yakın civarda da tepki yaratmıştır. Benzer mahiyette bir telgrafın yörenin önde gelen tüccarlarının imzalarıyla Diyarbakır/Karyebaşı'ndan merkeze gönderildiği görülmektedir. BOA.BEO. 3924/294252. Tüccar Seyid Mecid imzasıyla Basra'dan çekilen telgrafta ise Kuveyt ve Muhammara yolu ile yapılan kaçakçılığa ilişkin muhtelif ihbarın gelmekte olduğu bildirilmiştir. BOA.BEO. 3946/295920. Musul'dan çok sayıda tüccar imzası ile çekilen 19 Ağustos 1911 tarihli başka bir telgrafta da ihraç mevsiminin sona ermesine 15-20 gün kadar bir süre kaldığına dikkat çekilmiştir. Buna göre belirtilen süre tüccarın zararının telafisi için önemli bir süredir. Şayet hükümet bu zaman diliminde 1910 yılında Nazım Paşa'nın Bağdat valiliği sırasında uygulandığı üzere ordu ihtiyacı temin edildikten sonraki ihracatı serbest bırakacak olursa, tüccarın zararının bir kısmını telafî etme şansı olacaktır. BOA.BEO. 3984/298738.

¹⁰⁰⁹ BOA.BEO. 3984/298738, BOA.DH.İD. 100/3.

kumandanlığının ihtiyacı olan hayvan miktarını kolaylıkla temin edebilecek kapasitede olduğunu ifade ederek at ihracının serbest bırakılmasını talep etmiştir.¹⁰¹⁰

Önceden bir uyarı yapılmaksızın alınan yasak kararının neden olduğu bu yoğun tepki, 1911 yılı sonlarına gelindiğinde Osmanlı hükümetini Irak yöresine münhasır ayrı bir düzenleme yapmaya adeta mecbur bırakmıştır. Meclis-i Vükela'nın 10 Ekim 1911 tarihli oturumunda alınan bir kararla at ihracatı Hint ticaretinin başlıca sevkiyat merkezlerini teşkil eden Diyarbakır, Erzurum, Musul ve Basra vilayetlerinde serbest bırakılmıştır.¹⁰¹¹ Diğer vilayetlerde ise 1.40 cm. yasağı korunmuştur. Hükümet bu uygulamayla birlikte ordunun hayvan ihtiyacının tamamlanması sorununu Irak yöresindeki yerel ticaret dengesini bozmayacak bir tedbire bağlamaya çalışmıştır.

At ihracatı konusunda Basra, Musul, Diyarbakır ve Erzurum vilayetlerine ayrıcalık tanıyan kararının yerel otoritelere tebliğinin ardından, buralardan toplanan çok sayıda hayvan Hindistan'a ihraç edilmek üzere alışlageldiği yolla Bağdat'a sevk olunmuştur. Ancak yöre tüccarını önemli ölçüde rahatlatması öngörülen serbesti kararı kapsamına Bağdat vilayeti dâhil edilmemiştir. Halbu ki Bağdat, incelenen dönemde Basra'ya uzanan yol güzergâhının kalbinde yer almaktadır. Özellikle Musul ve Diyarbakır gibi kuzeyde kalan vilayetler için önemli bir menzil noktasını oluşturmuştur. Yerel gümrük idaresi, serbesti kapsamına dâhil edilmemesi nedeniyle Bağdat'ta toplanan bölge hayvanlarının vilayetten çıkışına müsaade etmemiştir. Böylece civar bölgelerden peylenerek vilayete getirilen çok sayıda at Bağdat gümrüklerinde yığılıp kalmışlardır. Zira Bağdat'ın da önemli bir yetiştiricilik ve ihraç merkezi olmasına binaen mahalli gümrük yetkilileri sevkiyatı yapılmak istenen hayvanların hangi vilayet malı olduğunu tespit edememişlerdir. Bu nedenle de konu merkeze intikal ettirilerek yapılacak işleme netlik kazandırılması istenmiştir.

Yaşanan gelişmeden gümrük idarelerinin uyarıları sayesinde haberdar olan hükümet, mevcut karışıklığın önüne geçilebilmesinin yolunu sevki talepli olunan hayvanların hangi vilayetlere ait olduğunu saptanmasında görmüştür. Bu çerçevede Diyarbakır, Musul, Basra ve Erzurum valiliklerine yapılan tebligatla ihracı istenen hayvan sahiplerine ellerindeki hayvanın hangi vilayet malı olduğunu gösteren bir pusula verilmesi ve gümrük işlemlerinin bu pusulaya

¹⁰¹⁰ Basra valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Eylül 1911 tarihli söz konusu tezkerede ihraç yasağı nedeniyle bölgede yaşanmakta olan durum bir kez daha izah edilmiştir. Buna göre XIII. Kolordu için satın alınmak haricinde başkaca bir bölgesel sarf ve istihdam şekli olmayan bu hayvanların tüccarın elinde kalması, bölgedeki yetiştiricilik faaliyetlerine ciddi zarar verecektir. Bu nedenle damızlık niteliğindeki hâric at ihracatının serbest bırakılması talep edilmiştir. **BOA.DH.İD.** 100/3.

¹⁰¹¹ **BOA.BEO.** 3984/298738. Meclis-i Vükela'nın ilgili kararına binaen Musul, Erzurum, Diyarbakır ve Basra vilayetlerinden cins Arap atları hariç at ihracı ve ticareti serbest bırakılırken diğer vilayetlerde 1.40 cm. ve daha yukarı irtifadaki atlar ile 4 yaşına eriştiklerinde bu yüksekliğe ulaşacakları baytar raporu ile tespit edilen tayların ihracına ilişkin yasak kararı muhafaza edilmiştir. **BOA.BEO.** 3954/296487, **BOA.DH.İD.** 100/3.

binaen yapılmasını bildirmiştir. Bağdat'tan da yalnız Musul, Diyarbakır, Basra ve Erzurum menşeli hayvanların çıkışına izin verilmiştir. Bu süreçte her ne kadar Bağdat İdare Meclisi buranın diğer dört vilayet gibi serbesti kapsamına alınması yönünde bir karar almışsa da, söz konusu karar hükümetten onay görmemiştir.¹⁰¹² Ne var ki merkezi hükümetin serbesti uygulamasını bahsi geçen dört vilayetle sınırlama tasarısı teoride kalan bir proje olmuştur. Irak bölgesinin merkezi konumundaki Bağdat'ı serbesti kapsamı dışında tutan bu tasarının, bölgede yaygın olarak bulunan aşiretlerin belli bir vilayetin sakini olmamaları ve dolayısıyla bunlara ait hayvanların hangi vilayet malı olduğunun tespit edilememesi nedeniyle pratikte uygulanması mümkün olamamıştır. Nitekim kararın ilgili vilayetlere tebliğinin hemen ardından, Maliye Nezareti Sadaret'e gönderdiği bir tezkereyle Musul ve Diyarbakır vilayetlerinin güney ve batısında kalan çöl arazisinin Şammar, El-Ubeyd ve Tay gibi aşiretlerin nüfuz alanı olduğuna ve bu gibi seyyar aşiretlerin Bağdat'a sevk ettikleri hayvanların hangi vilayet malı olduğunun saptanmasına olanak olmadığına dikkat çekmiştir. Uygulamanın Bağdat yönünde genişletilmediği takdirde neden olacağı karışıklığa ilişkin Maliye Nezareti'nden ve Bağdat valiliğinden gelen uyarılar doğrultusunda, serbesti kararı 1911 yılı Kasım ayında Bağdat vilayetini de kapsayacak şekilde genişletilmiştir.¹⁰¹³

10 Ekim 1911 tarihli karara binaen Irak ve yöresinde uygulamaya konan ihraç serbestisi böylece kısa sürede beş vilayeti kapsayacak ölçüde yaygınlaşmıştır. Öte yandan diğer Osmanlı vilayetlerinde uygulanmakta olan ve 10 Ekim kararı ile muhafazası öngörülen 1.40 cm. kararı da bu süreçte önemli değişikliklere tabi tutulmuştur. Bunun gerekçesini de Trablusgarp Savaşı'nın yarattığı fevkalade koşullar teşkil etmiştir. Askerî ihtiyacın ciddi bir boyut kazanması nedeniyle hükümet, Harbiye Nezareti'nin uyarılarına binaen her irtifadaki at ihracını yıl sonuna doğru geçici bir müddet için yasaklamıştır.¹⁰¹⁴

Harbiye Nezareti, yasak kapsamının bu suretle genişletilmesinden sonra uygulamanın ticaret serbestisinin esas alındığı vilayetlerde de yaygınlaştırılması yönünde büyük çaba sarfetmiştir. Zira Irak bölgesi diğer Osmanlı vilayetleri ile kıyaslandığında gerek yetiştirilen atların niteliği gerekse at varlığı yönünden özel bir yere sahiptir. Nezaret, özellikle süvari alaylarının at ihtiyacının tedarikinde büyük bir önem arz eden Irak topraklarının söz konusu

¹⁰¹² BOA.BEO. 3970/297701, BOA.DH.İD. 100/3.

¹⁰¹³ BOA.BEO. 3970/297701, BOA.DH.İD. 100/3. Karar, Dâhiliye Nezareti'nden çekilen 7 Kasım 1911 tarihli telgraflarla ilgili vilayetlere tebliğ olunmuştur.

¹⁰¹⁴ BOA.DH.İD. 100/3. Alınan yasak kararının tam tarihi tespit edilememiştir. Ancak Sadaret'in Maliye Nezareti'ne gönderilen 23 Ekim 1911 tarihli bir yazısında söz konusu kararın Meclis-i Vükelâ tarafından kısa bir süre önce alınmış olduğu gösterilmektedir. Buna bakarak kararın 1911 yılı Eylül ayında veya Ekim ayı başlarında alındığı tahmin olunabilir. BOA.BEO. 3954/296487. Bu kararla birlikte 1.40 cm. irtifağının altında kalan hayvanların Musul, Basra, Erzurum, Diyarbakır haricindeki Osmanlı vilayetlerinden ihracını serbest bırakan 10 Ekim 1911 tarihli yasak kararı hükmen ref' olunmuştur. İstisnai bölgeler dışındaki Osmanlı vilayetlerinden her irtifadaki at ihracı men edilmiştir.

potansiyelinden vazgeçmek istememiştir. Bu nedenle bölgenin yasak çerçevesine alınması yönünde sarf edilen çaba, özellikle 7 Kasım 1911'de Bağdat'ın da ihracatın serbest bırakıldığı vilayetlere dâhil edilmesi ardından yoğunlaşmıştır. Çünkü bu kararlar birlikte uygulamanın hayata geçirildiği platform Irak'ın tamamını ve hatta Irak sınırındaki Anadolu vilayetlerini kapsayacak şekilde oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bunun üzerine Bağdat'ta konuşlanmış olan Askerî Satın Alma Komisyonu hazırladığı bir raporla durumun vahameti konusunda yerel yönetimi uyarmıştır. Hazırlanan rapor valilik kanalıyla merkeze aktarılmıştır.

Raporun içeriğine bakıldığında iki yönden dikkat çekici olduğu görülmektedir. Birincisi, ihracat serbestisi kararı sonrasında Irak'ta yaşanan durumla ilgili sunduğu verilerdir. Komisyon, kararın uygulamaya konmasından sonra ilgili vilayetlerden çok sayıda hayvanın peylenerek Bağdat'a sevk olduğuna dikkat çekmektedir. Bağdat'ın da istisnai bölge kapsamına dâhil edilmesi nedeniyle bunlar kolaylıkla Basra'ya sevk olunabilmişlerdir. Oysa bu nicelikte atın Basra'da istihdam olunabilecekleri bir yer yoktur. Dolayısıyla sevk amaçları tamamen ticaretle alakalıdır. Askeri Komisyon, Trablusgarp Savaşı'nın neden olduğu olağan dışı koşullar dolayısıyla tüm diğer Osmanlı vilayetlerinden ihracatın kısıtlandığı bir sırada yaşanan bu gelişmeyi kabul edilemez bulmuştur. Bu nedenle Irak'tan yürütülen at ticaretinin acilen yasaklanması istenmiştir. Ancak hükümet buna yanaşmamıştır.¹⁰¹⁵

Dâhiliye Nezareti'ne iletilen raporun diğer önemli yönü ise ordu ihtiyacı ile yöresel ticaret akışı arasında denge sağlayacak dikkat çekici nitelikte bazı öneriler sunmasıdır. Bu çerçevede ordu için hayvan tedariki konusunun muayyen bir takım esaslara bağlanması öngörülmüştür. Komisyon raporuna göre bunun yolu harice sevki talep olunan hayvanların seyyar haldeki askerî satın alma komisyonları vasıtasıyla muayenesi ve orduda istihdama elverişli olanlarla ticareti yapılacak olanların bu suretle ayrıştırılmasıdır. Bu yöntem aynı zamanda hayvan muayenelerinin gümrük idaresi yetkililerinden bilirdiğilerce yapılması yönünde bir fayda temin edecektir. Ne var ki böyle bir uygulama suistimale neden olacağı gerekçesi ile ilk etapta uygun bulunmamıştır. Hükümet Bağdat Merkez Satın Alma Komisyonu tarafından gündeme getirilen bu talebi, Irak ve yöresinin temel gelir kaynağı olan at ihracının yalnız askerî ölçütler esas alınarak düzenlenemeyeceği gerekçesi ile reddetmiştir. Öte yandan diğer Osmanlı vilayetlerinde geçerli olan ihraç yasağı da savaş hali ile sınırlandırılmış, Harbiye Nezareti'ne savaş sonrasında ticaret serbestisi kaidesi çerçevesinde hareket edileceği bildirilmiştir.¹⁰¹⁶

¹⁰¹⁵ BOA.DH.İD. 100/3.

¹⁰¹⁶ BOA.BEO. 3989/299156. Bağdat, Basra, Musul, Diyarbakır ve Erzurum'da takip edilmekte olan serbesti esasının muhafazası ile diğer Osmanlı vilayetlerinde uygulanmakta olan ihraç yasağının savaş sonuna kadar devamını öngören karar, Sadaret makamının 31 Aralık 1911 tarihli emri ile Dâhiliye Nezareti'ne tebliğ olunmuştur. BOA.DH.İD. 100/3.

Merkezde bu gelişmeler yaşanırken aynı süreçte Bağdat yöresinin özel nitelikte bir sevkiyatın konusu olduğu görülmektedir. Söz konusu sevkiyatla ilgili olarak 1912 yılı başlarına ait arşiv kayıtlarından ¹⁰¹⁷ bilgi edinmek mümkündür. Buna göre belirtilen tarihlerde İngiliz konsolosluğunun teşviki ile çok sayıda İngiliz tebaası tüccar ve Bağdat Demiryolu Şirketi memuru olan bazı Alman ve Fransız mühendisleri bölgeden asil nitelikte, yani safkan Arap atı ve taylarını ihraç etmişlerdir. Damızlık ihracının yasak olması dolayısıyla yasa dışı sayılan bu sevkiyat nedeniyle, Harbiye Nezareti Irak yöresinin ihraç yasağı kapsamına alınması yönündeki talebini yinelemiştir. Ancak hükümet bu talebe de onay vermemiştir.

Irak bölgesinden yapılan at ihracatına yönelik en önemli gelişmeyi ise hükümetin ilk gündeme getirilişinde olumsuz karşıladığı askerî satın alma komisyonlarının yaygınlaştırılması teşkil etmiştir. Zira Harbiye Nezareti 1912 yılında geniş bir örgütlenmeye giderek bu tarihlerde yalnız Bağdat ve Suriye merkez vilayetlerinde bulunduğu görülen merkez (daimi) komisyonlara ek olarak seyyar halde satın alma heyetlerinin oluşturulmasına girişmiştir. Önemli miktarda bir ödenek de söz konusu projenin hayata geçirilebilmesi için genel bütçeye eklenmiştir. Bu çerçevede satın alma komisyonlarının 1.40-1.45 cm. aralığındaki hayvanları süvari alayları, 1.45 cm. ve üzerindeki ise topçu alayları için satın alması kararlaştırılmıştır. Alınan karara binaen Harbiye Nezareti ilgili ordu kumandanlıklarına işaret edilen ölçütlerdeki hayvan ihracının yasaklanmasını tebliğ etmiştir. Bu doğrultuda IV. Ordu Kumandanlığı'na da tebligat yapılmıştır. Ordu kumandanlığı ise ilgili diğer bölgeler yanısıra ihracatın istisnai surette serbest olduğu beş vilayetin yerel gümrük idarelerine de işaret edilen ölçütlerdeki at ihracına engel olunmasını bildirmiştir. Bu, 10 Ekim 1911 tarihli karar hilafında ve yasal dayanağı olmayan bir uygulamadır. Yapılan soruşturma sonrasında 1912 yılı başlarında gündeme gelen bu uygulamanın, Harbiye Nezareti'nin emrine istinaden hayata geçirildiği anlaşılmıştır. Oysa bölge için cari olan ihraç kararı böyle bir uygulamanın söz konusu vilayetlerde hayata geçirilmesine hükmen olanak tanımamaktadır. Bununla birlikte Harbiye Nezareti'nin bu uygulaması hükümetin ihraç konusunu yeniden gündeme almasını sağlamıştır. Meclis-i Vükelâ'ya taşınan at ihracatı meselesi 1912 ortalarında alınan yeni bir kararla birlikte Erzurum, Diyarbakır, Musul, Basra ve Bağdat da dâhil olmak üzere tüm Osmanlı vilayetlerinde askerî ölçütlerdeki atları temel almak kaydıyla yasaklanmıştır. Yani 1.40 cm. ve daha yukarı irtifadaki atlarla 4 yaşına geldiklerinde bu irtifağa ulaşacak nitelikteki tayların tüm Osmanlı vilayetlerinden ihracı men edilmiştir.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁷ BOA.BEO. 4008/300529, BOA.BEO. 4010/300747, BOA.DH.İD. 100/3.

¹⁰¹⁸ BOA.BEO. 4027/301959, BOA.DH.İD. 100/7. Karar 11 Nisan 1912'de Dâhiliye Nezareti'ne tebliğ olunmuştur.

Kararın tebliğinin ardından özellikle Bağdat vilayetinden uygulamaya büyük tepki geldiği görülmektedir. Vali Cemal Paşa Dâhiliye Nezareti'ne çektiği bir telgrafta¹⁰¹⁹ Kuveyt ve Muhammara'nın kaçakçılığa olan elverişli yapısı nedeniyle uygulamaya konacak ihraç yasaklarından bu yörede hiçbir zaman verim alınamayacağını bildirmiştir. Cemal Paşa'ya göre söz konusu emrin uygulanabilir hale gelmesi için ordunun hayvan talebi ile yerel ticaret arasında denge sağlayacak bazı tedbirlerin alınması gereklidir. Bunun başında da ihracı talep olunan hayvanların gümrüklerde konuşlandırılacak remont komisyonları tarafından muayene edilmesi gerekmektedir. Böylece orduya yaramayacak hayvanlar tespit edilebilecek ve bunların geçişlerine müsaade edilerek yerel ticaret akışı korunacaktır. Bu, her iki cephede yaşanan sıkıntıya çözüm getirecek nitelikte bir öneridir. Söz konusu öneri Remont Müfettişliği'nden de büyük destek görmüştür. Çünkü Remont Talimatnamesi'nin kısıtlayıcı hükümleri nedeniyle satın alma komisyonları askeriye için uygun olmayan yaş ve vasıflardaki hayvanları satın alamamışlardır. Ayrıca yetiştiriciye talimatnamede yer alan ücretlendirme haricinde bir ödeme yapılmadığından, çok sayıda at tüccarın elinde kalmıştır. Remont Müfettişliği'nin işaret ettiği bu duruma binaen Harbiye Nezareti askeriyede istihdama elverişli olmayan hayvanların harice çıkarılması konusunda uzun yıllardan beri sergilemekte olduğu muhafazakar tavır terk ederek Ticaret ve Ziraat Nezareti ile mutabakat sağlamıştır.¹⁰²⁰ Bu çerçevede seyyar satın alma komisyonlarının bir an önce teşkil edilerek hayvan muayenesine başlamaları kararlaştırılmıştır. Bunun mümkün olabilmesi için de Bağdat ve Basra valiliklerinden ihracatın yoğun olduğu yerel gümrük birimlerini bildirmeleri istenmiştir. Böylece seyyar komisyonların ihracatın yoğun olduğu bölgelerde konuşlandırılması sağlanarak alınan karara işlerlik kazandırılması öngörülmüştür.¹⁰²¹

Ziraat ve Harbiye Nezaretlerinin hayvan ihracı konusunda vardıkları ve yerel yönetimlerce de desteklenen mutabakat, Irak bölgesinden at ihracı konusunda takip edilen uygulamaların ilerleyen süreçte bir kez daha gözden geçirilmek üzere Meclis-i Vükelâ'ya havale olunmasını sağlamıştır. Meclis-i Vükelâ da 1913 yılı Kasım'ında aldığı bir kararla Irak'tan yapılan at ihracının çerçevesini genişleterek "tam bir serbesti" kararı almıştır.¹⁰²²

¹⁰¹⁹ Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Haziran 1912 tarihli telgraftır. **BOA.DH.İD.** 100/7.

¹⁰²⁰ **BOA.DH.İD.** 100/7.

¹⁰²¹ **BOA.DH.İD.** 100/7. Dâhiliye Nezareti'nden ilgili valiliklere yapılan tebligata cevaben gönderilen tezkerelerde Bağdat'ta Hanekin Gümrüğü'nün, Basra'da ise Merkez Gümrük İdaresi'nin ihracatın en yoğun mevkileri olduğu bildirilmektedir.

¹⁰²² Kararın alınmasında Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin önemli bir etkisi olmuştur. Nezaret, bünyesinde hizmet vermek üzere yörede teşkilatlandığı baytar müfettişliklerinden gelen raporlara binaen hükümeti ihraç yasağı nedeni ile bölgede bilhassa yetiştirici kesim arasında yaşanan mağduriyet konusunda uyarmıştır. Bu çerçevede Sadaret makamına arz olunan muhtelif tezkere ile Irak bölgesinde yetişen ve bazılarının rayiç bedeli 200 liraya kadar ulaşan çok sayıda kıymetli hayvanın 50 liraya bile satılmadığı gösterilmiştir. Nezarete göre ucuz hayvan tedarik etmek maksadıyla vaktiyle Harbiye Nezareti'nin girişimleri sonucu alınmış olan yasak kararı, ahali hayvanlarını ucuza kapatmak için cambazlar veya yabancı alıcılar için bir fırsat teşkil etmiştir. Ziraat Nezareti'nin

Yalnız Irak bölgesi için geçerli olan bu karar doğrultusunda, bölgede yapılmakta olan her irtifadaki at ticareti serbest bırakılmıştır. Dolayısıyla muhafazasına baştan beri büyük itina gösterilen damızlık niteliğindeki Arap aygır ve kısrakları da serbesti kapsamında yer almışlardır. Uzun yıllar boyunca neslin muhafazası maksadıyla ihracı men edilen bu nitelikteki hayvanların bir anda serbest bırakılması, uygulamada tereddüde neden olabileceğinden ilgili birimlere yapılan tebligatla açık ve net olarak bildirilmiştir. Diğer vilayetlerde ise at ihracı konusunda alınmış en son karar olan ve ordu hayvanlarının temini konusuna bir çözüm getirmesi beklenen 1.40 cm. yasağı hükümleri muhafaza edilmiştir.¹⁰²³

Ordunun hayvan ihtiyacının temini ile yerel ticaret akışı arasında bir denge sağlanmasına yönelik olarak 1912 yılından itibaren yaşanan bu olumlu dönüşüme rağmen, dış siyasetteki gelişmeler Osmanlı hükümetinin at ihracı konusundaki uygulamalarının istikrarlı bir hat takip etmesine olanak tanımamıştır. Zira patlak veren I. Dünya Savaşı, at ticaretinin askerî ihtiyaç çerçevesinde bir kez daha yasaklanmasına neden olmuştur. Hükümet savaşın hemen öncesinde yapılan umumi bir tebligatla¹⁰²⁴ 1.40 cm. yasağını tüm Osmanlı vilayetlerinde devreye sokmuştur. Almanya ile imzalanan ve Osmanlı Devleti'ni savaşa resmen dâhil eden ittifak sözleşmesinin ertesi günü ise -yani 3 Ağustos 1914'te- ihraç yasağının çerçevesi genişletilmiş ve yurt topraklarından her irtifadaki at ihracı men edilmiştir.¹⁰²⁵

4.3.1.3. Trablusgarp'tan At İhracı

Kuzey Afrika'da bulunan Trablusgarp toprakları, eski dönemlerden itibaren önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Canlı hayvan ticareti ise bölgenin ticari potansiyeli içerisinde bilhassa civar bölgelere yapılan ihracat dolayısıyla XIX. yüzyılda belirgin bir yer edinmiştir. Bu dönemde Trablusgarp'tan Mısır ve Malta gibi yakın bölgelere yapılan hayvan ihracatının konusunu çoğunlukla eti yenebilen küçük ve büyük baş hayvanlar teşkil ettiği anlaşılmaktadır. At ihracatı, bölgenin yetiştiricilikteki değeri ile orantılı olarak ikinci derecede öneme sahip bir ihraç kalemini meydana getirmiştir.¹⁰²⁶

girişimleri sonucu alınan serbesti kararı 16 Kasım 1913 tarihinde Sadaret makamından yapılan bir tebligatla Dâhiliye, Maliye, Harbiye ile Ticaret ve Ziraat Nezaretlerine bildirilmiştir **BOA.BEO.** 4231/317251. İlgili arşiv vesikaları incelendiğinde söz konusu kararın umumi bir tebligatla adalar, Rumeli ve Trablusgarp yöresi haricinde kalan tüm Osmanlı vilayetlerine ve müstakil mutasarrıflıklara tebliğ olunduğu görülmektedir. **BOA.DH.İD.** 104-2/1.

¹⁰²³ **BOA.BEO.** 4288/321570.

¹⁰²⁴ **BOA.DH.İ.UM.EK.** 87/70, **BOA.DH.İD.** 100/7.

¹⁰²⁵ **BOA.BEO.** 4303/322680. Shaw, *age.*, s.373.

¹⁰²⁶ Örneğin 1870'li yıllarda Malta'dan gelen taleplerin özünü, 1815 tarihinden itibaren bu adanın hakimiyetini elinde tutan İngilizlerin adada konuşlanmış askerlerinin et ihtiyacının karşılanması için kasaplık hayvan temin etmek gayesi teşkil etmiştir. İngiliz hükümeti bu nedenle Osmanlı hükümeti nezdinde muhtelif girişimlerde bulunmuştur. **BOA.HR.TO.** 248/27.

Osmanlı hükümetinin Trablusgarp'tan at ihracatına yönelik yapmış olduğu yasal düzenlemelerin tarihi 1850'li yıllara kadar uzanmaktadır. Arap neslinin muhafazasını esas alan ihraç politikalarının şekillendiği yıllarda gerçekleşen bu düzenlemeler çerçevesinde, diğer vilayetlerde olduğu üzere Trablusgarp'tan da damızlık niteliğindeki Arap atlarının yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştır. Bu kararın icrai hükmü Trablusgarp bölgesinin Osmanlı Devleti ile olan bağlarının koptuğu 1911 yılına kadar korunmuştur.

Trablusgarp'tan damızlık niteliğindeki Arap atlarının haricinde kalan at ihracatı ise 1860'lara kadar serbest olmuştur. 1861 yılında merkezden gelen bir tebligatla birlikte bölgeden yapılan at ihracatının sığır ve katır cinsi ile birlikte yasaklandığı bildirilmiştir. Yasak kararı 1880'li yıllara dek muhafaza edilmiştir. Kararın muhafazasında neslin devamı için bilhassa dışı hayvanlara büyük değer atfeden yerel idare önemli bir etkidir.¹⁰²⁷

Osmanlı hükümetinin 'ticaretin geliştirilmesi' gerekçesi ile 1880 sonlarında belirginleşen ve serbesti kaidelerini esas alan ihraç politikalarından Trablusgarp da direkt olarak etkilenmiştir. Bu çerçevede 1888 yılında vilayete, cins Arap atlarına ilişkin yasak hükmü korunmak şartıyla hayvan ihracını sekteye uğratan tüm diğer yasaklamaların kaldırılması bildirilmiştir. Yerel yönetim neslin korunması gayesiyle dışilerin ihracının yasak kapsamında kalması konusunda ısrarlı bir tutum sergilemişse de vilayetten muhtelif tarihlerde merkeze ulaşan yasak talepleri, yetiştirici aşiretlerin bu konudaki muhafazakar tavrı gerekçe gösterilerek reddedilmiştir.¹⁰²⁸

Dışı neslin muhafazasına yönelik Trablusgarp valiliğinden merkeze aktarılan yasak talepleri XX. yüzyılın başlarında bu kez ihracatın Mısır ve Tunus yönünde artış göstermesi nedeniyle gündeme gelmiştir. İhraç yoğunluğu, 1906'da hükümetin bölgesel nitelikli bir yasak kararını uygulamaya koymasında belirleyici olmuş ve böylece Trablusgarp'tan at ihracına bir kez daha sınırlama getirilmiştir. Ancak bu karar dışileri esas aldığından yalnızca kısrak ihracının engellenmesini sağlamıştır.¹⁰²⁹

Osmanlı hükümetinin ordu hayvanlarının temininde uyulacak esaslara netlik kazandırması, 1910 yılına gelindiğinde Trablusgarp'tan at ihracında uyulacak esasların da belirginleşmesini sağlamıştır. Bu çerçevede alınmış ilk karar olan 1.40 cm. yasağı, 30 Mayıs 1911 tarihinde Trablusgarp'ta uygulamaya konmuştur. Bölgesel ticarete İngiliz tüccarların

¹⁰²⁷ Söz konusu yasak kararı at, katır ve sığır cinsini muhtevi olup 9 Haziran 1861 tarihinde vilayete tebliğ olunmuştur. **BOA.HR.TO.** 554/119.

¹⁰²⁸ **BOA.DH.MKT.** 1516/30, **BOA.DH.MKT.** 1552/5. Yasak kararının lağvı sadece Trablusgarp'ta yerel idarenin eleştiri konusu olmamış, vilayetin batı komşusu olan ve müstakil bir mutasarrıflık konumundaki Bingazi'de de benzer bir tepkiyle karşılanmıştır. Nitekim yasak kararının lağvı üzerine mutasarrıflık yasağın devam ettirilmesi talebini merkeze iletmış, fakat talep uygulamanın hayvanların kıymetini düşürdüğü gerekçesi ile reddedilmiştir. **BOA.DH.MKT.** 1516/85, Sakaoğlu, **age.**, s.307

¹⁰²⁹ Valiliğin 1906 yılına ilişkin ihraç yasağı talebi Meclis-i Vükelâ kararı ile kabul edilmiştir. **BOA.BEO.** 2932/219878, **BOA.DH.MKT.** 1129/19.

etkin bir rol oynadığı bir sırada alınan bu kararsa yerel otoritelerle İngiliz tüccarlar arasında gerginlik yaşanmasına neden olmuştur. Bu gerginlik, yaklaşık bir buçuk ay sonra yeni bir emirle yasak kararının lağvedildiği bildirilene kadar gerek yerel otoriteler tarafından gerekse İngiliz elçiliği tarafından Babiâli'ye aktarılan şikâyet ve taleplerin ana konusunu oluşturmuştur.¹⁰³⁰

Trablusgarp'tan at ihracatı askerî nedenlerle -tüm diğer Osmanlı vilayetleri ile birlikte - 1911 Ağustos'unda bir kez daha yasaklanmıştır. Ancak bu da uzun bir süre uygulamada kalmamıştır. Zira bölge Trablusgarp Savaşı sonrasında Osmanlı idaresince alınan kararların uygulama alanı olmaktan çıkmıştır.¹⁰³¹

4.3.3. Başlıca İhraç Merkezleri ve İhraç Verileri

Hint ticareti, Osmanlı Devleti'nin 1850 sonrasındaki at ihracatında niceliği bakımından en büyük ihraç kalemini teşkil etmiştir. Bu ticaret kapsamında Osmanlı topraklarından at satın alan tüccarların başında İngiliz tebaası tacirler ve Hint tüccarları gelmişlerdir. Bununla birlikte Hint ticareti şüphesiz Osmanlı Devleti'nin söz konusu dönemdeki at ihracatının yegâne sevk merkezi olmamıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Osmanlı topraklarından civar bölgelere ve çeşitli Avrupa ülkelerine de önemli miktarda at satışı gerçekleştirilmiştir. Dönemin tüm verilerini ortaya koyduğu iddia edilebilecek bir istatistik olmamakla birlikte söz konusu ihracatın yoğunluk merkezlerini ve niteliğini ortaya koyar nitelikteki bilgilere aşağıda yer verilmektedir;

4.3.3.1. Bulgaristan'a Yapılan At İhracatı

93 Harbi sonrasında imzalanan Berlin Anlaşması gereği Osmanlı Devleti ile hukuksal bağları korunan özerk Bulgar Eمارeti'nin 1880 ve sonrasında Osmanlı topraklarından yapılan hayvan sevkiyatında, bu statüsü nedeni ile özel bir yeri olmuştur.

Berlin Anlaşması ile sınırları Sofya, Niğbolu, Zıştovi, Rusçuk, Silistre, Varna, Şumnu, Lofça, Tırnova şehirlerini kapsayacak şekilde belirlenen Bulgar Eمارeti, 1885 yılında Doğu

¹⁰³⁰ Bu durumun temel nedeni, yasak kararı dolayısıyla ticari faaliyetleri engellenen bazı İngiliz tebaası tüccarın yasal olmayan yollardan at temin ve ihracına yönelik girişimleridir. Trablusgarp vilayetinden bu doğrultuda merkeze ulaşan ihbar raporlarında, yasak kararının uygulamaya konmasından itibaren önemli sayıda İngiliz girişimcinin hayvan satın almaya devam ettikleri ve temin ettikleri bu hayvanları Trablusgarp'tan çıkarabilmek için satış işlemlerini yasak kararının uygulamaya konmasından önce yapılmış gibi göstermeye çalıştıkları bildirilmektedir. Sayısı artan bu gibi girişimler anlaşıldığı kadarıyla diğer yabancı tüccara da örnek teşkil etmiştir. Yerel gümrük idaresinin sevkiyata izin vermemesi üzerine İngiliz elçiliğinin aracılığına başvurdukları görülen bu gibi şahıslar, elçilik kanalı ile durumu protesto etmiş ve tazminat talebinde bulunmuşlardır. Öte yandan bu sırada yasak kararına takılarak sevklarine yerel gümrük idaresi tarafından izin verilmeyen iki İtalyalı tacir tarafından satın alınmış 35 atın satış belgelerinin sahil olduğu ortaya çıkmıştır. Merkezi hükümet söz konusu örnekte olduğu gibi gayri nizami bir takım uygulamalar olmaması için yerel otoriteleri uyarmıştır. Devletin dış itibarının sarsılmaması için iddia sahiplerinin belgelerinin dikkatle incelenmesi, yasak kararı öncesinde alındığı anlaşılan hayvanların işlemlerinin hızla tamamlanması istenmiştir. **BOA.BEO.** 3765/282314, **BOA.DH.İD.** 100/3.

¹⁰³¹ **BOA.MV.** 155/36.

Rumeli Vilayeti'nin ilhakıyla topraklarını Filibe, İslimiye, Eskizağra, Tatarpazarcığı, Burgaz ve Hasköy şehirleri yönünde genişletmiştir.¹⁰³² Ancak merkezle olan hukuki bağları kopmadığından, Osmanlı toprakları dâhilinde bir bölgeden diğer bir bölgeye yapılan hayvan sevkinde uygulanmakta olan serbesti kaidesinden yararlanma hakkını korumuştur. Hükümet buraya hayvan naklinde bir sakınca görmemiştir. Bu nedenle Bulgaristan'da tesis edilecek devlet harası için 1894'te Osmanlı haralarından altmış adet Arap cinsi atın Emaret'e nakli talep edildiğinde buna olumlu yanıt verilmiştir. Osmanlı hükümeti 1892'de Plevne sancağı için Çukurova cinsi 5 adet, 1893'te Filibe sancağı için 4'ü Arap, 2'si Çukurova cinsi olmak üzere 6 adet, 1894'te İslimiye sancağı için Arap cinsi 10 adet, 1895'te ise Sevlievo kazası için Suriye'den satın alınmak üzere 2 adet, Köstendil vilayeti için Arap cinsi 3 adet, Tırnova kazası için Arap cinsi 3 adet, Bergos sancağı için Arap cinsi 2 adet, Hasköy sancağı için Suriye'den satın alınmak üzere Arap cinsi 3 adet, Silistre sancağı için Suriye'den satın alınmak üzere Arap cinsi 5 adet, Varna sancağı için Arap cinsi 5 adet, Dobric kazası için Suriye'den satın alınmak üzere Arap cinsi 3 adet, Eskizağra için Arap cinsinden 5 adet damızlığın ihracını onaylamış ve gereken kolaylığın gösterilmesi için Rüşumat İdaresi ile gümrük birimlerine talimat verilmiştir.¹⁰³³ 1896 yılında yine Emaret'in talebiyle Çifteler Çiftliği'nden 160'ar liradan 2 Arap cinsi aygırın ve 100'er Osmanlı lirasından 2 Arap cinsi kısrağın ihracına müsaade edilmiştir.¹⁰³⁴

Resmi kayıtlara geçen sevkiyat rakamlarının göstermiş olduğu üzere, Bulgaristan Emareti at ihracatına ilişkin uygulamalar kapsamında Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetleriyle hemen aynı statüde yer almıştır. Hükümet, hukuksal bağları nispeten zayıf olan bu bölgenin ihtiyaçlarının temininde belirgin bir ayrımcılık politikası takip etmemiştir. Buna karşılık arşiv vesikalarına¹⁰³⁵ yansıyan veriler Bulgar Emareti'nin başlangıçtan itibaren hayvan sevkiyatını tek taraflı olarak sekteye uğratarak Osmanlı tebaası tüccarı mağdur eden kimi uygulamalarda bulunmuş olduğunu göstermektedir. Emaretin karşılıklı hayvan sevkiyatını sekteye uğratan bu gibi uygulamalarına dair kayıtlar incelendiğinde, söz konusu sevkiyatın mahiyetini damızlıktan ziyade nakliye tipi hayvanların teşkil etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Zira Bulgaristan'ın önemli bir kısmının dağlık olması nedeniyle halkın ihtiyaç malzemeleri her iki sınır arasında belli süre zarfında gidip gelen beygir, eşek, katır gibi hayvanlar vasıtasıyla temin edilmeye çalışılmıştır. *Kiracı hayvanı* diye tabir edilen mekkari grubundaki bu hayvanların sevkine ilişkin gündeme gelen söz konusu ihlallerin kökeni ise Berlin Anlaşması'nın imzalanması ve Bulgaristan'ın

¹⁰³² Osman Köse, "Bulgaristan Emareti ve Türkler (1878-1908)", *Turkish Studies*, V.1(2), 2006, S.269-271.

¹⁰³³ Seda Tan, "Bulgaristan Emareti'nin Krallığa İki Büyük Mirası: Veteriner Teşkilatı ve At Yetiştiriciliği ile İslahı", *OTAM*, Balkan Tarihi Özel Sayısı, S.33, Ankara, 2013, s.252, 253.

¹⁰³⁴ *BOA.A.MTZ.(04)*, 40/80.

¹⁰³⁵ *BOA.A.MTZ.(04)*, 172/59.

özerk bir yönetime kavuşması sürecine dek uzanmaktadır. Berlin Anlaşması'nı takiben taraflar arasında imzalanan Gümrük ve Ticaret Mutabakatı gereği imtiyaz hattı üzerindeki bölgelerle Osmanlı sınırları arasında cereyan eden araba ve yük hayvanı sevkinin her iki tarafta da gümrük resminden ve buna tekabül eden her türlü vergiden muaf olması esas alınmıştır. Bununla birlikte Bulgar gümrük memurları çok geçmeden mutabakat hükümlerine aykırı surette hayvan sahiplerinden muhtelif isimler altında para almaya başlamışlardır. Osmanlı hükümeti söz konusu ihlallerin önüne geçmek üzere çeşitli girişimlerde bulunmuşsa da bu durum 1908 yılına kadar devam etmiştir.¹⁰³⁶

1908'de Bulgaristan'ın Osmanlı hükümeti ile olan siyasi ve hukuki bağları kopmuştur. Yeni kurulan Bulgar Krallığı'nın ihracat konusundaki ilk uygulaması ise Osmanlı-Bulgar sınırları arasındaki hayvan sevkiyatını tek taraflı yasaklamak olmuştur.¹⁰³⁷ Edirne, Selanik ve Kosova gibi Osmanlı vilayetlerinden gelen ihbar raporları ile doğrulanan söz konusu karar karşısında Osmanlı hükümeti ihtiyatlı bir politika sergilemiş, öncelikle eşdeğer bir uygulamanın ahali yetiştiriciliği ve devlet menfaatini ne yönde etkileneceğinin tespit edilmesine çalışılmıştır.¹⁰³⁸ Meclis-i Vükelâ'nın 10 Şubat 1909 tarihli kararı¹⁰³⁹ ile konunun incelenmesi ve bu çerçevede Osmanlı tarafının misilleme uygulamasında bulunmasının devlet menfaatini ne yönde etkileyeceğinin belirlenmesi uygun bulunmuştur. Alınan karara binaen hem sınırdaki vilayetlerden hem de Bulgaristan Komiserliği'nden konuyla ilgili görüş bildirilmesi istenmiştir.¹⁰⁴⁰ Komiserlikten alınan cevabi yazıda at ihracı ve buna ilişkin yasaklamaların bilhassa askerî açıdan taşıdığı stratejik değer üzerinde durulmuş olduğu görülmektedir. Bulgaristan Komiserliği orduda kullanılmaya elverişli hayvanların Osmanlı toprakları dâhilinde yetiştirilmesinin tasarlandığı sırada bu nitelikte bir ihracatı devlet menfaatine aykırı bulmuştur. Buna göre Bulgaristan'a yapılacak ihracatın ancak ordu ihtiyacının dışarıdan temin edilmesinin kararlaştırılması durumunda kârlı bir hamle olacaktır.¹⁰⁴¹ Komiserlik benzer bir uygulama ile Emaret döneminden itibaren ordu hayvanlarını yurt toprakları dâhilinde yetiştirme

¹⁰³⁶ Eldeki sınırlı veriler nedeniyle taraflar arasında imzalanmış olan mutabakatın tam tarihini tespit etmek mümkün olamamıştır. Bununla birlikte incelenen arşiv belgeleri, söz konusu anlaşmanın *on iki* numaralı eki gereği katır, beygir ve eşek cinsi nakliye hayvanlarının imtiyaz hattı üzerindeki yerler ile Osmanlı sınırı dâhilindeki bölgeler arasındaki naklinin kolay hale getirilmesi için her türlü vergiden muaf tutulmalarının öngörüldüğünü göstermektedir. Ancak Bulgar gümrük memurları bilhassa Kırcalı ve civarından Osmanlı sınırları dâhiline yapılan sevkiyatta hayvan başına 3-4 Frank oranında bir gümrük vergisi almışlar, sevkiyat belgesini kaybeden hayvan sahiplerineyse ayrıca bir nakdi ceza kesmişlerdir. **BOA.A.MTZ.(04)**. 172/59.

¹⁰³⁷ **BOA.TFR.IKV**. 211/21057.

¹⁰³⁸ **BOA.DH.MKT**. 2736/10.

¹⁰³⁹ **BOA.MV**. 124/74, **BOA.DH.MKT**. 2745/68.

¹⁰⁴⁰ Bulgaristan'a karşı alınacak ihraç yasağı kararının devlet menfaatini ne yönde etkileyeceğinin tespiti amacıyla Selanik ve Edirne vilayetleri ile Bulgaristan Komiserliği'nden ve Rüşumat Emaneti'nden görüş bildirmeleri istenmiştir. **BOA.DH.MKT**. 2745/68.

¹⁰⁴¹ **BOA.DH.MKT**. 2762/6.

ve bu suretle cüsseli hayvan temin etme çabasında olan Bulgaristan'ın¹⁰⁴² ihraç yasağını yürürlükten kaldırması durumunda dahi, Osmanlı tarafına ihracına müsaade edeceği hayvanların ancak küçük cüssedeki hayvanlar olacağına ve Osmanlı hükümetinin bundan istenen ölçüde fayda temin edemeyeceğine işaret etmiştir.¹⁰⁴³ Bu suretle Türk tarafının takip edeceği bir ihracat serbestisi kaidesinin muhtelif sakıncaları gösteren Komiserlik, öte yandan alınacak geniş kapsamlı bir yasak kararını da sakıncalı bulmuştur. Nitekim bu yönde bir uygulama Rodop katırları gibi Osmanlı ordusunun önemli ölçüde ihtiyaç duyduğu nakliye hayvanlarının sevkinin önüne geçilmesi demek olacağından uygun görülmemiştir.¹⁰⁴⁴

Bulgaristan'a karşı alınacak geniş kapsamlı bir yasak kararını Bulgaristan Komiserliği'nin işaret ettiği hususlar dolayısıyla sakıncalı bulan Osmanlı hükümeti, takip eden dönemde uygulanacak ihraç politikalarını *mukabele bi'l-misl* anlayışı üzerine şekillendirmeye, yani nispi bir uygulamanın kaide olarak benimsenmesi ve takibine karar vermiştir. Bulgar hükümetinin ihraç politikasının henüz istikrarlı bir yapıya ulaşmadığı ve uygulamaya koyduğu yasak hükümlerinin yürürlükte olduğu bu süreçte, Bulgaristan'dan Osmanlı topraklarına geçen ve zorunlu ihtiyaç maddelerinin temininde kullanılan nakliye beygirlerinin tek taraflı sevki devam etmiştir. Bulgar hükümeti söz konusu hayvanların dönüşlerini garanti kapsamına almak maksadıyla hayvan değeri üzerinden belli oranda bir depozito alınmasını esas alan gümrük uygulamasını sürdürmüştür. Osmanlı hükümeti tek taraflı yapılan bu nakliyata engel olmamış, Bulgar hükümetinin ihraç politikasının netleşmesi beklenmiştir.¹⁰⁴⁵ Bulgar Dışişleri Bakanlığı'nın resmi nitelikli bir açıklama ile ihraç kaidelerini bildirmesinin ardından, Meclis-i Vükelâ kararı ile söz konusu kaidelerin değerlendirilmesi ve Türk tarafının uygulamalarının devlet menfaati gözetilerek buna uygun surette düzenlenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴⁶

Bulgaristan'a yapılan sevkیات 1909 yılına ait bu gelişmelerin ardından Osmanlı hükümetinin at ihracatı konusunda aldığı genel nitelikli yasak veya serbesti kararlarına tabi olmuştur. I. Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar devam eden bu kısa süreçte Osmanlı

¹⁰⁴² Seda Tan, *agm.*, s.254-257.

¹⁰⁴³ **BOA.DH.MKT.** 2780/74.

¹⁰⁴⁴ **BOA.DH.MKT.** 2762/6.

¹⁰⁴⁵ Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e arz olunan ve Bulgaristan Komiserliği'nin söz konusu görüşlerini bildiren 28 Mart 1909 tarihli tezkerede, Bulgar Maliye Bakanlığı'nın Osmanlı tarafına hayvan ve eşya ihracına ilişkin yasak uygulamasını yürürlükten kaldırdığı bildirilmektedir. Buna göre Bulgar hükümeti yalnız at ihracı konusunda takip edilecek esasları tespit etmemiştir. Bunun saptanmasına kadar olan süreçte nakliye beygirlerinin sevkinin devamının sağlanabilmesi ve halkın mağduriyetinin önenebilmesi için muayyen bir miktar depozito uygulaması yapılması uygun bulunmuştur. **BOA.DH.MKT.** 2780/74. Osmanlı hükümeti Bulgaristan'ın at sevkiyatında izleyeceği politikanın ana maddelerinin öğrenilebilmesi için Sofya Elçiliği'ne talimat vermiştir. Elçilikten gelen cevabi yazıda Bulgar Maliye Bakanlığı'nın 3 yaşından küçük ve 1.45 cm.'den yüksek olmamak şartı ile at sevkiyatının sürdürülmesi için gümrük birimlerine talimat verdiği bildirilmektedir. Bu esaslar daha sonra Bulgaristan Dışişleri Bakanlığı tarafından da Osmanlı hükümetine resmen bildirilmiştir. **BOA.DH.MUİ.** 21-3/11, **BOA.MV.** 133/26.

¹⁰⁴⁶ **BOA.MV.** 133/26.

hükümeti her ne kadar at ihracatı konusunda serbesti kaidesinin takibini esas almışsa da Trablusgarp ve Balkan Savaşları nedeniyle ortaya çıkan olağan dışı harp koşulları, ihraç yasaklarının yeniden yürürlüğe konmasına yol açmıştır. Yani istikrarlı bir politika takip edilememiştir. Bunun bir sonucu olarak belirtilen süreçte Bulgaristan'a özellikle Adapazarı yöresinden önemli nicelikte at ve katır ihracı yapılmıştır.¹⁰⁴⁷

4.3.3.2. Fransa'ya Yapılan At İhracatı

Fransa, gelişmiş haldeki devlet işletmeleri ve özel hara, şirket vb. kurumları ile XIX. yüzyılda at ıslah ve üretimi alanında Avrupa'nın önde gelen devletlerinden biri olmuştur. Ordularının hayvan ihtiyacını bu kökleşmiş kurumları vasıtası ile kolaylıkla temin edebilen Fransa'nın¹⁰⁴⁸ incelenen dönemde Osmanlı topraklarından at ihracına yönelik girişimlerinin mahiyetini ise 'damızlık niteliğindeki atlar' oluşturmuştur. Zira Fransa, devlet işletmelerindeki ıslah unsurunun tazelenmesi için döl materyali olarak Arap ırkını tercih etmiştir. Ancak 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı hükümeti bu nitelikteki hayvanların ihracını yasaklamış olduğu için Fransız hükümetinin 1880 sonrasında yoğunlaştığı görülen ihraç talepleri, diğer ülkelere yapılan bu nitelikteki sevkiyatta olduğu üzere birer iltimas mahiyetinde gerçekleşmiştir.

Fransa'ya bir iltimas mahiyetinde olarak Osmanlı topraklarından damızlık sevki yapıldığını gösteren en eski kayıt 1877 yılına aittir. Bu tarihte II. Abdülhamit'in iradesi¹⁰⁴⁹ ile 30 Arap atının Fransa'ya ihracına izin verilmiştir. Fransız hükümeti 1886'da devlet haralarının geliştirilebilmesi maksadına atfen bu kez 20 damızlık Arap atının ihracı talebinde bulunmuştur. Sevkiyat yine II. Abdülhamit'in bir iradesi¹⁰⁵⁰ ile onaylanmıştır. 1886 yılında temin edilen söz konusu damızlıkların ardından ertesi sene bu kez Fransız Dışişleri Bakanı tarafından Beyrut'tan satın alınan 10 Arap atı Fransa Devlet Haraları'nın damızlık Arap kadrosuna eklenmiştir.¹⁰⁵¹ 1895'te Fransa Devlet Haraları Müdürü ve Fransa'nın İstanbul Elçiliği Askerî Ataşesi'nin de yer aldığı bir satın alma heyeti Suriye, Bağdat, Musul, Diyarbakır, Halep ve Beyrut vilayetlerinden 30 damızlık Arap atı daha satın almışlardır.¹⁰⁵² 1897 yılında ise aynı bölgeden 8'i kısrak olmak üzere 30 damızlık daha temin edilmiştir.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁷ **BOA.DH.İD.** 100/3.

¹⁰⁴⁸ "İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdür-i Umûmîsi Ali Rıza Bey'in Raporu", s. 495.

¹⁰⁴⁹ 1877 ihracatı, 1842-1914 yılları arasında Fransa'ya yapılan damızlık ihracatına ilişkin tespit edilebilen en eski kayıt olup 8 Ağustos 1877 tarihli irade ile onaylanmıştır. **BOA.İ.MMS.** 57/2624.

¹⁰⁵⁰ Fransız elçiliği kanalıyla merkeze aktarılan bu talep 19 Eylül 1886 tarihli irade ile onaylanmıştır. **BOA.İ.MMS.** 84/3654.

¹⁰⁵¹ İhracat 30 Kasım 1887 tarihli irade ile onaylanmıştır. **BOA.İ.HR.** 308/19625.

¹⁰⁵² **BOA.BEO.** 693/51926.

¹⁰⁵³ Bu sevkiyat kapsamında Halep, Diyarbakır, Musul, Bağdat ve Suriye vilayetleri ile Zor mutasarrıflığı sınırları dâhilinden satın alınacak 30 damızlık Arap atının gümrük resminden muaf tutulmak suretiyle Beyrut limanından sevkine müsaade edilmiş olduğu görülmektedir. **BOA.BEO.** 1010/75678.

Fransa'nın incelenen dönemde Osmanlı topraklarından damızlık Arap atı tedarikine ilişkin tespit edilebilen son kayıt 1898 yılına aittir. Bu sevkiyatla Necid yöresinden satın alınan 4 Arap atı yine devlet haralarında kullanılmak üzere Fransa'ya götürülmüştür.¹⁰⁵⁴

4.3.3.3. Romanya'ya Yapılan At İhracatı

Romanya'da at yetiştiriciliğinin tarihinin eski çağlara kadar uzandığı bilinmektedir. Abidin, *Osmanlı Atları* adlı eserinde Makedonya Kralı II. Filip'in (II.Philippos MÖ.382-MÖ.336) bu bölgeden temin ettiği 20.000 kadar atla düzenli bir süvari sınıfı oluşturduğunu göstermektedir. Romanya, yetiştiricilikteki bu mevkiisini XV. yüzyıla kadar korumuştur.¹⁰⁵⁵ XV. yüzyıldan itibaren peyderpey Osmanlı hakimiyetine giren bu topraklardaki yetiştiricilik sanatı Türk atçılık geleneğinin etkisiyle daha da gelişmiştir. Osmanlı döneminde Romanya'nın muhtelif sancağında ortaya çıkan toplam elli kadar haranın çoğu Hacı Abdurrahman Ağa, Hacı Halil oğlu Ahmet, Hacı Mehmet gibi Türk beyleri tarafından kurulup işletilmiştir.¹⁰⁵⁶

1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Anlaşması sonucu Osmanlı Devleti ile olan siyasi ve hukuki bağları kopan Romanya'da, bağımsızlığın ilanını takiben çağın ihtiyaçlarına cevap verecek modern bir ordunun tesisine girişilmiştir. Hükümetin bu doğrultudaki en önemli teşebbüslerinden biri de ordu güçlerinin başlıca unsurlarından olan süvari alaylarının tesisi olmuştur. Süvari alaylarına hareket kabiliyeti sağlayan yegane unsur olan binek atı temininde ise yerli ırkların kullanımı tercih edilmiştir. Ancak bu tarihlerde Romanya'nın yerli ırkları ıslaha muhtaç bir halde olduğundan, öncelikle devletin hayvan varlığının niteliklerinin yükseltilmesine yönelinmiştir. İslah unsuru olarak da Arap ırkı seçilmiştir. Dolayısıyla Romanya takip eden süreçte damızlık Arap aygır ve kısrağı temini maksadıyla Osmanlı hükümetine yanaşmıştır. 1850'li yıllardan itibaren damızlık niteliğindeki Arap atlarının Osmanlı toprakları dışına çıkarılması yasak olmasına karşın, merkezi hükümet Romanya'dan gelen bu gibi talepleri olumlu karşılamıştır. Diğer devletlere gösterilen iltimasın Romanya hükümeti için de gösterilmesinde bir sakınca görülmemiştir. Bu çerçevede süvari alayları hayvanlarının ıslahında kullanılmak üzere 1887 yılında Suriye'den alınacak 4

¹⁰⁵⁴ BOA.BEO. 1231/92281.

¹⁰⁵⁵ Romanya Prensi Vlad Tepes'in II. Mehmed (Fatih) döneminde Osmanlı ordularına karşı mücadelesinde (1462) ordusunda ortalama 10.000 kadar süvarinin bulunduğu ifade edilmektedir. Abidin, *age.*, s.124.

¹⁰⁵⁶ Abidin, *age.*, s.125.

aygırın¹⁰⁵⁷, 1893’da ise Suriye, Beyrut, Halep veya Bağdat vilayetlerinden temin edilecek 60 aygır ile 30 kısrağın Romanya’ya sevkine izin verilmiştir.¹⁰⁵⁸

4.3.3.4. Yunanistan’a Yapılan At İhracatı

XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı yıllarına kadar Osmanlı topraklarından Yunanistan’a yapılan at ihracatının özellikle 1909-1911 yılları arasında belirgin bir artış sergilediği görülmektedir. Yunanistan’a sınır olan veya sınıra yakın bölgelerdeki Osmanlı topraklarından gerçekleşen bu sevkiyatın mahiyetini ise nakliye ve binek hayvanları teşkil etmiştir. İhraç yoğunluğuna ilişkin yerel idareden merkeze iletilen arz ve talepler, bahsi geçen tarihlerde gerek bölgesel nitelikte gerekse yurt çapında uygulamaya konan ihraç yasaklarının ortaya çıkışında etkili olmuştur. Bu nedenle söz konusu tarihlerde Yunanistan’a yapılan at ihracatı, sevkiyatın niceliği dolayısıyla olduğu kadar Osmanlı hükümetinin takip ettiği ihraç politikaları ve bu politikalar çerçevesinde yapılan yasal düzenlemelerin şekillenmesi dolayısıyla da özel bir önem arz etmiştir

Yunanistan’a yapılan ihracatın ordu ihtiyacının temininde güçlük yaratacak raddeye ulaştığına dair ilk uyarılar İzmir ve Gümölcine taraflarında artış gösteren sevkiyata işaretle 1909 yılında Aydın valiliğinden gelmiştir.¹⁰⁵⁹ Dönemin gazete haberlerine de yansıdığı anlaşılan ihracat oranındaki artış, 1910 yılına gelindiğine özellikle süvari alayları hayvanlarının temininde yaşanan güçlük nedeniyle Harbiye Nezareti’nin gündemine aldığı başlıca konulardan olmuştur. Nezaretin ihraç yoğunluğu sorununun stratejik açıdan taşıdığı öneme ilişkin uyarıları çerçevesinde at ihracatında takip edilecek esaslar, Meclis-i Vükelâ’nın 1.40 cm. ve daha yüksek irtifadaki atların ihracatını men eden kararı ile şekillenmiştir. 1.40 cm. yasağı, Yunanistan sınırında olanlarla birlikte çok geçmeden tüm diğer sahil vilayetlerine tebliğ olunmuş ve kısa zamanda yurt çapında uygulamaya konmuştur.¹⁰⁶⁰ Ancak söz konusu yasak kararı süvari alayları hayvanları için tespit edilen ölçütün dışında kalan at ihracatına herhangi bir kısıtlama getirmediğinden, nakliye hayvanlarının Yunanistan’a olan ihracatı yasak kararının uygulamaya konmasından sonra da devam etmiştir. Sevkiyat yoğunluğunun 1911’de mahalli ihtiyacın

¹⁰⁵⁷ Söz konusu iltimas talebinin gündeme geldiği tarihlerde, Romanya Dışişleri Bakanı’nın gümrük tarifeleri hakkında görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul’da bulunduğu anlaşılmaktadır. Devlet haralarında istihdam edilmek üzere satın alınmak istenen 4 adet damızlığa yönelik iltimas talebi de bizzat bakan tarafından dile getirilmiştir. Talep 28 Mayıs 1887 tarihli irade ile onaylanmıştır. Bununla birlikte Romanya hükümeti tarafından satın alma ve nakliye işlemlerini gerçekleştirmek üzere Suriye’ye gönderilen heyet 4 yerine 6 hayvan satın almıştır. Yerel gümrük idaresinin ihbarı üzerine anlaşılan bu durum üzerine Romanya Dışişleri Bakanı fazladan satın alınan iki damızlığın da diğerleri ile birlikte ihracatına müsaade edilmesini istemiştir. Bu talep de 30 Temmuz 1887 tarihli irade ile onaylanmıştır. **BOA.İ.DH.** 1040/81786, **BOA.İ.HR.** 306/19472.

¹⁰⁵⁸ Bahsi geçen sevkiyat 9 Şubat 1893 tarihli irade ile onaylanmıştır. **BOA.İ.HR.** 340/34, **BOA.DH.MKT.** 2056/6.

¹⁰⁵⁹ **BOA.DH.MKT.** 2832/65.

¹⁰⁶⁰ **BOA.DH.İD.** 100/3. Sözü geçen karar Sadaret’ten 20 Mayıs 1910 tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne tebliğ olunan Meclis-i Vükelâ kararıdır. Bu kararla birlikte 1.40 cm. ile daha yukarı irtifadaki at ihracı yasaklanmıştır.

temininde sıkıntı yaratacak raddeye ulaşması üzerine Aydın Vilayet İdare Meclisi ihraç yasağının çerçevesinin nakliye hayvanlarını da kapsayacak şekilde genişletilmesi kararı almıştır. Fakat merkezi hükümet yerel idareleri bu nitelikte kararlar almada yetkili görmediğinden Vilayet İdare Meclisi kararları kabul edilmeyerek sorun Şurayı Devlet'e havale edilmiştir.¹⁰⁶¹ Şurayı Devlet ise Harbiye Nezareti'nin nakliye hayvanlarının stratejik açıdan taşıdığı değer konusundaki tüm uyarılara karşın bu yönde bir ihraç yasağını gerekli bulmamıştır. Üstelik ticaret serbestisi esassından hareketle at ihracatına ilişkin tek kısıtlama olan 1.40 cm. yasağının da kaldırılması öngörülmüştür. Şurayı Devlet'in söz konusu görüşüne binaen 1.40 cm. yasağı 1911 yılı ortalarında Meclis-i Vükelâ kararıyla kaldırılmıştır.¹⁰⁶²

Vilayetin ihraç yasağının kapsamının genişletilmesi beklentisine karşılık ansızın alınan bu fesih kararı, Aydın vilayeti sınırları dâhilinde yoğunlaşan nakliye hayvanlarının ihracı sorununa çözüm getirmediği gibi yurt dışına satışına kısıtlama getirilmiş olan süvari hayvanlarına da bir anda ihracat kapılarını açmıştır. Serbesti uygulamasının başlatılmasını takiben Yanya, Manastır ve İşkodra taraflarından yapılmakta olan ihracat oranında hızlı bir artış gözlemlenmektedir. Bu durumsa kısa zamanda bahsi geçen vilayetlerden merkeze aktarılan şikâyetlerin başlıca konusu haline gelmiştir.¹⁰⁶³

Osmanlı hükümeti gerek ihraç yoğunluğunun yaşandığı vilayetlerden gelen şikâyetler gerekse Harbiye Nezareti'nin uyarıları sonucu 1911 yılı Temmuz ayında Yunanistan'a sınırı olan vilayetlerden hayvan ihracını yasaklamıştır. Meclis-i Vükelâ kararına binaen uygulamaya konan söz konusu yasak kapsamında Yanya ve Manastır vilayetleri yer almıştır. Yunanistan'a sınır komşusu olmayan İşkodra ise yasak kapsamı dışında tutulmuştur. Ne var ki Draç İskeleyi dolayısıyla önemli bir ticaret merkezi konumundaki İşkodra, kısa zamanda özellikle Yanya (Berat) taraflarından kaçırılan hayvanların başlıca ihraç limanı haline gelmiştir. Bu nedenle bir müddet sonra ihraç yasağının çerçevesinin İşkodra'yı da kapsayacak şekilde genişletilmesi gündeme taşınmıştır. Ancak Trablusgarp Savaşının hemen öncesinde Harbiye Nezareti'nin girişimleri sonucu at ihracatı bir kez daha yasaklanınca, burası için özel bir karar alınmasına da

¹⁰⁶¹ Aydın Vilayet İdare Meclisi'nin yerel ihtiyacın karşılanamaması gerekçesiyle ziraata ve damızlığa yaramayacak derecede yaşlı ve sakat olanlar haricindeki hayvan ihracını üç sene müddetle yasaklamış olduğu hatırlanacaktır. Öte yandan bu karar daha ziyade koyun ve sığır cinsinden olan çift hayvanları için alınmış bir karar olup söz konusu karar kapsamında tarım sektöründe sınırlı olarak kullanılan beygir cinsi de yer almıştır. Vilayet Meclisinin kararı, nakliye grubuna giren bu cinsin orduların ikmal ve iâşesi açısından taşıdığı önem dolayısıyla Harbiye Nezareti tarafından da desteklenmiştir. Ne var ki alınan kararın onaylanmasına yönelik talep, ticaret serbestisi kaidesini esas alan ve 25 Mayıs 1911 tarihli Şurayı Devlet kararı ile sağlamlaştırılan 20 Ekim 1909 tarihli Şurayı Devlet kararına binaen reddedilmiştir. Böylece 1.40 cm. yasağı da lağvedilmiş ve damızlık Arap atları haricindeki at ihracatı serbest bırakılmıştır. **BOA.BEO.** 3907/292969.

¹⁰⁶² **BOA.BEO.** 3907/292969. **BOA.İ.DH.** 100/3.

¹⁰⁶³ Örneğin Kozan Fırka Kumandanlığından Sadaret makamına ulaşan bir telgrafta Manastır vilayetine bağlı Grebene kazasında kurulan panayıra çıkarılan katırların tümünün Yunan hükümeti tarafından satın alındığı bildirilmiştir. **BOA.BEO.** 3914/293494, **BOA.DH.İD.** 100/3.

gerek kalmamıştır. 1911 yılı Ağustos’unda diğer Osmanlı vilayetleriyle birlikte Yanya, Manastır ve İşkodra’dan 1.40 cm. ve daha yukarı irtifadaki atların ihracı men edilmiştir.¹⁰⁶⁴

4.3.3.5. Macaristan’a Yapılan At İhracatı

I. Dünya Savaşı’nın başlangıcına kadar gerek Osmanlı ordularında istihdam edilmek gerekse yerli ırkların ıslahında döl veriminden faydalanılmak maksadıyla Osmanlı hükümetinin at ithalatı yaptığı ülkelerin başında yer alan Macaristan, buna karşılık ihracatın sınırlı olduğu bir bölge olmuştur. Osmanlı topraklarından Macaristan’a yapılan at ihracının mahiyetini ise damızlık niteliğindeki Arap atları teşkil etmiştir. Bu çerçevede 1896 yılında ıslah faaliyetlerinde kullanılmak üzere 2 Arap aygırı¹⁰⁶⁵, 1901’de ise Çifteler Harası damızlık kadrosundan seçilen 4 Arap kırsığının Macaristan’a ihracına müsaade olunmuştur.¹⁰⁶⁶

4.3.3.6. İtalya’ya Yapılan At İhracatı

Osmanlı topraklarından İtalya’ya yapılan at ihracatının, orduda istihdam olunmak üzere satın alınan atlarla ıslah faaliyetlerinde kullanılmak üzere temin edilen damızlıklar olmak üzere iki yönlü bir seyri olmuştur. Her iki maksada atfen Osmanlı topraklarından İtalya’ya sevk edilen hayvanları ise çoğunlukla Suriye sahillerinden temin edilen Arap atları teşkil etmiştir.

Suriye ve Beyrut taraflarından İtalya’ya yapılan askerî nitelikteki at ihracatı, 1887, 1888 yıllarında İtalya’nın Habeşistan topraklarındaki işgali dolayısıyla¹⁰⁶⁷, 1910 yılında ise Trablusgarp Savaşı öncesinde beliren ihtiyaç neticesinde gerçekleşmiştir.¹⁰⁶⁸ İtalya’ya yapılan damızlık at sevkiyatı ise askerî nitelikli sevkiyata kıyasla oldukça sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede devlet haralarında istihdam olunmak üzere 1906 yılında Suriye ve Irak bölgesinden İtalya’ya damızlık ihracına izin verilmişse de söz konusu sevkiyatın mahiyeti ve niceliği tespit edilememiştir.¹⁰⁶⁹

4.3.3.7. Diğer Devletlere Yapılan At İhracatı

Osmanlı Devleti’nin incelenen dönemdeki at ihracatı başta Hindistan olmak üzere Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Macaristan, İtalya ve Fransa yönünde yoğunlaşmakla birlikte yalnız bu devletlerle sınırlı kalmamıştır. Hint ticaretinde aktif bir rol oynamalarına karşın İngiliz tüccarların bu dönemde İngiltere’ye de önemli miktarda at sevk ettikleri tahmin

¹⁰⁶⁴ BOA.DH.ID. 100/3.

¹⁰⁶⁵ BOA.BEO. 866/64901.

¹⁰⁶⁶ 1901 yılında ihraç edilen 4 Arap kırsığı karşılığında Macaristan’ın en eski devlet haralarından olan Mezohegyes Harası’ndan 4 Macar kırsığı alınmıştır. BOA.Y.MTV. 220/146. Ayrıca bkz. “Macaristan’da Islah-ı Nesl-i Feres Nasıl Başlamıştır?”, s.108.

¹⁰⁶⁷ BOA.DH.MKT. 1609/56.

¹⁰⁶⁸ BOA.BEO. 3765/282314.

¹⁰⁶⁹ BOA.BEO. 2760/206940.

edilmektedir. Ancak bununla ilgili bir kayda ulaşmak mümkün olamamıştır. Öte yandan arşiv kayıtları¹⁰⁷⁰ söz konusu dönemde Rusya, Avusturya, Sırbistan ve Almanya gibi devletlere ve hatta Arjantin ile Uruguay'a kadar at ihraç edilmiş olduğunu ve bu ihracatın mahiyetini de çoğunlukla damızlık vasıftaki Arap atlarının teşkil ettiğini göstermektedir.

¹⁰⁷⁰ Örneğin 17 Şubat 1898 tarihli irade ile Beyrut'tan satın alınmış 40 atın damızlıkta istihdam edilmek üzere Uruguay'a **BOA.İ.RSM.** 7/69, 9 Şubat 1899 tarihli irade ile Harkof (Kharkov) şehri harasında istihdam olunmak üzere bir adet Arap atının Rusya'ya **BOA.İ.RSM.** 9/36, 28 Şubat 1899 tarihli irade ile Şam'dan satın alınmış 3 aygırın damızlıkta istihdam edilmek üzere Almanya'ya **BOA.İ.RSM.** 9/42, 20 Mayıs 1893 tarihli irade ile de Suriye'den satın alınmış 4 damızlığın Arjantin'e (Buenos Aires) sevki onaylanmıştır **BOA.İ.HR.** 341/14, **BOA.DH.MKT.** 56/4. 1910 yılında Beyrut'tan satın alınmış Arap cinsi 2 atın Avusturya'ya, 1911 yılında ise Selanik Harası'ndan satın alınmış 3 damızlık kısrağın Sırbistan'a gönderilmesi uygun bulunmuştur. Fakat Selanik Harası'ndan nakledilenlerin cinsi tespit edilememiştir. **BOA.BEO.** 3979/298414. **BOA.DH.İD.** 100/3. Arşiv kayıtları at cinsinin ıslahı amacıyla İngiltere'nin talebine binaen Kıbrıs'a da Arap damızlıklarının gönderildiğini göstermektedir. **BOA.BEO.** 4093/306920.

SONUÇ

Osmanlı Devleti atçılık kültürünün ileri seviyeye ulaştığı bir siyasi yapılanma olmuştur. Şüphesiz bunda Orta Asya bozkır geleneğinden önemli ölçüde nasiplenilmesi belirleyici bir etkidir. Öte yandan devlet de açtığı yetiştiricilik kurumlarıyla bu tradisyonu himaye ve teşvik eden bir rol üstlenmiştir. Böylece Osmanlılar atın ordu güçlerinin bel kemiğini teşkil ettiği devirlerde büyük süvari kuvvetlerine sahip olan ve bunu kendi iç dinamikleriyle besleyebilen sayılı devletten birini meydana getirmişlerdir. Ancak devletin aynı zamanda bir çözülme süreci yaşadığı XIX. yüzyılın siyasi, askeri ve ekonomik değişkenleri içerisinde at yetiştiriciliği de ciddi bir gerilemeye maruz kalmıştır. Yaşanan bu gelişmenin en önemli nedeni, özellikle timar sisteminin lağvı ardından süvari güçlerine hayvan tedarik edecek yeni ve daimi bir kaynağın yaratılamamasıdır. Her ne kadar III. Selim döneminden itibaren saraya ait bazı yetiştiricilik çiftlikleri açılmışsa da, bu girişim büyük bir ordunun hayvan ihtiyacını tedarike olanak tanıyacak bir düzeye ulaştırılamamıştır. Böylece yeniden organize edilen ordunun at ihtiyacı, devletin askerî alandaki başlıca problemlerinden biri haline gelmiştir. Bununla birlikte söz konusu sorunun stratejik boyutu ancak 1860'lardan itibaren fark edilebilmiştir. Çünkü hükümet XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan ilk büyük savaş olan Kırım Savaşı esnasında dahi ordu atının iç piyasalardan temininde belirgin bir sıkıntı yaşamamıştır. Ancak yine de kârlı görülen bir hamleyle savaş sonrasında müttefiklerin çatışma bölgesine naklettikleri hayvanlar satın alınmıştır. Oldukça büyük bir toplu alım mahiyetindeki bu alışverişi takiben orduda uzun müddet at ihtiyacı hissedilmemiş, dolayısıyla özel yetiştiriciden bu maksatla satın alım yapılmamıştır. Söz konusu gelişme, halk eliyle yürütülen yetiştiricilik faaliyetlerinin gelişimi açısından önemli sakıncalar barındırır niteliktedir. Ne var ki hükümet bunun farkına varamayarak at ithalatını daimi bir uygulamaya dönüştürmüştür. Ordu atlarının yurt dışından tedarik edilir hale gelmesi ise bir müddet sonra at yetiştiriciliği ile geçimini sağlayan kesimin bu uğraştan el çekmesi sonucunu doğurmuştur. Atçılığa olan rağbet azaldığından, yerli ırklar da zamanla asli vasıflarını yitirerek büyük bir yozlaşmanın konusu haline gelmişlerdir.

Takip edilen politikanın zarar verici etkisi 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı hazinesine yüklediği masraf dolayısıyla fark edilmiştir. Yurt dışından at tedarikinin devlet bütçesini ciddi ölçüde sarstığını tecrübe eden hükümet, ordu atlarının iç piyasalardan tedarikinin yollarını aramaya başlamıştır. Bu nedenle 1863 yılında Dar-ı Şura-yı Askerî'nin önerisi üzerine, ilk defa III. Selim döneminden itibaren özel olarak at yetiştiriciliği için örgütlendirilmesine çalışılan yetiştiricilik çiftliklerine yönelinmiştir. Bunların belirtilen tarihlerdeki en dikkat çekici örneği Eskişehir yakınlarında (Hüdavendigâr vilayeti topraklarında) kurulmuş olan Çifteler

Çiftliği'dir. Hükümet, Çifteler örneğinden hareketle askerî nitelikte yetiştiricilik çiftliklerinin kurulmasına ve ordu atlarının buralardan tedarikine karar vermiştir. Askerî Şura'nın önerileri doğrultusunda alınan bu karar çerçevesinde bir yandan Çiftler'in üretim kapasitesinin artırılması için gereken tedbirler alınmaya çalışılırken diğer yandan da her bir ordu bölgesinde en az bir adet bulundurulmak üzere askerî çiftliklerin organizasyonuna girişilmiştir. XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde sayıları altıya ulaşan söz konusu çiftlikler; I. Ordu bölgesinde bulunan Çifteler, IV. Ordu bölgesinde (Malatya'da) bulunan Sultansuyu, V. Ordu bölgesinde (Adana'da) bulunan Çukurova, yine V. Ordu bölgesinde (Halep'te) bulunan Elhamra ve VI. Ordu bölgesinde (Bağdat'ta) bulunan Veziriye Çiftlikleri ile Veziriye'nin yerini alan Harbine'dir. Bunlar, askerî nitelikte at yetiştiriciliğinde ordu çatısı altında ortaya çıkan temel üretim kurumları olmuşlardır. Her biri 1900'lerin başına kadar olan sürecin farklı bir noktasında kurulup gelişmiştir. Ancak alayların tüm at ihtiyacının yalnız bu çiftliklerden tedarik edilmeye çalışılması, özel yetiştiricilik faaliyetlerini üretim sürecinin dışında bırakan, dolayısıyla gerçekleştirilmesi neredeyse imkansız bir üretim hedefidir. Takip edilen bu gayrı tabii üretim hattının olumsuz sonuçları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmıştır. Savaş süresince cepelerde süvariye savaştıkları at tedarikinde, cephe gerisinde ise ikmal ve iâşe hizmetlerinin yürütülmesinde ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Buna harp koşullarının neden olduğu telefler de eklenince, konunun devlet güvenliği yönünden ulaştığı stratejik boyut II. Abdülhamit idaresini ıslah ve üretim faaliyetlerini yeniden gözden geçirmeye adeta mecbur bırakmıştır. Böylece hem askerî hem de mülki yetiştiricilik alanlarında köklü bir yeniden yapılanma sürecine girilmiştir. Bu sürecin ön plana çıkan yönü de 'ahali yetiştiriciliği' olarak nitelenen halk yetiştiriciliğinin üretim faaliyetlerine yeniden iştirakını öngörmesidir.

93 Harbi'ni takiben at yetiştiriciliğinin geliştirilmesi konusunda ortaya çıkan askerî gelişmelerin ilki İdare-i Umumiye'nin kurulması olmuştur. 1879 yılında meydana gelen bu gelişmeyle birlikte her türlü yetiştiricilik faaliyeti bir çatı altında toplanmaya çalışılmıştır. Ayrıca aynı tarihte kaleme alınan bir nizamnameyle ıslah ve üretim faaliyetlerinin ana esasları ve bu alanda takip edilecek yöntem ve tedbirler belirlenmiştir. Söz konusu yöntemlerin başında, yerli ırkların ıslahı maksadıyla vilayetlere damızlık dağıtılması gelmektedir. Böylece özel yetiştiricinin üretim sürecine dâhil edilmesine yönelik bir adım atılarak takip edilen ıslah hattı gayrı tabii olan yapısından kurtarılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte damızlık projesi ancak 1892 yılında, uygulamanın ayrıntılarını belirleyen nizamnameyle birlikte başlatılabilmektedir. Projeye nezaret etme görevi de aynı nizamnameyle birlikte oluşturulan Baytar Heyet-i Daimesi'ne verilmiştir. Damızlık uygulamasının pilot bölgesi İzmit sancağına bağlı Adapazarı kazasıdır. Buradan elde edilen başarıya binaen uygulama muhtelif diğer vilayette de hayata geçirilmek istenmiştir. Bu girişimi desteklemek adına Ziraat Bankası'ndan özel yetiştiriciye

uygun koşullarda kredi sağlanması kararı alınmıştır. Böylece yerli girişimciyi yurt dışından damızlık tedarikine yönlendirecek bir teşvik unsuru yaratılması hedeflenmiştir. Damızlık projesi, askerî çiftliklerden de büyük destek görmüştür. Özellikle Çifteler'in damızlık kadroları projenin yaygınlaştırılmasında ve yakın vilayetlerdeki yerli hayvanların ıslahında başvurulan daimi kaynaklardan biri olmuştur.

93 Harbi sonrası süreçte ordu cephesinde yürütülen ıslah ve üretim faaliyetlerindeki en dikkat çekici düzenlemeyi ise 1897 tarihli Askerî Tensikat meydana getirmiştir. Seraskerlik bünyesindeki üst düzey bir kurul tarafından belirlenen bu düzenleme; teşvik, vergilendirme, askerî çiftlikler ve remont uygulamaları olmak üzere dört ana başlıkta toplanmaktadır. Ortaya çıkış gerekçesi, timar sisteminin lağvından bu yana kesin bir çözüm getirilemeyen 'ordunun hayvan eksiklerinin tamamlanması' sorunudur. Söz konusu sorunu muayyen bir takım esaslara bağlamayı hedefleyen ordu kurmaları, bu gayeyle belirtilen tarihlerde Fransa ve Almanya gibi yetiştiricilik alanında ileri bir seviyeye ulaşmış olan Avrupa ülkelerinde başarıyla uygulanmakta olan remont yönteminin Osmanlı askerî düzenine adaptesine karar vermişlerdir. Bu, alayların hem nizami tertibi olan hayvanların hem de savaş durumundaki eksiklerinin ordu tarafından karşılanması demektir. Askerî nitelikte at yetiştirilmesi görevini diğerlerinden ayıştıran ve ordunun sorumluluğuna bırakan bu yöntemin iki temel unsuru da remont tay depoları ve satın alma komisyonlarıdır. Dolayısıyla, 1897 tensikatının onay sürecinden geçmesinden sonraki ilk icraatlardan biri yerli yetiştiriciden tay tedariki sağlayacak satın alma komisyonlarıyla, söz konusu tayların bakım ve terbiyesinin yapılacağı remont tay depolarının organizasyonuna çalışılması olmuştur.

1897 düzenlemesiyle birlikte bu tarihe kadar ordunun başlıca ıslah ve üretim mecrası olarak organizesine çalışılan askerî çiftlikler de farklı bir kurumsal kimlik kazanmışlardır. Başını Çifteler'in çektiği söz konusu çiftliklerin yeni fonksiyonu, tay depolarına nitelikli hayvan temin edilebilmesi için yerli ırkların ıslahına çalışmak olarak tayin edilmiştir. Bu nedenle sayılarının arttırılmasına ve damızlık kadroları yönünden desteklenmelerine karar verilmiştir. Ayrıca at ihracatı vergilendirilerek ıslah ve üretim faaliyetlerine mali bir kaynak yaratılmaya çalışılmıştır. Elde edilen gelire yurt dışından damızlık tedariki tasarlanmışsa da, uygulamadan kaynaklanan aksaklıklar nedeniyle bunda başarı sağlanamamıştır.

II. Meşrutiyet'in ilanını takiben, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında büyük bir ivme kazanan ıslah ve üretim etkinliklerinde kısa dönemli bir duraklama süreci yaşanmıştır. Geliştirilmeleri için 1863 yılından itibaren büyük çaba sarf edilen askerî çiftlikler lağvedilmiş ve kıymetli damızlık kadroları tasfiye olunmuştur. Ancak hükümet özellikle Harbiye Nezareti'nden gelen uyarılar doğrultusunda bir süre sonra bu uygulamayı hata addederek

telafisi yoluna gitmiştir. Maliye, Harbiye ve Ziraat Nezareti uzmanlarından oluşan komisyonlar kurularak askerî çiftlik arazilerinden etkin şekilde yararlanılmasının yolları aranmıştır. Bu sürecin en dikkat çekici gelişmesi ise ıslah ve üretim alanlarının birbirinden ayrışması ve ilgili nezaretlerin sorumluluğuna bırakılması olmuştur. At ıslahı alanındaki çalışmaları yürütme sorumluluğu Ziraat Nezareti'ne devredilirken, Harbiye Nezareti ordu için üretim yapma işlevini üslenmiştir. Bundan sonra II. Meşrutiyet öncesinden itibaren Osmanlı ordusuna adaptasyonuna çalışılan remont örgütlenmesi olgun bir hal almıştır. Harbiye Nezareti askerî çiftlik arazilerinden kendi payına ayrılan topraklarda remont tay depoları kurmuş, ayrıca teşkilatın diğer önemli unsuru olan satın alma komisyonlarını yaygınlaştırmaya girişmiştir. Hazırlanan bir nizamnameyle de teşkilatın çalışma prensipleri netleştirilmiştir.

At yetiştiriciliği konusundaki mülki girişime gelince, bunu uzun yıllar boyunca ordu cephesindeki gelişmelerin gölgesinde kalmış bir alan olarak nitelemek mümkündür. Önemli bir nedeni, sivil yetiştiricilik faaliyetlerinin organizatörü konumundaki Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin ihmalkarlığıdır. Bünyesinde barındırdığı güçlü meclislere ve bunlar tarafından ıslah faaliyetlerinin modernizasyonu konusunda alınan kararlara rağmen Nezaret, yetiştiricilik alanında 1880'lerin sonlarına kadar disiplinsiz olarak addedilebilecek bir mesai programı takip etmiştir. Dolayısıyla at yetiştiriciliği konusundaki mülki girişimlerin çoğunda ordu ya da saraydan gelen baskı ana rolü üstlenmiştir. Özellikle saraydan gelen uyarılar doğrultusunda Nezaret, 1889 yılında mülki alanda yürütülecek yetiştiricilik çalışmalarının ana esaslarını belirleyebilmiştir. Hazırlanan nizamnamenin ön plana çıkan yönü, Ziraat Nezareti'nin ıslah faaliyetlerini damızlık depolarıyla yürütme kararı almasıdır. Depolar teşkilatını kurumun atçılık örgütlenmesindeki temel dayanağı yapmaya karar veren Nezaret, bundan sonra ıslah çalışmalarına hız kazandırmıştır. Rumeli'de açılan ilk depolardan sonra uygulamanın diğer coğrafyalarda da yaygınlaştırılmasına yönelinmiştir. Bununla birlikte damızlık depolarının yurt genelinde etkin bir vaziyete gelmeleri, vilayet özel idarelerince tamama erdirilen bir gelişme olmuştur. Zira İdare-i Hususiye-i Vilayat Kanunu'na binaen depoların açılması ve işletilmesiyle ilgili her türlü karar yetkisi yerel yönetimlere bırakılmıştır.

İncelenen dönemdeki yetiştiricilik faaliyetlerinin önemli bir yönünü de teşvik konusu oluşturmuştur. Osmanlı Devleti 93 Harbi sonrasında atçılık konusunda başlattığı yeniden yapılanma sürecinde temel teşvik faktörleri olan sergiler ve yarışlardan da etkin olarak faydalanmaya çalışmıştır. XIX. yüzyılda ıslah çalışmalarının başlıca unsurlarından biri haline gelen organize at yarışlarının ilk örnekleri, Ziraat Nezareti'nin mülki alandaki yetiştiricilik faaliyetlerini bir nizamname çerçevesinde düzenlediği 1889 yılından sonra ortaya çıkmıştır. 1900'lü yılların başında ise yarışlar tüm Osmanlı coğrafyasında yaygın bir hale gelmişlerdir.

Sergilere gelince; devletin başlangıçtan itibaren uluslararası sergilerin katılımcısı olduğu, hatta kendisinin de bu düzeyde organizasyonlar yaptığı bilinmektedir. 1863 Dersaadet Uluslararası Sergisi bunun ilk ve en çarpıcı örneğidir. Ancak gerek 1863 Sergisi'nde, gerekse katılan diğer uluslararası sergi organizasyonlarında 1890'lı yıllara kadar at teşhiri yapılmamıştır. At teşhirinin bir teşvik unsuru olarak sergilerde yer alması ancak 1893 Chicago Sergisi'nde olabilmıştır. Aynı tarihlerde Osmanlı Devleti ikinci uluslararası sergi girişimi olan 1893 Sergisi'nin hazırlıklarına hız kazandırmıştır. Bu projenin müstakil bir birimi de Daimi Hayvan Sergisi'dir. Ancak söz konusu girişim 1894 İstanbul depremi nedeniyle gerçekleşmemiştir. Takip eden süreçte Osmanlı Devleti'nin daha çok ulusal düzeydeki sergilere yöneldiği görülmektedir. En önemli örneklerinden olan Yıldız İane Sergisi, 'daimi hayvan sergisi' projesinin hayata geçirilmeye çalışıldığı ikinci platformu meydana getirmiştir. Ancak bu da mali olanaksızlıklar nedeniyle gerçekleştirilememiştir.

Devletin gerek açtığı ıslah ve üretim kurumlarıyla gerekse harekete geçirdiği teşvik unsurlarıyla yetiştiricilik faaliyetlerine yeni ve modern bir yön vermeye çalıştığı yıllarda, Osmanlı coğrafyası at ticareti konusunda da büyük bir hareketliliğe sahne olmuştur. Başlıca üretim merkezleri olan Irak ve Suriye bölgelerinden başta Hindistan olmak üzere farklı ülkelere önemli nispette at satışı gerçekleşmiştir. Bu nedenle XIX. yüzyıl ortalarından I. Dünya Savaşı'na uzanan süreç sadece ıslah ve üretim alanlarının değil, at ihracı konusunda takip edilen politikaların da yeniden gözden geçirildiği bir süreç olarak şekillenmektedir. Orduların at ihtiyacının karşılanması sorunuyla arz talep döngüsü arasında bir denge tesis edilebilmesi, Osmanlı hükümetinin bu süreçteki esas problemi olmuştur. Zira at ticareti özellikle Suriye ve Irak yörelerinde yerli halkın incelenen dönemdeki ana geçim kaynağı olmuştur. Bu nedenle söz konusu bölgelerde ticaret akışını bozmayacak nitelikte bir ihraç politikasının takibine çalışılmıştır. Ancak Irak ve Suriye yetiştiricilik potansiyelleri dolayısıyla aynı zamanda ordu için de önemli bir kaynağı meydana getirdiklerinden, hükümetin bu bölgede istikrarlı bir ihraç politikası takip etmesi mümkün olamamıştır. Ordu kumandanlıklarının talebi üzerine alınan ihraç yasakları yerel üreticiyi mağdur ederken, ticaret serbestisi politikasının takibi de özellikle Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları yıllarında alayların at ihtiyacının karşılanamaması dolayısıyla askerî cephede ciddi sıkıntılar yaratmıştır.

KAYNAKÇA

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kaynakları

1. Belgeler

a. Sadaret Tasnifi (Dosya No/Gömlek No)

i. Sadaret Mektubi Mühimme Kalemî Evrakı (BOA., A.MKT.MHM.)

70/47	282/6	285/95	389/12	293/32	294/33
298/30	303/67	330/81	339/99	487/41	

ii. Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı (BOA., A.MKT.MVL.)

48/93

iii. Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayet Evrakı (BOA., A.MKT.UM.)

165/48

iv. Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı (BOA., A.MTZ.(04).)

40/80 172/59

v. Sadaret Eyalet-i Mümtaze Cebel-i Lübnan Evrakı (BOA., A.MTZ.CL.)

1/11

b. Babıali Evrak Odası Tasnifi (Dosya No/Gömlek No)

i. Babıali Evrak Odası Evrakı (BOA., BEO.)

45/3330	46/3408	90/6718	95/7104
99/7381	121/9003	129/9639	131/9815
143/10671	294/22022	297/22260	316/23640
345/25841	454/34049	468/35084	478/35835
486/36396	493/36934	517/38705	523/39203
564/42232	567/42517	571/42762	617/46229
639/47888	643/48185	647/48494	648/48599
652/48896	658/49318	676/50700	693/51926
748/56091	765/57368	863/64672	866/64901
1010/75678	1071/80311	1158/86782	1231/92281
1303/97699	1322/99104	1401/105065	1552/116393
1856/139154	1883/141220	1938/145292	2111/158318
2496/187139	2510/188238	2511/188268	2546/190915
2678/200839	2760/206940	2855/214101	2932/219878
3042/228121	3099/232353	3119/233902	3126/234381
3154/236548	3165/237313	3177/238226	3182/238639
3296/247128	3360/251941	3464/259727	3494/262008

3502/262577	3530/264693	3548/266081	3559/266921
3571/267818	3579/268411	3591/269274	3605/270344
3619/271398	3626/271880	3630/272240	3641/273015
3652/273874	3671/275288	3676/275695	3683/276159
3689/276665	3692/276888	3737/280229	3749/281129
3750/281178	3750/281209	3761/282025	3765/282314
3773/282902	3775/283074	3795/284603	3825/286804
3843/288154	3859/289408	3875/290553	3880/290975
3883/291218	3884/291241	3885/291367	3890/291678
3892/291858	3907/292969	3914/293494	3924/294252
3927/294515	3940/295445	3946/295920	3954/296487
3967/297471	3970/297701	3979/298414	3984/298738
3989/299156	4001/300052	4007/300492	4008/300529
4010/300747	4027/301959	4030/302217	4032/302370
4040/302979	4040/302995	4050/303720	4057/304259
4065/304810	4089/306654	4093/306920	4100/307456
4108/308035	4159/311915	4172/312845	4205/315343
4211/315766	4225/316834	4231/317251	4256/319139
4268/320093	4284/321227	4284/321276	4288/321570
4303/322680	4308/323095	4309/323147	4407/330516
4412/330866			

c. Cevdet Tasnifi (Dosya No/Gömlek No)

i. Cevdet Askeriye (BOA., C.AS.)

1060/46624

ii. Cevdet Sıhhiye (BOA., C.SH.)

5/213

d. Dahiliye NezaretiTasnifi (Dosya No/Gömlek No)

i. Dahiliye Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi Evrakı (BOA., DH.EUM.MEM.)

42/32

ii. Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı(BOA.,DH.EUM.MH.)

74/69

iii. Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhaberat ve Tensikat Müdüriyeti Evrakı (BOA., DH.EUM.MTK.)

13/6

iv. Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (BOA., DH.HMŞ.)

19/72

19/78

19/83

21/15

v. Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (BOA., DH.İ.UM.)

54/1 54/2

vi. Dahiliye Nezareti İrade-i Umumiye Ekleri (BOA., DH.İ.UM.EK.)

86/57 87/70

vii. Dahiliye Nezareti İdare Evrakı (BOA., DH. İD.)

2/18	59/84	83-2/6	99/32	99/33	100/3
100/5	100/7	100/8	104-2/1	106/6	176/82
213/19					

viii. Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı (BOA., DH.KMS.)

15/14

ix. Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Evrakı (BOA., DH.MB.HPS.)

145/4

x. Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye-Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik**Evrakı (BOA., DH.MB.HPS.M)**

1/42 4/10 6/19 9/64

xi. Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (BOA., DH.MKT.)

56/4	365/77	493/88	504/60	605/23	609/19
652/29	712/21	726/22	731/21	739/62	924/30
935/19	1030/33	1065/52	1089/38	1129/19	1175/39
1264/28	1352/109	1396/59	1404/106	1436/88	1481/6
1511/ 58	1516/30	1516/85	1532/91	1552/5	1576/39
1609/56	1657/85	1624/91	1973/70	1981/15	1998/20
2001/59	2012/97	2034/123	2056/6	2060/91	2068/14
2092/117	2207/20	2280/4	2315/47	2355/23	2358/117
2372/80	2404/53	2416/8	2469/45	2481/7	2495/12
2514/134	2538/73	2550/59	2678/5	2736/10	2745/44
2745/68	2762/6	2780/74	2780/101	2810/34	2832/65
2868/9					

xii. Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı (BOA., DH.MUİ.)

3-5/13	4-2/11	21-3/11	28-1/8	45-2/13	103-2/3
111/62	120/1				

xiii. Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (BOA., DH.UMVM)

13/39	15/6	18/27	21/35	21/39	22/19
-------	------	-------	-------	-------	-------

25/36	27/13	27/44	29/24	29/27	30/3
31/11	32/12	34/25	35/57	36/1	48/34
76/14	76/37	76/48	77/4	77/5	77/6
77/9	81/39	81/69	122/75	122/76	122/79
122/80	130/31	130/100	141/29	151/31	

e. Hazine-i Hassa (Dosya No/Gömlek No)

i. Hazine-i Hassa Defterleri (BOA., HH.d)

11328

f. Hariciye Nezareti (Dosya No/Gömlek No)

i. Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)

248/27 495/37 554/119

g. Hariçten Satın Alınan Evrak (Dosya No/Gömlek No)

i. Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (BOA., HSD.AFT.)

6/21

h. İrade Tasnifi (Dosya No/Gömlek No)

i. İrade Askeri (BOA., İ.AS.)

13/24

ii. İrade Dahiliye (BOA., İ.DH.)

508/34620	518/35264	519/35389	535/37190
539/37465	911/72385	912/72408	912/72414
917/72770	975/77010	1040/81786	1113/87120
1119/87512	1123/87790	1123/87792	1261/99038
1295-4/102216	1401/20	1427/30	

iii. İrade Dosya Usulü (BOA., İ.DUİT)

126/46

iv. İrade Hariciye (BOA., İ.HR.)

306/19472 308/19625 340/34 341/14

v. İrade Hususi (BOA., İ.HUS.)

22/29 65/69 96/72 149/84

vi. İrade Kanun ve Nizam (BOA., İ. KAN)

3/19

vii. İrade Meclis-i Mahsus (BOA., İ.MMS)

57/2624 65/3057 84/3654 103/4380 188/16

viii. İrade Meclis-i Vala (BOA., İ. MVL)

226/7725

ix. İrade Orman ve Maadin (BOA., İ.OM.)

5/43 14/7

x. İrade Rüsumat (BOA., İ.RSM.)

7/69 9/36 9/42

xi. İrade Şura-yı Devlet (BOA., İ.ŞD.)

18/768 33/1628 46/2490

i. Meclis-i Vükela Mazbataları (Dosya No/Gömlek No)**i. Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA., MV.)**

3/44	5/48	32/30	32/56	39/72	71/25
74/129	82/69	87/17	114/43	124/74	133/26
137/21	153/48	155/36	155/44	163/72	165/69
201/99	223/94	236/72			

j. Meclis-i Vala (Dosya No/Gömlek No)**i. Meclis-i Vala Evrakı (BOA., MVL.)**

1066/76 1066/102

k. Şura-yı Devlet (Dosya No/Gömlek No)**i. Şura-yı Devlet Evrakı (BOA., ŞD.)**

412/62	453/8	525/18	525/31	542/18	545/9
571/9	594/52	618/13	1220/50	1227/35	1333/10
1413/7	2128/3	2272/39	2272/43	2273/47	2381/35

l. Rumeli Müfettişliği (Dosya No/Gömlek No)**i. Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı (BOA., TFR.I.A.)**

40/3968

ii. Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (BOA., TFR.I.KV.)

211/21057

iii. Rumeli Müfettişliği Mütferrika Evrakı (BOA., TFR.I.M.)

25/2421

iv. Rumeli Mufettişliği Umum Evrakı (BOA., TFR.I.U.M.)

23/2201 25A/2494

m. Yıldız Tasnifi (Dosya No/Gömlük No)**i. Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (BOA., Y.A.HUS.)**

258/62 266/151 337/13

ii. Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (BOA., Y.A.RES.)

26/13 56/45 70/40

iii. Yıldız Esas Evrakı (BOA., Y.EE.)

3/63 4/49 72/19

iv. Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (BOA., Y.MTV.)

4/63	12/61	14/41	17/47	20/26	21/88
27/75	28/86	31/32	32/31	35/7	37/55
39/105	39/111	40/45	46/132	47/86	47/100
47/152	60/101	67/103	69/68	76/79	76/94
76/130	77/32	87/52	89/107	89/150	96/114
99/28	116/46	121/46	123/20	129/109	139/44
140/51	154/76	170/5	180/18	192/21	207/15
220/146	230/21	259/79	273/35	283/91	293/19
297/115	298/75	313/48			

v. Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (BOA.,Y.PRK.ASK.)

67/46 98/4

vi. Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal (BOA., Y.PRK.AZJ.)

15/78 27/40

vii. Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (BOA., Y.PRK.BŞK.)

23/122 25/28 44/4

viii. Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (BOA., Y.PRK.EŞA.)

30/22

ix. Yıldız Perakende Evrakı Hazine-i Hassa (BOA., Y.PRK.HH.)

6/29 21/50 23/65 32/27 34/85 74/85

x. Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı (BOA., Y.PRK.KOM.)

2/54 2/60 2/72

xi. Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (BOA., Y.PRK.OMZ.)

1/17

xii. Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Erkanı ve Saray Görevlileri Maruzatı (BOA.,Y.PRK.SGE.)

4/69

xiii. Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (BOA., Y.PRK.ŞH.)

7/73

xiv. Yıldız Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (BOA.,Y.PRK.TNF.)

2/41

xv. Yıldız Perakende Evrakı Umumi (BOA., Y.PRK.UM.)

31/7 53/123

xvi. Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (BOA., Y.PRK.ZB.)

31/127

B. Vilayet Salnameleri (VS.) (Dosya No/Gömlek No)

a. Aydın Vilayet Salnamesi (AVS.)

1308 (Def'a 13/2) 1311 (Def'a 14)

b. Bağdat Vilayet Salnamesi (Bd.VS.)

1299 (Def'a 2) 1300 (Def'a 4) 1301 (Def'a 5) 1309 (Def'a 8)
1325 (Def'a 21)

c. Basra Vilayet Salnamesi (Bsr.VS.)

1309 (Def'a 2) 1311 (Def'a 3) 1318 (Def'a 4) 1320 (Def'a 5)

d. Beyrut Vilayet Salnamesi (By.VS.)

1311 (Def'a 1)

e. Bitlis Vilayet Salnameleri (Bt.VS.)

1310 (Def'a 1) 1316 (Def'a 2)

f. Diyarbakır Vilayet Salnamesi (DVS.)

1319 (Def'a 18) Zeyl 1321 (Def'a 19) 1323 (Def'a 20)

g. Edirne Vilayet Salnamesi (Ed.VS.)

1287 (Def'a 1) 1289 (Def'a 3)

h. Erzurum Vilayet Salnameleri (EVS.)

1294 (Def'a 8)

i. Halep Vilayet Salnamesi (HVS.)

1307 (Def'a 18) 1309 (Def'a 20) 1312 (Def'a 22) 1315 (Def'a25)

j. Hicaz Vilayet Salnamesi (Hc.VS.)

1305 (Def'a 3) 1306 (Def'a 4)

k. Hüdavendigâr Vilayet Salnamesi (Hd.VS.)

1321 (Def'a 30) 1322 (Def'a 31) 1324 (Def'a 33) 1325 (Def'a 34)

l. Kosova Vilayet Salnamesi (Ks.VS.)

1318 (Def'a 8)

m. Manastır Vilayet Salnamesi (Mn.VS.)

1305 (Def'a 1)

n. Musul Vilayet Salnameleri (MVS.)

1308 (Def'a 1) 1310 (Def'a 2) 1325 (Def'a 4)

o. Selanik Vilayet Salnamesi (Sl.VS.)

1288 (Def'a 2) 1293 (Def'a 6) 1299 (Def'a 8) 1307 (Def'a 10)

p. Sivas Vilayet Salnameleri (Sv.VS.)

1325 (Def'a 17)

q. Suriye Vilayet Salnamesi (SVS.)

1297 (Def'a 12) 1298 (Def'a 13) 1299 (Def'a 14) 1300 (Def'a 15)
1302 (Def'a 17) 1309 (Def'a 24) 1311 (Def'a 27) 1315 (Def'a 29)

r. Yemen Vilayet Salnamesi (YVS.)

1304 (Def'a 3) 1305 (Def'a 4) 1306 (Def'a 5) 1313 (Def'a 9)

C. Araştırma ve İnceleme Eserleri**1. Tezler**

Aksu, Cevat; **Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2004.

Göğüş, Ceren; **19. YY. Avusturya Gazeteleri Işığında Osmanlı İmparatorluğunun 1873 Viyana Dünya Sergisine Katılımı**, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Gözeller, Ali; **Osmanlı Alman Yakınlaşmasının Basına Yansıması: Sabah Gazetesi Örneği (1889-1895)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2005.

Kaplan, Halil İbrahim; **Salnamelere Göre Adana (1880-1900)**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2001.

Kara, Taner; **İstanbul Hipodromu, Mimarlık Tarihi İçerisindeki Yeri ve Önemi**, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2010.

Keskin, Turan; **Dicle ve Fırat Nehirleri Üzerinde Yapılan Ticaret (1838-1914)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2012.

Koç, Ercan; **19. YY.'da Osmanlı Devleti'nde Tarım**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2005.

Koçak, Asuman; **Salnamelere Göre Ankara Vilayeti (1871-1907)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Kural, Muzaffer; **On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunun Basra Körfezi Politikası**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2013.

Tezcan, Cezmi; **Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemleri Mali Politikaları**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.

Yaşar, Aşkın; **Osmanlı Döneminde ve Cumhuriyet Tarihinde Haralar**, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1996.

Yazıcı, Atila; **XIX. Yüzyılda Eskişehir'in Ekonomik Durumu**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1997.

2. Kitaplar

Abidin, İhsan; **Osmanlı Atları**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1917.

Akçura, Gökhan; **Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

Akdeniz Havzası Coğrafyası-Tabiat, Zirai, Beşeri, Baytari, Genel Kurmay Matbaası, Ankara, 1935.

Akgündüz, Ahmet; **İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı, Özel Hukuk-I, C.2**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.

Akşin, Sina; "Siyasal Tarih (1789-1908)", **Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908**, Editör Sina Akşin, Cem Yayınları, İstanbul, 2009.

Aral, Nurettin; **Türkiye'de Yetiştirilen Hayvan Türleri, Yetiştiricilik Tarihi ve Teknolojisi (1923-1931)**, Türkiye Jokey Klubü Yayınları, Ankara, 1974.

Arıtürk, Emin; **Türkiye Atçılığının Bugünkü Durumu, Meseleleri ve Yerli Atlarımızın Morfolojik Vasıfları Üstünde Araştırmalar**, Yeni Desen Matbaası, Ankara, 1956.

Arpacık, Rafet; **At Yetiştiriciliği**, Şahin Matbaası, Ankara, 1994.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2000.

Batu, Selahattin - Aral, Nurettin; **Arabistan'da Atçılığın Bugünkü Durumu**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1936.

Batu, Selahattin; **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1938.

Batu, Selahattin; **Türkler ve At**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1952.

Batu, Selahattin; **Türkiye'de Yetiştirme Çalışmaları ve Yetiştirme Kurumları**, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Ankara, 1955.

Beygirin Islâh ve Teksîri, Ziraat Vekaleti Külliyyatından, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1926.

Burckhardt, John Lewis; **Notes On The Bedouins And Wahabys (Collected During His Travels In The East)**, H.Colburn, and R.Bentley, Vol.2, 1831.

Cevad, Ali; **Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1313.

Civani; **Teksîr ve Islâh-ı Hayvanât**, Matbaa-i Hukukiye, İstanbul, 1329.

Craven; **The Sporting Review**, Published by Rogerson and Tuxfort, London, 1870.

Çınar, Ali Abbas; **Türklerde At ve Atçılık**, Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayınları No.192, Feryal Matbaası, Ankara, 1993.

Çelik, Zeynep; **Şark'ın Sergilenişi- 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.

Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923, İstanbul Ticaret Odası Yayınları No.2009-39, Hazırlayan Ufuk Gülsoy -Bayram Nazır, İstanbul, 2009.

Devellioğlu, Ferit; **Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, İstanbul, 2009.

Dilgimen, Hilmi; **Veteriner Hekimliği Tarihi**, Bozkurt Matbaası, İstanbul, 1947.

Doğru, Halime; **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı (XV. ve XVI. Yüzyılda Sultanönü Sancağı)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Doğru, Halime; **XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı**, Afa Yayınları, İstanbul, 2000.

Düstûr, Tertib 1, C.2/a, 6 Muharrem 1287.

Düstûr, Tertib 1, C.3, 25 Kanunuevvel 1291.

Edhem, Subhi; **Nevsâl-i Baytarî**, Agob Matyosyan Matbaası, Dersaadet (İstanbul), 1334.

Emrullah Efendi; **Yeni Muhîtü'l-Maârif**, C.1, Hürriyet Matbaası, İstanbul, 1328-1330.

Erk, Nihal; **Veteriner Tarihi**, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları No.352, Ankara, 1978.

Eroğlu, Cengiz - Özdil, Orhan - Babuçoğlu, Murat; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara, 2012.

Eroğlu, Cengiz - Özdil, Orhan - Babuçoğlu, Murat; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara, 2012.

Eroğlu, Cengiz- Babuçoğlu, Murat - Köçer, Mehmet; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara, 2012.

Eroğlu, Cengiz - Özdil, Orhan - Babuçoğlu, Murat; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM), Ankara, 2012.

Girgin, Ömer Faruk; **Modern Türk At Yarışçılığının Başlangıcı ve Bugünü**, 34. Asya Yarışçılık Konferansı, İstanbul, 2012.

Gölen, Zafer; **Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.

Grenier; **Usûl-i Islâh-ı Teksîr-i Hayvanât**, Çeviren Resulzâde Hüseyin Hüsni, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, İstanbul, 1300.

Güleç, Ertuğrul; **Uzunyayla Atı**, Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları, Ankara, 1998.

Güleç, Ertuğrul; **Türk At Irkları**, Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları, Ankara, 2005.

Gültekin, Hayrettin; **Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü**, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2007.

Güran, Tevfik; **Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909,1913 ve 1914**, Tarihi İstatistikler Dizisi C.3, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003.

Hilmi, Tüccarzâde İbrahim; **Memâlik-i Osmâniye Cep Atlası**, Kütübhan-e-i İslam ve Askerî, İstanbul, 1323.

İslâh-ı Nesli Feres Cem'iyeti Nizâmnamesî, Tanin Matbaası, İstanbul.

Işıklı, Aytaç - Balkan, Mümin; **Türk Fuarçılık Tarihi**, İstanbul Fuar Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007.

Kafesoğlu, İbrahim; **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

Kağıthane Rehberi, Mart Matbaacılık, İstanbul, Mayıs 2008.

Kılıç, Remzi; **Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye**, İdeal Yayınları, İstanbul, 2011.

Münim, Ali; **At Koşuları veya At Yarışları**, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1339.

Osmanlı Belgelerinde Kağıthane, Kağıthane Belediyesi Kültür Yayınları No.22, Editör Hüseyin İrmak, Mart Matbaacılık, İstanbul, 2007.

Pakalın, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

Said, Zeki; **Türkiyede Atçılığın Ehemmiyeti ve Araştırma Mevzuu**, Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1940.

Sakaoğlu, Necdet; **20. Yüzyıl Başında Osmanlı Coğrafyası**, Denizbank Yayınları, İstanbul, 2007.

Sami, Şemseddin; **Kamusu'l-Alam**, C.3,5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1889.

Sami, Şemseddin; **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1996.

Sezen, Tahir; **Osmanlı Yer Adları**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları No.21, Ankara, 2006.

Shaw, J. Stanford – Shaw, Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.2, E Yayınları, İstanbul, 1983.

Sümer, Faruk; **Türkler'de Atçılık ve Binicilik**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1983.

Şen, Ömer; **Osmanlı Panayırları (18.-19. Yüzyıl)**, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.

Terzi, Arzu T.; **Hazine-i Hassa Nezareti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Uzun, Ahmet; **İktisadi ve Malî Yönleriyle İstabl-ı Amire**, TTK. Yayınları (Yayım Sürecinde).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

Veteriner Hekimliği Terimleri Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 2009.

Vilâyât Damızlık Hayvanâtına Mahsûs Ta'limâtname ile Meclîs-i Umûmice Kabûl ve Tasdîk Edilen Beş Senelik Islâh Ve Teksîr-i Hayvanât Programı, Hazırlayan İstanbul Baytar Müfettişliği, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1332.

3. Makaleler ve Bildiriler

“1900 Senesi Pariste İn'ikâdı Mukarrer Bulunan Tıbb-ı Baytarî Kongresi (Congré de MedecineVétérinaire à Paris en 1900)”, **Cerîde-i Baytariyye ve Zirâiyye**, 1. Sene, No.3, 1 Kanunuevvel 1315, s.44.

Acun, Fatma; “Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, C.9, Ankara, 2002, s.899-908.

“Adana Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.810-811.

Afyoncu, Erhan; “Sipahi”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.37, 2009, s.256-258.

Akarpınar, Bahar; “Tarım Toplumundan Sanayi Toplumuna Geçişte Panayır-Sergi-Fuar-Festivalin Durumu ve Türkiye Örneği”, **Millî Folklor**, C.8, No.64, 2004, s.25-36.

Akgündüz, Ahmet; “İcâre-i vâhide”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.21, 2000, s.388-389.

Akyüz, İlker; “Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hipodromu At Yarışları ile İlgili Bir Araştırma”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.23, S.3, 2012, s.159-166.

Alkan, Necmettin; “1897 Yunan Harbi'nde Şehit Olanların Yakınları ve Gaziler İçin Düzenlenen İâne Sergisi”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, S.13, 2008, s.13-42.

Arıtürk, Emin; “Karacabey Yarımkan Arap Atlarının Beden Ölçüleri ve Formları Üstünde Araştırmalar”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.4, S.3/4, Ankara, 1957, s.145-166.

“Asâkir-i Osmâniyyeye Lüzûmu Olan Sûvârî Hayvanâtının Dâhilen Tedâriki İçin İttihâzı Lâzım Gelen Tedâbîr”, **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1.Sene, No.4, 15 Teşrinievvel 1324, s.108-112.

“Aygır Depoları” **Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası**, C.1, S.3, 30 Teşrinisani 1326, s.287-288.

Ayhan, Veysel; “Geçmişten Geleceğe Türkiye-Suudi Arabistan İlişkileri”, **Ortadoğu Analiz**, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) Yayınları, C.2, S.23, Kasım 2010, s.25-35.

Azizova, Elnure; “Tihame” **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.41, 2012, s.153-154.

Bakır, Abdülhâlik; “Basra” **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, 1992, s.108-111.

“Basra Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi”, **Ticaret Ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 4. Sene, 31 Kanunuevvel 1329, Aded 33-34, s.749-750.

Bayıl, Yüksel; “1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Ordusunun İkmal ve İaşesi”; **History Studies**, V.5(1), January 2013, s.17-38.

Bilge, Mustafa L.; “Basra”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.5, 1992, s.114-117.

Bostan, İdris; “Yemen”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.43, 2013, s.406-412.

Büyükcoşkun, Kudret; “Arabistan” **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.3, 1991, s.248-252.

Çakır, Coşkun; “Fuarların Doğuşu ve Türk Fuarcılık Tarihine Genel Bir Bakış”, **İktisat, Tarih ve Zihniyet Dünyamız**, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) Ekonomi Kitaplığı:2, Bilge Matbaacılık, İstanbul, 2006, s.9-23.

Çakmak, Zafer; “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Bosna-Hersek’i İşgali ve Sonrasında Osmanlı Devleti ile Yaptığı Anlaşma”, **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi (DAUM) Dergisi**, C.2, S.1, Ekim 2003, s.16-20.

Çetin, Emrah; “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Hüdâvendigâr Vilayetindeki Karayolu Yapım Çalışmaları”, **Turkish Studies**, V.8(7), Ankara, Summer 2013, s.65-81.

Çevik, Adnan; “Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı”, **Osmanlı Araştırmaları**, S.33, İstanbul, 2009, s.35-64.

Diñçer, Ferruh; “Türkiye’de Askerî Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar II”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.27, S.1/2, Ankara, 1980, s.246-272.

Dirican, M. Rahmi; “Türkiyede Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesinin Kısa Tarihçesi”, **Tabibler Birliği Dergisi**, S.12, Ankara, 1970, s.184-193.

“Dört Mıntıkada Küşâd Edilecek Hayvanât Depoları”, **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1. Sene, No.6, 15 Teşrinisani 1324, s.171.

Erk, Nihal; “Türkiyede Veteriner Hekimlik Öğretiminin Başlangıcı ve Bugüne Kadar Geçirdiği Safhalar Üzerinde Yeni Araştırmalar”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.6, S.1/2, Ankara, 1959, s.80-85.

Erk, Nihal; “Memleketimizde At Yarışları ile İlgili İlk Derneğin Kuruluşu”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.9, S.3/4, Ankara, 1962, s.32-37.

Germaner, Semra; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları”, **Tarih ve Toplum**, C.16, S.95, Kasım 1991, s.33-40.

Goeje, M.J. De; “Arabistan” **İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C.1, Eskişehir, 1997, s.472-479.

Gök, Nejdet; “Mütercim Halîmî Efendi’nin Notları Çerçevesinde Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati ve Sonuçları”, **Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.7, 2012, s.165-188.

Gölcü, Berfin Melikoğlu - Özgür, Atilla; “Osmanlı Devleti’nde Sivil Veteriner Hekimliğine Yönelik İlk Mevzuat Düzenlemeleri”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, S.62, 2015, s.7-12.

Gül, Mustafa; “Elviye-i Selâsenin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C.4, S.15, Ankara, 1995, s.367-380.

Gündüz, Ahmet; “Musul” **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.31, 2006, s.363-367.

Günergun, Feza; “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, **I. Uluslararası Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri**, Editör Abdullah Özen, Elazığ, 2006, s.185-218.

Gürler, Ayşe Mentek; “Beş Senelik Umûr-u Baytâriye Programı’ Üzerine Bir İnceleme”, **Eurasian Journal of Veterinary Sciences**, V.25, Iss.1/2, 2009, s.9-13.

Halaçoğlu, Yusuf; “Bağdat” **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, 1991, s.433-437.

Harîtanî, Mahmûd; “Halep”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, s.247-248.

İnalcık, Halil; “Timar”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.41,2012, s.168-173.

“İslâh-ı Hayvanât Nizâm-nâmesi”, **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1. Sene, No.1, 1 Eylül 1324, s.3-21.

“İslâh ve Teksîr-i Hayvanâta Dâir Umûr-ı Baytariyye Müdîr-i Umûmîsi Ali Rıza Bey’in Raporu”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 6. Sene, 29 Şubat 1331, Aded 58-60, İstanbul, s.472-567.

“İslah ve Teksîr-i Nesl-i Feres”, **Mecmua-i Askeriye**, C.5, S.6, 28 Şubat 1341, s.92-103.

İstavri; “Arap Atı”, **Mecmua-i Fünûn-ı Baytariyye**, 1.Sene, 15 Kanunuevvel 1324, No.8, s.230-238.

İzgöer, Ahmet Zeki; “Ahmet Cevdet Paşa ve Bosna İslahatı”, **Divan**, S.6, 1999/1, s.211-223.

Karataş, Yakup; “Osmanlı Devleti’nin Son Dönem İç Gümrük Rejimi ve Bunun Taşradaki Yansımaları: Erzurum Örneği”, **History Studies**, V.4(2), July 2012, s.213-225.

“Kastamonu Baytar Müfettişi Süleyman Necati Efendi Tarafından İtâ Kılınan Rapor”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 7. Sene, 31 Teşrinievvel 1333, Aded 76-80, s.146-148.

Kızılkaya, Oktay; “XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi’nde Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi”, **Turkish Studies**, V.8(7), Summer 2013, Ankara, s.293-306.

Koç, Bekir; “Osmanlı Devleti’ndeki Orman ve Koruların Tasarruf Yöntemleri ve İdarelerine İlişkin Bir Araştırma”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, S.10, Ankara, 1999, s.139-158.

Kodaman, Bayram; “II. Abdülhamit ve Kürtler-Ermeniler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.21, Mayıs 2010,s.131-138.

“Konya Vilayetinin Ahvâl-i Umûmiye-i Baytariyyesi”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.781-788.

“Konya Vilayetinin Ahvâl-i Umûmiye-i Hayvâniyesi”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 5. Sene, 30 Haziran 1330, Aded 39-40, s.238-246.

Korkmaz, Şerif; “Tanzimat Sonrası Çanakkale’nin İdari ve Nüfus Yapısı”, **Çanakkale Araştırmaları Yıllığı**, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi Yayınları, S.3, Mart 2005, s.108-138.

Köksal, Osman; “Osmanlı Dönüşüm Sürecinde Bir Devlet Teşebbüsü Olarak Çifteler Hâra-yı Hümâyûn u ve Türk Atçılığına Katkıları”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.10, S.2, Aralık 2009, s.333-365.

Köse, Osman; “Bulgaristan Eمارeti ve Türkler (1878-1908)”, **Turkish Studies**, V.1(2), 2006, s.259-302.

Kurşun, Zekeriya; “Hicaz”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, 1998, s.437-439.

Kurşun, Zekeriya; “Necid”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.32, 2006, s.491-493.

Kurt, Burcu; “Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, **History Studies**, V.5(3), May 2013, s.151-173.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri; ‘Hicaz’, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.17, 1998, s.432-437.

Küpeli, Özer; “Osmanlı Devleti’nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair”, **Osmanlı**, Yeni Türkiye Yayınları, C.3, Ankara, 2001, s.490-497.

Kütükoğlu, S. Mübahat; “Gümrük”,**İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.14, 1996, s.263-268.

Masters, Bruce; “Halep”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, s.244-247.

Mehmetefendioğlu, Ahmet; “Yasin Kayış, Aydın Vilâyeti Salnâmelerinde Torbalı ve Sultan II. Abdülhamid’in Hayır Eserleri, Torbalı Belediyesi Kültür Yayınları 1. Baskı, İzmir, 2012”, **Tarih Okulu**, İlkbahar-Yaz 2013, s.14, s.307-311.

Midhat, Ahmed; “Hâralar, Maksud-ı Te’sîs ve Teşkilâtı”, **Askerî Tıbb-ı Baytarî Mecmuası**, C.5, S.9, Eylül 1927, s.361-367.

“Musul Vilayetinin Hayvanât-ı Ehliyesinin Ahvâl-i Umûmiyesi”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.799-806.

“Musul Vilayetinde Islah-ı Cins-i Hayvanât ve Emrâz-ı Sâriye-i Hayvâniye”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 5. Sene, 30 Nisan 1330, Aded 37-38, s.78-93.

“Müsabakalar”, **Ziraat Vekaleti Mecmuası**, 3.Sene, No.6, Temmuz 1926, s.275-277.

Nazır, Bayram; “Dersaadet Ticaret Odası ve Uluslararası Sergiler”, **History Studies**, V.1(1), 2009, s.179-196.

Ölmez, Adem; “Askerî Teftîş Komisyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, S.43,2007, s.115-133.

Önder, Selahattin - Kırılı, Engin; “Osmanlı Döneminde Eskişehir’e Göçler”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.6, S.1, Haziran 2005, s.129-144.

Önsoy, Rifat; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)”, **Bellekten**, C.47, S.185, Ankara, Ocak 1983, s.195-235.

Özcan, Abdülkadir; “İâne”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.19, 1999, s.228-232.

Özcan, Abdülkadir; “Kapıkulu”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, 2001, s.347-349.

Özcan, Uğur; “II. Abdülhamid’in Diplomasisinde Yüksek Topuklar: Karadağ Prensesi Milena ve Sultan Abdülhamid”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, S.32, Ankara, 2012, s.113-140.

Özdemir, Mehmet; “Türkiye’de Turizmin Başlaması: Osmanlı’da Sanayileşme Çabaları: Sergi-i Umumi-i Osmanî (1863 İstanbul Uluslararası Sergisi)”, **Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi**, C.22, S.1, Bahar 2011, s.87-90.

Özgür, Atilla; “Veteriner Hekim Terimi Üzerine Tarihsel Bir Araştırma”, **Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.44, S.1, Ankara, 1997, s.97-104.

Özgür, Atilla; “Türkiye’de Hayvan Sağlık Zabıtası Mevzuatı ve Gelişim Tarihi”, **Veteriner Hekimleri Derneği Dergisi**, C.74, S.3/4, Aralık 2003, s.23-30.

Özgür, Atilla - Melikoğlu, Berfin - Osmanağaoğlu, Şule; “Osmanlı Devletinde Veteriner Hekimliği Mezuniyet Belgeleri”, **Kafkas Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi**, C.18, S.1, 2012, s.7-14.

Özlu, Zeynel; “IX. Yüzyılın İlk Yarısında İstabl-ı Amire'nin Gelir ve Giderleri İle İlgili Bir Değerlendirme”, **Bilig**, S.65, Bahar 2013, s.259-284.

Özlu, Zeynel; “İstabl-ı Amire'de (Has Ahır) Bulunan Hayvanlar ve Beslenmeleri Üzerine Bazı Notlar”, **Vakıflar Dergisi**, S.32, 2009, s.155-172.

“Paris 1900 Tıbb-ı Baytarî Kongresine Mülhak Meşher-i Baytarî ve Müsâbaka-i Hayliyye”, **Cerîde-i Baytariyye ve Zirâiyye**, 1. Sene, No.4, 15 Kanunuevvel 1315, s.58.

Pesalti, Yorgi; “Hayvanât-ı Ehliye; Arap Beygirleri”, **Felahat**, 1.Sene, No.9, 15 Temmuz 1329, s.136-138.

Saad; “Cins-i Feres ve Islahı”, **Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünûn Odaları Mecmuası**, 1.Sene, S.1, 1 Cemaziyyevvel 1302, s.43-46.

Saad; “Cins-i Feres ve Islahı (Mabad)”, **Ziraat ve Sinaat Tercüme-i Fünûn Odaları Mecmuası**, 1.Sene, S.2, 15 Cemaziyyevvel 1302, s.69-73.

“Sergiler”, **Ziraat Vekaleti Mecmuası**, 3.Sene, No.6, Temmuz 1926, s.278-280.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (DTCF) Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.28, S.46, Ankara, 2009, s.53-69.

“Suriye Vilayetinin Ahvâl-i Umûmiye-i Hayvâniyesi” (Suriye Vilayeti Baytar Müfettişinin 25 Mart 1329 Tarihli Senelik Raporu), **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 4. Sene, 30 Haziran 1329, Aded 28, s.373-383.

“Suriye Vilayeti Hayvanâtının Islah ve Teksîri”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3.Sene, 31 Ağustos 1328, Aded 22, s.907-910.

“Suriye'de Usûl-i Teksîr-i Nesl-i Feres”, **Ceride-i Baytariyye ve Ziraiyye**, 1.Sene, No.3, 1 Kanunuevvel 1315, s.48.

Şahin, Cemile; “Osmanlı Toprak Sistemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, V.5(6), December 2012, s.434-461.

Şimşek, Fatma - Dinç, Güven; “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y.10, S.16, 2009, s.101-127.

Tan, Seda; “Bulgaristan Emareti’nin Krallığa İki Büyük Mirası: Veteriner Teşkilatı ve At Yetiştiriciliği ile Islahı”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Dergisi**, Balkan Tarihi Özel Sayısı, S.33, Ankara, 2013, s.245-262.

Tek, Ahmet Ferit - Ünal, Yenal; “İdare-yi Umumiye- yi Vilayet ve İdare-yi Hususiye-yi Vilayet Kanunları”, **Tarih Okulu**, Yaz 2009,S.4, s.77-100.

“Teksîr ve Islâh-ı Hayvanât”, **Musavver Mecmua-i Baytariyye ve Zirâiyye**, 1. Sene, No. 3, 15 Temmuz 1328, s.33-35.

Temel, Mehmet; “Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.24, Bahar 2010, s.102-134.

“Trabzon Vilayeti Hayvanât-ı Ehliyyesinin Islah ve Teksîri ve Emrâz-ı Sâriyeden Vikâyesi”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 5. Sene, 30 Haziran 1330, Aded 39-40, s.230-234.

(Uğur), Ali Rıza;“Macaristan’da Islah-ı Nesl-i Feres Nasıl Başlamıştır?”, **Baytarî Mecmua**, C.1, S.4, 1339, s.105-111.

“Umûr-ı Baytariyye Müdîr-i Umûmîsi Ali Rıza Bey’in Islâh ve Teksîr-i Hayvanât Hakkındaki Raporu”, **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 6. Sene, 31 Ağustos 1331, Aded 52-54, s.169-185.

“Van Vilayeti Islâh ve Teksîr-i Hayvanât” (Baytar Müfettişliğinin Raporu), **Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası**, 3. Sene, 13 Temmuz 1328, Aded 21, s.806-809.

Yazıcı, Hakkı - Demirel, Muammer; “ ‘93 Harbi’ (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’nden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (TAE) Dergisi**, S.29, Erzurum, 2006, s.267-278.

Yâzîcî, Tâlib; “Halep”, **İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, s.239-244.

Yel, Selma - Gündüz, Ahmet; “XIX. Yüzyılda Çarlık Rusyası’nın Çerkesleri Sürgün Etmesi ve Uzunyaylaya Yerleştirilmeleri”, **Turkish Studies**, V. 3(4),Summer 2008, s.949-982.

Yılmaz, Gülgün; “Osmanlı Devletinin Katıldığı Uluslararası Tarım, Endüstri, Sanat Sergileri ve ‘İâne Sergisi’”, **Sinan Genim 60. Yaş Armağan Kitabı-Makaleler**, İstanbul, 2005, s.718-729.

Yılmazçelik, İbrahim; “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi (DTCF) Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.18, S.29, Ankara, 1996, s.217-232.

Yiner, Abdulnasır; “Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı”, **History Studies**, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 2012, s.449-464.

Yücel, Erdem; “Bizans Devrinde Hipodrom”, **Arkitekt**, 1966, S.1966-2(322), s.84-88.

Varlık, M. Bülent ;“Musavver Şikago Sergisi 1893 -ABD’nde İlk Süreli Yayın-”, **Kebikeç**, S.1, 1995, s.35-42.

İnternet Kaynakları

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts (Erişim tarihi: Ocak 2015)

<http://www.tjk.org/TR/Kurumsal/Static/Page/Tarihce> (Erişim tarihi: Şubat 2015)

<http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30> (Erişim tarihi: Aralık 2014)

<http://www.tigem.gov.tr/isletmeler/Isletmeler/KARACABEY> (Erişim tarihi: Ocak 2015)

<http://alkhamsa.net/education/education/al-khamsa-arabians.html> (Erişim tarihi: Şubat 2015)

<http://alkhamsa.net/education/education/the-bedouin-horse/asil.html> (Erişim tarihi: Şubat 2015)

<http://alkhamsa.org/education/the-bedouin-horse/asil> (Erişim tarihi: Ocak 2015)

http://en.wikipedia.org/wiki/Al_Khamsa (Erişim tarihi: Ocak 2015)

EKLER**EK 1-RESİMLER****Resim 1. At Mübâyaası İçin Çöle Azîmet Eden Komisyon**

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90478/62.

Resim 2. Bağdad'da At Yarışlarının Seyri İçin Tecemmu' Eden Cem'iyetin Manzarası

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90478/58.

Resim 3. Çifteler Çiftlik-i Hümâyûn-ı Askeriyyesi'nin Merkez Dâiresi

Kaynak sitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90478/2.

Resim 4. Çifteler Çiftlik-i Hümâyûn-ı Askeriyyesi'nin Mahmûdiye Manzarası

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90478/5.

Resim 5. Çifteler Çiftlik-i Hümâyûnu / Çifteler Mevkii Kışla-i Hümâyûnu

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90604/1.

Resim 6. Sultansuyu iflik-i Hümâyûnu / Hamîdiye Kışla-i Hümâyûnu'nun cebheden görünüşü

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90604/25.

Resim 7. Çukurova Çiftlik-i Hümayûnu / Mercimek Mevkiinde Merkez Dâiresi

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90604/14.

Resim 8. Çukurova Çiftlik-i Hümâyûnu'nun Merkez Dâiresi

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90411/98.

Resim 9. Vezîriye Çiftlik-i Hümâyûnu / İzzeddin Şûbesi Ahırları

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90604/12.

Resim 10. Kâğıdhâne Hâra-i Hümayûnu'nun ikişer yaşında yerli Arab erkek taylarının en güzîdeleri (Birinci Şûbe)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/5.

Resim 11. Kâğıdhâne Hâra-i Hümâyûnu'nda Taylı Kısraklara Mahsus Bölme (Birinci Şûbe)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/18.

Resim 12. Hâra-i Hümâyûn'un Üçüncü Şubesi (Ayazağa)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/23.

Resim 13. Hâra-i Hümâyûn'un Üçüncü Şubesi (Ayazağa)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/25.

Resim 14. Hâra-i Hümâyûn'un Üçüncü Şubesi (Ayazağa)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/2.

Resim 15. Hâra-i Hümayûn'un Üçüncü Şubesi (Ayazağa)

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/9.

Resim 16. Deryâ: Koyu al, Küheyl ebû-Ürküb, hâlis Arab atı, sekiz yaşında, bir metro elli irtifâ'ında

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/3.

Resim 17. Demir: Kızıl kır, Küheyl-Acuз, hâlis Arab atı, dokuz yaşında, bir metro elli altı irtifâ'ında

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/1.

Resim 18. Gonca: Al, hâlis Arab kısrağı, sekiz yaşında, bir metro elli üç irtifâ'ında

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90942/7.

Resim 19. Hâra'nın (Kağıthane) Havuzu

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90489/15.

Resim 20. Hâra'nın (Kağıthane) Medhali

Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Fotoğraf Albümü Koleksiyonu, No. 90489/18.

EK 2-BELGELER

1.1. Asâkir-i Şâhâne Süvârî ve Topçu Alayları İçin Lüzûmu Olan Top ve Binek Hayvanâtının Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne Yetiştirilmesi Hakkındaki Maksad-ı Âlfinin Sâha-i Husûle İsâli Zımında İcrâsı Karar-gîr Olan Tedâbîr ve Teşebbüsâtı ve Bu Yolda İttihâzı Lâzım Gelen Usûl ve Muâmelâtı Mutazammın Nizamnâme Lâyihâsı

Birinci Madde; Asâkir-i şâhâne süvârî ve topçu alayları için lüzûmu olan koşum ve binek hayvanâtının memâlik-i mahrûsa-i şâhâne dâhilinde yetiştirilmesi akdem makâsid-i seniyyeden olarak me'ser-i ber güzîde-i tâcdârîye bir zamîme-i fâika olmak üzere şu emr-i hayrın sâha-i husûle isâli zımında bu kere Macaristan'dan lüzûmu kadar damızlık celbiyle vilâyât-ı şâhâne ahâlisinden hayvan yetiştirmeye ülfet eylemiş ve bunu kâr ve ticâret add etmiş olanlara verilerek onlar ma'rifetiyle teksîr-i tenâsülüne çalışılıp maddî ve ma'nevî menâfi' ve muhasenâtı meydanda olan şu maksad-ı mühimmin meydâna getirilmesi mukarrer olduğundan celb olunacak döllük hayvanâtın ahâlîden istek edenlere sûret-i tevzî'yle bunların hüsn-i muhâfaza ve tenâsülüne ve ileride hâsıl olacak tayların güzel yetiştirilip asâkir-i şâhâne topçu ve süvârî alaylarında istihdâma elverecek sinn ve hâle geldiklerinde ne sûretle alınacağına dâir olan mukarrerât ber-vech-i âtî bend bend beyân olunmakla bu husûsa alâkadâr olanlar işbu nizâmname mücebince harekete mecbûrdurlar;

İkinci Madde; Münhasıran memâlik-i mahrûsa-i şâhâne topçu ve süvârîye elverişli kıt'ada hayvan yetiştirmek maksad-ı mühimminin husûl-i esbâb ve vesâ'iline nezâret-i mütemâdiye icrâ etmek üzere asâkir-i şâhâne süvârî veyâ baytar sınıfı erkân ve ümerâsından bir zâtın taht-ı riyâsetinde olmak ve a'zâsı binbaşı rütbesinde iki ve kolağası rütbesinde bir ve müfettişleri kolağası rütbesinde bir ve yüzbaşı rütbesinde iki ki cem'ân 6 baytar zâbitinden mürekkeb bulunmak üzere bir Baytar Hey'et-i Dâimesi teşkîl olunacak ve ber-minvâl-i muharrer Macaristan'dan celb olunacak damızlık hayvanâtın hayvan yetiştirecek ahâlîye sûret-i tevzî' ile bunların telef ve ziyâ'dan hüsn-i muhâfazası ve hayvanâtın müntic-i muvaffakiyet olacak sûrette tenâsülü ve hâsıl olacak tayların kıt'aca büyük ve dinç ve tüvânâ olarak yetiştirilmesi ve bu yolda hiçbir gûna sû'i-isti'mâlât vukû'a gelmemesi husûsâtına hükûmât-ı mahalliye me'mûrîniyle bu hey'et tarafından dikkat ve i'tinâ kılınacak ve celb ve tevzî' olunacak damızlıklar ile hâsıl olacak tayların kayıtları ve kâffe-i vukû'âtlarının merkez-i umûmîsi bu hey'et olacağı cihetle hey'et-i mezkûre tarafından umûmî bir esâmî ve eşkâl ve vukû'ât ve istatistik cedvelleri tutulacak ve cedvellerin hüsn-i intizâmına müteallik muâmelât ve icraâtına fevka'l-âde dikkat ve i'tinâ edilecektir. Ve Baytar Hey'et-i Dâimesi'nin makâm-ı Seraskerî'ye merbûtiyet-i tabi'îsi vardır. Mesârif-i külliye vukû'una mahal kalmayarak hayvanâtın buldukları mahallerdeki mikdârlarıyla cinsleri ma'lûm olmak ve bir senenin hâsılâtı diğer

sene ile tatbîk olunabilmek için hayvanât-ı mezkûreden îcâbına göre münâsiblerinin fotoğrafları alınacak ve zîrlere hayvanâtın irtifâ'ı ve donu ve cinsi tahrîr edilecektir.

Üçüncü Madde; Damızlık olmak üzere Macaristan'dan celb olunan kısrağ ve aygırlar evvel emirde Dersa'âdet'de işbu Hey'et-i Dâime-i Baytariyye cânibinden bi'l-muâyene hayvanâtın eşkâl ve evsâfı ve sinn ve kaddi ve don ve alâmet-i mahsûsası ve fi'at-ı mîriyesi zabt ve cedvel-i esâsiye kayd olunduktan ve numerolar sırasınca cedveldeki hâne-i mahsûsuna numerosu vaz' olunduktan sonra işbu numero ile damızlık olarak celb ve tevzi' olunacak hayvanâta mahsûs olmak üzere hey'et-i mezkûre tarafından kararlaştırılacak bir alâmet-i mahsûsa hayvanâtın sağrılarına usûl ve kâidesi vechile bir damga ile damgalanacak ve bu sûretle damgalanan hayvanât âtîde beyân olunacağı vechile hayvan yetiştirecek ahâlîye tevzi' olunmak üzere mahallerine gönderilecektir. Bunların hîn-i sevk ve irsâllerinde fûnûn-ı baytariyye ve tecârib-i vâkı'aya nazaran güzel hayvan yetiştirmek için bir re's aygıra kaç re's kısrağ terfiki lâzım ise ona göre bi't-tefrîk takım takım gönderilecek olduğu gibi evvel emîrde mahalleriyle bi'l-muhâbere oralarda büyük kıt'ada; ya'ni topçu ve süvârîye koşum ve binek hayvanı olacak tay tevlid etmeğe elverişli kısrağlar olduğu anlaşıldığı sûretde işbu kısrağlar için yine fennin îcâbına göre lüzûmu kadar aygır başkaca bi't-tertib irsâl kılınacaktır.

Dördüncü Madde; Süvârî ve topçu hayvanı yetiştirilmek maksadının icrâsı zımında evvel-be-evvel İzmid ve Adapazarı ve Bursa civârı ve Eskişehir ve Söğüd ve civârları gibi muhâcirîn-i Çerâkese ve hayvan yetiştiren ahâlî bulunan mahallerden başlanılıp sâye-i kudret-vâye-i cenâb-ı mülûkânede şu emr-i mühimmin tedricen Halep ve Adana ve Ankara ve Sivas ve Konya ve Ma'muretü'l-azîz ve Diyârbekir ve Erzurum ve Musul ve Bağdad vilâyet-i celîleleri gibi güzel hayvan yetiştirmekle meşhûr mahallere de ta'mîmi mukarrer bulunduğundan ilk kâfilelerde gelecek aygır ve kısrağlar evvel emîrde zikr olunan yakın mahallere gönderilecektir.

Beşinci Madde; Ahâlîye tevzi' olunmak üzere gönderilecek hayvanlar Hey'et-i Dâime-i Baytariyye cânibinden doğrudan doğruya vilâyet veyâhûd müstakil ve gayrı müstakil mutasarrıflık ve îcâbına göre dâiresi vüs'atlice kâ'imakâmlık merkezlerine gönderilebilecek ise de bunlar gayr-ı müstakil mutasarrıflık veyâhûd kâ'imakâmlık merkezlerine gönderilecek hayvanâtın sûret-i irsâlinde vilâyet merkezine de ma'lûmât verilecektir. Kâfile kâfile gönderilecek hayvanâtın hîn-i irsâlinde her birinin sinn ve eşkâl ve don ve sâiresini mübeyyen buradaki kaydına mutâbık bir cedveli tanzîm olunarak berâber gönderilecektir. Ve gönderilecek hayvanât Hey'et-i Dâime-i Baytariyye müfettişlerinden birine tevdi' ve yanına îcâbı kadar süvârî alâyları efrâdından nefer terfik kılınarak yollarda bakımlarına i'tinâ ile berâber zedelenib sakatlanmaksızın mahallerine teslim kılınacak ve ba'de't-teslîm neferât-ı merkûme alâylarına avdet edeceklerdir. Ve vilâyet ve sancak ve kazâ merkezlerine vâsıl olan

hayvanâtın keyfiyyet-i vusûlleri hemen bu tarafa bildirileceği gibi şâyed esnâ-i râhda sakatlanıb ma'lûl olanlar olur ise tedâvîsine mâ'û'l-i'tinâ keyfiyyeti iş'âr edilecektir.

Altıncı Madde; Vilâyet ve sancak ve kazâ merkezlerince işbu hayvanât için muntazam bir kayd tutulub hayvanâtın hîn-i vusûlünde berâber bulunan cedveli hayvanât ile bi't-tatbîk yoluyla ve numeroları gâyed sahîh sûretle kayd eylenecek ve ba'dehû âtîde beyân olunacak sûretde hîn-i tevzî'inde hangi hayvanın hangi târihde hangi kazâ ve karyede ve hangi numarolu hânede hangi adama verildiği ve nasıl te'mînât alındığı defter-i mahsûsundaki numerosu hizâsına tafsîlen ve muntazaman işâret olunacak ve bu cedvelin bir nüsha-i sahîlhası bu taraftaki Hey'et-i Dâime-i Baytariyye'ye gönderilib buraca da hayvanâtın numeroları hizâsındaki hâne-i mahsûsa kayd edilecek ve hayvanât-ı mersûleden ileride hâsıl olacak tayların dahî keyfiyyet-i vilâdet ve eşkâl ve evsâfında ve vukû'ât-ı sâirelerinde hep bu usûle riâyet kılınacaktır.

Yedinci Madde; Baytar Hey'et-i Dâimesi'ne mensûb müfettiş zâbitân her altı mâhda bir kere damızlık hayvan tevzî' olunan vilâyet ve sancak ve kazâ merkezlerine azîmetle verilmiş olan hayvanları müşâhede ve muâyene ve bunlara güzel sûretde bakılıp bakılmadığını tedkîk ile bakımlarında ve hüsn-i istihdâm ve isti'mâllerinde bir gûna noksan görürler ise ıslâh ve ihtârât-ı lâzîme icrâ edecekler ve esnâ-i devr ve teftişleriyle avdetlerinde meşhûdât ve icrâât-ı vâkı'alarını mufassal raporlar ile Hey'et-i Dâimeye bildireceklerdir. Ve hayvanât-ı merkûmeden taylar tevellüd etmeğe başladıkça ashâbı bunların ecnâs ve eşkâl ve evsâfını mübeyyen zîrleri meclislerinin mazbataları ile musaddak ilm-u haberlerini hükûmât-ı mahalliyeye i'tâ edib buradaki kuyûd ve cedâvile kayd olunacak müfettişler dahî işbu tayları muâyene ile eşkâl ve evsâfını kayd ve numerolarını tab' ederek vukû'âtlarını mahallî hükûmetlerinin kuyûduyla tatbîk ve îcâbına göre tashîh edib zîrlerini tasdîk edecekleri gibi vukû'ât ilm-u haberlerini ve tayların eşkâl cedâvilini doğruca Hey'et-i Dâime-i Baytariyye'ye irsâl ve i'tâ eyleyeceklerdir. Ve işbu müfettişlerin esâs vezâ'ifi mezkûr hayvanâtın ahvâl-i umûmiyyesine nezâret ve kuyûd ve vukû'âtlarının hüsn-i sûretle ve muntazaman zabt ve hayvan yetiştirilmek maksad-ı mühimmine mugâyir görülecek her türlü nekâyıs ve hatıyânın ikmâl ve ta'dîl ve tashîhi husûsât-ı mühimmesi olduğundan bu yolda fevka'l-âde ikdâm ve gayret eyleyeceklerdir.

Sekizinci Madde; Damızlık olarak verilecek hayvanât ile yetiştirilecek tayların maksad-ı aslı olan teksîr-i tenâsüle muhâlif olarak hidemât-ı şâkka veyâhûd rükûb ve arabaya tahsîs olunub tenâsülden mahrûmiyetine veyâhûd ağır hizmetlerde kullanılıp lâgarladıp telefîne sebebiyyet verilip verilmediğini dâ'imâ nazar-ı dikkatde tutmak lâzîmeden ve baytar müfettişlerinin evkât-ı muayyenede icrâ edecekleri devr ve teftiş böyle nezâret-i dâime sûretinde olamayacağı umûr-ı bedîhiyyeden bulunduğu buralarına; yâni damızlıkların yoluyla kullanılıb emr-i tenâsüle

i'tinâ olunub olunmadığına mahalleri redif ümerâ ve zâbitânı cânibinden dahî atf-ı lihâze-i dikkatle mugâyir-i maksad ve marazî ahvâl görüldükde hükûmet-i mahalliyyeye ve baytar müfettişlerine ma'lûmât verileceği gibi bu yolda makâm-ı Seraskerî'ye dahî i'tâ-i ma'lûmât edilecektir.

Dokuzuncu Madde; Hey'et-i Dâime-i Baytariyye'nin vezâ'if-i esâsiyyesi ile müteferriât-ı vezâ'ifi ba'dehû bir nizâm-nâme-i mahsûsa ile ta'yîn ve tevzî' olunacağından fakat hey'et-i mezkûre memâlik-i mahrûsa-i şâhâne dâhilinde topçu ve süvârîye elverişli hayvan yetiştirilmek üzere mezkûr damızlıkların ne sûretle idâresi ve nasıl çiftleştirilib nesillendirilmesi ve hâsıl olacak tayların nasıl muhâfaza olunub büyütülmesi ve nasıl terbiye ve ta'lîm edilmesi lâzım geleceğini ve taylardan beygir yapılması lâzım gelenlerin kaç yaşında ve hangi mevsimde ne gibi ameliyyât ile îdiş (iğdiş) yapılması münâsib olacağını mutazammın gâyed açık ibâre ve herkesin anlayabileceği ve husûsuyla taşra ahâlîsinin tefehhüm eyleyebileceği ta'bîrât ile bir ta'rîfnâme kaleme alınarak nüsâh-ı lâzimesini tab' etdirip damızlık hayvan verilenlere bundan bir kıt'ası i'tâ ve hayvanın hîn-i i'tâsında güzelce kendilerine tefhîm olunmak üzere vilâyet ve sancak ve kazâ merkezlerine lüzûmu kadarı gönderilecektir. Ve bu ta'rîfnâmelerde hayvanâtın ba'zı ufak tefek hastalıklarına karşı olunacak muâmelât ve tedâbir ile kullanılması herkesce câiz olabilecek edviye-i âdiyyeden ve sârî ve gayr-ı sârî hastalıklara karşı ittihâzı îcâb eden tedâbir-i tahaffuziye ve kavâ'id-i hıfzı's-sıhhadan dahî bahsolunacaktır.

İkinci Fasıl

Onuncu Madde; Vilâyet ve sancak ve kazâlarca hayvan yetiştirmek üzere damızlık talebinde bulunacak olanların evvel emîrde hâl ü şânları ve bu işe ehil ve erbâb olup olmadıkları ya'ni hayvan beslemiş ve yetiştirmiş ve ehl-i arz takımdan bulunub bulunmadıkları ve alacağı hayvanı kasden telef ve zâyî' eyler ise esmânını tazmîne hâl ve iktidârları olup olmadığı bi't-tahkîk hâl ü vakitleri yolunda olanlar alacakları hayvanâtı hüsn-i muhâfaza ile şu maksad-ı mühimme hizmet edeceklerine ve şâyed aldığı hayvanı satmak ve kasden zâyî' eylemek ve sarf-ı dikkatsizlik ve ihmâl gibi bir hâlden ve tahammülünden ziyâde işe ve yüke koşmaktan dolayı telef ederler ise esmânını fiât-ı mîriyyesi vechile tazmîn edeceklerine dâir mahalleri Meclis-i İdâreleri veyâhûd İhtiyâr Meclislerince mu'teber kefile rabt olunduktan sonra taleb eyledikleri hayvan kendilerine teslîm olunacaktır.

On Birinci Madde; Kurâ' ve kasabât ahâli-i kadîmesinden ve muhâcirîn-i Çerâkese ve Rumeli muhâcirîninden hayvan yetiştirmek arzûsunda bulunanlara bâlâdaki bendde beyân olunan sûretde hayvan verilmesi câ'iz olduğu gibi küçük ve büyük çiftlik ve mer'a ashâbından ve hânedân ve mütehayyizândan olanlara dahî hayvan verilmeğe mesâğ var ise de bunlar aldıkları

hayvanâtı binek veyâhûd arabalarına koşub tenâsülden mahrûm bırakmak gibi bir fikir ve niyetle almadıklarına hükûmet-i mahalliyeyi te'mîn etmeleri lâzımeden olduğu misüllü şâyed böyle müteneffizân ve mütehayyizân hayvan alıb da rükûbuna veyâ arabasına tahsîs edenler olduğu duyulur ise aldıkları hayvan istirdâd olunduktan başka bu hayvanı o makûlelere veren me'mûrlardan dahî cezâ-i nakdî olarak hayvanın bedel-i kıymetinin bir misli akçe alınacaktır ve me'mûrîn-i devletden hiçbirine damızlık hayvan verilmesi câ'iz olmayacaktır ve ahâleden hayvan alanlar aldıkları hayvanlardan hidemât-ı zâtiyyelerinde istihdâma elverişli olanları bir dereceye kadar kullanmalarında be'is görülemez ise de bu da hayvanı hırpalamayacak derecede ve zinhâr tenâsüle mâni' olmayacak sûrette olmak iktizâ edeceğinden ve hele gebe hayvanâtın gebelikleri sekiz dokuz mâha vâsıl olduktan sonra yüke ve rükûba tahsîsi câ'iz olamayacağından buralarına fevka'l-âde dikkatle hayvanların hırpalanmasına ve taylarını düşürmeleri gibi ahvâle sebebiyyet verilir ise o makûlelere verilen hayvanlar istirdâd olunmakla berâber kendileri dahî şedîden mes'ûl tutulacaktır.

On İkinci Madde; Damızlık olarak verilecek hayvanâta Avrupa'da cârî olan usûle tevfiķan birer isim ta'yîn ve tesmiyesi müceb-i muhassenât olacağından hayvanâtın hîn-i i'tâsında damızlık tevzî' edecek hey'et tarafından bunlara birer isim tahsîs olunacak ve bu isimler hayvanların numero ve eşkâl defterindeki hâne-i mahsûsuna kayd edilecektir ve bu hayvanları alanlar bunları hangi mahal ve mer'ada besleyip döllendireceklerini dahî hükûmete haber vererek hükûmetce burası dahî cedvel-i mahsûsuna kaydedilerek bu cedvellerin asılları hükûmetlerde bi't-tevkîf birer nüshası Hey'et-i Dâime-i Baytariyye'ye gönderilecek ve buraca da gelen cedvellerdeki tafsîlât kuyûd-ı esâsiyyeye ilâve edilerek hıfz edilecektir ve damızlık tevzî' edecek hey'et tarafından hayvanât-ı mezkûreye birer isim ta'yîn olunduktan sonra bu isimler birer bakır levhâ üzerine hakk edilerek âid oldukları hayvanın boğazına asılacak ve defter-i mahsûsunda ism-i mezkûrun tasrîhiyle beraber hîn-i tevzî'inde alacak adamlar dahî o ismin zikr ve beyânı şartıyla kaydedilip artık o hayvanın nesli ism-i mezkûra nisbet edilecektir.

On Üçüncü Madde; Damızlık hayvan alanlar aldıkları hayvandan döl almak için kendi cinsiyle çiftleşdirmeğe ya'ni aygır alanlar aygırları ancak Macar cinsinden olan cüsseli kısraklara çekecekleri gibi kısrak alanlar dahî Macar aygırlarıyla çiftleşdirip memâlik-i şâhânenin eski damızlığı olan ufak kıt'adaki hayvanâtı bunlara karışdırmayacaktır. Şu kadar ki; memâlik-i şâhâne yetiştirilmiş büyük cüsseli ya'ni süvârî ve topçuya elverişli kıt'ada kısrak getirilip Macar aygırlarına çekdirilmek istenilirse o makûle yüksek ve tüvânâ kısraklar çekilip yalnız ufak kıt'alı hayvanlara çekilmeyecektir ve bir de memâlik-i mahrûsa-i şâhâne yetiştirilmiş a'lâ cins Arab atlarının yüksek ve büyük kıt'alı olanlarından döl yetiştirilmek arzû edilir ise o makûle hayvanların Macar kısraklarına çekilmesi dahî câ'iz olur ise de bu da mutlakâ hayvanın

cins ve yüksek boylu olmasına meşrû olub bu vesîle ile âdî ve ufak atlara kısıraklarını çekenler olur ise şedîden mes'ûl olacaklardır.

On Dördüncü Madde; Bu sûretle tevzi' olunacak hayvanâtı ahz edenler bunlardan yetişdirecekleri taylardan en evvel meydana gelen ve topçu veya süvârîye elverişli bulunan bir re'sini aldıkları damızlığa bedel devlete terk ve i'tâ ile ondan sonra yetişdirdikleri hayvanları kezâlik topçu ve süvârîye elverişli olduğu hâlde hayvanâtın değerine göre kararlaştırılacak fiât ile devlete satmak salâhiyyetini hâiz oldukları cihetle aldıkları damızlığa bedel bir hayvan yetişdirib verenlerden artık devletce aranılacak bir şey kalmayacağı derkâr ise de şu tedbîrden esâs maksad memâlik-i şâhânedeki cüsseli hayvan yetişdirilmesi usûlünün teksîri olmasına nazaran o sûretle bir hayvan yetişdirib devlete verdikten sonra hayvan yetişdirmekten sarf-ı nazar esâs-ı maksada münâfi olduğundan ibtidâ bir kere damızlık kabûl ve ahz edenler herhâlde bu işi ileri götürmeye ve büyük kıt'ada hayvan yetişdirib bunun maddî ve ma'nevî menâfi'inin hüsn-i husûlüyle hem devlete ve hem de kendi menfaâtlerine hâdim olan şu tedbîre devâma mecbûrdurlar.

On Beşinci Madde; Damızlık hayvan ahz edenler bu hayvanlar neslinden olmak üzere tevellüd eden tayları derhâl damızlığı aldığı hükûmet me'mûrînine bâlâda beyân olduğu vechile haber verib târih-i vilâdetleriyle kayd ettirecek oldukları gibi bunlardan mürd ve telef olanlar veyâ bir sebeble sakatlananları dahî haber verib vukû'âtını yürüdüreceklere ve Hey'et-i Baytariyye cânibinden vilâyetde dolaşip hayvanâtın ahvâl ve ensâlini tefîş ve tahkîk edecek olan baytarların vusûlünde keyfiyyeti ona dahî ihbâr ve tevellüd eden tayı irâe edecektir ve baytar müfettişleri tarafından dahî mezkûr tayların eşkâl ve evsâfi zabt ile tanzîm edilecek cedveli hükûmet-i mahalliyyeye bi'l-irâe oradaki vukû'ât defter ve cedvellerinin kayıtlarıyla tatbîk ve henüz kayd olunmamışlarının kaydını icrâdan sonra doğruca bu tarafa irsâl ile Hey'et-i Dâime-i Baytariyye kuyûd-ı esâsiyyesine geçirilecektir. Şöyle ki; hey'et-i mezkûrece her vakit memâlik-i mahrûsa-i şâhânedeki nasıl evsâf ve eşkâlde ve kaç yaşlarında ne mikdâr tay ve hayvan bulunduğu yek nazarda anlaşılacak üzere gâyed muntazam sûretde bir istatistik tutulub ale'd-devâm vukû'ât yürüdülecektir.

On Altıncı Madde; Birinci tayı süvârî veya topçu alâyalarında kullanılacak hâle getirib aldıkları damızlık hayvana bedel devlete terk edenler ondan sonra kendilerine âid olmak üzere yetişdirecekleri tayları dahî bâlâda beyân olduğu vechile hîn-i tevellüdünde hükûmet-i mahalliyyeye haber verib kayd ettirmeğe ve dolaşacak baytar müfettişlerine irâeye ve bunları dahî tûvânâ ve matlûb vechile yetişdirmeye mecbûrdurlar.

On Yedinci Madde; Damızlıklara mukâbil meccânen devlete terk olunan birinci taylardan sonra yetişdirilecek hayvanâtın süvârî veyâ topçu alâyalarında kullanılacak hâle geldiği baytar

müfettişleri tarafından görülüb Hey'et-i Dâime-i Baytariyye'ye ihbâr edilen hayvanât derece-i tenâsüb ve değerine göre akçesi verilerek mîrîye mübâyaa olunacak ve ileride devletce hayvan mübâyaaasından bir aralık istignâ hâsıl olur veyâhûd o kadar ihtiyâc görülmeyib de me'zûniyyet verilir ise işbu hayvanât ashâbı tarafından dâhil-i memâlik-i şâhânde kullanılmak üzere isteklilerine satılabilecek ise de bunların târih-i fûrûhtunda hangi târihde tevellüd eden hangi numarolu hayvanın kaç gurûş bedel ile kimlere satıldığı bâyi'i tarafından derhâl hükûmet-i mahalliyyeye bildirilecek ve hükûmetlerce de Hey'et-i Dâime-i Baytariyye'ye vukû'âtı gönderilecektir.

On Sekizinci Madde; Hey'et-i Dâime-i Baytariyye'yi teşkil eden müfettişler her altı ayda bir kere damızlık hayvan tevzî' olunan vilâyet ve sancak ve kazâ merkezlerini geşt ü güzâr ile hayvanları birer birer muâyene ederek bunlara güzel bakılıp bakılmadığını ve emr-i tenâsüllerinde bekâ-'i cinsiyetlerine dikkat ve riâyet olunub olunmadığını ve tevellüd eden tayların ahvâlini müşâhede ve teftîş eyleyecekleri gibi hayvanâtdan mürd ve telef olanların vukû'âtlarını vermekle iktifâ edib fakat sûret-i ziyâ'ında dikkatsizlik ve mübâlâtsizlik veyâhûd kasd ve sû'-i niyet gibi şübhe edilenlerin keyfiyyetlerini hükûmat-ı mahalliyyeye ihbâr edecekler ve hükûmetlerce de Hey'et-i Dâime-i Baytariyye ile bi'l-muhâbere iktizâ-i hâl ifâ kılınacaktır.

On Dokuzuncu Madde; Tevellüd eden taylar bir yaşına vâsıl olunca baytar müfettişleri cânibinden mîrî damgasıyla damgalanacağı gibi bunlara dahî bir numero vaz' olunacaktır. Fakat bu numerolar mükerrer olmamak lâzımeden olduğundan ve her müfettişin gideceği dâirede bir yaşına vâsıl olmuş ne kadar tay bulunduğu buraca kayden ma'lûm bulunacağından birden i'tibâren vaz' edecekleri numeroları gidecekleri mahallerdeki tayların adedine göre evvel emîrde müfettişler buraca beynlerinde bi'l-müzâkere kararlaştırıp her müfettiş diğerinin vuracağı numerolardan sonraki numeroyu mebde' ittihâz ederek teftîş eylediği mahaldeki taylara buna göre numero vaz' eyleyecektir ve her dâireye giden müfettiş ne mikdâr hayvan damgalamış ve ne kadar numero vaz' eylemiş ise tanzîm edeceği eşkâl defterine kaydedeceği gibi bunu başka bir raporla da bu tarafa bildirecektir.

Yirminci Madde; Bu sûretle yetiştirilecek taylar ashâbının malı olmak hasebiyle bunları dilediği gibi işine gücüne kullanmakda muhtâr iseler de bunları ta'kâtinden ziyâde yüke ve zahmete koşmak hem ashâbının menâfi'ine ve hem de teksîr-i tenâsül-i hayvanât maksad-ı mühimmine mugâyir olacağından hayvanâtın sûret-i isti'mâlinde i'tidâle riâyet ve görecekleri işe göre yem ve istirahatlerini tertîb ve te'mîne ve hayvanları titiz? ve bed-hûy edecek sûretde sû-i isti'mâlâta uğratmamağa dikkat lâzımeden olmağla baytar müfettişleri buralarını araştıracak muhâlif hareketde bulunanlara ihtârât-ı lâzıme icrâ eyleyeceklerdir.

Yirmi Birinci Madde; Tayların ashâbı yedinde bineğe elverişlileri bineğe ve arabaya münâsib olanları arabaya koşulmaya alışdırılmak üzere beş yaşına kadar ta'lîm etdirildiği takdîrde yetişecek taylar hârûn? olarak bi'l-âhire topçuya ve süvârîye elvermeyeceğinden mezkûr tayların henüz ta'lîmsiz ve dört yaşında iken mübâyaasıyla ordu merkezlerinde manejerde bulundurularak evvelce manejerde icrâ-i muâyeneriyle süvârîye elverişli olanları bineğe ve topçuya elverişli olanları dahî arabaya koşulmaya alışdırılacak ve ba'dehû binilerek ve araba ve top hayvanları arabaya koşularak ta'lîm etdirilecektir.

Yirmi İkinci Madde; Hayvanâtı mahal-i muhtelifede ayrı ayrı usûllerle beslemekte ve ba'zı yerlerde saman ve ba'zı mahallerde dahî gübre üzerine yatırmakta olduklarından evvelâ hayvanâtın yatacağı ahûrlardaki bölmelerin arz ve tûlü ve pencerelerinin mevkî'i gösderilmek için resmi tab' etdirilip ve sâniyen hayvanâta her gün ne mikdâr arpa ve ot verilmek îcâb edeceği ve bu hayvanlar saman yemeğe alışık olmamalarıyla saman kendilerine yaramayacağından onun yerine arpa ve yulaf ve kuru ot verilmesi ve'l-hâsıl damızlıkların nasıl beslenmesi ve ne sûretle idâre edilmesi lâzım geleceği ve nal ve çul ve başlık gibi levâzımâtın nasıl olması ve hayvanların yatdıkları yerlerin rutûbetden vikâyesiyle berâber şâyed dûçar-ı za'f olurlar ise ne yolda tedâvî olunması ve soğuk alırlar ise kepekden sıcak çorba verilmek ve îcâbına göre hayvanı su ile banyo etmek ve kan almak gibi köylülerin yapabilecekleri müdâvâtın fenn-i baytarîye tevfikân icrâ' kılınması veyâhûd sancı ve inkıbâz veyâ ishâle dûçar olurlar ise insanın gözünün dayanabileceği derece-i harâretde su ve keten? tohumu ve bulunduğu hâlde hatmi ve ebe gümece veyâ sabunlu su ile şırınga edilmesi ve ne sûretle gezdirilmeleri iktizâ edeceği hakkında ma'lûmât-ı mükemmeleyi hâvî ve köylülerin anlayabilecekleri derecede sâde ve açık bir ta'rîfnâme tertîb ve tab' olunub hayvan yetişdirecek olanlara tedâvî için lâzım olmasıyla mübâyaa edilecek olan şırıngalarla berâber tevzî' edilecek ve herkes yedinde damızlık bulunan adama mütehâcim-âne mürâcaatla kendi kısrağına dahî çekdirmesini talep ederek bu sûretle damızlığa za'f-dârî olacağından ve bu sırada beyne'l-ahâlî münâzaa zuhûru dahî muhtemel olduğundan buna mahal kalmamak üzere damızlığın kaç kısrağa çekilmesi lâzım geleceği Baytar Hey'et-i Fenniyesi tarafından evvelce ta'yîn olunarak zikr olunan matbû' ta'rîfnâmeye derc ve tezbîr ve damızlıkların ta'yîn olunacak hadden ziyâde kısrağa çekilememelerinin te'mîni zımında bir kâide ittihâz olunacaktır.

Yirmi Üçüncü Madde; Her türlü illetden ve maâyibden sâlim ve süvârî bineğine veyâhûd top arabasına koşulmağa elverişli beş yaşında bir çift, ya'ni iki re's hayvan yetişdirib irâe eden ve bir taraftan dahî yetişdirmeğe gayret eyleyenlere bu yoldaki hizmet ve gayretlerini takdîren birer tahsinnâme verileceği misillü üç çift tüvânâ hayvan yetişdirip irâe eden ve yetiştirmeğe çalışanlara da mahsûsen darb olunacak takdîr madalyalarından bir kıta'sı verilecektir ve sûret-

i matlûbede on çift tûvânâ hayvan yetişdiren ve bir taraftan da yetişdirmeğe gayret eyleyen çiftlik ve hara sâhibleri dahî devletce mûnâsib rûtbe ve nişânla taltif edilecektir ve açılacak hayvanât sergilerinde teşhîrden dolayı müstahakk olacakları mükâfât-ı nakdiyye ve müsâbakalara dahâletden istihsâl edilecek menâfi' dahî ashâbına âid olacaktır ve tayların istihdâmı için beş yaşına kadar beklemek lüzûmsuz olduğundan bir sene de ordu-i hümâyûnlarda lâyıkıyla terbiye olunmak üzere kabûl edilecek hayvanât dört yaşında olacaktır.

Kaynak: BOA.BEO. 45/3330, BOA.BEO. 131/9815.

1.2. Suvârî Hayvanı Mübâyaası İçin Anadolu Vilâyetinde İfa-i Vazîfeye Me'mûr Buyurulan Komisyon-ı Mahsûsa Âid Ta'limâtıdır

Birinci Madde; İşbu komisyon hayvan mübâyaası için Sivas, Azîziye, Çukurova cihetlerinde akser-i turuk ile dolaşarak ve îcâb eden mahallerde birkaç gün kalarak hayvan mübâyaa edecek ve nihâyet iki ayda avdet eyleyecektir.

İkinci Madde; Komisyon gideceği şehirlere târih-i muvâsalatını ekallî on gün evvel tahmîn ederek orada hayvan alınacağını ve müddet-i ikâmetini mülkiyye en büyük me'mûruna vâsita-i münâsibe ile ihbâr ederek keyfiyyetin vâsita-i serîyye ile civârına îlânını talep ve muvâsalatında mülkiyye en büyük me'mûruna bir takrîr vererek meclis-i idâreden ve meclis-i belediyyeden ikişer a'zânın ve en büyük asker me'mûrundan redîf veyâ nizâmîyyeden de iki zâbita, bulunmadığı hâlde jandarma sınıfından bir zâtın komisyona iltihâkını talep eder ve o memleketde mübâyaa hitâm bulduğunda mübâyaa olunan hayvanların bir kıt'a listesini tanzîm ve askerî ve mülkî me'mûrları tarafından zîrine mazbata tanzîm ve tahtîm ederek meclis-i idârece tasdîk etdirilmek üzere mahallî hükûmetine i'tâ ve senedâtını mezkûr mazbataya rabt ile ittihâz edeceği sandûk defterine kayd eder.

Üçüncü Madde; Mübâyaası takarrur eden hayvanların eşkâl cedveli tanzîm ve fiâtları ve mahalli mübâyaaaları ile kimden alındığını işâret ve tırnaklarını sıra numerosu vurularak ve hanebleri¹⁰⁷¹ hizâsından kuyrukları kesilerek sevke müheyyâ bulundurulur.

Dördüncü Madde; Hayvanâtın mübâyaasında tanzîm olunacak sened bâlâsı eşkâlini ve zîri hayvanın sıhhatini musaddak baytar zâbiti tarafından tahtîm olunacak rapor tahrîr ve buna hayvan sahibi tarafından alınacak sened tahrîr ve nisbî pul ile bir hicar? ilm'u-haberi ilsâk edilerek tahrîr etdirilecek ve mezkûr senedin zîri de hayvanı fûrûht eden zâtın malı olduğuna dâir yazılacak şerh hayvan sahibinin irâe edeceği kefil tarafından kezâlik nisbî pul ilsâkıyla temhîr etdirilecektir ve yirmi dört sâat mühlet? kıldıkdan sonra esmânının tesviyesinde mezkûr varakanın zîri heyet-i mübâyaa tarafından bâ-mazbata bi't-tasdîk hayvanın esmânı sahibine te'diye olunacaktır.

Beşinci Madde; Komisyon maâş ve harc-i râhına sandûk mevcûdundan ve bulunmadığı hâlde mübâyaa olunacak hayvanlar için tahsîs olunacak meblağdan olmak üzere hükûmet-i mahalliyeden bâ-mazbata ahz ve sarf edecektir ve a'zânın senedâtının rabtıyla harc-i râh ve maâşları için başka başka tanzîm edecekleri senedler muhteviyâtı zîrine komisyonca tanzîm olunacak mazbata sıra numerosuyla sandûk defterine masraf kayd olunacaktır.

¹⁰⁷¹ Haneb: Atın arka ayaklarının ortasında bulunan dirsek gibi dışarı çıkık kısmıdır.

Altıncı Madde; Macaristan'dan mübâyaa olunacak süvârî binek hayvanları için tanzîm olunan mukavelenâmesinin bir sûret-i musaddakası rabt edilmiş olduğundan hayvan mübâyaaasında mezkûr mukâvelenâmede muharrer şerâite tevfiik-i muâmele olunacak ve yalnız mezkûr mukâvelenâmede hayvanların kâffesinin bâr-gîr olarak alınması ve yüzde otuz nisbetinde kısarak alınması dahî câiz olacağı ve kır donda hayvan alınması musarraha olmağla Anadolu'da mübâyaa olunacak hayvanların ekserîsi at hâlinde bulunacağına göre Anadolu'dan gerek at ve gerek îğdiş mübâyaa edilmesine ve mukâvelenâmede en dûn irtifâ' na'lsız olarak bir metro kırk sekiz santimetro kabûl edilmekle Anadolu'da mübâyaa olunacak hayvanların da bu veyâ buna yakın irtifâ'larda olmasına dikkatle en dûn olarak bir metro kırk dört santimetro irtifâ'da olanların kabûl edilmesine ve şâyed kırk dört santimetro irtifâ'da hayvan bulunmadığı veyâ mikdâr-ı mevcûdu kifâyet edemediği anlaşıldığı hâlde Harbiye Nezâret-i celîlesi makâmına arz-ı keyfiyyetle istîzân edilmesine ve kezâlik mukâvelenâmede kır hayvan alınmayacağı musarraha ise de diğer donlarda mikdâr-ı kâfi hayvan bulunmadığı ve bunun mübâyaa olunacak hayvanların mikdârına nakîse vereceği anlaşıldığı hâlde kır donda da hayvanların da alınması husûsunun makâm-ı müşâru'n-ileyhden istîzân edilmesine ve mukavelenâmede müteahhiden birer velense¹⁰⁷² verilmesi münderic ise de Anadolu'da velense bulunamayacağına mebnî velense yerine içleri keçeli ve hayvanın sağrısını ve yele cihetlerini ihâta edecek sûretde kıldan ma'mûl birer belleme¹⁰⁷³ ve kolan¹⁰⁷⁴ ve eşyâ-i muytâbiye ve sâiresinin hayvan ile birlikte teslîm edilemesi şartının hayvan ashâbına beyân edilmesine dikkat olunacaktır.

Yedinci Madde; Hayvan mübâyaaası için verilen tahsîsât hükûmet-i mahalliyyenin en büyük me'mûrunun tasdîkiyle ya'ni usûli dâiresinde Zirâat Bankalarından tesviye olunacağı cihetle her nev'i masrafa mukâbil alınacak meblağ mukâbilinde hey'et tarafından mazbata tanzîm ve i'tâ olunacak ve meblağ-ı me'hûz başkaca tanzîm olunacak hey'et mazbatasını ile numero tahtında sanduk defterine îrâd kayd olunacaktır.

Sekizinci Madde; Hayvanların sevki ve hîn-i sevkine kadar bakılması için îcâb eden sâ'yislerin yevmiyeleri ve hayvanların me'kûlâtı ve îcâbında mübâyaaası mücâz olabilecek müy-tâbiye ve sâire mahalleri belediye meclisleri vâsita ve tasdîkiyle tedârik ve mübâyaa olunacak ve sâ'yislerin yevmiyesi için başka ve hayvan me'kûlâtı için başka ve kezâlik müy-tâbiye için de başka olarak mazbatalar tanzîm ve numero sırasıyla sandık defterine masraf kayd edilecektir.

¹⁰⁷² Velense: Yüzü uzun tüylü, kalın ve ağır battaniye. <http://www.tdk.gov.tr>

¹⁰⁷³ Belleme: At vb. binek hayvanlarını soğuktan korumak için beline sarılan veya eyerin altına konan keçe, meşinleşmiş keçe. <http://www.tdk.gov.tr>

¹⁰⁷⁴ Kolan: At, eşek vb. hayvanların eyerini veya semerini bağlamak için göğsünden aşırılarak sıkılan kemer. <http://www.tdk.gov.tr>

Dokuzuncu Madde; Mübâyaa olunacak hayvanlar yirmi otuz re's ve daha ziyâde olarak kâfile kâfile sevk olunabileceklerinden bir mahalden mübâyaa olunacak hayvanların bir kâfile teşkîl edemedikleri hâlde mübâyaa olundukları mahallerde münâsib ahurlarda o memleketdeki askerî kumândanın taht-ı nezâretinde olmak üzere bir zâbita idâresinde olarak terk edileceğinden ve muktezî me'kûlât bahâsı ve ahur ücreti için mezkûr zâbita bâ-sened-i musaddak mikdâr-ı kâfî akçe i'tâsıyla diğerk memleketlerden mübâyaa olunacak hayvanlar ile cem'ân bir kâfileyi teşkîl edebilecekleri takdîrde hükûmet-i mahalliyeye mürâca'atla Selanik ve Edirne'ye gitmek ve hayvanları teslîm ile ilm-u haber ahz etmek üzere bir me'mûr ta'yîn edilmesi talep edilecek ve hayvanların hîn-i sevkinde fenâ bakılmadan veyâ yolunda sevk edilmemiş olmakdan mes'ûl tutulacağından hayvanları sûret-i matlûbede sevk etmesi için hayvanları ne hâlde almış ise zîri mazbatalı bir sened i'tâ edib hayvanları bozmaksızın mahallî muratıblarına sevk ve teslim edecektir.

Onuncu Madde; Hayvanlar mübâyaa olunduktan sonra reddü'l-bey'e mûcib olmayacak? hastalıklarla musâb oldukları takdîrde gerek esnâ-i sevkinde mukîm buldukları mahallerde ve gerek esnâ-i râhda hastalanan hayvan hükûmet-i mahalliyeye en büyük me'mûrdan alınacak musaddak ilm-u haber mukâbilinde mezkûr hayvan bakdırılmak üzere bulunduğu yerde belediye veyâ karye heyet-i ihtiyâriyesine terk edilecek ve şifâyâb oldukda mahallî mürettebelerine sevki için bi'l-âhire tertîb olunacak kâfilenin güzergâhına müsâdif ise bi'l-muhâbere hîn-i mürûrunda istishâb etmesi için kâfile me'mûruna tenbîh olunacak ve keyfiyet hayvanın bulunduğu hükûmete de telgrafla bildirilecektir. Heyet-i mübâyaa hayvan-ı mezkûrun sevki husûsunda ğâfil olmayarak îcâbına tevîk muâmele edecektir.

On Birinci Madde; Mübâyaa olunacak hayvanlar kâfile teşkîl ettikçe keyfiyet-i sevkları Harbiye Nezâret-i celîlesinden telgrafla bi'l-isti'zân alınacak emre göre mahallî merâtiblerine sevk edilecektir.

On İkinci Madde; Anadolu'dan alınacak hayvanâtın mecmû'ası bin sekiz yüz elli re'sden ibâret olub bunun dokuz yüz kırk re'si Edirne'ye ve dokuz yüz on re'si Selanik'e sevk edilecektir.

Kaynak: BOA.DH.MKT. 2678/5.

1.3. Remont Müfettişliği ile Remont Komisyonları Hakkında Tasdîke İktirân Eden Muvakkat Talimatnâme Sûreti

Cins-i feresin teksîr ve ıslahı için ahâli-i memleketi teşvîk ve tergîbe hizmet etmek üzere süvârî, binek ve koşum hayvanâtının yerli mahsûlünden mübâya'ası zımında bir remont müfettişliğiyle ordu müfettişliği merkezinde; ya'ni Dersa'âdet, Selânik, Erzincan, Bağdat'da dört remont komisyonunun teşkîli takarrur ettiğinden mezkûr müfettişlik ile remont komisyonlarının kadroları vezâ'if-i me'mûresi zîrde irâe ve terkîm kılınmıştır;

Remont Müfettişliği kadrosu;

1 müfettiş; mirlivâ veyâ miralâydan

1 müfettiş muâvini; yüzbaşı

2 çavuş; yazıcı

Ordu Müfettişlikleri Merâkezinde Bulunacak Remont Komisyonlarının Kadrosu;

1 reîs; binbaşı (dâ'imî)

1 yüzbaşı veyâ mülâzım; süvârî veyâ topçu sınıfından (muvakkat; ya'ni mübâya'a zamânında müstahdem)

1 baytar; yüzbaşı (muvakkat; ya'ni mübâya'a zamânında müstahdem)

1 yazıcı; çavuş (dâ'imî)

Bâlâya muharrer müfettişlik kadrosu mürettebâtı ile remont mübâya'a komisyonu kadrosu mürettebâtından re'îsler ile yazıcı çavuşlarının muhassasâtı bütçeye idhâl oluncaya kadar gerek remont komisyonlarına me'mûr ve gerek remont müfettişliğine me'mûr edilecekler kadro mevcudu miyânından intihâb olunacaktır.

Dâhilde hayvan tedârikini te'mîn için teşkîl edilecek olan mezkûr remont komisyonları re'îsleri kendilerine tahsîs kılınacak mıntıkadaki vilâyetlerle bi'l-muhâbere alacakları ma'lûmâta göre hayvan mübâya'ası mevsiminde îcâb eden mahallere bi'l-azîme hayvan mübâya'asına ibtidâr edeceklerdir.

Hayvanat (7:3) yaşında alınıp bunlardan 4 yaşından küçük olanları remont depolarına ve 4 yaşını mütecâviz olanları doğruca kıt'aâte gönderileceklerdir.

Remont depolarının Çifteler çiftliği, Sultansuyu, Çukurova gibi mîrî çiftlikâtda te'sisi musammamdır.

Ordu müfettişliği merkezinde remont me'mûrîni için münâsib bir yer tahsîs veyâ icâr ile tedârik edilerek bedel-i icâr merkez müteferrika tertîbinden te'diye ve tesviye edilecektir. Sâlifü'z-zikr müfettişlik kadrosu mürettebâtı ile mübâyâ'a komisyonları re'îslerinin, yazıcı çavuşlarının muhassasâtı 329 senesi bûdçesine idhâl kılınacak ve müfettişlik Harbiye Nezâreti'ne, komisyonlar müfettişliğe merbût olacaktır.

329 Senesi bûdçesi tasdîk olununcaya kadar müfettişlikle komisyonların kırtâsiye ve mesârif-i sâiresi emsâline kıyâsen merkez müteferrika tertîbinden tesviye olunacaktır.

Komisyonlar hayvanât mübâyâ'a etmek üzere merkezden ayrıldıklarında kat'edecekleri mesâfeye göre ale'l-usûl harc-i râhlar ve hayvan mübâyâ'ası için tevakkuf etdikleri kasabalarda ve pazar yerlerinde buldukları müddetce komisyon re'îsine yevmiye 20 ve azâsına 15 ve yazıcı çavuşuna 5 gurûş verilecektir. Mübâyâ'a komisyonu süvârî dâiresince ta'yîn edilecek mıntıkayı geşt ü güzâr edeceğinden üç dört ayı tecâvüz etmeyecek müddet-i devr esnâsında müstehak olacağı yevmiye ve harc-i râhın bâliğ olacağı mekâdir evvelce vasatî olarak hesâb ve bûdçeye dâhil edilerek mebâliğ-i mukteziyye harc-i râh tertîbinden tesviye edilecektir.

Kıt'aâtin hayvan mevcûdunu hadd-i muayyeninde ve hizmete yarar bir hâlde buldurmak için ecnebî ordularda senevî kıt'aâte binek hayvanâtının %12'si, koşumların %10'u, mekkarî? hayvanâtının %15'i nisbetinde hayvan verilmekte ise de %10 nisbetinin kabûlü daha basit bir hesâb olacağından her sene ihtiyâcât o nisbetde hesâb edilip muktezî tahsîsât Harbiye Nezâreti bûdçesine idhâl kılınacaktır.

Komisyonlar tarafından bi'l-mübâyâ'a depolara gönderilecek olan remont hayvanâtı mezkûr depolarda bir sene kadar bakılacağından remont bölüklerinin teşkîlâtı yapılarak tahsîsâtı bûdçeye idhâl kılınıncaya kadar remont hidemâtını îfâ etmek üzere depolarda bulunacak hayvanât mikdârına nazaran mikdâr-ı kâfi mevcûdu hâvî bir süvârî müfrezesi komisyonların buldukları müfettişlik dâhilindeki kıt'aât-i râkibeden ifrâz ile remont deposuna sevk ve işbu müfrezenin idâresi mensûb olduğu kolordu kumandanlığından te'min edilecektir.

Mübâyâ'a olunan hayvanâtın remont depolarına sevkleri için istihdâm edilecek yedekçiler gerek efrâddan olsun ve gerek ahâliden olsun bunlara merkezin harc-i râh tertîbinden münâsib yevmiye verilecektir. Remont hidemâtı hakkında bir nizamnâme lâyhâsı kaleme alınmak üzere işbu talimatnâmenin hükmü muvakkatdır.

Kaynak: BOA.DH.HMŞ. 21/15.

2.1. Damızlık Aygır Depoları Hakkında Ta'lîmatnâme (Dâhiliyye Nezâretiyle Müşterekan)

Fasıl 1; Maksad ve Merbûtiyyet

1. *Madde;* Aygır depoları ahâlî kısrakları için meccânen damızlık aygır tedârikine ve hayvanât-ı feresiyyeyi teksîr ve ıslâha hâdim müesseselerdir.

2. *Madde;* Vilâyâtın her birinde ekallî elli aygır hâvî bir veyâ iki, müstakil livâlar ekallî otuz aygır hâvî bir aygır deposu te'sîs ve küşâd ve vilâyet veyâ livânın münâsib mahallerinde sifâd mevki'leri inşâ edilir.

3. *Madde;* Aygır depolarının işbu ta'lîmatnâme ahkâmı mücebince umûr-u idâre ve fenniyesi Zirâat Nezâreti'nin murâkabe ve teftîşine tâbi'dir.

4. *Madde;* Aygır depoları me'mûrîni vâfler veyâ müstakil livâ mutasarrıfları tarafından intihâb ve Zirâat Nezâretince tasdîk olunurlar. Ayniyyât me'mûrlarıyla kâtib, na'lband ve sâyisler ve ahûrcular? doğrudan doğruya vâfler ve müstakil livâ mutasarrıfları tarafından intihâb ve ta'yîn olunurlar.

5. *Madde;* Depolar Zirâat Nezâretince tanzîm olunan planlar dâiresinde inşâ ve işbu ta'lîmatnâmeye tevfikân idâre olunurlar, depoların mesârif-i inşâiyyesiyle her vilâyet ve livâ için Zirâat Nezâretince ta'yîn olunacak mikdârda sifâd mevki'leri ihzârı mesârifi vilâyet husûsî bûdcesine mecâlis-i umûmiyye tarafından idhâl olunmadığı takdîrde Zirâat Nezâreti'nin teklîfi üzerine Dâhiliyye Nezâretince re'sen vilâyet bûdcesine ilâve ve zamm olunur.

Fasıl 2; İdâre ve Me'mûrînin ve Sâyislerin Vezâifi

6. *Madde;* Aygır depoları me'mûrîni ve müstahdemîni bir müdür bir mükeffel ayniyyât me'mûru, bir kâtib bir na'lband ve üç hayvana bir sâyis i'tibâriyle lüzûmu kadar sâyis ve ahûrcûlardan ibâretdir.

7. *Madde;* Müdür, Mülkiyye Baytar Mekteb-i Âlîsi'nden me'zûn rûkûb ve nüzûle muktedir etibbâ-i baytariyyeden intihâb olunub deponun her dürlü umûr-ı idâre ve feniyesinden mes'ûl ve bi'l-umûm depo müstahdemîninin âmiridir. Deponun intizâm ve inzibât ve tahâret ve nezâfetinden ve aygırların ahvâl-i sihiyyeleriyle damızlık husûsunda hüsn-i istihdâmlarından ve depoya âid her nev' eşyâ, âlât ve edevât, erzâk ve malzemenin vakt ü zamânında tedârik ve hüsn-i muhâfaza ve telef ve ziyâ'ından mes'ûldür.

8. *Madde;* Depo müdürü aygırların künye, sifâd ve kısrak ve tayların kaydına âid defâtir ve cedavilin kayd ve imlâsına i'tinâ ve sifâd şehâdetnâmesiyle tevellüd edecek tayların târih-i tevellüdü ile cins ve eşkâli hakkında belediyye reisleri ve karye muhtârları veyâ jandarma

karagol kumândanları veyâhûd çiftlik kahyâları tarafından musaddak ma'lûmât üzerine meccânen menşe' şehâdetnâmesi i'tâ ve kısır kalan ve ıskat-ı cenîn vukû' bulan kısraklar hakkında ashâbından ma'lûmât istihsâl ederek defter-i mahsûsuna kaydeder.

9. *Madde;* Depo müdürü depo aygırlarının tedâvîsine ve muâlecenin ihzâr ve tertîbine ve aygırlardan telef vukû'unda feth-i cesed icrâsıyla netâyici hakkında rapor tanzîmine mecbûr olup depo civârında zuhûr eden emrâz-ı sâriyyeden sıhhiyye baytarlarına i'tâ-i ma'lûmât eder ve hayvanâtın ahvâl-i sıhhiyyeleriyle hastalar hakkında tertîb eylediği edviye ve usûl-i tedâvîye dâir numûnesi vechile defter tutmağa mecbûrdur.

10. *Madde;* Depo müdürünün gaybûbiyyetinde hayvanâtın ahvâl-i sıhhiyyelerine depoya en yakın mahalın sıhhiyye baytarı nezâret eder.

11. *Madde;* Depo müdürü ashâb-I hayvanâta teksîr ve ıslâh-ı hayvanâta ve kısraklar ve tayların sûret-i istihdâm ve tarz-ı tagdiyyelerine ve sifâd ve menşe' şehâdetnâmelerinin ehemmiyyetine ve tayların kıymeti nokta-i nazarından lüzûm-ı muhâfazalarına dâir ma'lûmât i'tâ ve konferanslar tertîb eder.

12. *Madde;* Depo müdürü hayvanâtın gıdâlarını Zirâat Nezâreti'nden musaddak tabile(tablo?) mücebince her gün tanzîm ve depoya âid mesâ'î mikâtnâmeleri tertib eder.

13. *Madde;* Depo müdürü her altı ayda bir sifâd netâyici ve vilâyet veyâ livânın teksîr ve ıslâh-ı hayvanâtına âid ve depo husûsâtı hakkında cedâvil ve rapor tanzîm ederek Zirâat Nezâreti'ne irsâl eder. Kâtib deponun umûr-ı tahrîriyye ve hesâbiyyesini îfâ ve bi'l-cümle kuyûdâtı zabt ve cedâvili tanzîm eder ve ayniyyât me'mûrunun bulunmadığı zamân bu vazîfeyi dahî icrâ eder.

14. *Madde;* Ayniyyât ve anbar me'mûru ta'lîmât-ı mahsûsası mücebince depo esâs defterini timûrbaş eşyâ defterini, me'kûlât idhâlât ve ihrâcât defterini muntazaman tanzîm ve imlâ eder ve beş bin guruşluk kefâlet i'tâsına mecbûr olup her ay gâyesinde muâmelâtı müdür tarafından teftîş edilerek mazbata tanzîm edilir.

15. *Madde;* Sâyisler ve ahûrcular aygırların timârı, gezdirilmesi, muayyenâtın tevzî'i, müessesenin tehâret ve nezâfeti ve müdürün irâe edeceği vezâifi îfâ ile mükellef olup bunlar hayvanâtın sevk ve idâresine mâhir, biniciliğe âşinâ, tâmü's-sihha ve oldukça okuryazar takımdan olmak ve sinnleri yirmiden dûn otuz beşten efvân olmamak meşrûtdur.

16. *Madde;* Na'lband, sâyislerin âmiri olmakla beraber sâyislere muâvenet etmeğe? ve hayvanâtın timâr ve sâir husûsâtını îfâya ve bi'l-cümle hayvanâtın tırnak ve na'llarını teftîşât-ı dâimede bulundurarak usûlü dâiresinde na'llamağa mecbûrdur.

17. *Madde;* Na'lband ve sâyesler ve ahûrcular depoda ikâmet etmeğe mecbûrdurlar. Bunlara her sene yazlık ve kışlık birer takım dâhilî ve birer takım dahî hâricî elbise, bir çift çizme ve bir çift kundura verilir bundan başka timâr zamânlarında giyilmek üzere bir mâvi ve nevbet zamanlarında giyilmek üzere bir de hâkî gömlek verilir.

18. *Madde;* Mevsim-i sifâdda me'mûr ve sâyeslerin mesârif-i râhiyye ve zarûriyye ve yevmiyyeleri Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne mensûb me'mûrîn harc-i râh ve yevmiyye nizâmnâmeleri mûcibince tesviye edilir.

19. *Madde;* Sâyesler vesâir müstahdemîn on beş günde bir me'zûndurlar. Ahvâl-i fevka'l-âdede her def'asında dört gün ve senede bir mâhi geçmemek üzere müdür tarafından me'zûniyyet dahi i'tâ olunur. Me'zûniyyetleri daha uzun sürecek olursa bir vekîl irâesine mecbûrdurlar. Bununla berâber me'zûniyyetleri senede iki mâhi, hasta oldukları takdîrde üç mâhi tecâvüz ederse müdür onların yerine başkasını ta'yîn eder. Me'zûn olan müstahdemînin vazîfesi diğerk müstahdemîne tevdi' edilir.

Fasıl 3; Aygırların Tagdiyyesi, İdmân ve Sifâdı

20. *Madde;* Aygırlara verilecek gıdânın mekadîri sifâdın gayrı ve sifâd mevsimine âid olmak üzere her sene müdür tarafından tertîb edilip Ticâret ve Zirâat Nezâreti'nden tasdik edilen tabileler mûcibince i'tâ edilip sifâd mevsiminden sonra tedârîki kâbil olduğu takdîrde hayvanâta ahûrda yirmi, yirmi beş gün kadar yeşillik verilir. Sifâd devâm ettiği takdîrde yeşillik verilmez.

21. *Madde;* Hayvanâtın ta'yînâtı, suları yemden evvel verilmek üzere ilkbahâr ve yazın yevmiyye üç, sonbahâr ve kışın iki def'a verilir.

22. *Madde;* Aygırlara sifâd ve sifâdın gayrı zamânlarda her gün depo civârında sâyesler tarafından bir sâat idman etdirilir. İdman zamânında aygırlara eğer vurulur ve idmandan sonra hayvanât hafif timâr edilir.

23. *Madde;* Sifâd mevsimi her mahalın ahvâl-i husûsiyyesine göre Şubât ibtidâsından nihâyet Temmuz gâyesine kadar devâm edebilir. Bu zamânın gayrı zamânlarda ancak kıymetli cins kısraklar iyi kızmış oldukları hâlde depoya getirildiklerinde çekdirilir. Sifâd mevsiminden evvel depo mıntıkasındaki kısrak mekadîri ta'yîn edilip ona göre hangi aygırların hangi kısraklar ile sifâdı muvâfik görüleceği ta'yîn ve bu keyfiyyet gazete vesâir vesâitle i'lân edilir.

24. *Madde;* Husûsî sifâd mevki'i inşâ edilmemiş olduğu takdîrde muvakkaten sifâd mevki'i ittihâz olunan mevki'in üstü kapalı veyâhûd hiç olmazsa etrâfi kapalı tenhâ bir mevki' olmalıdır ve bu gibi mevki'lerin tebhîr ve izâle-i ufûneleri icrâ kılınmayınca damızlık aygırları bağlamak câiz değildir.

25. *Madde*; Bir aygıra yevmiyye iki def'adan fazla sifâd icrâsı memnû'dur. Sıhhati ve idmânları yerinde olan aygırların sifâd mevsiminde sifâdın adedi azamî yüz yirmiye tecâvüz etmemelidir. Bir kısrağa günde bir def'adan fazla sifâd icrâ etdirilmemelidir.

26. *Madde*; Kısırak çekdirilmeden evvel müdür ve inde'l-hâce sıhhiyye baytarları tarafından muâyene edilib eşkâli zabt olunur hasta, müsinn veyâ matlûba gayr-ı muvâfık ve a'zâ-i tenâsüliyyesinde gayr-ı tabî'i hâl veyâ seyelân görülen kısırakların sifâdı memnû'dur. Esnâ-i sifâdda kısrağın arka ayaklarına ????? veya köstek vurulur. Birinci sifâddan dokuz gün sonra kısırak tekrar getirildiği hâlde kısırak kırgınlık alâ'imi irâe ederse yeniden çekdirilir.

Fasıl 4; Mevâd-ı Umûmiyye

27. *Madde*; Depo aygırları hiçbir bahâne ile kimsenin binek ve hizmetine verilemez ve sifâdın gayr-ı zamânlarda hâricden geçen hayvanâtle ihtilât ettirilmediği gibi hâricden depoya ne cins olursa olsun hayvan ve kullanılmış sâir eşyâ idhâl edilemez

28. *Madde*; Deponun bulunduğu vilâyet baytar müdür veyâ müfettişi depoyu tefîş edib netîce-i tefîşâtını Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne bâ-rapor bildirir

23 Teşrîn-i Evvel / Umûr-ı Baytariyye Müdüriyyet-i Umûmiyyesi

Kaynak: BOA.DH.UMVM. 151/31.

2.2. Islâh ve Teksîr ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdîriyyet-i Umûmiyyesi'nin Teşkîline Dâir Lâyiha-i Kânûniyye

Madde 1; Memâlik-i Osmâniyede bi'l-umûm ecnâs-ı hayvâniyyeyi islâh ve teksîr ve umûr-ı sıhhiyyelerini te'mîn eylemek üzere Dâhiliyye Nezâreti'nin taht-ı nezâretinde olarak 'Islâh ve Teksîr ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdîriyyet-i Umûmiyyesi' nâmıyla müstakil bir idâre teşkîl olunmuşdur

Madde 2; Islâh ve Teksîr ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdîriyyet-i Umûmiyyesinin müstakil bir bûdçesi olacaktır

Madde 3; Muhtelif nezâretler idâresinde bulunan bi'l-umûm vezâ'if -i sıhhiyye ve tadrîsiyye-i baytariyye ve kâffe-i çiftlikât me'mûrîn ve müstahdemîn ve müessesât-ı ilmiyye ve hayvanât-ı mevcûde ve malzeme-i sâiresi ile Islâh ve Teksîr ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdîriyyet-i Umûmiyyesine devr ve tevdî' olunacaktır

Madde 4; Islâh ve Teksîr ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdîriyyet-i Umûmiyyesi gerek memleket dâhilinde yetişen gerek hâricden gelen bi'l-umûm ecnâs-ı hayvâniyyeye ve husûsât-ı sıhhiyyelerine â'id umûr ve muâmelât-ı umûmiyyenin merci'idir

Madde 5; Harbiyye, Mâliyye ve Zirâat Nezâretleri bûdçelerinde çiftlikât ve tay depoları ve teksîr-i hayvanât ve tadrîsât ve tatbîkât-ı baytariyye için dâhil bulunan mebâliğ Islâh ve Teksîr ve Sıhhiyye-i Hayvanât Müdîriyyet-i Umûmiyyesi bûdçesine nakl olunacaktır

Madde 6; İşbu kânûn neşrinin ferdâsı gününden i'tibâren mer'îyyü'l-ahkâmdır

Madde 7; İşbu kânûnun icrâsına Dâhiliyye, Harbiyye, Mâliyye, Ticâret ve Zirâat Nezâretleri me'mûrdur

Kaynak: BOA.ŞD.TNZ. 618/13.

2.3. Âlât-ı Cedîde ve Tohum ve Damızlık Hayvanât Tedârikiyle Islahât ve Teşebbüsât-ı Zirâiyyede Bulunacak Olan Çiftçilere Zirâat Bankasınca İrâe ve İcrâ Olunacak Teshîlât ve Muâvenet-i Mukteziyyeyi Mübeyyen Ta'limât-nâmedir

Madde 1; Islâh ve tevsî'-i zirâat için zürâ'ın muhtâc olduğu âlât-ı cedîde-i zirâiyye ya Zirâat Nezâreti tarafından vilâyâtda te'sîs olunan depolardan doğrudan doğruya veyâhûd vilâyet ve livâ ve kazâ merkezlerinde en büyük mülkiye me'mûrunun taht-ı riyâsetinde me'mûrîn-i zirâiyye ve baytariyye ve Zirâat Bankası me'mûru ile Zirâat ve Ticâret Odası a'zâsından birer ve erbâb-ı zirâatden bir ki cem'ân altı zâtdan mürekkeb olarak teşkîl kılınacak komisyonlar vâsıtasıyla iştirâ olunur.

Madde 2; Birinci maddedeki komisyonlar tohum ve damızlık hayvanât ve ma'denî gübre ve sâire celbi ve ıslâhat-ı zirâiyyeye hâdim diğer teşebbüsât ile dahî mükellefdirler.

Âlât ve Edvât-ı Zirâiyye Depoların Muâmelâtı

Madde 3; Âlât-ı Zirâiyye Depoları şehir ve kasabalar derûnunda yâhûd civârında ve âlâtın zürâ'a kolaylıkla tevzî'i kâbil olabilecek mevâki'de ve eğer mahalinde damızlık hayvanât deposu veyâ numûne tarlası bulunub da hâlen ve mevki'en matlûba muvâfık görülürse oralarda te'sîs edilecektir.

Madde 4; Depolara celb ve cem' olunacak âlât-ı zirâiyye depo te'sîs edilen mıntıkanın ahvâl-i zirâiyye ve arziyyesine en muvâfık olanlardan mahallî zirâat me'mûrlarının intihâbı ve Zirâat Nezâreti'nin tensîbi ile tedârik olunacak ve esmâni ve mesârifî Zirâat Nezâreti bûdcesinde muhassas mebâliğden îfâ edilecektir.

Madde 5; Âlât-ı zirâiyye depoları Zirâat Nezâreti'nden ta'yîn olunan zirâat muallimlerinin nezâret ve idâresi tahtında bulunacak ve her deponun mikdâr-ı kâfi müstahdemîni ile ta'mîrât-ı lâzime için bir de demirci ustası olacaktır.

Madde 6; Depoya celb edilecek âlât ve edevât mâl olduğu fiâtla deponun defter-i mahsûsuna kayd olunacaktır.

Madde 7; Depoda bulunan âlât-ı zirâiyyeden herhangiisine ve kaçına tâlib olan çiftçi evvelâ o âletin nev' ve mikdâr ve fiâtını nâtik olarak depo müdürinden alacağı bir beyânnâme ile Zirâat Bankası'na bi'l-mürâcaa bedelini ya nakden tesviye edecek veyâhûd banka nizamnâmesi hükmüne tevfikân te'mînât-ı nizâmiye mukâbilinde taksite rabt ile usûlü dâiresinde deyn senedi i'tâ eylemek sûretiyle bankaya borçlanacak ve banka me'mûru müstakrizin depo me'mûrundan getirdiği beyânnâmenin zîrine bedelinin nakden alındığını veyâhûd senede rabt edildiğini mübeyyen şerh verib müstakrize teslîm edecektir. Müstakriz dahî mezkûr beyânnâmeyi depo

me'mûruna bi'l-i'tâ taleb eyleği âleti depodan ahz ve teslim eyleyecek ve keyfiyet-i ahzini tasdîken mezkûr beyânnâmenin zîrini depo me'mûru nezdindeki defter-i mahsûsu mühürleyecektir. Bu sûretle mühürlenmiş olan beyânnâme depo me'mûru tarafından dahî tahtîm olunduktan sonra müstakrizin bankaya i'tâ eylediği deyn senedine merbûten hıfz olunmak üzere bankaya teslim edilecektir.

Madde 8; Âlât-ı zirâiyye talebinde bulunan çiftçi te'mînât-ı nizâmiyye ibrâz edemediği sûretde müstakrizin adedi lâ-ekall beş kişi olmak ve bunlar miyânında meblağ-ı müstakraz ma' fâiz te'mîn edecek kadar emvâl-i gayrı menkûleye mâlik lâ-ekall iki kişi bulunmak üzere bi'l-iltihâk istikrâz edebilir. Böyle müctemi'an istikrâz edenler miyânında emvâl-i gayrı menkûleye mâlik kimse bulunmaz ise yekdiğerine müteselsilen kefil olmak ve hâricden yekdiğerine dahî mütekâfil ve te'mîn-i deyne kâfi emvâl-i gayrı menkûleye mâlik olarak lâ-ekall iki kefil irâe etmek sûretiyle istikrâz ve tedeyyünleri câizdir. Şu kadar ki istikrâz ve tedeyyün edecekleri meblağ beş yüz guruşdan fazla olduğu hâlde kefillerin mikdâr-ı kâfi emvâl-i gayrı menkûlesi kaydına hacz işâreti vaz' edilmek şarttır.

Madde 9; Kefâlet-i müteselsile ile ber müceb-i ta'lîmât nakden verilecek meblağın hadd-i a'zamîsi her şahıs için kemâkân beş yüz guruşdan ibâret kalacak ise de Âlât-ı zirâiyye almak isteyenler için bu mikdârın bir misli derecesinde tezyîdi câiz olacaktır.

Madde 10; Âlât-ı zirâiyye bedeli olarak kefâlet-i müteselsile ile zürrâ'a ikrâz olunacak mebâliğin va'desi nihâyet beş sene olacaktır.

Madde 11; İştirâ olunacak âlâtın bedeli kefâlet-i müteselsile ile istikrâzı câiz olan mebâliğden fazla olduğu hâlde bu fazla ya müstakrizlerin tezyîd-i adediyle veyâhûd te'mînât-ı nizâmiyye mukâbilinde ayrıca istikrâz ve tedeyyün sûretiyle te'mîn edilecektir.

Madde 12; Gerek istikrâz sûretiyle ve gerek peşîn para ile satılacak âlât ve edevât-ı zirâiyye esmânı Zirâat Nezâreti emrine bankada emâneten hıfz edilecektir.

Madde 13; Depodan eksilen âlâtın aynı aynı nev'den celbi iktizâ ettiği takdîrde mukâvelenâme mücebince senesi zarfında takarur etmiş olan fiâtla doğrudan doğruya mahalleri depo me'mûrları tarafından celb edilecek ve nev'inin tebdîli îcâb ettiği sûretde beşinci madde mücebince mahallî zirâat me'mûrunun intihâb ve ta'yîni ve Zirâat Nezâreti'nin tensîb ve tasdîkiyle usûl dâiresinde mübâyaa olunacak ve bbu sûretle her depo için ifrâz olunan sermâye sâbit kalacaktır.

Madde 14; Celb olunacak âlât ve edevâtın teslim ve tesellüm muâmelesinden sonra esmân-ı bâliğası depo me'mûrları tarafından âlât müteahhidine verilecek makbûz senedinin irâesi üzerine Zirâat Nezâreti'nden vâki' olacak iş'âra binâen banka idâre-i umûmiyyesinden i'tâ

olunacak me'zûniyyet mücebince Dersâadet'de idâre-i merkeziyyeden ve taşralarda deponun bulunduğu mahallî Zirâat Bankası sanduklarından makbûz mukâbilinde te'diyye olunacaktır.

Madde 15; Depoların bedel-i îcârı ve me'mûrîn ve hademesinin ve demirci ustasının maâş ve ücretleri ile mesârif-i müteferrikası Zirâat Nezâreti bûdcesi miyânından tesviye edileceği gibi âlât ve edevâtın bilâ taad ve'l-taksîr kırılıb çürümesinden veyâ noksân fiâtla satılmasından mütevellid zarar ve ziyân dahî depolara mahsûs zarar ve ziyân tertîbinden îfâ edilecek ve bir taaddî ve taksîr sebebiyle ziyâ'a uğrayan âlât ve edevâtın kıymeti müsebbiblerine tazmîn etdirilecek ve bedel-i zamân depolar tertîbine âid olacaktır.

Depo Teşkil Edilmeyen Mevâki'de Âlât ve Edvât-ı Zirâiyyenin Mahallî Komisyonları
Vâsıtasıyla Usûl-i Celb ve Tevzî'i

Madde 16; Depo teşkil edilmeyen mevâki'de zürrâ' celb etmek istedikleri âlât ve edevât-ı zirâiyye için mahallî zirâat me'mûr veyâ mualliminin tasdîkini istihsâl eyledikten sonra mezkûr âlâtı mâl olacağı fiâtla kabûl edeceklerine dâir birinci maddede muharrer komisyon bir kıt'a sipâriş taahhüd-nâmesi i'tâ edeceklerdir.

Madde 17; Komisyon ashâb-ı mürâcaatın esâmîsini talep edilen âlât ve edevâtın nev'iyle ihtiyâten fazlaca tahmîn olunacak kıymet-i takrîbiyyesini ve bedelâtının sûret-i tesviyesini nâtik muntazam bir beyânnâme yazıb ashâb-ı mürâcaatın sipâriş taahhüd-nâmelerini ona rabt ile Zirâat Bankası'na irsâl edecek ve bankaca bunlar bi't-tedkîk isimleri muharrer ashâb-ı mürâcaatın bankadan istikrâza müstahakk oldukları tebeyyün etdikden sonra usûlü vechile ve yedinci ve sekizinci ve dokuzuncu ve onuncu ve on birinci maddelerde tafsîlât-dâiresinde te'mînât veyâ kefâlet-i müteselsile ile deyn senedâtı tanzîm ve ikrâz edilecek mebâliğ bankaca emânât hesâbına alınarak komisyon emrine tehiye ve komisyon a'zâsının mühürlerini hâvî makbûz senedi mukâbilinde teslîm olunacaktır.

Madde 18; On altıncı maddede gösterilen muâmele hitâm bulduktan sonra sipâriş edilen âlâtın vürûduyla ashâbına tevzî' ve teslîminde fasl-ı mahsûsunda depo me'mûrları tarafından lüzûm-ı îfâsı beyân olunan muâmelât burada komisyonlar tarafından icrâ edilecektir.

Madde 19; Celb edilecek âlâtın vürûdunda mesârif-i nakliyye vesâiresi bi'l-hesâb her âletin fi-i kat'îsi istikrâz ve tedeyyünü hâvî sened ile te'mîn yâhûd ber-vech-i peşîn ahz olunmadıkca âlât ve edevât komisyondan teslîm olunmayacaktır.

Madde 20; Celb edilen âlâtın komisyonca ta'yîn olunan fi-i kat'îsi evvelce tahmîn ve istikrâz senedine derc edilmiş olan kıymet-i takrîbiyyesinden dûn olduğu sûretde farkı müstakriz hesâbına bankaca teslîmât kayd olunacak ve fi-i kat'îsi kıymet-i takrîbiyyeden fazla olduğu

takdîrde bu fazla nakden istîfâ veyâ nizâm müsâid isse ikrâz ile senede rabt eilinceye kadar âlâtın teslîmi te'hîr olunacaktır.

Madde 21; Zürrâ' bedelini nakden ve def'aten vermek sûretiyle celb etmek istedikleri âlât ve edevâtın kıymet-i takrîbiyyesini komisyondan bi't-tahkîk bankaya tevdi' etdikden sonra mukâbilinde ahz edecekleri ilm-u haberi komisyona teslim eyledikden sonra âlât ve edevât-ı matlûbe sipâriş ve celb edilecektir.

Madde 22; Damızlık hayvanât celbinde dahî âlât ve devât için mer'î olan usûl ve muâmele tamâmıyla îfâ edilecek ve fakat bu hayvanâtın nev', ırk ve siniyle evsâf-ı sâiresi komisyon tarafından ta'yîn olunacaktır.

Madde 23; Zirâat Nezâreti'nin bûdcesinde muharrer karşılık ile celb ve tecrübe için zürrâ'a tevzi' olunacak tohum ve kimyevî gübrelere mâadâ zürrâ' tarafından kendi hesâblarına olmak üzere celb ve mübâyaası talep edilecek tohum ve kimyevî gübre hakkında Âlât ve edevâta dâir bâlâda muharrer usûle tevfiik muâmele olunacaktır. Ancak bunların bedeli olarak te'mînât-ı nizâmîyye veyâ kefâlet-i müteselsile ile bankadn istikrâz olunacak mebâliğ için verilecek va'de iki seneden ziyâde olmayacaktır.

Madde 24; İşbu ta'lîmâtta münderic levâzım-ı zirâiyye istikrâz sûretiyle sipâriş edildiği hâlde yazılacak istikrâz senedlerine deynin ciheti, ya'ni ne gibi levâzım-ı zirâiyye esmânı olduğu tasrîh ve bi't-tarîkü'l-havâle depo veyâ komisyonlara teslim edilmesi husûsu tavzîh edilecektir.

Madde 25; Celb edilecek hayvanât-ı zirâiyye teslim olunmazdan evvel telef olduğu takdîrde zürrâ' hakkında bir şey terettüb etmeyib zararı Zirâat Nezâreti'ne âid olacak ve esmânı ma' mesârif Zirâat Nezâreti tarafından bankaya i'tâ olunacaktır.

Madde 26; İşbu ta'lîmâtınâmenin tatbîk ve icrâsı Zirât Bankası'na âiddir.

İstanbul

Matbaa-i Âmire 1326

Fî 12 Nîsân 326

Kaynak: BOA.DH.MUİ. 120/1, BOA. DH.UMVM. 122/75.

2.4. Bin Üç Yüz Senesinde Dersaâdetde Küşâd Olunacak Hayvanât-ı Ehliyye ve Nâfianın Teşhîrine Mahsûs Sergi ve Panayır Komisyonunun Nizamnâme-i Dâhilîsi Lâyihasıdır

Birinci Madde; Dersaâdet Hayvanât-ı Ehliyye ve Nâfia Sergisinin umûr-ı idâresi Ticâret ve Zirâat Nezâret-i celîlesine merbût bir re'îs vekîli ile dört a'zâ bir baş kâtib iki baytar ve bir tabîbden müteşekkik bir komisyon hey'et-i dâimesine muhavveldir. Mezkûr komisyon maiyyetinde bir muhâsebeci bir sandukkâr ve üç nefer kayd ve hesâb kâtibleri ve lüzûmu kadar hademe bulunacaktır

İkinci Madde; Sergi ve panayırın mesâlihi lüzûm gösterdikçe komisyon re'îs vekîlinin vukû' bulacak da'veti üzerine in'ikâd eder. Ma'zereti vukû'unda vekîl a'zâdan birini tevkîle me'zûndur. Kararlar ekseriye-i ârâ ile verilir. Tesâvî-i ârâ vukû'unda re'îs vekîlinin rey'i gâlib olacaktır. Verilecek kararların ma'mûlü'n-bih olması için a'zâdan ekallî beş zâtın bulunması îcâb eder.

Üçüncü Madde; Komisyonun kararları bir deftere kaydolunub re'îs vekîliyle baş kâtib tarafından imzâlanacaktır. Komisyonun bi'l-cümle muhâberâtı re'îs vekîli tarafından imzâ veyâ temhîr edilir.

Dördüncü Madde; Komisyon ale'l-umûm serginin tanzîm-i idâresine taalluku olan mesâlihe nizamnâme-i mahsûsalarına tevfikân karar verir.

Ve husûsuyla;

- a. Sergi ve panayır ve müsâbakât ne şartlar ile vukû' bulacağı hakkında umûma ma'lûmât vermek üzere i'lânât ve ihbârât
- b. Sergiye hayvan veyâ eşyâ vaz' ve teşhîr edecek kesânın irsâl edeceği beyânnâmeleri ahz ve iâde etmek ve bunlara istedikleri ma'lûmât ve izâhâtı vermek
- c. Sergiye kabûl olunan hayvanât ve eşyânın ücûrât-ı nakliyyelerinin tenzîli hakkında timuryol ve vapur kumpanyalarıyla ve
- d. Sergiye kabûl olunan hayvanât ve eşyânın bir iskeleden diğere iskeleye naklini teshîl etmek için Rüsûmât Emânetiyle müzâkereye girişmek
- e. Serginin bûdcesini tanzîm ile Ticâret ve Zirâat Nezâretine takdîm eylemek
- f. Sergi ebniyyesinin ve müştemilâtının inşâatına nezâret eylemek
- g. İ'tâ olunacak madalya ve şehâdetnâmeleri i'mâl ve tanzîm ettirmek
- h. Sergide hayvanâta lâzım olacak mikdâr me'kûlât tedârik ve iddihâr eylemek

- ı. He'yet-i udûlün aksâm-ı muhtelifesi intihâb olunmak üzere erbâb-ı vukûfun esâmîsini mübeyyen bir defter tanzîm etmek
- j. Sergi mahalinde sıhhat-i umûmiyye ve intizâmın idâmesi için bi'l-cümle tedâbir-i sıhhiyye ve zâbitanın ittihâz olunmasına i'tinâ etmek
- k. Sergiye kabûl olunan hayvanât ve edevât ve eşyâ-i sâirenin hîn-i vürûdunda ahz ve tasnîf ve mahallerine vaz' etmek
- l. Vaz' ve teşhîr olunan hayvanât ve sâirenin fihristini tanzîm etmek
- m. Sergi mahalinde sûret-i müzâyedeyi tanzîm ve tertîb etmek
- n. Sergiye vaz' ve teşhîr olunub satılmayan hayvanât ve sâirenin emr-i iâdesini tertîb ve sûret-i cereyânına nezâret eylemek
- o. Huzûr-ı âliye arz ile irâde-i seniyyesi şeref müteallik etdikten sonra neşr olunmak üzere sergi ile panayırın muâmelât-ı vâkı'asını mübeyyen mufassal bir lâyiha tanzîm etmek komisyonun cümle-i vezâifindedir.

Mesârifâta taalluku olacak ve sergi ile panayırın bûdjesine dokunacak bi'l-cümle kararların Ticâret ve Zirâat Nezâreti cânibinden kabûl ve tasdîk olunması iktizâ eder.

Beşinci Madde; Komisyon me'mûr olunduğu vezâifin bir kısmını a'zâdan intihâb ve ta'yîn olunacak komiserler ile komisyon tarafından intihâb olunacak muâvinlere ihâle ve tefvîz etmek hak ve salâhiyyetini hâizdir.

Altıncı Madde; Mârû'z-zikr komisyonun a'zâsından bulunacak olan tabîb hayvanâtın sergiye tecemmu'u zamânı fennen ittihâzına lüzûm görülen bi'l-cümle tedâbir-i sıhhiye-i insâniyyeyi komisyona bâ lâyiha-i mahsûsa beyân ve ihtâr ve işbu tedâbirin icrâsına dikkat ve i'tinâ edecektir.

Yedinci Madde; Baytarlar sergi ve panayıra gelen hayvanları muâyene ederek veyâ kendi nezâretleri tahtında muâyene etdirerek sâhiblerinin yedine bunların i'tâ olunan beyannâmeye muvâfık olduğuna ya'ni cins ve eşkâl ve elvân ve cesâmetlerine ve ilel ve eskâmdan biri olup olmadıklarına ve derece-i kuvvetlerine ve kendilerince mezkûr hayvana takdîr eyledikleri fiât-ı tahmîniyyeye dâir bir rapor i'tâ edecekler ve bu rapor komisyon cânibinden tasdîk ve temhîr olunacaktır. Baytarlar hayvanâtı sergi ve panayırdaki buldukları müddetde nazar-ı teftîşden ayırmayacaklardır. Hayvanâtın teslîminden sonra ashâbına verilecek makhbûz-u ilm-u haberleri baytarlar tarafından imzâ edilecektir.

Sekizinci Madde; Baş kâtib komisyonun kâffe-i muharrerâtını tesvîd ve tehiyye edip irsâl etdirecek ve mazbatalarını kaleme alacaktır. Diğer üç nefer kâtib baş kâtibin maiyyetinde bulunarak kendisine muâvenet edecektir.

Dokuzuncu Madde; Muhâsebeci serginin ve panayırın bi'l-cümle mesârifât ve vâridâtını tefâtîş ve muâyene edecek ve umûr-ı hesâbiyyeden dolayı mes'ûl olacaktır.

Onuncu Madde; Sandukkâr sanduğun emr-i idâresiyle mükellef olup muhâsebeci tarafından tahrîren emr olmadıkça bir akçe alıp veremeyecektir.

Onbirinci Madde; Komisyon Ticâret ve Zirâat Nezâret-i celîlesi dâiresinde ictimâ' edecek ve serginin yevm-i küşâdı takrîb ettiği zamân ve müddet-i küşâdı zarfında komisyonun merkezi sergi mahaline nakl olunacaktır.

Kaynak: BOA.Y.MTV. 14/41.

2.5. 1893 Sergisi Programı

Dersaadetde bir hayvanât-ı ehliyye ve nâfia sergisi küşâd olunacak ve işbu sergi her sene Nîsân târihinde açılıb Mayıs târihinde kapanacaktır.

Mezkûr sergi aksâm-ı âtiyeyi câmi' olacaktır;

Hayvanât-ı zü'l-hâfir (cins-i feres, ester, himâr)

Hayvanât-ı mücterre-i kebîre (cins-i bakar, manda, deve)

Hayvanât-ı mücterre-i sagîre (koyun, keçi)

Tuyûr-ı ehliye (tavuk, hindi, ördek, kaz, güğercin)

Ahûr ve mandıra modelleri hayvanât beslemeğe ve ale'l-ıtlâk hayvanâta taalluku olan makine ve eşyâ ve edevât

Sergiye bişey vaz' ve teşhîr etmek niyetinde bulunan zevât teşhîr edeceği hayvanâtın mikdâr ve nev'ini veyâhûd makine veyâ eşyâ model ve edevâtın aded ve cesâmetini nihâyet ... târihine değin sergi komisyonuna beyân ve ihbâra mecbûr olmalıdır. İşbu beyân ve ihbâr tahrîren ve iki nüsha olarak vukû' bulmalı ve sergi komisyonu tarafından evvelce neşr olunacak numûneye muvâfık bulunmalıdır. Nüşateynden birisi komisyon re'îsi vekâleti tarafından bi't-temhîr teşhîr edeceğine ihbâr eden zâta iâde olunarak mûmâ ileyhine yedinde vaz' ve teşhîr edeceğine beyân eylediği hayvanât vesâirenin sergiye kabûl olunacağına dâir tasdîknâme makâmında kalacaktır. Sergiye hayvanât vesâire vaz' ve teşhîr eden zevât beyânnâmelerinde münderic mevâdın sıhhatinden mes'ûl ve komisyonun vukû'-ı talebinde isbât-ı hakîkate mecbûrdurlar. Aksi takdîrde sergiden ihrâc olunurlar.

Sergiye vaz' ve teşhîr olunacak hayvanât ile makine ve modeller ... târihinden ... târihine değin sergi mahaline getirilmelidir. Hayvanâtı bağlamak için yular ve ip vesâirenin i'tâsı teşhîr eden zevâta âid ve râci'dir.

Komisyon re'îsi vekîli tarafından memhûr ve beyân olunan hayvan veyâhûd eşyânın kabûlünü kâfil bir beyânnâmeyi müstashib olmadıkca hiçbir hayvan veyâ edevât veyâhûd model vesâire kabûl olunmayacaktır. Mezkûr kabûl tasdîknâmesi beyânnâme ile? teşhîr olunmak üzere getirilen hayvan veyâhûd eşyâ ile usûl-i tatbîki icrâ olunduktan sonra komisyon re'îs vekîli tarafından memhûr bir sened ile tebdîl edilecek ve bu senedde hayvan ve eşyânın ta'rîfât-ı mufassalasıyla hîn-i i'tâsında verilen numero münderic bulunacaktır.

Sergiye vaz' ve teşhîr olunacak hayvanât veyâhûd eşyâ sergi komisyonu tarafından numero tahtına alınarak mahallerine vaz' ve tasnîf olunacaktır. Sergi dâhilinde hakk-ı nezâret ve idâme-i intizâm komisyona âiddir. Sergiye hayvan veyâ eşyâ vaz' ve teşhîr eden zevât

komisyon tarafından bu bâbda kendilerine verilecek emr ve ta'limâta mütâbaat etmeğe mecbûrdur. Sergiye hayvan veyâ eşyâ vaz' ve teşhîr eden zevât vaz' ve teşhîr edecekleri hayvan veyâ eşyâyı sergi mahalinde ekallî gün bırakmağa mecbûrdur. İşbu mecbûriyyet sergiden hayvan ve eşyâ mübâyaa eden zevatâ dahî âid ve râci' olacaktır.

Sergiye hayvan ve eşyâ vaz' ve teşhîr edecekler serginin müddet-i küşâdı zarfında îcâr nâmıyla meblağ-i âtiyeyi te'diye eyleyeceklerdir;

Bir re's at için guruş

Bir re's ester için guruş

10 metro murabba'ında mesâhası olan arâzî için guruş

11..... metro murabba'ında üzeri kapalı arâzî için guruş

İşbu îcâr üçüncü maddede zikr olunan beyânnâme takdîm olunurken te'diye edilecektir. Sergiye hayvan teşhîr eden zevâtâ hayvanâtını iskâ için su verilecek ve kendileri hayvanâtının yiyeceği me'kûlâtı getirmekde muhtâr tutulacaktır. Sergi komisyonu sergi mahalinde her nev' hayvanâta muktezî olan me'kûlâtın derece-i kifâyede mevcûd bulundurulmasına dikkat ve i'tinâ edecek ve bu vechile iddihâr edilecek me'kûlât evvelce i'lân olunacak fiât ile fûrûht olunacaktır

Hayvanâtın hîn-i teslîminde üç mâhdan beri ol havâlîde vebâ-i bakarî ve altı haftadan beri ilel-i sâriyye-i sâireden bir şey olmadığını musaddak devâir-i belediyyeden musaddak bir ilm-u haber ibrâz olunacaktır. Sergi komisyonu baytarları hayvanâtı hîn-i teslîminde muâyene etmek ve sergi müddetinde tefîş ve nezâret eylemek hakkını hâizdir.

Sergiye hayvan vesâire vaz' ve teşhîr eden zevâtâ gerek kendilerinin ve gerek muhtâc olduğu binicilerinin meccânen sergi mahaline girmesi için birer bilet verilecektir.

Sergiye hayvan ve eşyâ vaz' ve teşhîr eden zevâtın esâmîsiyle teşhîr olunan hayvanât ve eşyâya dâir ba'zı îzâhâtı hâvî sergi komisyonu tarafından bir fihrist tab' olunacaktır.

Hayvan veyâ eşyâ vaz' ve teşhîr eden zevât bunları nefsi-i sergide bi'l-müzâyede fûrûht etmekde hürdür. Bu vechile satılan her bir hayvan veyâ eşyâdan komisyona resm verilecektir ve işbu resm müşterînin verdiği akçeden ahz olunacaktır. Sergiye hayvan mübâyaaası için gelecek müşterîler tâlibi buldukları hayvan hakkında baytarların bi'l-muâyene verdikleri musaddak raporu görüb usûl-i mer'iyyesi vechile hayvanın müzâyedesini bi'l-icrâ en ziyâde arttıranın uhdesinde kalacaktır ve müteâkiben hayvan-ı mezkûru filân senesi filân mahalde açılan sergide mübâyaa eyledğine ve ne don ve ne şekl ve ne cesâmet ve ne sinn ve ne sıklıkta bulunduğunu müş'ir ve bâî'nin yedinde hayvanın şeceresi var ise mezkûr şecere vechile hayvanın vâlid ve vâlidesinin isim ve künyesiyle ve fiât-ı muhammenesiyle fiât-ı

müzâyesinin mikdârını mübeyyin ve bi'l-cümle sergi komisyonu a'zâsıyla hükûmet-i seniyyenin müfettişinin mühürlerini hâvî müşterînin yedine bir ilm-u haber senedi i'tâ olunacaktır.

Sergi kapandıktan sonra vaz' ve teşhîr olunan hayvanât ve eşyâ ashâbı tarafından nihâyet târihine kadar istirdâd olunmalıdır. Vaktiyle istirdâd olunmayan hayvanât ve eşyâ zarar ve ziyânı sâhibine âid olmak üzere komisyon ma'rifetiyle fûrûht olunacaktır. Ashâbı tarafından târihine kadar talep olunmayan hâsıl-ı bey' sergi ??? menfaatine olarak zabt ve müsâdere olunacaktır.

Satılmayan hayvanât ellerindeki sened bi'l-istirdâd ashâbına iâde olunacaktır.

Mükâfât-ı nakdiyye ve madalya ve şehâdetnâme ta'yîn ve teklîfi için taraf-ı eşref cenâb-ı mülûkânedan nasb ve ta'yîn buyrulacak hey'et-ı udûlün esâmîsi vaz' ve teşhîr olunan hayvanât ve eşyânın muâyenesine bidâ' ve mübâşaret olunacağı ??? i'lân olunacaktır. Hey'et-i udûl a'zâsı bi'z-zât kendilerinin hayvanât ve eşyâsı bulunduğu sınıf veyâ kısımların emri-i muâyenesinde icrâ-i me'mûriyyet edemez. Hayvanât veyâ makine ashâbının esâmîsi hey'et-i udûle aslâ söylenmeyecektir. Hey'et-i udûlün vereceği karâr mazbata altına alınarak a'zâlarının kâffesi tarafından imzâ edilecek ve neşr ve i'lân olunacaktır. Madalya ve şehâdetnâme tevzî'i resmi vükelâ-i saltanat-ı seniyye hazır olduğu hâlde huzûr-ı şevket ??? câhib-i pâdişâhîde veyâhûd taraf-ı eşref mülûkânedan bi'l-vekâle sadr-ı a'zam hazretlerinin muvâcehesinde küçük üniforma iktisâ ve nişânlar ta'lîk olduğu hâlde bir sûret-i resmiyye ve mutantanada icrâ olunacak ve resm-i mezkûrun hîn-i icrâsında memleketin tezyîd-i servetiyle umûmun refâh ve saâdet hâlini müceb terakkiyât-ı nâfiâyı ve sergiye vaz' olunan hayvanlar hakkında ba'zı mülâhazât ve mütâlaâtı hâvî bir nutk îrâd kılınacaktır.

Müsâbakat ve mükâfât şerâiti nizamnâme-i mahsûs ile neşr ve i'lân olunacaktır.

Sergiye vaz' ve teşhîr olunacak hayvanât ve edevât vesâire için sergice istîfâ olunacağı birinci ve on birinci maddelerde gösterilen rüsûmdan mâadâ bi'l-cümle rüsûm ve tekâlîfden muâf tutulacaktır.

Kaynak: BOA.Y.MTV. 14/41.

2.6. Sergiye Vaz' ve Teşhîr Olunacak Hayvanâtın Tasnîfi ve Mensûb Oldukları Cins Göre Mükâfât ve Madalya ve Şehâdetnâme İ'tâsına Dâir Lâyihadır

Hayvanât-ı Zü'l-hâfir

(1)Cins-i Feres, (2) Ester, (3) Merkeb

I. Cins-i Feres

Birinci Kısım: Araba ve binek hayvanâtına mahsûs olub ber-vech-i âtî sunûfa taksîm edilmiştir;

I.Sınıf: Cinsiyetleri nazar-ı i'tibâra alınmaksızın taylar

Mertebe;

- 1) 1 ilâ 2 yaşına kadar
- 2) 2 ilâ 4 yaşına kadar

Beher mertebe için üçer mükâfât tahsîs olunmuştur;

- 1) Gümüş madalya
- 2) Bakır madalya
- 3) Mükâfât şehâdetnâmesi

II.Sınıf: Sinnlerine bakılmaksızın irtifâ'ları 1.48 den yukarı olan araba hayvanları

Mertebe;

- 1) Yerli ırklar ve melezleri
- 2) Ecnebî ırklar ve melezleri
- 3) Ecnebî ile yerli ırklarından hâsıl olan melezler

Beher mertebe için üçer mükâfât tahsîs olunmuştur;

- 1) Gümüş madalya
- 2) Bakır madalya
- 3) Mükâfât şehâdetnâmesi

III.Sınıf: Beş yaşından sekiz yaşına kadar olan binek atları

Mertebe	Hadd-i Asgar İrtifâ'
1-Her nev' araba ırkları	1.44
2-Kürd ırkları	1.44
3- Anadolu ırkı	1.44
4- Rumeli ırkı	1.39
5- Yerli melezleri	1.41

Beher mertebe için üçer mükâfât tahsîs olunmuşdur;

- 1) Altun madalya
- 2) Gümüş madalya
- 3) Bakır madalya

IV. Sınıf: Irkları nazar-ı i'tibâra alınmaksızın kısarak tay

Mertebe;

- 1) 1 ilâ 2 yaşına kadar
- 2) 2 ilâ 4 yaşına kadar

Beher mertebe için üçer mükâfât tahsîs olunmuşdur;

- 1) Gümüş madalya
- 2) Bakır madalya
- 3) Mükâfât şehâdetnâmesi

V. Sınıf: Sinn ve ırkları nazar-ı mütâlaaya alınmaksızın kısarak

Mertebe	Hadd-i Asgar İrtifâ'
1-Yerli ırkları	1.45
2-Yabancı ırkları	1.55

Beher mertebe için üçer mükâfât tahsîs olunmuşdur;

- 1) Gümüş madalya
- 2) Bakır madalya
- 3) Mükâfât şehâdetnâmesi

İkinci Kısım: Damızlık hayvanât

I. Sınıf: Sinnleri nazar-ı mütâlaaya alınmaksızın damızlık aygırlar

Mertebe	Mertebe-i Tâliye	Hadd-i Asgar İrtifâ'
1-Hâlis Arab	3	1.45
2-Suriye ırkı	3	1.45
3-Afrika ırkı		1.42
4-Kürd ırkı		1.42
5-Anadolu ırkı		1.42
6-Rumeli ırkı		1.39

1,2,3,4 mertebeler için üçer mükâfât tahsîs olunmuştur;

- 1) Bin guruşdan on bin guruşa kadar
- 2) Altun madalya
- 3) Gümüş madalya

Beher mertebe-i tâliye için dahî üçer mükâfât tahsîs olunmuştur;

- 1) Altun madalya
- 2) Gümüş madalya
- 3) Bakır madalya

5 ,6. mertebeler için üçer mükâfât tahsîs olunmuştur;

- 1) Gümüş madalya
- 2) Bakır madalya
- 3) Mükâfât şehâdetnâmesi

II. Sınıf: Sinnleri nazar-ı mütâlaaya alınmaksızın damızlık kısırak

Mertebe	Mertebe-i Tâliye	Hadd-i Asgar İrtifâ'
1-Hâlis Arab	3	1.45
2-Suriye ırkı	3	1.45
3-Afrika ırkı		1.42
4-Kürd ırkı		1.42
5-Anadolu ırkı		1.42
6-Rumeli ırkı		1.39 ilâ 1.41

1,2,3,4 mertebeler için üçer mükâfât tahsîs olunmuştur;

1) Bin guruşdan on bin guruşa kadar

2) Altun madalya

3) Gümüş madalya

Beher mertebe-i tâliye için dahî üçer mükâfât tahsîs olunmuşdur;

1) Altun madalya

2) Gümüş madalya

3) Bakır madalya

5 .6. mertebeler için üçer mükâfât tahsîs olunmuşdur;

1) Gümüş madalya

2) Bakır madalya

3) Mükâfât şehâdetnâmesi

Kaynak: BOA.Y.MTV. 14/41¹⁰⁷⁵

¹⁰⁷⁵ Nizamnamenin yalnız at cinsi ile ilgili kısmı alınmıştır. Diğer hayvan cinsleri alınmamıştır.

2.7. Numûne Olmak Üzere Dersaâdetde Küşâd Olunacak Hayvanât-ı Ehliyye ve Nâfiaya Mahsûs Panayır Hakkında Nizamnâme Lâyihasıdır

Birinci Madde; Hayvanât-ı ehliyye ve nâfiaya mahsûs olmak üzere Dersaâdetde senede iki def'a bir panayır küşâd olunacaktır.

İşbu panayırlar mevsim-i baharda târihinden.... târihine kadar, mevsim-i harîfde târihinden târihine kadar küşâd edilecektir.

Mezkûr panayırlar için Şişli civârında münâsib bir mahal tahsîs olunacaktır.

İkinci Madde; İşbu panayırlarda bi'l-cümle hayvanât-ı zü'l-hâfiriyye ile hayvanât-ı mücterre-i kebîre ve sagîre ve tuyûr-u ehliyye bey' ve fûrûht olunabilecektir.

Üçüncü Madde; İşbu panayırlara duhûle ve bey' ü şîrâ icrâsına herkes hürdür.

Mezkûr panayırlarda ânîfü'l-beyân ecnâsa mensûb olan hayvanâtı satmayı arzu eden kimseye işgâl edeceği mahalden edeceği isti'fâdeye mukâbil olmak üzere işbu nizamnâmeye merbût ta'rife mûcebince lâzım gelen resmi me'mûr-ı mahsûsuna te'diye ve i'tâyâ mecbûrdur. İşbu ta'rife panayırın müddet-i küşâdında panayır mahalinde umûmun nazargâhına vaz' ve ta'lîk olunacaktır.

İşbu resmden mâada ne panayıra getirilen hayvanâtın meydan-ı fûrûhta vaz'ı ve ne de bey' veyâhûd şîrâsı için hiçbir gûne resm ve tekâlîf verilmeyecektir.

Dördüncü Madde; İşbu panayırların müddet-i küşâdı zarfında bâlâda gösterilen ecnâsa mensûb hayvanât Dersaâdet ve bilâd-ı selâsede panayır mahalinden başka bir yerde mevki'-i müzâyedeye çıkarılmayacaktır. İşbu madde ahkâmına riâyet etmeyenlerden bir çâyrek beyaz mecidiyyeden on çâyrek beyaz mecidiyyeye kadar cezâ-i nakdî ahz olunacaktır.

Beşinci Madde; Dersaâdet Hayvanât-ı Ehliyye ve Nâfia Sergisinin idâresine me'mûr olan komisyon panayır mahalinde idâme-i nizâm ve intizâma ve ilel-i sâriyyeye mübtelâ olan hayvanâtı panayır mahaline sokmamağa me'mûrdur. Bu bâbda Ticâret Nezâret-i celîlesi komisyon ma'yyetinde lüzûmu olan baytarlar ile zâbıta me'mûrları bulundurmak vesâitini istihsâl edecektir.

Komisyon üçüncü maddede beyân olunan resmi ahz ve istîfâ edecek ve bu husûsdan hâsıl olacak vâridât panayır mahalinde hayvanlarını satılığa çıkaracak kimselerin isti'mâline mahsûs olmak üzere inşâ olunacak pazar yerleriyle ahur ve çeşmelerin mesârif-i inşâiyye ve idâresine hasr olunacaktır.

Ta'rife

Şişli Panayırı'nda hayvanât-ı ehliyye ve nâfiayı satılığa çıkaracak kimselerin te'diye edeceği resm hakkında ta'rifedir;

Birinci Madde; Satılığa çıkarılan hayvanâtdan beher gün için âtfdeki cedvelde gösterilen resm alınacaktır.

Hayvanın Nev'i	Üstü Açık Mahalde	Üstü Örtülü Mahalde
At		
Kısrak ile Birlikte Olan Tay		
Katır		
Merkeb		
İlâ Âhire		

İkinci Madde; Satılığa çıkarılan hayvan bütün gün durmasa bile bâlâda gösterilen resm tam olarak ahz ve istîfâ kılınacaktır.

Kaynak: BOA.Y.MTV. 14/41.

2.8. Taht-ı Himâye-i Seniyye-i Hazret-i Pâdişâhîde Bulunan Islâh-ı Nesl-i Feres Cem'iyetinin Nizamnâmesidir

Madde 1; Cem'iyetin ünvânı ' Islâh-ı Nesl-i Feres Cem'iyeti' dir.

Madde 2; Cem'iyetin maksad-ı te'sîsi hükûmetin müzâheretiyle nesl-i feresin ıslâh ve teksîri, ordu-i Osmânî ve zürûrât'ın muhtâc olduğu hayvanât ile bi'l-cümle binek ve koşum hayvanâtının dâhilden tedârîki esbâbının tedkîk ve te'mîni için bir esâs teşkîl etmek üzere at yarışları ve müsâbaka ve istifâ ve meşher vesâir vesâit ile iyi cins ana ve babalar yetiştirmek, aynı zamânda Osmanlılık ile tev'em olan cündîlik ve silahşörlük hissini millet arasında inkişâfına da hizmet etmektedir.

Cem'iyetin bu makâsidini te'mîn için ayrıca binici, nişâncı ve avcı şubelerini muhtevî olmak üzere Dersâdet'de bir Sipâhî Ocağı te'sîs olunacaktır. Cem'iyete intisâb edenlerin ocağa da a'zâ olması mecbûrdur.

Madde 3; Cem'iyetin merkez-i ictimâ'ı işbu Sipahî Ocağıdır.

Madde 4; Cem'iyete merbût ve aynı nizâmnâmeğe tâbi' olmak ve cem'iyetin makâsid ve âmâlî dâiresinde sarf-ı mesâ'î eylemek üzere vilâyâtın lüzûm görülecek mahallerinde dahî şubeler te'sîs olunabilecektir.

Madde 5; Cem'iyetin üç sınıf a'zâsı vardır; a'zâ-i mufahhama, a'zâ-i tabî'iyye, a'zâ-i dâime.

A'zâ-i mufahhama şehzâdegân hazerâtından arzû buyuranlara mahsûs a'zâlıktır. A'zâ-i tabî'iyye, cem'iyetin müzâheretine muhtâc olduğu Harbiyye, Dâhiliyye ve Zirâat nâzırlarıdır. Umûm topçu ve süvârî müfettiş-i umûmîleri, remont müfettişi ve Zirâat Nezâreti Baytar Müdür-i Umûmîsi, İstanbul vâlîsi, şehremîni ve şube küşâd olunan mahallerde rüesâ-i mülkiyye ve askeriyye ve belediyye, baytar müfettişleri vazîfe-i resmiyyeleri i'tibârıyla a'zâ-i tabî'iyye hakkını hâizdir.

A'zâ-i dâime, Sipâhî Ocağı Nizâmnâmesinde beyân olunan şerâit dâiresinde intihâb olunan zevâtdır.

_ Cem'iyetin Teşkilât-ı Dâhiliyyesi _

Madde 6; Islâh-ı Nesl-i Feres Cem'iyeti hey'et-i âtiyeden mürekkebdir;

1. Hey'et-i Umûmiyye

2. Hey'et-i İdâre

Hey'et-i Umûmiyye

Madde 7; Hey'et-i Umûmiyye cem'iyetin a'zâ-i umûmiyyesinden mürekkebdir. Her sene bir def'a olmak üzere kânûn-ı evvelin ilk nısfı zarfında hey'et idârece ta'yîn olunacak günde merkezde ictimâ' eder. Hey'et-i Umûmiyye, Hey'et-i İdârece lüzûm görüldüğü takdîrde fevka'l-âde olarak ictimâ'a da'vet edilebilir. Hey'et-i Umûmiyyenin küşâdını müteâkib üç sene müddetle re'îs-i evvel, bir sene müddetle re'îs-i sâni ve Hey'et-i İdârenin dokuz a'zâsı intihâb olunur. Re'îs, re'îs-i sâni teşkîl olunacak Hey'et-i İdârenin de re'îs, re'îs-i sâni'si olub icâbında Hey'et-i İdâre a'zâsından birini tevkîl edebilir. Hey'et-i Umûmiyyede a'zânın nısfından bir fazlası mevcûd olmadıkça müzâkerâta ibtidâr olunamaz. Tahrîren vukû' bulacak da'vet üzerine ekseriyet-i matlûbe hâsıl olamaz ise ikinci def'asında mevcûd a'zâ ile mukarrerât ittihâzı mücâzıdır. Hey'etin mukarrerâtı ekseriyet-i ârâ ile ittihâ ve re'ylerde tesâvî vukû'unda re'îsin bulunduğu taraf tercih olunur.

Madde 8; Hey'et-i Umûmiyyede müzâkere olunacak husûsât ber-veh-i âtidir;

- 1.Nizâmname ahkâmında icrâsına lüzûm görülecek ta'dîlât,
- 2.Sene-i sâbıka hesâbının tedkîk ve tasdîki,
- 3.Sene-i âtiye bûdcesinin tasdîki,
4. Hey'et-i İdârenin intihâbı,
- 5.A'zâ tarafından dermiyan olunacak teklîfât.

(Teklîfât-ı mebhûseyi hâvî takrîrler Hey'et-i Umûmiyyenin in'ikâdından lâ-ekall on beş gün evvel tevdi' edilmek lâzımdır.)

Hey'et-i İdâre

Madde 9; Hey'et-i İdâre lâ-ekall ayda bir def'a ictimâ' eder. Re'îs veyâ re'îs vekîli tarafından vukû' bulacak teklîf ve da'vet üzerine Hey'et-i İdâre eyyâm-ı muayyene hâricinde de ictimâ' edebilir. A'zânın nısfından bir fazlası hazır olmadıkça müzâkerâta ibtidâr olunamaz. Hey'et-i İdâre karârları ekseriyet-i ârâ ile ittihâz olunur. Tesâvî-i ârâ vukû'unda re'îsin re'yi iki add olunur. Tahrîren vukû' bulacak da'vet üzerine ekseriyet-i matlûbe hâsı olamaz ise ikinci def'asında beş a'zâ ile mukarrerât ittihâzı mücâzıdır.

Hey'et-i İdâre, umûr-ı hesâbiyyeye nezâret vazîfesini îfâ etmek üzere a'zâsı miyânından birini bir sene müddetle intihâb eyler.

Re'îs devâir ve mehâkim ve efrâda karşı cem'iyetin vekîl ve murahhası olub tanzîm ve teâtî olunacak mukâvelât ve mekâtîb ve evrâk-ı sâireye cem'iyet nâmına vaz'-ı imzâ eder.

Madde 10; Mevâd-ı âtiye Hey'et-i İdârenin vezâifi cümlesindedir;

- 1.Nizâmnâme mücebince Hey'et-i Umûmiyyece ittihâz olunacak mukarrerâtı ve mesâlih-i cem'iyeti sûret-i umûmiyyede tezekkür ve icrâ etmek,
- 2.Cem'iyete âid emvâli idâre eylemek,
- 3.Muvâzene-i hesâbiyye ve bûdce lâyhâsını tanzîm ve bunları cem'iyetin hâl-i mâlisi hakkında kaleme alınacak mütâlaanâme ile birlikde Hey'et-i Umûmiyyeye takdîm etmek,
- 4.Islâh-ı Nesl-i Feres ve cündîlik ve silahşörlükiçin her dürlü teşebbüsât ve icrââtda bulunmak,
- 5.Sipâhî Ocağı ta'lîmâtname-i dâhilîsini tanzîm ve Ocağa nezâret etmek,
- 6.Ocağa müteallik umûr ve hidemât-ı muhtelif için komisyonlar teşkîl ve hakem hey'eti ta'yîn ile bunlara mevdû vezâif ve muâmelâtın hüsn-i temşiyetine nezâret ve lede'l-îcâb a'zâ-i cem'iyetden tensîb edeceği zevâtı bu misüllü husûsâtda istihdâm ve Ocağın idâresi için muvazzaf me'mûrîn müstahdemîni ta'yîn etmek.

Madde 11; Hey'et-i İdâre ta'dâd olunan vezâifi hüsn-i îfâ için a'zâ-i dâimedan tensîb ettiği zevâtı da'vet ile istişâreye me'zûndur.

Kaynak: Islah-ı Nesli Feres Cemiyeti Nizamnamesi

2.9. Sipâhî Ocağı Nizâmnâme-i Dâhilîsi

2 Hazîrân 332 târihinde Hey'et-i Umûmiyye tarafından akd olunan ictmâ'-ı umûmîde taht-ı karâra alınan dâhilî nizâmnâmesidir;

1-Dersa'âdetde Sipâhî Ocağı nâmı altında bir mahfil teşkîl olunmuşdur.

2-Ocak a'zâ-i mufahhama, a'zâ-i tabî'yye, a'zâ-i dâimededen mürekkeb ve a'zânın adedi gayr-ı mahdûddur.

3-Ocağa kabûl olunmak için iki dâimî a'zâ tarafından teklîf ve takdîm olunmak lâzımdır. Bu bâbda vâki' olacak teklîfler husûsî bir deftere kayd ve nâmzedi takdîm eden a'zâ tarafından imzâ ve nâmzedler ile bunları takdîm eden zevâtın isimleri keyfiyetin re'ye vaz'ını ta'kîb eden hafta zarfında Ocağın salonlarına ta'lîk olunur.

4-A'zâlîğe kabûl için keyfiyetin re'ye vaz' olunması lâzımdır. Yalnız a'zâ-i dâime re'y vermek hakkını hâizdir. Dâimî a'zâlîğe kabûl olunacak bir nâmzed hakkında lâ-ekall yirmi bir re'y i'tâsî şartdır. Ârâ mecmû'unun yedide birinin muhâlif olmasınınâmzedin kabûlünü te'hîre kifâyet eder.

5-Re'yer hafî olarak verilir. Her nâmzedin re'y pusulaları için ayrı bir sanduk tahsîsi lâzım gelir. A'zâ-i dâime bir hafta zarfında re'yerini i'tâ ederler. Müddet-i mezkûrenin inkızâsında sanduk açılır. Ancak ârânın mikdârı henüz gayr-ı kâfi ise müddet daha yirmi dört sâat temdîd olunur. Sanduğun açılması ve ârânın tasnîfi Hey'et-i İdâre a'zâsından üç zât tarafından icrâ olunur. Nâmzedleri takdîm eden iki a'zâ sanduğun açılmasında ve ârânın tasnîfinde hazır bulunamazlar. Bir sandukda i'tâ-i re'y edenlerin adedinden fazla yâhûd noksân re'y zuhûr ederse kâffe-i ârâ mefsûhdur. Bu hâlde nâmzedi takdîm eden iki a'zânın talebi üzerine tekrar i'tâ-i re'ye mübâşeret olunur. Ârânın netîcesi ber vech-i âtî üç tarzda i'lân edilir; (1) Nâmzed kabûl olunmuşdur, (2)İntihân mefsûhdur, (3)Nâmzedin kabûlü te'hîr olunmuşdur. Kabûlü te'hîr olunan bir nâmzed Ocağın gelecek sene-i idâriyyesinin bidâyetinde tekrâr teklîf olunabilir.

6-Ocağın sene-i idâriyyesi 1 Martda ibtidâr eylerve âidât-ı seneviyyenin dahî târih-i mezkûrda tesviyesi lâzım gelir. A'zâ bedel-i dhûl olarak beş lira ve senevî on iki lira te'diye etmekle mükellefdir. Ocağın dâimî a'zâlîğine kabûl olunan her nâmzed dühûl bedelini hemân, bir senelik iştirâk bedelini de üç taksîtte te'diye etmeğe mecbûdur. Binici, avcı ve nişâncı şu'beleri için ayrıca ücret verilmez. Muvazzaf ümerâ ve zâbitân hey'etce a'zâ-i dâime miyânınadâhil olmak istedikleri takdîrde nısf ücret tesviye ederler. Sene-i idâriyye zarfında dâimî a'zâlîğe kabûl olunanlar dahî duhûlbedeliyle işlemiş iştirâk taksîtlerini tamâm olarak te'diye etmekle mükellefdirler. Nâmzedi takdîm eden iki a'zâ Mûmâ ileyhın duhûl bedeli ile ilk senelik iştirâk bedelinin te'diyesinden mes'ûldürler.

7-Ocağa iştirâk etmemek hakkındaki karârını 1 Mart târihine kadar tahrîren Ocak Hey'et-i İdâresine telîğ etmeyen her dâimî a'zâ yeni senenin iştirâk bedeli taksîtini te'diye etmeğe mecbûrdur. 1 Mart târihine kadar iştirâk taksîtlerini te'diye etmemiş olan dâimî a'zâ ile târih-i kabûllerinden i'tibâren üç ay sonra duhûl ve iştirâk bedellerini tesviye edemeyen a'zâ-i cedîde müsta'fi addolunur. Hey'et-i İdâre 1 Martta senevî bedel-i iştirâklarını tesviye etmemiş olan a'zâyâ keyfiyyeti ihtâr eyler. 15 Martta bedel-i mezkûru tediye etmemiş olan a'zânın esâmîsini mübeyyinliste Ocak büyük salonuna ta'lîk olunur ve Mart nihâyetinde müsta'fi addolunurlar.

8-Dersâdetde bulunan süferâ-i ecnebiyye, vükelâ ve ordu kumândânları taraflarından vâki' olacak sâde bir taleb üzerine a'zâlığa kabûl olunurlar. Sefârethâne me'mûrîni vesâir mu'teberân-ı ecânib diğeri a'zâ gibi kabûl edilirler.

9-Yalnız muvakkaten Dersâdetde bulunan ecânib dahî dâimî a'zâdan iki zâtın Hey'et-i İdâreye karşı vâki' olacak talepleri üzerine bir ay müddetle ve muvakkat a'zâ sıfatıyla Ocağa kabûl olunabilirler. Müddet-i mezkûre münkazî oldukda taraflarından vukû' bulacak taleb üzerine Hey'et-i İdâre tarafından temdîd olunabilir. A'zâ-i muvakkate umûmî intihâba tâbi' değildir. Bunların kabûl yâhûd adem-i kabûlü ve müddetlerinin temdîdi husûslarına Hey'et-i İdâre re'y-i hafî ve ekseriyyet-i ârâ ile karâr verir.

10-Dersâdetde pek az müddet kalacak olan ecânibe dâimî a'zâdan iki zât tarafından Hey'et-i İdâreye karşı vâki' olacak taleb üzerine Ocağa bilâ-bedel dâhil olmaları için birer kart verilebilir. Bu kartların hâmillerinin ism ve şöhrat ve mahal-i ikâmetleri ve kendilerini takdîm eden a'zâ-i dâimenin isimleriyle kartların târih-i i'tâsı husûsu bir deftere kayd olunacaktır. Sâlifü'z-zikr kartların müddeti on beş günü tecâvüz edemez. Duhûliyye kartları makbûl olmak için Hey'et-i İdâre a'zâsından birinin imzâsını hâmil olmalıdır.

11-Ocak a'zâsından olmayıb bir duhûliyye kartı da hâmil bulunmayanlar hiçbir vechile Ocağın salonlarına giremezler.

12-Ocağın husûsât-ı idâresi Meclis-i Umûmî tarafından re'y-i hafî ile ve ekseriyyet-i ârâ ile dâimî a'zâ miyânından intihâb olunan bir hey'et-i idâreye mevdû'dur. Hey'et-i İdâre aynı zamânda Islâh-ı Nesl-i Feres Cem'iyyetinin dahî Hey'et-i İdâresi olub cem'iyyet-i mezkûre nizâm-nâmesindeki vezâifî dahî îfâ eder. Hey'et-i İdâre bir re'îs ile bir re'îs-i sâni ve dokuz a'zâdan mürekkebdir. Re'îs üç senelik müddet için intihâb olunur. Müddet-i mezkûrenin inkizâsında tekrâr intihâb olunabilirler. Re'îs-i sâni ile dokuz a'zâdan her senebeşi münâvebe tarîkiyle yâhûd kur'a keşîdesi sûretiyle Hey'et-i İdâreden infikâk ederler. A'zâ-i mezkûre dahî tekrâr intihâb olunabilmek hakkını hâizdirler. Hey'et-i İdâre kendi ârâsından bir sanduk emîni (veznedar) ve bir kâtib intihâb eyler. Hey'et-i İdâre a'zâsından isti'fâ veyâ gaybûbet edenler olursa bunlara re'îs ve re'îs-i sâni müstesnâ olmak üzere gelecek ictimâ'-ı umûmîye kadar birer

vekîl ta'yîn etmek hakkı Hey'et-i İdâreye âiddir. Hey'et-i İdâre her ayda lâ-ekall bir ictimâ' akd edecek ve bundan başka re'îsin yâhûd (müşârü'n-ileyhin gaybûbetinde) re'îs-i sâînînin göstereceği lüzûm üzerine fevka'l-âde sûretde ictimâ' edecektir. İctimâ'da mevz'u-bahs olacak mevâd tanzîm olunacak da'vetnâmede mûnderic bulunacaktır. Hey'et-i İdâreden beş a'zânın ictimâ'da hazır bulunması kâfidir.

13-Hey'et-i İdârenin mukarrerâtı ekseriyyet-i ârâ ile ittihâz olunur. Tesâvî-i ârâ husûlünde re'îsin bulunduğu taraf tercîh olunur. Hey'et-i İdâre a'zâsından biri tarafından talep edildiği takdîrde re'y-i hafîye dahî mürâcaat olunur.

14-Hey'et-i İdâre Ocağın umûr-ı idâresine me'mûr olduğu gibi husûsî nizâmnâme-i dâhilîleri tanzîm ve muhâfaza-i intizâm için mûnâsib göreceği kâffe-i tedâbiri ittihâz eyler.

15-Umûmî ictimâ'lar âdî ve fevka'l-âde olmak üzere iki kısma tefrîk edilir. A'zâ-i mezkûre lâ-ekall bir hafta evvel hânelerine mektûb gönderilmek sûretiyle ve Ocağın salonlarına ta'lik edilecek i'lânlar vâsıtasıyla ictimâ'-ı umûmîye da'vet olunurlar. Ancak Hey'et-i İdâre müsta'ciliyyet mevcûd olduğu takdîrde bâlâda mezkûr bir haftalık müddeti tenkîs etmek salâhiyyetini hâizdir. Fakat işbu müddet-bu takdîrde dahî- lâ-ekall üç günden ibâret olacaktır.

16-Âdî ve fevka'l-âde ictimâ'-ı umûmîlerin rûz-nâme-i müzâkerâtına dâhil olan muhtelif teklîfler da'vetnâmeler mûnderic bulunmalıdır. Rûz-nâme-i müzâkerât Hey'et-i İdâre tarafından tertîb olunur.

17-Şubât nihâyetinde hitâma eren Ocağın devre-i hesâbiyye zarfindaki vaz'ıyyet-i mâliyye ve idâresi hakkında Hey'et-i İdârenin tanzîm edeceği raporun kırâatini istimâ' eylemek üzere her sene kânûn-ı evvelin ilk nisfi zarfında bir ictimâ'-ı umûmî akd olunacaktır. a'zâdan arzû edenlerin ahzma'lûmât eylemelerini teshîl için vâridât ve mesârifât bilançosu ile bir kâr ve zarar hesâbı usûlü dâiresinde tanzîm olunarak lâ-ekall sekiz gün evvel kaleme tevdi' edilecektir.

18-Senevî ictimâ'-ı umûmîlere re'îs, müşârü'n-ileyhin gaybûbeti hâlinde re'îs-i sâînî riyâset eder. Gerek re'îs, gerek re'îs-i sâînî ictimâ'da hâzır bulunmayacak olurlarsa hey'et kendi ârâsından Meclis-i Umûmîye muvakkat bir re'îs intihâb eyleyecektir.

19-Hey'et-i İdârenin lüzûm göstermesi üzerine ve a'zâdan yirmi beş zât tarafından Hey'et-i İdâreye karşı tahrîren ve esbâb dermeyân olunmak sûretiyle vâki' olacak talebe binâen Meclis-i Umûmî fevka'l-âde sûretde ictimâ'a da'vet olunur. Yevm-i ictimâ'ı Hey'et-i İdâre ta'yîn eyler.

20-Meclis-i Umûmînin fevka'l-âde ictimâ'ları mu'teber olabilmek için a'zâ mikdârının sülûsânı hâzır bulunmak şarttır. Hâzırûnun mikdârı bu mertebeye vâsıl olamadığı takdîrde ictimâ'-ı umûmî on beş gün sonraya ve eğer müsta'cilen da'vet vâki' olmuş ise üç gün sonraya

ta'lik olunur. Bu münâsebetle dâimî a'zâ tekrâr da'vet olunacağı gibi keyfiyyet Ocağın salonlarına ta'lik olunacak varakalarla dahî i'lân olunur. İlkinci ictimâ' hâzırûnun adedi her ne olursa olsun mu'teber add olunacaktır. Âdî ve fevka'l-âde ictimâ'-ı umûmîlerde ittihâz olunan kâffe-i mukarrerâta umûm a'zâ ittibâ' etmeğe mecbûrdur.

21-İctimâ'-ı umûmîlerde kâffe-i mukarrerât ekseriyet-i ârâ ile mevcûd a'zânın sülûsü tarafından talep vâki' olduğu takdîrde- re'y-i hafî ile ittihâz olunur. Re'yler şahsa münhasırdır. Meclis-i Umûmîye bir vekîl göndermek hakkını hiç kimse hâiz değildir.

22-A'zâdan biri nizâmnâmeğe, nâmûs ve haysiyyete ve âdâb-ı umûmiyyeye mugâyir harekâta yâhûd Ocağın intizâm ve âsâyiş-i dâhilîsini ihlâl edecek ahvâle tasaddî ederse Hey'et-i İdâre ya doğrudan doğruya yâhûd beş dâimî a'zâ tarafından vâki' olacak talep üzerine mûmâ ileyhî terkîn-i kaydı lâzım gelib gelmeyeceği hakkında müzâkerâtda bulunmak üzere yine a'zâ-i dâime miyânından kur'a ile on iki muâvin a'zâ intihâb eyler. On yedi a'zânın hâzır bulunması mezkûr ictimâ'-ı husûsînin mu'teber olması için kâfidir. Mukarrerât müstenkifler nazar-ı i'tibâra alınmayarak i'tâ olunan ârânın sülûsân-ı ekseriyyetiyle ittihâz olunur. İşbu ictimâ'da re'y-i hafî usûlü cârîdir. Re'y vermeyenler müstenkif add olunacaktır. Hey'et-i İdâre karârını âid olduğu a'zâya basît bir ihtâr sûretinde teblîğ eyler. Ocakdan ihrâc olunan a'zânın bi'l-âhire tekrâr a'zâlığa kabûlü gayr-ı câizdir.

23-Ocakda her nev' kumâr memnû'dur.

24-Me'kûlât ve meşrûbât vesâire esmânı her ay nihâyetinde tesviye olunacaktır.

25-A'zâdan hiçbirisi Ocağa âid her nev' eşyâ, gazete, risâle ve kitâbları hârice çıkaramaz.

26-Bi'l-umûm a'zâ nizâmnâmeğe ittibâ' etmeğe mecbûr ve bunun tamâmî-i tatbîkine Hey'et-i İdâre me'mûrdur.

Her a'zâ kendisine Hey'et-i İdâre nâmına a'zâsından biri tarafından vâki' olacak ihbârâtı nazar-ı i'tibâra almağa mecbûrdur.

27-İşbu nizâmnâmenin esnâ-i tefsîrinde ihtilâfât zuhûr etdiği takdîrde hakemlik Hey'et-i İdâre tarafından îfâ olunacaktır.

Kaynak: Islah-ı Nesli Feres Cemiyeti Nizamnamesi

3.1. Kağıdhâne Hâra-i Hümâyûnu İçin Ta'limât

Birinci Madde; Kağıdhâne Hâra-i hümâyûnu esâsen Arab hayvanlarının cinsini ıslâh ve muhâfaza etmek ve hâlis damızlıkları teksîr ile vilâyât-ı şâhânedede te'sîs olunacak husûsî hâralara muâvenet etmek maksadıyla küşâd olunmuştur.

İkinci Madde; Hâra-i hümâyûnun bir şûbesi de hâlis Arab döl damızlıklarıyla ecnebî hâlis döl kısraklarını birleştirecek ecnebî hayvanlarının dahî cinsini muhâfaza ve bu sûretle de memâlik-i şâhânenin her cihetinde küşadı emr ve fermân buyrulacak at sergilerini teshîl eylemektir.

Üçüncü Madde; Kağıdhâne Hâra-i hümâyûnu cins-i evvel ve cins-i sâni i'tibârıyla iki şûbeye münkasim olub bunlardan cins-i evvel Çağlayan tavîlelerine, cins-i sâni de İmrahûr tavîlelerine rabt olunmuştur.

Dördüncü Madde; Hâra-i hümâyûn kısraklarıyla birleştirilen damızlık atlar şevket-meâb efendimiz hazretlerinin İstabl-ı Âmireleri mevcûdunun bu işe en ziyâde lâayık olan hâlis cins Arab atlarından intihâb olunur.

Beşinci Madde; İkinci şûbeye, ya'ni cins-i sâni kısraklarına Arab atları verildiği gibi ba'zen de tecrübe nev'inden olmak üzere ecnebî damızlıklarına yerli kısraklar verilir.

Altıncı Madde; Harayı hümâyûnda alyans at dudan (alliance en dedans yani doğrudan doğruya çiftleştirmek usulündne ziyade seleksiyon naturel selection naturelle ve bazen de seleksiyon artifisyel selection artificielle usullerince birleştirip döl almak usullerine riayet olunacaktır

Yedinci Madde; Bi'n-nisbe küçük Arab kısraklarına yüksek ecnebî damızlıkları vermekle hiçbir netîce-i hasene hâsil olamayıp fennen de bu usûlün redd olunduğuna binâen o yolda döl almak usûlünden sarf-ı nazar olunmuştur.

Sekizinci Madde; Pek hâlis ecnebî kısraklarına her ikisi de cins-i evvele mensûb olmak şartıyla pek hâlis Arab damızlıkları verilecektir.

Dokuzuncu Madde; Hâra-i hümâyûn kısraklarına at vermek zamânı efrencî Nîsân'ın birinci gününden i'tibâren başlayıp Hazîrân on beşine dek devâm eder.

Onuncu Madde; Kısraklarla atları birleştirmek zamânı çayır mevsimine tesâdüf etdiğinden kısrakların vaz'-ı hamlleri dahî bu mevsimde vukû' bulacağı cihetle sütlerinin tezâyüd ile berâber taylarının yeşil giyâh ekele etmeleri büyümelerine de yardım ederse de eskiden olduğu gibi ale's-seviyye hayvanlara çayır vermek usûlünden sarf-ı nazarla yalnız taylı kısraklara ve baytarların ta'yîn edeceği vech ile muhtâc olan ba'zı hayvanlara bir müddet yeşil ot verilecektir.

On Birinci Madde; Vaz'-ı haml eden kısraklara sabah ve akşam ve üç gün kadar dakik ile i'mâl olunmuş ılık? çorba i'tâ olunur.

On İkinci Madde; Üzerleri çul ile örtülerek şiddet-i bürûdetden muhâfaza olunur.

On Üçüncü Madde; Kısrakların taylorı on beş günlük olduktan sonra çayıra çıkarılıp bir müddet gezdirildikten sonra yine bölmelerine rabt olunur.

On Dördüncü Madde; Taylar bir aylık olduktan sonra ana sütlerinden başka yardırılmış alef ve havuc i'tâ olunur.

On Beşinci Madde; Taylar büyüdükçe peyderpey yemleri tezyîd etdirilir. Altı aylık olduklarında sütden kesilir, o vakit yem ta'yînâtlarına giyâh da ilâve olunur.

On Altıncı Madde; Altı aylık taylar iki yaşını ikmâl edinceye kadar çayırların kendilerine âid bölmelerinde hâl-i serbestide bulunurlar.

On Yedinci Madde; Genç tayların günde birkaç sâat hareket etdirilmesi için hayvan üzerinde her bölmede birer koşdurucu bulundurulur. İşbu koşdurucular hayvan üzerinde ve ellerinde şaklayıcı kamçılarla her tarafa koşarlar.

On Sekizinci Madde; Taylar büyüdükleri zaman ürkek olmamak için tavîleler derûnunda davul gibi bir şey ile şamataya alışdırılacağı gibi kendilerine her sınıfa tahsîs olunan çayır bölmelerinin bir cihetine tahtadan köprü gibi bir geçit yapıp her iki başına da birkaç renkten müteşekkil bez parçaları vaz' olunur.

On Dokuzuncu Madde; Tayların hem hâl-i serbestide bulunub tazyîk olunmaksızın ârıza-i zemîne kesb-i ülfet etmeleri ve hem de bedenlerince lâyıkıyla büyümeleri için elzem olan riyâzâta ilâveten çayır bölmelerinin ortalarına bazı çit hendekleri vaz' olunur.

Yirminci Madde; İki yaşını ikmâl eden erkek ve dişi taylar tefrîk olunub her sınıf kendine tahsîs olunan parmaklık ile bölünmüş çayırlara salınır.

Yirmi Birinci Madde; Tavlalara rabt olunan iki yaşındaki tayların başlık ve gem ile kesb-i ülfet eylemeleri için bir sâat sabah ve bir sâat akşam üzeri başlarında başlık ve ağızlarında kantarmalar bırakılır.

Yirmi İkinci Madde; İki yaşındaki taylar müdevver-i menajer içinde tedricen ta'lîme başlarlar. Ve bu ta'lîm ile beraber çayırlarda evvelâ âdetâ ve peyderpey sür'atli ve dörtnal idman olunur üç yaşına vâsıl oldukda müsâbakalarına mübâşeret olunur.

Yirmi Üçüncü Madde; Hâra-i hümâyûn hayvanlarının kâffesi yaş ve sınıflarına göre bölmelerde veya manejde veyâhûd müsâbaka mahallerinde husûsî programları teferru'âtı mücebince idman olunur.

Yirmi Dördüncü Madde; Beş yaşını ikmâl eden kısraklar aygırlara verilir.

Yirmi Beşinci Madde; Aygıra verilen kısraak derhâl istudbuk (stud book) usûlünce tertîb olunan defter-i mahsûsuna ismiyle kaydolunur ve damızlığın ismi de derc edilir.

Yirmi Altıncı Madde; Kısraak doğurduktan altı hafta sonra yavrusuna da isim verilir fakat tayın isminin ilk harfi anasının isminin ilk harfinin aynı olmak şarttır.

Yirmi Yedinci Madde; Müsâbakalarda en ileri giden hayvanlar tefrîk olunur. Lâkin henüz dört yaşına vâsıl olmayan tayların idman ve müsâbakalarında tevsesü'lerine halel gelmemek maksadıyla işbu idmanın pek ileri götürülmemesi nazar-ı dikkatden dûn edilmemek muktezîdir.

Yirmi Sekizinci Madde; Müsâbaka idmanının hitâmında hayvanların beyinlerinde vukû' bulacak husûsî ve müteaddid yarışlardan sonra bir sene zarfında en ileri giden at veyâ kısraklar birinci sınıfı teşkîl ederek bunlardan at olanlara en iyi kısraklar, kısraak olanlara da en iyi atlar verilir.

Yirmi Dokuzuncu Madde; Her sene gerek Dersa'âdetde gerek vilâyat-ı şâhânedede küşâdı geçenlerde emr ve fermân-ı hilâfetpenâhî iktizâsından olan konkur hipik (concours hippique) yâni müsâbakalı at sergilerine her türlü hayvan göndererek işbu sergilerin teksîr ve terakkîsini ve erbâb-ı mürâcaatın mukteziyyât-ı fenniyyeye ta'alluk eden maksadlarını hâra-i hümâyûn husûle getirebilecektir.

Otuzuncu Madde; Hidemât-ı dâhiliyyenin mihver-i lâyıkında cereyânına mütemâdiyen dikkat ve nezâret eylemek ve yirmi dört saatde bir tebdîl olunmak üzere nöbetci zâbitler bulundurulur.

Otuz Birinci Madde; Bir vukû'ât zuhûrunda hâra-i hümâyûn nâzırı vâsıtasıyla Istabl-ı Âmire müdürîyetine ma'lûmât verilir.

Otuz İkinci Madde; Bi'l-cümle ta'lîmât ve programların tagyîr ve tebdîli irâde-i pâdişâhî istihsâliyle imrahûr paşa tarafından icrâ olunur.

Otuz Üçüncü Madde; Hâra-i hümâyûn mevcûdâtının hâlis Arab kısraakları adedi 69, damızlıkların adedi her sene 30'a bâliğ olup bunlar Istabl-ı Âmire Arab atlarının en güzellerinden intihâb olunur. Islah olunmuş at ve kısraakların adedi 18, hâlis erkek tayların adedi 46, hâlis dişî tayların adedi 57, hâlis İngiliz kısraaklarının adedi 2, Norman hayvanlarının adedi 17, Macar hayvanlarının adedi 26, Rus hayvanlarının adedi 9, hâra-i hümâyûnun umûm mevcûdu 500'ü mütecâvizdir.

Otuz Dördüncü Madde; Aygır ve kısraaklar başka başka mahallerde ve birbirini hissetmeyecek kadar uzak tavîlelerde bulundurulur.

Otuz Beşinci Madde; Kısır olan kısrakları talebe getürmek için buldukları mahale muvakkaten mûnis bir aygır rabt olunarak kısraklar taleb hâline irca' ettirildikten sonra intihab olunan aygırlar ile birleştirilir.

Otuz Altıncı Madde; Kısrakların buldukları hâle nazaran tavîleler dahî tefrîk olunur. Şöyle ki; gebe kısraklar ayrıca bölmeli mahallerde, yani box(boxe) derûnunda hâl-i serbestide ve husûsiyle ayakları büsbütün serbest bir hâlde bulundurulur.

Otuz Yedinci Madde; Kısır kısraklar tefrîk olunub ayrı mahalde bulundurulur.

Otuz Sekizinci Madde; Dişi ve erkek taylar sinnleri nisbetinde bulunan taylar tavîlesine rabt olunur.

Otuz Dokuzuncu Madde; Hastalar ve sârî hastalıklı hayvanât tahsîs olunan hastahâneye rabt olunur.

Kırkıncı Madde; Her haftanın pencşenbe günü bir haftalık vukû'ât bâ-rapor imrahûr paşaya verilecektir.

Kırk Birinci Madde; Bâlâda ta'yîn olunan mevâdın bilâ noksân icrâsına hâra-i hümâyûn nâzırı sa'y ve ikdâm edecektir.

fi 25 Mayıs sene 308

Emîr-i Ahûr-ı Hazret-i Pâdişâhî İzzet

Kaynak: BOA.Y.PRK.SGE. 4/69.

EK 3-TABLolar

Ek Tablo 1. Adapazarı'na Sevk Olunan Miri Aygırlar ile Miri ve Yerli Hergele Kısraklarının 1894 (H.1310) Yılında Dünyaya Gelen Yavrularının Eşkal Defteri Bilgileri

Sıra No.	Cinsiyet	Don ve Cins	Dış Görünüş	Doğum Tarihi	Damızlığın Verildiği Yetiştirici
1	Dişi	Kır kestanedoru Macar	Nişanesiz	23 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri doru kısrığın yavrusudur.
2	Dişi	Al-Macar	Nişanesiz	27 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri al kısrığın yavrusudur.
3	Dişi	Kır doru-Macar	Alın cüzi beyaz	23 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri açık doru kısrığın yavrusudur.
4	Dişi	Doru-Macar	Nişanesiz	13 Ağustos 1893	Çerkez ileri gelenlerinden Tataristan Bey'e verilmiş olan miri bakla kır kısrığın yavrusudur.
5	Dişi	Doru-Macar	Nişanesiz	2 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri yağız kısrığın yavrusudur.
6	Dişi	Açık doru-Yerli	Nişanesiz	23 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri demirkır kısrığın yavrusudur.
7	Erkek	Doru-Yerli	Alın cüzi beyaz	1 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri kır kısrığın yavrusudur.
8	Erkek	Doru-Yerli	Nişanesiz	25 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri kır kısrığın yavrusudur.
9	Dişi	Doru-Yerli	Arka sol ayağı cüzi beyaz	1 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri kır kısrığın yavrusudur.
10	Erkek	Doru-Yerli	Nişanesiz	2 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri demirkır kısrığın yavrusudur.
11	Erkek	Doru-Yerli	Burun üstü beyaz	13 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri kır kısrığın yavrusudur.
12	Dişi	Kestane doru-Yerli	Nişanesiz	25 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri doru kısrığın yavrusudur.
13	Erkek	Kır kestane doru-Yerli	Alın kar topu	12 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri bakla kır kısrığın yavrusudur.
14	Dişi	Doru-Yerli	Alın kar topu	4 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri demirkır kısrığın yavrusudur.

Sıra No.	Cinsiyet	Don ve Cins	Dış Görünüş	Doğum Tarihi	Damızlığın Verildiği Yetiştirici
15	Dişi	Doru-Yerli	Nişanesiz	1 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri yağız kısrağın yavrusudur.
16	Dişi	Doru-Yerli	Nişanesiz	2 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri kır doru kısrağın yavrusudur.
17	Tay-Erkek	Doru-Yerli	Nişanesiz	13 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri kır doru kısrağın yavrusudur.
18	Erkek	Doru-Yerli	Alnı akıtmalı	23 Mayıs 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri demirkır kısrağın yavrusudur.
19	Erkek	Kestane doru-Yerli	Nişanesiz	6 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri demirkır kısrağın yavrusudur.
20	Dişi	Yağız-Yerli	Nişanesiz	2 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri kır kısrağın yavrusudur.
21	Dişi	Doru, nişanesiz-Yerli	Alnı kar topu	2 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Koç Bey'e verilmiş olan miri yağız kısrağın yavrusudur.
22	Erkek	Açık kestane doru-Yerli	Alnı cüzi beyaz	-	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş miri aygır ile kendi hergelesinden bir kısrağın yavrusu.
23	Dişi	Açık kestane doru-Yerli	Alnında cüzi kar topu	9 Mayıs 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli kır kısrağın yavrusudur.
24	Dişi	Açık kestane doru-Yerli	Alnı cüzi beyaz	17 Mayıs 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli yağız kısrağın yavrusudur.
25	Erkek	Kır kestane doru-Yerli	Alnı kar topu, arka sol ayağı cüzi beyaz	1 Haziran 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli kır kısrağın yavrusudur.
26	Erkek	Kır doru-Yerli	Alnı akıtmalı	9 Mayıs 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli doru kısrağın yavrusudur.
27	Erkek	Açık doru-Yerli	Alnı kar topu, arka sol ayağı cüzi beyaz	1 Haziran 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli kır kısrağın yavrusudur.
28	Dişi	Açık kestane doru-Yerli	Alnı cüzi beyaz	11 Haziran 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli doru kısrağın yavrusudur.
29	Dişi	Al-Yerli	Alnı cüzi beyaz	2 Haziran 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli kır kısrağın yavrusudur.
30	Dişi	Al-yerli	Alnı cüzi beyaz	1 Haziran 1894	Adapazarı kazası nahiyesinden Tozak köylü Hacı Mustafa Ağa'ya verilmiş olan yerli kır kısrağın yavrusudur.
31	Erkek	Doru-Yerli	Nişanesiz	11 Haziran 1894	Çerkez ileri gelenlerinden Osman Bey'e verilmiş olan miri aygır ile kendi hergelesinden olan kısrağın yavrusudur.

Kaynak: BOA.BEO. 454/34049.

Ek Tablo 2. Çifteler Çiftliği'nden Adapazarı'na Sevk Olunan Aygırlarla Özel Yetiştiriciye Ait Kısrakların 1895(H.1311) Yılında Dünyaya Gelen Taylarının Eşkal Defteri Bilgileri

Sıra Num.	İlmuhaber Numarası	Babasının İsmi ve Numarası	Doğum Yılı	Cinsiyet	İrtifağı (şerit ölçü ile)	Donu	Eşkali	Sahibinin ismi ve İkameti
1	110	İsmi Tayyar Numarası; 4	1895	Erkek	1.30 m.	Kula	Nişanesiz	Akyazı nahiyesine bağlı Beynevit köyünde Koç Bey
2	111	“	“	“	“	Kestane dorusu	Alın yıldız eseri	“
3	112	“	“	Dişi	1.25 m.	Yağız	Nişanesiz	“
4	117	“	“	Dişi	1.34 m.	Kır kestane dorusu	Alın kartopu	“
5	118	“	“	“	1.30 m.	Yağız	Alın yıldız	“
6	119	“	“	Erkek	1.30 m.	Doru	“	“
7	121	“	“	Dişi	1.30 m.	Al	“	“
8	122	“	“	Erkek	1.20 m.	Kestane dorusu	Alın yıldız eseri	“
9	123	“	“	“	1.35 m.	Yağız	Nişanesiz	“
10	128	“	“	“	“	Doru	“	“
11	133	“	“	Dişi	1.25 m.	“	“	“
12	134	“	“	Erkek	“	Kestane dorusu	Alın yıldız eseri	“
13	139	İsmi Sülün Numarası; 3	“	Dişi	1.31 m.	Üveyik kır	Nişanesiz	Akyazı nahiyesine bağlı Bedil köyünde Koç Bey
14	140	“	“	Erkek	1.29 m.	Koyu doru	“	“
15	141	“	“	“	1.30 m.	Kır kestane dorusu	“	“
16	142	“	“	“	1.28 m.	Doru	“	“
17	143	“	“	Dişi	1.30 m.	“	Alın yıldız	“

Sıra Num.	İlmühaber Numarası	Babasının İsmi ve Numarası	Doğum Yılı	Cinsiyet	İrtifağı (şerit ölçü ile)	Donu	Eşkali	Sahibinin ismi ve İkameti
18	146	“	“	Erkek	1.25 m.	Kestane dorusu	Nişanesiz	“
19	147	“	“	“	“	Al	Alın akıtma ayakları sekil	“
20	148	“	“	“	1.28 m.	Doru	Arka sol ayağı sekil	“
21	213	İsmi Kaplan Numarası; 5	“	Dişi	1.30 m.	“	Nişanesiz	Hendek nahiyesine bağlı Tuzak köyünde Hacı Mustafa Ağa
22	215	“	“	Erkek	1.25 m.	“	“	“
23	216	“	“	“	1.28 m.	“	“	“
24	217	“	“	“	“	“	“	“
25	218	“	“	Dişi	1.20 m.	Kula	Alın hilal	“
26	219	“	“	Erkek	1.22 m.	Kestane dorusu	Alın beyaz	“
27	220	“	“	Dişi	1.23 m.	Doru	Alın kartopu	“
28	221	“	“	Erkek	1.28 m.	Açık kestane dorusu	Alın akıtma	“

Kaynak: BOA.Y.PRK.ŞH. 7/73.

Ek Tablo 3. Çifteler Çiftliği'nden Adapazarı'na Sevk Olunan Aygırlarla Özel Yetiştiriciye Ait Kısrakların 1896 (H.1312) Yılında Dünyaya Gelen Taylarının Eşkal Defteri Bilgileri

Sıra Num.	İlmuhaber Numarası	Babasının İsmi ve Numarası	Doğum Tarihi	Cinsiyeti	İrtifağı (metre)	Donu	Eşkal (Dış Görünüm)	Damızlık Sahibinin İsmi ve İkameti
1	8	Şahin-29	1896	Erkek	1.10	Yağız	Alnı yıldız eseri	Adapazarına bağlı Erenler Köyü'nde Soğancı oğlu Mustafa Bey
2	10	Süheyla-45	''	''	1.03	Doru	Alnı kartopu	Adapazarı İcadiye Köyü'nde Çerkez Mehmed Ali Bey
3	12	Mübarek-45	''	''	87	''	Alnı yıldız	Adapazarı Göktepe Köyü'nde Kurdoğlu Muhtar İsmail Ağa
4	14	''	''	''	99	''	Nişanesiz	Adapazarı Tığcılar Mahallesi'nde mal memuru Sadık Efendi
5	18	Pomak -15	''	Dişi	95	''	''	Adapazarı Hacılar Köyü'nde Lazoğlu Abdullah Ağa
6	19	Munzam-35	''	Erkek	1.05	''	Alnı kartopu	Adapazarı Hacılar Köyü'nde Boşnak Seyfeddin Ağa
7	20	Monark-33	''	''	99	''	Alnı beyaz	Adapazarı İlyaslar Köyü'nde Deli Ahmed oğlu Hüseyin Ağa
8	21	Şahin -29	''	Dişi	93	''	Nişanesiz	''
9	26	Mübarek -54	''	Erkek	98	''	''	Adapazarı Kurtbeyler Köyü'nde Mehmed Kazım Ağa
10	28	Kartal -10	''	''	1.02	''	''	Adapazarı Göktepe Köyü'nde Yörük Ali oğlu Mahmud Ağa
11	31	Munzam-35	''	Dişi	99	''	''	Adapazarı Erenler Köyü'nde Hacı Efendinin Hüseyin Ağa
12	36	Pomak-15	''	Erkek	95	Kestane dorusu	''	Adapazarı Akyazı Nahiyesi'ne bağlı Bedil Köyü'nde Kurt İsmail
13	38	Munzam-35	''	Dişi	1.10	Kır kestane dorusu	Alnı yıldız art sol ayağı sekil eseri	''
14	39	Kartal-10	''	''	1.03	Doru	Alnı yıldız eseri	Adapazarı Hacı Köyü'nde Haydar oğlu Rençber Asım
15	40	Munzam-35	''	Erkek	1.02	Kır kestane dorusu	Alnı yıldız art sol ayağı sekil eseri	Akyazı'da Köseoğlu Hacı Matyos? Ağa
16	41	Yumak-15	''	''	1.07	Doru	Nişanesiz	Akyazı'da Sarıca? Köyü'nde rençberÇerkes Hacı Kul
17	44	Mübarek-54	''	Dişi	97	''	''	Adapazarı'ndaTığcılar Mahallesi'nde mal memuru Salih Efendi
18	46	Şahin-29	312	Erkek	96	Kestane dorusu	Nişanesiz	Adapazarı'na bağlı Serdivan Köyü'nde Kaput? Oğlu ??
19	53	Haşmet-20	''	Dişi	1.01	Doru	Alnı beyaz eseri	Adapazarı'na bağlı Peşkirici Cedid Mahallesi'nde Altıparmak oğlu Kırkor
20	55	Mesud-27	''	''	1.03	''	Nişanesiz	Adapazarı'na bağlı Türbe-i Sagir Mahallesi'nde Hasan Baş oğlu Rıza

Sıra Num.	İlmuhaber Numarası	Babasının İsmi ve Numarası	Doğum Tarihi	Cinsiyeti	İrtifağı (metre)	Donu	Eşkal (Dış Görünüm)	Damızlık Sahibinin İsmi ve İkameti
21	56	Badıllı?-30	“	Erkek	90	“	“	“
22	57	Şahin-29	“	“	96	“	Alnı bütün akıtma,art sol ayağı sekil	Adapazarı'na bağlı Erenler Köyü'nde Hacı Osman Bey'in damadı Mustafa Bey
23	60	Munzam-35	“	Dişi	1.10	Kestane dorusu	Alnı kartopu	Adapazarı'na bağlı Serdivan Köyü'nde Yanıç? oğlu Esterya?
24	61	Süheyla-45	“	“	1.08	“	Nişanesiz	Adapazarı'nda İkizce Köyü'nde ??oğlu Hasan Efendi
25	63	Şahin-29	“	Erkek	1.03	“	“	Adapazarı'nda Sapanca Nahiyesi'nde belediye reisi Baki Musa Ağa
26	64	Pamuk-97	“	“	1.03	“	“	Adapazarı'nda Pabuçular Mahallesi'nde Halil ve ??? Hacı Yusuf
27	65	Badıllı?-30	“	Dişi	1.05	“	Alnı yıldız eseri	Adapazarı'nda Semerciler Mahallesi'nde Kapurdan? Oğlu Çerkes Hasan Efendi
28	66	“	“	“	1.01	Koyu doru	Nişanesiz	Adapazarı'nda Kulaksız Çiftliği'nde ??-zade Osman Bey
29	68	Mübarek-54	“	Erkek	98	“	“	“
30	69	Şahin-29	“	Dişi	1.06	Açık doru	Alnı kartopu kalın akıtma	Adapazarı'nda Hendek Nahiyesi'ndeDereboğazı Mahallesi'nde Hacı Ahmet oğlu Yusuf
31	70	Mesud-27	“	“	98	“	Alnı yıldız eseri	Adapazarı'nda Muradiye Köyü'nde Salih oğlu Tahir Ağa
32	71	Pamuk-97	“	“	1.09	Kestane dorusu	Nişanesiz	Adapazarı'nda HüseyinşeyhNahiyesi'nde???oğluMehmed Emin Efendi
33	76	“	“	Erkek	1.04	Al	Alnı kartopu	Adapazarı'nda Hendek Nahiyesi'ndeUzuncaorman'da Abaza Tahir Efendi
34	81	Süheyla-45	“	Dişi	1.07	Yağız	Nişanesiz	Adapazarı Hnedek'teDereboğazı Mahallesi'nde Hacı Emin Ağa
35	82	Pomak-15	“	Erkek	1.02	Açık doru	“	“
36	87	Süheyla-45	“	“	1.09	Kestane dorusu	“	Adapazarı Hendek'te Karaçökek Köyü'nde Hüseyin Bey
37	88	Pamuk-97	“	“	85	Al	Cephesi ??hilal	Adapazarı Akyazı Nahiyesi'ndeBeynevit Köyü'nde Hafız İbrahim
38	89	Pomak-15	“	Dişi	82	Açık doru	Nişanesiz	Akyazı Serdivan Köyü'nde Topçunun İbrahim
39	91	Haşmet-20	“	Erkek	90	Doru	“	“
40	93	Süheyla-45	1312	Erkek	98	Doru	Nişanesiz	Adapazarı'nda Ramazanlar Köyü'nde Hacı Emin Ağa
41	94	Kartal-10	“	Dişi	86	“	“	Adapazarı'nda Serdivan Köyü'nde ??? İbrahim
42	95	Mesud-27	“	“	1.15	Koyu kestane dorusu	“	Adapazarı'nda Ramisli? Köyü'nde Hacı Emin Ağa
43	96	Monark-33	“	Erkek	95	Kestane dorusu	Alnı yıldız	“

Sıra Num.	İlmuhaber Numarası	Babasının İsmi ve Numarası	Doğum Tarihi	Cinsiyeti	İrtifağı (metre)	Donu	Eşkal (Dış Görünüm)	Damızlık Sahibinin İsmi ve İkameti
44	97	Mübarek-54	“	“	1.05	“	“	“
45	98	Şahin-29	“	“	1.10	“	Nişanesiz	“
46	101	Kartal-10	“	Dişi	1.05	Koyu kestane dorusu	“	Adapazarı'nda Akyazı Nahiyesi'nde Yahyalı Köyü'nde ??Eyub Efendi
47	104	Pomak-15	“	“	1.05	Doru	“	Adapazarı SalihyeKöyü'ndeÇerkes Mustafa
48	105	Haşmet-20	“	“	1.20	“	Alnı yıldız eseri	Adapazarı Erenler? Köyü'nde Ahmed Bey
49	107	Tayyar-4	“	Dişi	1.06	Al	Nişanesiz	Adapazarı Akyazı Nahiyesi'ndeBeynevit Köyü'nde Koç Bey
50	108	“	“	Erkek	1.02	“	Alnı kalın akıtma	“
51	109	“	“	“	1.05	Kestane dorusu	Nişanesiz	“
52	111	“	“	“	1.06	Açık doru	Alnı yıldız eseri	“
53	112	“	“	Dişi	1.07	Kestane dorusu	Nişanesiz	“
54	115	“	“	“	1.08	“	Alnı yıldız eseri	“
55	117	“	“	“	1.10	“	“	“
56	118	“	“	“	1.08	Yağız	Nişanesiz	“
57	119	“	“	Erkek	1.10	Doru	Nişanesiz	“
58	120	“	“	Dişi	1.09	“	“	“
59	121	“	“	“	“	“	“	“
60	122	“	“	“	1.04	Al	Alnı kartopu, burun ucu	“
61	123	“	“	Erkek	1.05	Doru	Nişanesiz	“
62	124	“	“	“	1.08	Kestane dorusu	“	“
63	128	Tayyar-4	1312	Dişi	1.10	Kula	Nişanesiz	Akyazı Nahiyesi'ndeBeynevit Köyü'nde İzzetli Koç? Bey
64	131	“	“	Erkek	1.01	Doru	“	“
65	137	“	“	“	1.00	Kestane dorusu	“	Akyazı Nahiyesi'nde Kuzuluk Kaöyü'nde Said Bey
66	138	Sülün-3	“	Dişi	82	Açık doru	“	Akyazı Nahiyesi'ndeBedil Köyü'nde Koç Bey?
67	139	“	“	1.09	“	“	“	“
68	140	“	“	“	“	“	“	“
69	142	“	“	Erkek	1.06	Kestane	“	“
70	143	“	“	Dişi	1.02	“	“	“
71	144	“	“	Erkek	1.05	“	“	“
72	145	“	“	Dişi	1.06	“	“	“
73	146	“	“	Erkek	1.03	Al	Alnı yıldız	“

Sıra Num.	İlmuhaber Numarası	Babasının İsmi ve Numarası	Doğum Tarihi	Cinsiyeti	İrtifağı (metre)	Donu	Eşkal (Dış Görünüm)	Damzlık Sahibinin İsmi ve İkameti
74	147	“	“	“	99	“	Nişanesiz	“
75	148	“	“	“	95	Açık Doru	“	“
76	149	Pomak-15	“	“	75	Koyu Kestane dorusu	“	Adapazarı’nda Erenler Köyü’nde Hacı Osman’ın damadı Mustafa
77	150	Pamuk-97	“	“	96	“	Burun ucu beyaz, art sol ayağı sekil	Adapazarı’nda Sapanca Nahiyesi’nde Cami-i CedidMahllesi’nde Muin oğlu Ali
78	154	Pomak-15	“	Dişi	1.03	Doru	Nişanesiz	İzmit Sancağı’na bağlı ???Köyü’nde Lazoğlu Abbas
79	156	Şahin-29	“	“	97	Açık kestane doru	“	Adapazarı’na bağlı İcadiye Köyü’nde Pehlivan Hüseyin Bey
80	159	Pamuk-97	“	“	98	Koyu kestane doru	“	Sapanca Nahiyesi’nde Hacı Cedid Mahallesinde MürtoğluAhmed
81	160	Munzam-35	“	Erkek	1.08	Doru	Alnı yıldız eseri	Adapazarı’na bağlı KaymazNahiyesi’nde Hacı İsmail
82	166	“	“	Dişi	90	Kestane dorusu	“	Hacı Cedid Mahallesi’nde Adembeyzade Hamza Ali Bey
83	169	Şahin-29	“	“	86	“	“	İlyaslar Köyü’nde Ahmed oğlu Hüseyin Ağa
84	170	Kartal-10	“	“	83	Al	“	“
85	173	“	“	“	87	Yağız	“	“
86	174	Süheyla-45	“	“	92	Doru	“	“
87	175	Kartal-10	“	“	“	“	“	Henek Nahiyesi’ndeMansuriye Köyü’nde Lazoğlu Sadık Bey
88	176	Süheyla-45	“	Erkek	85	“	“	Adapazarı’na bağlı İlyaslar Köyü’nde Deli Ahmed oğlu Hüseyin Ağa
89	180	Şahin-29	1312	Erkek	1.00	Koyu kestane dorusu	Nişanesiz	Adapazarı’na bağlı Hacılar Köyü’nde Lazoğlu Abdullah Ağa
90	181	Süheyla-45	“	Dişi	98	“	“	“
91	183	Kartal-10	“	“	1.02	Yağız	Alnı yıldız eseri	“
92	195	Badıllı?-30	“	Erkek	1.05	Koyu kestane doru	Nişanesiz	Sapanca Nahiyesi’nde??mahallesinde Boz oğlu İsmail
93	199	Pamuk-97	“	“	“	Kestane doru	Alnında yıldız eseri	Sapanca Nahiyesi’nde?? mahallesinde ???oğlu Hasan Çavuş
94	201	Badıllı-30	“	“	97	Açık doru	Nişanesiz	Sapanca Nahiyesi’nde Rüstem Paşa Mahallesi’nde Koca Mustafa oğlu Yusuf
95	205	Kartal-10	“	“	95	Al	Nişanesiz	Henek Nahiyesi’nde Tuzak Köyü’nde İmamoğlu Yakup

Sıra Num.	İlmuhaber Numarası	Babasının İsmi ve Numarası	Doğum Tarihi	Cinsiyeti	İrtifağı (metre)	Donu	Eşkal (Dış Görünüm)	Damızlık Sahibinin İsmi ve İkameti
96	207	Şahin-29	“	“	95	“	Alnı kartopu	Hendek Nahiyesi’nde Tuzak Köyü’nde Ali oğlu Ali Ağa
97	208	Süheyla-45	“	“	“	Kestane dorusu	“	Hendek Nahiyesi’nde Tuzak Köyü’nde Kahya oğlu Ali Ağa
98	209	Şahin-29	“	Dişi	93	Al	Alnı geniş akıtma	Hendek Nahiyesi’nde Tuzak Köyü’nde Ali oğlu Ali Ağa
99	211	Kartal-10	“	Erkek	82	Doru	Nişanesiz	Hendek Nahiyesi’nde Tuzak Köyü’nde Kahya oğlu Ali Ağa
100	212	Kaplan-5	“	“	1.09	Açık doru	“	Hendek Nahiyesi’nde Tuzak Köyü’nde Hacı Mustafa Ağa
101	215	“	“	“	1.10	Doru	“	“
102	216	“	“	Dişi	1.02	Açık doru	Alnı kartopu, burun ucu akıtma	“
103	217	“	“	“	85	“	Alnı kartopu	“
104	218	“	“	Erkek	1.03	Kestane dorusu	“	“
105	219	“	“	“	82	Doru	Alnı beyaz	“
106	220	“	“	“	82	Al	Alnı kartopu	“
107	221	“	“	“	98	Açık doru	Alnı kartopu, sola doğru beyaz	“
108	222	“	“	“	1.08	Doru	Alnı akıtma	“
109	226	Mesud-27	“	Dişi	1.05	Açık doru	Alnı yıldız	Sapanca Nahiyesi’nde Fevziye? Köyü’nde ??oğlu Osman
110	227	Badıllı?-30	“	Erkek	1.08	Kır kestane doru	Alnı kartopu, art sol ayağı sekil, ön sol ayağı ??	Sapanca Nahiyesi’nde adiyeye? Köyü’nde ??oğlu Ali Bey
111	240	Haşmet-20	“	“	1.06	“	Alnında yıldız, art ayakları sekil	Akyazı Nahiyesi’ndeBedil Köyü’nde ???
112	245	Kaplan-5	“	“	96	“	Nişanesiz	Hendek Nahiyesi’nde Tuzak Köyü’nde Hacı Mustafa Ağa

Kaynak: BOA.Y.PRK.ŞH. 7/73.

Ek Tablo 4. Techizat-ı Askeriye Nezareti'ne Ulaşan Muayene Cetvellerine Binaen Vilayetlerin Payına Düşen Aygır Miktarı

Vilayet	Liva	Kaza	Mevcut Kısarak	Gönderilebilecek Aygır Miktarı	Toplam	Genel Toplam
Hüdavendigâr	Bursa	Bursa	1342	3		
Hüdavendigâr	Bursa	Mihalıç	1931	4		
Hüdavendigâr	Bursa	Kirmasti	2102	4		
Hüdavendigâr	Bursa	Atranos	1240	2		
					13	
Hüdavendigâr	Ertuğrul	Ertuğrul	1634	3		
Hüdavendigâr	Ertuğrul	Söğüd	1327	3		
Hüdavendigâr	Ertuğrul	İnegöl	1103	2		
Hüdavendigâr	Ertuğrul	Yenişehir	1423	3		
					11	
Hüdavendigâr	Kütahya	Kütahya	3840	8		
Hüdavendigâr	Kütahya	Eskişehir	2866	6		
Hüdavendigâr	Kütahya	Uşak	1098	2		
					16	
Hüdavendigâr	Karahisar-ı sahib	Boylivadin	1000	2		
Hüdavendigâr	Karahisar-ı sahib	Sandıklı	2000	4		
					6	
Hüdavendigâr	Karesi	Karesi	4425	9		
Hüdavendigâr	Karesi	Bandırma	1098	2		
Hüdavendigâr	Karesi	Balya	2208	4		
					15	61
Aydın	İzmir	İzmir	2128	4		
Aydın	İzmir	Tire	1719	3		
Aydın	İzmir	Ödemiş	1941	4		
Aydın	İzmir	Bayındır	1045	2		
Aydın	İzmir	Menemen	2096	4		

Vilayet	Liva	Kaza	Mevcut Kısarak	Gönderilebilecek Aygır Miktarı	Toplam	Genel Toplam
Aydın	İzmir	Bergama	5461	7		
					24	
Aydın	Saruhan	Magnisa	3367	6		
Aydın	Saruhan	Alaşehir	1243	2		
Aydın	Saruhan	Salihli	2033	4		
					12	
Aydın	Aydın	Aydın	4036	8		
Aydın	Aydın	Nazilli	1443	3		
Aydın	Aydın	Bozdoğan	1169	2		
Aydın	Aydın	Söke	5313	10		
Aydın	Aydın	Çine	1114	2		
					25	
Aydın	Denizli	Denizli	1267	2		
Aydın	Denizli	Tavas?	1023	2		
Aydın	Denizli	Karaağaç	1087	2		
					6	
Aydın	Menteşe	Menteşe	962	2		
Aydın	Menteşe	Milas	1656	3		
Aydın	Menteşe	Meğri	1426	3		
Aydın	Menteşe	Köyceğiz	2395	4		
					12	79
Ankara	Ankara	Kalecik	1011	2		
					8	
Ankara	Kırşehir	Kırşehir	1644	3		
Ankara	Kırşehir	Keskin?	1373	3		
					6	
Ankara	Yozgat	Yozgat	2106	4		
Ankara	Yozgat	Akdağmadeni	1200	2		
Ankara	Yozgat	Boğazlayan	1246	2		
					8	
Ankara	Çorum	Çorum	1808	4		
Ankara	Çorum	Sungurlu	1222	2		

Vilayet	Liva	Kaza	Mevcut Kısarak	Gönderilebilecek Aygır Miktarı	Toplam	Genel Toplam
Ankara	Çorum	İskilip	1676	3		
					9	31
Kastamonu	Kastamonu	Kastamonu	1307	3		
Kastamonu	Kastamonu	Zagferanbolu	1268	2		
Kastamonu	Kastamonu	Araç	1222	2		
Kastamonu	Kastamonu	Tatay	988	2		
					9	
Kastamonu	Bolu	Bolu	1011	2		
Kastamonu	Bolu	Gerede	1402	3		
Kastamonu	Bolu	Göynük	1072	2		
					7	
Kastamonu	Kengiri	Kengiri	1581	3		
Kastamonu	Kengiri	Çerkeş	1951	4		
					7	
Kastamonu	Sinop	Sinop	1289	2		
Kastamonu	Sinop	Boyabad	1980	4		
					6	29
Sivas	Sivas	Bünyad-Hamid	1186	2		
Sivas	Amasya	Amasya	1086	2		
					4	
Sivas	Tokat	Tokat	1159	2		
Sivas	Tokat	Erbaa	1032	2		
Sivas	Tokat	Zile	1163	2		
					6	10
Genel Toplam						210

Kaynak: BOA.DH.MKT. 924/30.

Ek Tablo 5. Eşkal Defterlerinin En Son Kayıtlarına Binaen 1887 Yılında Osmanlı Ordusu Süvari Alaylarının Nizami Tertibi, Hayvan Mevcudu ve Eksikleri

Fırka	Alay	Nizami Tertibi	Eksiği	Mevcudu
Birinci Fırka	Birinci Süvari Alayı	500	-	526
	İkinci Süvari Alayı	500	4	496
	Üçüncü Süvari Alayı	500	-	548
	Dördüncü Süvari Alayı	500	105	395
	Beşinci Süvari Alayı	500	-	556
	Altıncı Süvari Alayı	500	74	426
	Ertuğrul Süvari Alayı	500	-	571
Toplam		-	183	3518
İkinci Fırka	Yedinci Süvari Alayı	500	78	422
	Sekizinci Süvari Alayı	500	21	479
	Dokuzuncu Süvari Alayı	500	95	405
	Onuncu Süvari Alayı	500	142	358
	On Birinci Süvari Alayı	500	134	366
	On İkinci Süvari Alayı	500	-	579
	Toplam		-	470
Üçüncü Fırka	On Üçüncü Süvari Alayı	500	248	252
	On Dördüncü Süvari Alayı	500	241	259
	On Beşinci Süvari Alayı	500	-	510
	On Altıncı Süvari Alayı	500	107	393
	On Yedinci Süvari Alayı	500	240	260
	On Sekizinci Süvari Alayı	500	176	324
Toplam		-	1012	1998
Dördüncü Fırka	On Dokuzuncu Süvari Alayı	500	210	290
	Yirminci Süvari Alayı	500	193	307
	Yirmi Birinci Süvari Alayı	500	151	349
	Yirmi İkinci Süvari Alayı	500	242	258
	Yirmi Üçüncü Süvari Alayı	500	106	394
	Yirmi Dördüncü Süvari Alayı	500	144	356
Toplam		-	1046	1954
Beşinci Fırka	Yirmi Beşinci Süvari Alayı	500	394	106
	Yirmi Altıncı Süvari Alayı	500	317	183
	Yirmi Yedinci Süvari Alayı	500	47	453
	Yirmi Sekizinci Süvari Alayı	500	381	119
	Yirmi Dokuzuncu Süvari Alayı	500	24	476
	Otuzuncu Süvari Alayı	500	437	63
Toplam		-	1600	1400
Altıncı Fırka	Otuz Birinci Süvari Alayı	500	340	160
	Otuz İkinci Süvari Alayı	500	130	370
	Otuz Üçüncü Süvari Alayı	500	311	189
	Otuz Dördüncü Süvari Alayı	500	357	143
	Otuz Beşinci Süvari Alayı	500	248	252
	Otuz Altıncı Süvari Alayı	500	278	222
Toplam		-	1664	1336
Trablus Fırkası	Otuz Yedinci Süvari Alayı	500	196	304
	Otuz Sekizinci Süvari Alayı	500	160	340
Toplam		-	356	644
Genel Toplam			6331	13459

Kaynak: BOA.Y.MTV. 27/75.

Ek Tablo 6. Eşkal Defterlerinin En Son Kayıtlarına Binaen 1887 Yılında Osmanlı Ordusu Topçu Alaylarının Nizami Tertibi, Hayvan Mevcudu ve Eksikleri

Ordu Numarası	Alay Numarası	Nizami Tertibi (adet)		Mevcudu (adet)		Eksiği (adet)	
		Koşum	Binek	Koşum	Binek	Koşum	Binek
1	1	900	617	331	174	569	443
1	2	720	360	544	186	176	174
2	1	900	617	713	469	187	148
2	2	720	360	674	229	46	131
3	1	900	617	773	543	127	74
3	2	720	360	720	360	-	-
4	1	900	617	507	235	393	382
4	2	720	360	459	122	261	238
5	1	900	617	603	476	297	141
5	2	720	360	690	359	30	1
6	1	900	617	137	153	763	464
7	1	180	133	46	39	134	94
Toplam	-	9180	5635	6197	3345	2983	2290

Kaynak: BOA.Y.MTV. 27/75.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷⁶ Seyyar Topçu I. ve II. alaylarının her bataryasında 60'ar koşum; süvari bataryalarının her birinde 80'er; piyade bataryalarının her birinde 25'er; cebel bataryalarının her birinde 4'er adet binek hayvanı bulunmak üzere hesaplanmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

- Adı ve SOYADI** : Seda TAN
- Doğum Tarihi ve Yeri** : 23.03.1979 / Ankara
- Medeni Durumu** : Evli
- Eğitim Durumu**
- Mezun Olduğu Lise** : Cumhuriyet Lisesi, 1997, Ankara
- Lisans Diploması** : Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, 2001, Ankara
- Yüksek Lisans Diploması** : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, 2010, Antalya
- Tez Konusu** : 17 No'lu Antalya Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi 1297-1300 (M. 1879-1883)
- Yabancı Dil** : İngilizce
- E-Posta** : sedatan@akdeniz.edu.tr